

HISTORICKÉ ŠTÚDIE 48

ROČENKA HISTORICKÉHO ÚSTAVU
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

ANNUAL OF INSTITUTE OF HISTORY
OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES

JAHRBUCH DES INSTITUTES FÜR GESCHICHTE
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
BRATISLAVA 2014

HISTORICKÉ ŠTÚDIE

Za obsah jednotlivých príspevkov zodpovedajú autori.

Authors are responsible for the content of studies.

Die mit dem Verfassernamen gekennzeichneten Beiträge geben nicht in jedem Falle die Meinung der Redaktion wieder.

Objednávky posielajte na adresu: VEDA, vydavateľstvo SAV, Dúbravská cesta 9, 845 02 Bratislava. Tel.: +421 2 20 920 203, e-mail: vedasav@gmail.com.

The orders send to the adress: VEDA, vydavateľstvo SAV, Dúbravská cesta 9, 845 02 Bratislava. Tel.: +421 2 20 920 203, e-mail: vedasav@gmail.com.

Bestellungen übersenden Sie an die Adresse: VEDA, vydavateľstvo SAV, Dúbravská cesta 9, 845 02 Bratislava. Tel.: +421 2 20 920 203, e-mail: vedasav@gmail.com.

Príspevky posielajte na adresu: Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 814 99 Bratislava.

E-mail: daniela.kodajova@savba.sk; ingrid.kusnirakova@savba.sk

Contributions send to the adress: Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 814 99 Bratislava.

E-mail: daniela.kodajova@savba.sk; ingrid.kusnirakova@savba.sk

Die Beiträge übersenden Sie an die Adresse: Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 814 99 Bratislava.

E-mail: daniela.kodajova@savba.sk; ingrid.kusnirakova@savba.sk

Hlavná redaktorka: *Daniela Kodajová*

Výkonná redaktorka: *Ingrid Kušniráková*

Recenzenti: *Prof. PhDr. Róbert Letz, PhD.*

PhDr. Zuzana Poláčková, CSc.

Prof. PhDr. Ján Lukačka, CSc.

© Historický ústav SAV, 2014

© VEDA, vydavateľstvo SAV, 2014

ISBN 978-80-224-1395-4

OBSAH

Človek a svet zvierat v stredoveku

ANTONÍN, Robert: Rada zvířat Smila Flašky z Pardubic v kontextu ideálu panovnícké moci v českém myšlení druhé poloviny 14. století	9
BYSTRICKÝ, Peter: Mytologické a rituálne premeny na vlka v antike	23
DVOŘÁKOVÁ, Daniela: Obchod s koňmi v stredovekom Uhorskom kráľovstve	45
HLAVAČKOVÁ, Miriam: Ryby v stredovekej pôstnej praxi	61
HUDÁČEK, Pavol: <i>Silva ad pasturam porcorum</i> : Lesné pasenie sviň na kráľovských majetkoch v ranostredovekej Európe	71
JANIŠOVÁ, Jana: Právni úprava myslivosti v moravském zemském právu v 16. a na počátku 17. století	103
LYSÁ, Žofia: Sokoliarstvo v stredovekom Uhorsku. Úvod do problematiky	113
PÍREK, Michal: Psy a ich chov v stredovekej spoločnosti so zvláštnym zameraním na územie Uhorského kráľovstva	125
ŠEDINOVÁ, Hana: Kukačka a kukaččí mláďe v antických a stredovekých odborných textech	137
ŠTEFÁNIK, Martin: Zvíra ako kradnutý tovar v neskorostredovekej Bratislave. Vybrané prípady hospodárskej kriminality z trestnej knihy bratislavského mestského súdництва z rokov 1435 – 1519	155

Štúdie doktorandov Historického ústavu SAV

KRÁLIK, Tomáš: Počiatky rehoľnej nemocnice pri kláštore alžbetínok v Bratislave (1738 – 1745)	165
LACKO, Miroslav: Banícka škola v Smolníku vo svetle nových poznatkov	177
HARUŠŤÁK, Igor: Reprezentácie „Nového sveta“ v slovenskej tlači v roku 1913 ako dimenzia transnacionálnej histórie	203
ČERNÁK, Tomáš: Očista na Slovensku po februári 1948 a činnosť akčných výborov vo svetle dobovej tlače	241
ŠPILKA, Jozef: Nástup Rudolfa Strechaja do vysokej politiky na Slovensku a vznik tzv. Novotného trojky	257
ŠULEJOVÁ, Lucia: Kríza kolektivizačného procesu v Prešovskom kraji (1952 – 1953)	271
ABAFFYOVÁ, Lenka: S výhľadom do budúcnosti a späť. Obraz industriálneho mesta Považská Bystrica v posledných dekádach obdobia socializmu a jeho tendencie po roku 1989	287

CONTENTS

Humans and the world of animals in the Middle Ages

ANTONÍN, Robert: The Advice of animals by Smil Flaška from Pardubice in the context of an ideal ruler's power in Czech thought in the second half of the 14th century	9
BYSTRICKÝ, Peter: Mythological and ritual transformation into a wolf in antiquity	23
DVOŘÁKOVÁ, Daniela: The horse trade in the medieval Hungarian Kingdom ..	45
HLAVAČKOVÁ, Miriam: Fish in Middle Age Lent practice	61
HUDÁČEK, Pavol: <i>Silva ad pasturam porcorum</i> : Forest-pastures of swine at royal estates in Early Medieval Europe	71
JANIŠOVÁ, Jana: Hunting Legislation in the Moravian Land Order in the 16th and early 17th centuries	103
LYSÁ, Žofia: Falconry in medieval Hungary	113
PÍREK, Michal: Dogs and their breeding in Middle Ages society with special attention to the territory of the Hungarian Kingdom	125
ŠEDINOVÁ, Hana: The Cuckoo and Cuckoo Young in Ancient and Medieval Treatises	137
ŠTEFÁNIK, Martin: Animals as stolen goods in Late-Middle Age Pressburg: selected cases of economic criminality from the judiciary book of Pressburg's city justice from the years 1435 – 1519	155

Doctoral Research at the Institute of History SAS

KRÁLÍK, Tomáš: The beginnings of St. Elisabeth's hospital in Bratislava, 1739 – 1745	165
LACKO, Miroslav: The mining school in Smolník in the light of new knowledge	177
HARUŠTÁK, Igor: Representations of the "New World" in the Slovak Press in the year 1913 as a Dimension of Transnational History	203
ČERNÁK, Tomáš: The Purges in Slovakia after February 1948 and the activities of the action committees in the contemporary press	241
ŠPILKA, Jozef: Rudolf Strechaj's beginnings in high policy in Slovakia and the formation of the so-called Novotny's threesome	257
ŠULEJOVÁ, Lucia: The crisis of the collectivization process in Prešov county (1952 – 1953)	271
ABAFFYOVÁ, Lenka: Looking to the Future and Back: the Image of an Industrial Town in the Last Decades of State Socialism and its Tendencies after 1989: the Case of Považská Bystrica, Slovakia	287

INHALTVERZEICHNIS

Mensch und die Tierwelt im Mittelalter

ANTONÍN, Robert: Rat der Tiere von Smil Flaška aus Pardubice im Kontext vom Ideal der Herrschermacht im tschechischen Denken in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts	9
BYSTRICKÝ, Peter: Mythologische und rituale Verwandlungen vom Wolf in der Antik	23
DVOŘÁKOVÁ, Daniela: Der Pferdehandel im mittelalterlichen Königreich Ungarn	45
HLAVAČKOVÁ, Miriam: Fische in der mittelalterlichen Fastenpraxis	61
HUDÁČEK, Pavol: <i>Silva ad pasturam porcorum</i> : Weiden von Schweine im Wald auf den Königsgütern im frühmittelalterlichen Europa	71
JANIŠOVÁ, Jana: Rechtsregelung des Jagdwesens im mährischen Landesrecht im 16. Jahrhundert und am Anfang des 17. Jahrhunderts	103
LYSÁ, Žofia: Die Falknerei im mittelalterlichen Ungarn. Eine Einleitung in die Problematik	113
PÍREK, Michal: Hunde und ihre Zucht in der mittelalterlichen Gesellschaft mit der besonderen Orientierung auf das Gebiet des Königreichs Ungarn	125
ŠEDINOVÁ, Hana: Kuckuck und die Kuckucksbrut in den altertümlichen und mittelalterlichen Fachtexten	137
ŠTEFÁNIK, Martin: Tier als gestohlene Ware im spätmittelalterlichen Pressburg Ausgewählte Wirtschaftskriminalitätsfälle aus dem mittelalterlichen Straferichtsbuch der Stadt Bratislava-Preßburg aus den Jahren 1435 – 1519	155

Doktorenden des Institutes für Geschichte

KRÁLIK, Tomáš: Die Anfänge des Elisabethinen-Spital in Bratislava vom 1738 bis 1745	165
LACKO, Miroslav: Die Bergschule in Schmöllnitz (Smolník) im Licht der neuen Erkenntnisse	177
HARUŠŤÁK, Igor: Darstellung der „Neuen Welt“ in der oberungarischen Presse in slowakischer Sprache im Jahr 1913 als eine Dimension der transnationalen Geschichte	203
ČERNÁK, Tomáš: Säuberungen in der Slowakei nach dem Februar 1948 und die Tätigkeit der Wirkungsausschüsse im Licht der zeitgenössischen Presse ...	241
ŠPILKA, Jozef: Der Antritt von Rudolf Strechaj in die hohe Politik in der Slowakei und die Entstehung sog. Novotný-Troika	257
ŠULEJOVÁ, Lucia: Krise des Kollektivierungsverfahrens im Region Prešov (1952 – 1953)	271

ABAFFYOVÁ, Lenka: Mit dem Blick in die Zukunft und zurück. Das Selbstbild einer Industriestadt in den letzten Jahrzehnten des Staatssozialismus und seine Tendenzen nach dem Jahr 1989. Der Fall von Považská Bystrica, Slowakei	287
---	-----

**ČLOVEK A SVET ZVIERAT
V STREDOVEKU**

RADA ZVÍŘAT SMILA FLAŠKY Z PARDUBIC V KONTEXTU IDEÁLU PANOVNICKÉ MOCI V ČESKÉM MYŠLENÍ DRUHÉ POLOVINY 14. STOLETÍ

Robert Antonín

ANTONÍN, Robert. The Advice of animals by Smil Flaška from Pardubice in the context of an ideal ruler's power in Czech thought in the second half of the 14th century. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 9 – 22.

In the submitted paper, the author focuses on an analysis of the New Guidance, by Smil Flaška of Pardubice, from the perspective of the ideal of sovereign power dominating in the Czech lands in the second half of the 14th century. Smil's versed political allegory, written in Old Czech, fits into the context of moral-ethic works of the period, among which it spread in an unprecedented way thanks to its general and non-targeted nature and because the author presented it as one means of open reflection on the current moral status of society. In this context, this work also evaluates the connection of the moral categories with the animal symbolism.

Middle Ages. Fable. Political thought. Ideal of sovereign power. Czech lands in the 14th century. Smil Flaška of Pardubice.

Medievistické bádání si již dlouhou dobu uvědomuje význam, jež nabývaly symboly v myšlení středověkého člověka. Symbolická rovina sepětí pozemského a nadpozemského světa byla apriorně přítomná nejen v uvědomování si samotné lidské existence a řádu, do kterého byla tato existence zasazena, ale i v reflexi smyslově vnímané a fyzicky pocíťované reality všedního dne. Svět představ zde plně splýval s materiální rovinou života jedince způsobem, jenž je modernímu post-osvíceneckému způsobu myšlení a vnímání víceméně cizí. Symbol představoval ve středověkém mentálním světě abstraktní celek založený na analogii mezi „zřetelně vnímaným“ a „vírou zjevovaným“. De facto všechny předměty a bytosti, jakož i vztahy mezi nimi byly z tohoto důvodu nadány symbolickou funkcí odkazující k entitám vnímaným jako součást „vyššího“, tedy božského a věčného plánu a řádu světa. Myšlenkový horizont středověkého člověka se v této rovině v mnohém překrýval s myšlenkovým obzorem archaického světa vykládajícího svět a jeho chod pomocí mýtu, jehož zpřítomňování prostřednictvím rituálního jednání provozovaného v rámci kultu činilo přítomnost a čas konkrétních jedinců autentickými.¹

¹ Symbolické vnímání a rozkrývání světa stojí v tuto chvíli mimo hlavní téma předkládaného studie.

Podobně jako v archaickém, tj. mýtickém, myšlení sehrávala zvířata a jim přisuzované vlastnosti a charakteristiky součást symbolického rozkrývání světa i v kultuře latinského Západu. Zástupci středověké fauny, a to jak ti „reální“, tak ti „imaginární“, neboť pro středověkého člověka byly obě složky dobového bestiáře stejně skutečné, byli obdařeni symbolickou funkcí a jako její nositelé ovlivňovali svět člověka nejen v rovině fyzické sounáležitosti (pracovní prostředek, potrava aj.), ale i v oblasti jeho imaginace, jejímž prostřednictvím se dobíral k pochopení fungování světa jako celku a nalézání svého místa v něm. Formování připomenutých symbolických obsahů a konotací spojených s jednotlivými zvířaty představovalo složitý proces, do nějž vedle přímého pozorování zvířecího chování vstupovaly předsudky založené na pověrách (lze je chápat jako rezidua totemického myšlení), jakož i soubory analogií a výkladů, jimž dala vzniknout biblická exegeze. Ty byly následně ve zjednodušené formě předkládány věřícím v rámci kázání a dalšího působení církevních představitelů ve středověké společnosti.²

Daná problematika představuje badatelské pole, jež dalekosáhle přesahuje téma následujícího zamyšlení sledujícího na úzce zaměřené sondě věnované *Nové radě* Smila Flašky z Pardubic, propojení konkrétních zvířat s jednotlivými panovnickými činnostmi a sociálními rolmi, jež měl panovník ve společnosti zastávat. Přesto je třeba předeslat, že téměř všechna zvířata nabývala ve středověkém myšlení několikerého symbolického rozměru, a všechna byla ve vnímání člověka latinského Západu spojována jak s pozitivní, tak negativní konotací. Vedle toho jsme též v rámci středověké epochy u některých zvířat svědky přesunů důrazů z pozitivní na negativní roli a naopak, jak to ve své studii k roli medvěda v dějinách symbolického myšlení podchytil například Michel Pastoreau.³ Obecně lze tedy zvířecí symbolismus jakožto širší východisko následujících úvah označit za výsostně komplikovanou problematiku, o níž lze vyslovit dílčí závěry vždy pouze v rámci jasně vymezeného ideového kontextu, v jehož rámci provádíme konkrétní analýzu.

Kontextem následných úvah bude především svět mravně-etických představ druhé poloviny 14. století v českých zemích, svět, do nějž náležely jak obecné úvahy o morálních hodnotách dané doby, tak i o ideálu panovnické moci, jenž po celý středověk de facto personifikoval jednotu spravedlivého uspořádání společnosti jako takové. Právě

Srov. alespoň LANDER, Gebhard B. *Medieval and Modern Understanding of Symbolism: a Comparison*. In *Speculum*, 54, 1979, s. 223 – 256; PASTOREAU, Michel. *Symbol*. In LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude. *Encyklopedie středověku*. Praha : Vyšehrad 1999, s. 777 – 788; ROYT, Jan – ŠEDINOVÁ, Hana. *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha : Mladá Fronta 1998; ROYT, Jan. *Slovník biblické ikonografie*. Praha : Karolinum 2007; K roli mýtu v archaických společnostech srov. alespoň ELIADE, Mircea. *Mýtus o věčném návratu. Archetyp a opakování*. Praha : Oikoymenth 2003; Týž. *Posvátné a profánní*. Praha : Oikoymenth 2006; BOUZEK, Jan – KRATOCHVÍL, Zdeněk. *Od mýtu k logu*. Praha : Herrmann a synové 1994.

² K tomu srov. HENKEL, Nikolaus. *Studien zur Physiologus im Mittelalter*. Tübingen : Niemeyer 1976; HASSING, Debra. *Medieval Bestiaries: Text, Image, Ideology*. Cambridge : Cambridge University Press 1995; Základní přehled předkládají DITTRICH, Sigrid – DITTRICH, Lothar. *Lexikon der Tiersymbole. Tiere als Sinnbilder in der Malerei des 14.–17. Jahrhunderts*. Petersberg : Michaela Imhof Verlag 2005, obecně shrnutí zde s. 7 – 15.

³ PASTOREAU, Michel. *Medvěd. Dějiny padlého krále*. Praha : Argo 2011.

do této oblasti myšlení pronikala i bajka, středověká fabule, jež se díky svojí obecnosti a neadresnosti stala častým, vítaným a vtipným prostředkem otevřené reflexe aktuálního mravního stavu společnosti. S ohledem na četnost dochovaných pramenů lze přitom říci, že právě druhá polovina 14. století, představovala v českých zemích etapu, kdy se zvířecí symbolika, oblíbená mimo jiné pro svůj výrazný edukační potenciál, plně prosadila a zasáhla oblast politické alegorie, jak to uvidíme níže na Smilově příkladu.⁴

Literární, a s ním související myšlenkové milieu, v němž je ukotvena *Nová rada* vznikající po roce 1378⁵, představuje v této souvislosti velice širokou a žánrově pestrou oblast. Na prvním místě je jistě třeba zdůraznit vliv dobové konvence evropské dvorské literatury, k níž náležel i zvyk užívat ptačí a zvířecí alegorie jako prostředek v rámci politické diskuze či kritiky, jak to nalézáme kupříkladu v díle *The Parliament of Fowls*, jehož autorem byl Geoffrey Chaucer.⁶ Současně však nesmíme podceňovat autochtonní literární tvorbu spojenou s okruhem pražských intelektuálů spojených jednak s královským dvorem a církevním jakož i univerzitním prostředím. Vnímání a výklady zvířecí symboliky zde rezonují kupříkladu v jedné z částí rozsáhlého glosátorského díla Bartoloměje Klareta z Chlumce, nazvané *Physiologarius*, jež vznik datujeme před rok 1360. Z níž se dochovala pouze první ze zamýšlených knih podávající abecední pořádek ptáků, v němž je vedle „přírodopisných“ informací přítomna vždy i morální aplikace příkladu, který člověku konkrétní opeřenec svým jednáním a zvyky poskytuje.⁷ Ke konci 14. století vznikl též anonymní a česky psaný *Physiologus* známý z třeboňského rukopisu, o jehož vydání se zasloužil František Palacký. I tento, ve srovnání s připomínaným Klaretovým textem stručný spisek, obsahuje abecedně řazený popis zvířat obsahující reflexi jejich „povahy“ rozvinutou v mravním naučení člověku.⁸ Vedle připomenutých soupisů zvířat (bestiářů) nelze v rámci literárního milieu druhé

⁴ K roli bajek a zvířecích motivů v české středověké literatuře obecně srov. TŘÍŠKA, Josef. *Předhusitské bajky*. Praha : Vyšehrad 1990, zde k nové radě detailně s. 90 – 404; k *Nové radě* Smila Flašky z Pardubic srov. ČAPEK, Jan B. Alegorie Nové rady a Theriobulie. In *Věstník královské české společnosti nauk – třída pro filosofii, historii a filologii*, 1937, 2, s. 1 – 53; TÝŽ. Vznik a funkce *Nové rady*. In *Věstník královské české společnosti nauk – třída pro filosofii, historii a filologii*, 1938, 1, s. 1 – 100. V těchto studiích shrnuje J. B. Čapek i starší literaturu k tématu; srov. též HRABÁK, Josef. *Smilova škola. Rozbor básnické struktury. Studie Pražského lingvistického kroužku č. 3*. Praha : Jednota českých matematiků a fysiků 1941; DAŇHELKA, Jiří. Úvod. In DAŇHELKA, Jiří (ed.) *Nová rada*. Praha : Orbis 1950, s. 5 – 16.

⁵ Stranou ponechávám v této studii otázku datace Smilovy *Nové rady*. V současné době přijímané řešení této otázky, které předložil Jan B. Čapek, jenž hovoří o dvojí recenzi (r. 1378 a r. 1394/95), však považuji za problematické. Srov. ČAPEK, *Vznik a funkce Nové rady*.

⁶ Viz CHAUCER, Geoffrey. *The Parlement of Foules*. In. SKEAT Walter W. (ed.). *The Complete works of Geoffrey Chaucer. Roman of the Rose. Minor Poems*. Oxford : Clarendon Press 1894, s. 336 – 359; K osobnosti a literárnímu dílu G. Chaucera srov. BREWER, Derek. *Chaucer a jeho svět*. Praha : Odeon 1988.

⁷ Klaretův *Physiologarius* je otištěn in FLAJŠHANS, Václav (ed.). *Klaret a jeho družina II. Texty glossované*. Praha : Česká akademie věd a umění 1928. K tomu srov. VIDMANOVÁ, Anežka. *Mistr Klaret a jeho spisy*. In *Listy filologické*, 103, 1980, str. 213 – 223; NECHUTOVÁ, Jana. *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*. Praha : Vyšehrad 2000, s. 152 – 155.

⁸ PALACKÝ, František (ed.). *Physiologus*. In *Časopis Musea království Českého*, 1875, 2, s. 127 – 133.

poloviny 14. století opomenout soubory středověkých bajek, jež geneticky navazují na antickou podobu fabulí. Náleží mezi ně tzv. „*Staročeský Ezop*“, anonymní dílo dochované v tzv. *Sborníku hraběte Baworowského* obsahující osmdesát čtyři bajek s morálním obsahem. Spolu s ním též tzv. *Tripartitus* Konráda z Halberstadtu, sepsaný okolo poloviny 14. století a obsahující vedle fabulí též soubory mýtů a exempel. Dalším z děl tohoto typu, propojujícího bajku explicitně s moralistní literaturou, představuje skladba *Quadripartitus* (Čtverrohrnáč), neboli *Speculum sapiencie* (Zrcadlo moudrosti), jejímž autorem byl podle některých výkladů autor Řehoř z Uherského Brodu. *Quadripartitus* vznikl asi mezi 60. – 70. léty 14. století a představuje sbírku latinských bajek tematicky sestavených podle vztahu jejich obsahu ke čtyřem ctnostem: moudrosti, pokory, štědrosti, čistoty, jež jednotlivé bajky hájí.⁹

Téma zbožného a ctnostného života, jež se stává předmětem morálních úvah připomenutých bajkových souborů a bestiářů, bylo v této době rozpracovááno i řadou dalších autorů, v jejichž pracích sice nehrála zvířecí symbolika primární roli, přesto zde však byla, tu více, tu méně využívána. Patří mezi ně spis Gualtera Burleye *De vita et moribus philosophorum veterum*, který byl v českém prostředí přepracován a spojen do jednoho korpusu s dílem Jana Guallensis *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum*, zabývajícím se přímo otázkou kardinálních ctností. O nemalé oblibě Janova díla v českém prostředí svědčí jeho brzký překlad pocházející již z konce 14. století. Podobně lze jmenovat i dílo *De moribus hominum at de officiis super ludo scaccorum* (neboli *Ludus Scaccorum*), jehož původním autorem byl Jacobus de Cessolis (remešský dominikán původem ze severní Itálie), který zde ke konci 13. století sepsal svá kázání, v nichž pro názornost využíval podobenství o šachových figurách. Vedle obecné moralistní reflexe nás právě Jakubovo dílo přibližuje pramenům předkládajícím explicitní popisy panovnického ideálu, neboť Jakub využíval popisu šachové hry k nastínění pravidel, jimiž by se měla řídit spravedlivá vláda knížete. Vzhledem k poměrné četnosti dochovaných rukopisů usuzujeme, že Jakubův spis zaznamenal v českých zemích značný ohlas, což dokumentuje i autorský překlad tohoto spisu z pera Tomáše Štítného v jeho *Knížkách o hře šachové*. Jen pro úplnost dodejme, že Tomáš znal vedle Cessolisova pojednání i výše připomenutý spis o čtyřech ctnostech Jana Guallense (podle některých autorů jej přeložil taktéž on) a vedle toho další rozšířenou sbírku exempl, tzv. *Gesta Romanorum* (i ta byla již ve 14. století přeložena).¹⁰

⁹ Citované sbírky viz *Staročeský Ezop*. In LORIŠ, Jan (ed.). *Sborník hraběte Baworowského*. Praha : Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění; Bursík a Kohout 1903, s. 52 – 145; k dílům *Tripartitus* a *Quadripartitus* srov. TRÍŠKA, *Předhusitské bajky*, s. 23 – 26, 67 – 89, zde též rukopisné dochování, edice a další literatura.

¹⁰ K tomu srov. VIDMANOVÁ, Anežka. Karel IV. a latinská literatura v Čechách. In VANĚČEK, Václav (ed.). *Karolus Quartus*. Praha : Universita Karlova 1984, s. 291 – 302, zejm. s. 294 – 297; k textu Jana Guallans viz ŠIMEK, František (ed.). *Staročeský překlad spisu Jana Guallensis O čtyřech stěžejních ctnostech*. In *Věstník královské české společnosti nauk – třída filosoficko-historicko-filologická*, 1951, 1; Štítného text viz ŠTÍTNÝ, Tomáš. *Knížky o hře šachové*. In TÝŽ. *Knížky o hře šachové a jiné*. Ed. František Šimek. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury 1956, s. 351 – 405; Literárně-historický rozbor a dochování srov. tamtéž, s. 487 – 493; Ke spisu *Gesta Romanorum* viz VILIKOVSKÝ, Jan. *Próza doby Karla IV.* Praha : Evropský literární klub 1938; NOVÁK, Jan V.

Výčet moralistní literatury hojně užívané v českém prostředí ve druhé polovině 14. století se dostáváme i k několika dílům, které se úzce zabývají vymezení spravedlivé panovnické vlády.¹¹ Zde je v první řadě třeba uvést spis *De quatuor virtutibus cardinalibus pro eruditione principum* vikáře smíchovské kartouzy Michala, jehož základní myšlenkovou osu opětně zaujímá rozbor čtyř kardinálních ctností. Michal přitom postupuje dialogickou formou za pomoci citátů a parafrází z četných autorit, mimo jiné Aristotela, sv. Augustina, Bernarda z Clairvaux, Hugona od Sv. Viktora, Tomáše Akvinského či Aegidia Romana. Zrcadlo je vlastně rozhovorem autora s falckým kurfiřtem Ruprechtem II., jemuž je spis, dokončený patrně roku 1387, dedikován. Dialog se odehrává v rámci čtyř knih (*De prudentia*, *De temperantia*, *De iustitia* a *De fortitudo*), řešících otázky jednání a povinností knížete vždy ve vztahu k jedné z vybraných ctností.¹² V širších souvislostech pak lze k tomuto druhu literatury přiřadit též díla spojená s činností Karla IV. a literátů působících v okruhu jeho dvora. Ze širšího pohledu mezi ně náleží Karlem vytvořených 12 meditací židovského krále Sedechiáše, zachycených v tzv. *Moralitách* (*Moralites*), jejichž tématem jsou vedle náboženské látky i otázky morálních kvalit a zásad, vztahujících se nejen k životu a jednání panovníka, ale člověka obecně. Tyto pasáže byly následně – patrně již po Karlově smrti – sceleny s dalšími texty, převážně výňatky z Bible a spisu sv. Augustina *De vera et falsa poenitentia* (O opravdovém a klamném pokání).¹³ Ještě užší vztah ke knížecím zrcadlům vykazuje další dílo

Staročeská Gesta Romanorum. Praha : Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1895; ŠIMEK, František (ed.). *Příběhy římské*. Praha : Odeon 1967, zde na s. 7 – 16 podal souhrnné informace o tomto díle v rámci literárního vývoje Miloslav Šváb, srov. též ediční poznámku na s. 225 – 227; VIDMANOVÁ, Anežka. *Staročeská Gesta Romanorum a jejich latinská předloha*. In *Listy filologické*, 95, 1972, s. 65 – 92; Srov. PETRŮ, Eduard. *Jývoj českého exempla v době předhusitské*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství 1966; srov. též. DVORÁK, Karel. *Soupis staročeských exemplů* (Index exemplorum paleo-bohemorum), Praha : Univerzita Karlova 1978; Základní informace o recepci těchto děl v české středověké literatuře přináší kolektivní práce VARCL, Ladislav (ed.). *Antika a česká kultura*. Praha : Academia 1978, s. 74 – 82.

¹¹ Typově jde o tzv. knížecí zrcadla, případně jim podobné druhy textů. K problematice knížecích zrcadel srov. BERGES, Wilhelm. *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*. Schriften des Reichsinstitut für ältere deutsche Geschichtskunde 2, MGH, Stuttgart : Hiersemann Verlag 1952; Ke knížecím zrcadlům v raném středověku srov. ANTON, Hans Hubert. *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*. Bonn : Röhrscheid 1968. H. Anton též vybral, přeložil a okomentoval tyto prameny z oblasti západní Evropy; Srov. ANTON, Hans Hubert (ed.). *Fürstenspiegel des frühen und hohen Mittelalters*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2006; K tématu srov. též Christine REINLE – Harald WINKLER (eds.). *Historische Exempla in Fürstenspiegeln und Fürstenlehre*. Frankfurt am Main : Oet Lang 2011.

¹² Michalova práce je dnes již edičně zpřístupněna, viz STOREY, William George (ed.). *The De quatuor virtutibus cardinalibus pro eruditione principum of Michael the Carthusian of Prague. A Critical Text and Study*. Salzburg : University of Salzburg 1972, přináší na s. 110 – 186 edici první knihy Michalova zrcadla „*De prudentia*“; dále pak *Michael of Prague O. Cart. De quatuor virtutibus cardinalibus pro eruditione principum*, book II – V. Ed. Raphael Witkowski. Poznaň : Notre Dame 2009, edice zde na s. 81 – 298; K osobnosti Michala Kartuziána a jeho díle v rámci tehdejší politické teorie srov. obsáhlé úvody v obou citovaných edicích počínech, *The De quatuor virtutibus cardinalibus*, s. 1 – 108; *Michael of Prague O. Cart.*, s. 4 – 53.

¹³ K literatuře doby Karla IV. dnes existuje nepřehledné množství literatury. Základní přehled děl, edic a sekundární literatury srov. NECHUTOVÁ, Jana. *Latinská literatura českého středověku do*

pocházející z této doby: *Anonymní knížecí zrcadlo*, jehož autorství je – patrně neprávem – přičítáno taktéž Karlovi. Jakkoli dva listy tvořící tuto literární památku nemají formálně přesnou podobu knížecího zrcadla tak, jak ji známe ze západoevropského prostředí vrcholného a pozdního středověku, svým obsahem se tyto rady zkušeného císaře (druhý list), s texty knížecích zrcadel více méně překrývají. Myšlenkové zázemí nachází jejich autor v dílech Seneky (*De clementia*), Cicerona (*De officiis*) i Petrarcky (*De avaritia vitanda*), která také obsáhle cituje.¹⁴ Specifickým typem pramene, jenž se v řadě pasáží svou formou i obsahem taktéž blíží k panovnickým zrcadlům 13. a 14. století, je pak Karlova vlastní biografie, *Vita Caroli*. Jakkoli v ní nalzáme řadu v zásadě přesných historických informací, díky kterým jsme dnes schopni rekonstruovat počátky Karlovy vlády až do volby jeho osoby římskoněmeckým králem, nenechává nás silná didaktická tendence textu na pochybách o jeho edukační funkci.¹⁵

Detailní analýzou všech výše uvedených moralistních spisů a knížecích zrcadel jsem v rámci předchozího bádání dospěl k ucelenému pohledu na ideál panovnické moci, jenž byl ve druhé polovině 14. století všeobecně sdíleným a kulturně závaz-

roku 1400. Praha : Vyšehrad 2002, zejména s. 136 – 154; BLÁHOVÁ, Marie. *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (III.) v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. Historický komentář*. Praha : Academia 1995, s. 134 – 145; TÁŽ, *Die Hofgeschichtsschreibung am böhmischen Herrscherhof im Mittelalter*. In SCHIEFFER, Rudolf – WENTA, Jaroslav, *Subsidia historiographica III. Die Hofgeschichtsschreibung im mittelalterlichen Europa*. Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2006, s. 51 – 72; Srov. též BOBKOVÁ, Lenka – BARTLOVÁ, Milena. *Velké dějiny zemí Koruny české IV/b. (1310 – 1402)*. Praha – Litomyšl : Paseka 2003, s. 176 – 205; VIDMANOVÁ, Karel IV. a latinská literatura v, s. 291 – 302; Ve vztahu ke státní ideologii naposledy ŠMAHEL, František. Státní theologie Karla IV., „národní“ doktrína Francie a počátky konciliarismu. In HEROLD, Vilém – MÜLLER, Ivan – HAVLÍČEK, Aleš (eds.). *Dějiny politického myšlení II/2. Politické myšlení pozdního středověku a reformace*. Praha : Oikoymenth 2011, zde k tématu zejména s. 119 – 135; Obecná zamyšlení nad rolí Karla jako literárního tvůrce a myslitele předkládá též VIDMANOVÁ, Anežka. Karel IV. jako spisovatel. In *Karel IV., literární dílo*. Praha : Vyšehrad 2000, s. 9 – 22; BLÁHOVÁ, Marie. Karel IV. Zakonodárce a zakladatel. In *Karel IV. Státnické dílo*. Praha : Vyšehrad 2003, s. 9 – 51; K „Moralitám“ Karla IV. srov. WOTKE, Karl. *Moralites Caroli quarti imperatoris*. In *Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, 1, 1897, Heft 4, s. 41 – 76, zde i edice pramene na s. 59 – 76, doplňující komentáře následují v dalších ročnících ZVGMSchl 2, 1898, s. 161; ZVGMSchl 3, 1899, s. 100 – 110; překlad viz Morality. In *Karel IV., literární dílo*, s. 67 – 85; K tématu srov. též SPĚVÁČEK, Jiří. *Karel IV. Život a dílo 1316 – 1378*. Praha : Svoboda 1979, s. 358 – 361.

¹⁴ Edice viz *Ein Fürstenspiegel Karls IV.* Ed. Samuel Steinherz. Prag : Verlag der Deutschen Gesellschaft der Wissenschaften und Künste f. d. Tschechoslowak Republik 1925; K tomu srov. LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav. Anonymní zrcadlo knížecí přičítané Karlu IV. In *Studie o rukopisech*, 14, 1975, s. 125 – 147, zde na s. 125 – 127 rozbor otázky autorství, na s. 127 – 146 český překlad a edice; Srov. též SPĚVÁČEK, Karel IV. *Život a dílo 1316 – 1378*, s. 361 – 365; ŠMAHEL, *Státní theologie Karla IV.*, s. 132 – 134.

¹⁵ Z četných vydání Karlova životopisu srov. *Vita Caroli IV.* Fontes rerum Bohemicarum. T. III. Ed. Joseph Emler. Pragae : Nadání Františka Palackého 1882, s. 336 – 368; *Karel IV. Vlastní životopis. Vita Caroli Quarti*. Praha : Odeon 1975; Nejaktuálnější překlad viz *Vlastní životopis Karla IV.* In *Karel IV., literární dílo*, s. 23 – 66; Přehledné shrnutí významu Karlova životopisu srov. NODL, Martin. *Vita Caroli*. In ŠMAHEL, František – BOBKOVÁ, Lenka (eds.). *Lucemburkové. Česká koruna uprostřed Evropy*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny 2012, s. 240 – 242.

ným fenoménem, personifikujícím společenský řád a s ním související jednotu.¹⁶ Lze shrnout, že *panovníkovo jednání mělo podle těchto představ demonstrovat osvojený habitus ideálního vladaře, jehož korpus tvořilo sedmero ctností. Vyjdeme-li zde kupříkladu z pojetí Jana Guallensis, byly tyto ctnosti vzájemně propleteny, přičemž platí, že teologické mohutnosti ducha láska (caritas) a pravá víra (fides) představovaly základní principy, jimiž se má vláda křesťanského monarchy řídit, aby získal milost věčnou, k níž se upíná i třetí z křesťanských ctností – naděje (spes). Tyto tři ctnosti zdobící každého řádného křesťana nestály osamoceny. Po jejich boku se po celou středověkou epochu vynořovaly spravedlnost, moudrost (rozumnost), uměřenost a statečnost, tedy ctnosti, které náleží do evropské etické nauky již od antických dob.*¹⁷

Vymezením role řečených *virtutes* v lidské duši a v přenesené rovině i ve společenském styku obohatil evropské myšlení už Platón. V jeho výkladu o duši člověka, jež se skládá ze tří částí, zaujímá hlavní místo rozum (*logistikon, rationale*). Pouze on je schopen nahlížet pravé Dobro – tedy Platónovu ideu Dobra, která je de facto základem jeho idealistické koncepce. Rozumu tak náleží schopnost pořádnosti ostatních (smyslových) částí duše, kdy v alegorickém vyjádření duše jako vozu hraje rozum roli vozataje). Aby toho však byl schopen, musí dozrát – tedy dosáhnout ctnosti **moudrosti** (*sofia, sapientia*). Právě jejím prostřednictvím uchopuje rozum druhou složku duše – vznětlivost (*thymoeides, irascibile*) a vychovává ji k tomu, aby usilovala přes všechny překážky o dobro. Vznětlivost řízená rozumem tak získává podobu ctnosti, kterou se musel vykazovat každý středověký vládce latinského Západu – **statečnosti** (*andreia, fortitudo*). Ta se v rámci hledání vnitřní harmonie v člověku následně zaměřuje na třetí složku duše, dychtivost (*epithymetikon, concupiscibile*), kterou nasměruje k pravému dobru. Synkreze dychtivosti a statečné vznětlivosti stojí u zrodu další ze čtveřice ctností – **uměřenosti** (*sófrosyné, temperantia*). Je-li tento řád duše uskutečněn, stává se člověk spravedlivým, neboť **spravedlnosti** (*dikaioсынé, iustitia*) je v člověku dosaženo tehdy, koná-li každá duševní síla to, co jí náleží.¹⁸

¹⁶ Na tomto místě shrnuji závěry obsažené in ANTONÍN, Robert. *Ideální panovník českého středověku. Kulturně-historická skica z dějin středověkého myšlení*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny 2013, passim; Z obsáhlé literatury zabývající se panovníckým ideálem srov. alespoň sborníky MAYER, Theodor (ed.). *Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen*. Vorträge und Forschungen 3, Lindau – Konstanz : Thoerbecke 1956; HECKER, Hans (ed.). *Der herrscher Leitbild und Abbild in Mittelalter und Renaissance*. Düsseldorf : Droste 1990; ERKENS, Franz-Reiner (ed.). *Das frühmittelalterliche Königtum. Ideelle und religiöse Grundlagen*. Berlin – New York : De Gruyter 2005; Z posledních souhrnných prací srov. ERKENS, Franz-Reiner. *Herrschaftsakralität im Mittelalter. Von den Anfängen bis zum Investiturstreit*. Stuttgart : W. Kohlhammer, 2006; KER-SHAW, J. E. Paul. *Peaceful Kings. Peace, Power, and the Early Medieval Political Imagination*. Oxford : Oxford University Press 2011.

¹⁷ ŠIMEK, *Staročeský překlad spisu Jana Guallinsis O čtyřech stěžejních ctnostech*, s. 14: „Jakož praví Šalamún v Příslovích: ‚Milosrdenstvie a pravda ostřiehají krále a tvrdí se milosrdenstviem trón jeho.‘ Ale že jsú čtyři ctnosti stěžejné, kteréžto všelikého krále neb kniežete veelebje, povyšují i ozdobyjí, točič spravedlnost, múdrost, skrovnost a síla, protož o nich některé rozprávky příkladné a výstražné v těchto knížkách vypisují...“

¹⁸ PLATON. *Ústava*. Praha : Oikoymenth 1996, s. 3 – 140; K recepci Platonovy filosofie v křesťanském myšlení srov. IVÁNKA, Endre von. *Plato christianus*. Praha : Oikoymenth 2003.

Spravedlivě vládnout tak mohl jen takový panovník, jenž vykazoval všechny zmíněné ctnosti, neboť pouze tehdy byl on sám jako člověk vnitřně harmonizován a tuto svou harmonii mohl prostřednictvím spravedlnosti přenést i do společnosti. V této souvislosti vládce sehrával ve veřejném i soukromém prostoru několik vzájemně provázaných sociálních rolí. Přes jejich úzké sepětí lze vymezit v zásadě tři typy jednání, které v sobě následně zahrnují ostatní dílčí projevy vladařského habitu. Prvním, souvisejícím především, ale ne pouze, s teologickými ctnostmi a božským původem panovnické moci je typ **zbožného krále** (*rex-pius*), jenž v sobě zahrnuje vedle ostentativně projevované zbožnosti a povinnosti ochrany církve veškeré projevy vládcova milosrdenství – štědrosti a milosti k nobilitě počínaje a almužnami chudým konče. Druhým je pak typ **spravedlivého krále** (*rex-iustus*), sdružující v sobě nejen zákonodárnou a soudní aktivitu panovníka, spojenou též s právem legálního usmrcení člověka (právo popravy), ale i další dvě kategorie vladařského habitu: **moudrého krále a krále vzdělance** (*rex-sapiens et rex-litteratus*). Ty se projevují nejsilněji právě v rámci panovnickovy role soudce a zákonodárce, jakkoli tvoří komponent i třetího obecnějšího typu vládcova jednání, jímž je role **krále mírotvorce** (*rex-pacificus*). Je patrné, že všechny uvedené kategorie panovnických rolí odpovídaly všeobecné představě o vládcovi zosobňujícím naplňování triády řád – mír – spravedlnost (*ordo – pax – iustitia*) a zajišťujícím tak spravedlivý chod světa.

Na tomto místě je třeba zdůraznit, že *Nová rada* Smila Flašky z Pardubic v sobě propojuje jak okruhy moralistní literatury, tak i knížecích zrcadel, bajek a bestiářů, které jsem se pokusil výše ve stručnosti definovat. Lze konstatovat, že se jedná o návod jak spravedlivě vládnout (tj. knížecí zrcadlo), určený králi Václavu IV. využívající zvířecí alegorii, jež byla pro své rozšíření v dalších segmentech dvorského umění obklopujícího syna Karla IV. Pro daného panovníka zvolena patrně jako nanejvýše vhodná a královi srdci blízká forma vzdělávacího textu.¹⁹ Autor zde přitom nechává radit jednotlivá zvířata svému mladému králi lvu v zásadě podle schématu, které odpovídá výše uvedeným typům sociálních rolí (*rex-pius, rex-iustus, rex-sapiens, rex-litteratus, rex-pacificus*), jenž měl panovník podle soudobé představy sehrávat. Na následujících řádcích se pokusím o souhrnný přehled jednotlivých zvířecích rad obsažených ve Smilově skladbě podle této typologie závazného panovnického jednání.

Velice výrazným je v *Nové radě* motiv královy niterné zbožnosti (***rex pius***) a jeho pokory před Stvořitelem, z jehož rukou obdržel panovník moc v pozemském světě. Právě bohabojnost, v níž se má podle Smila odrážet sebereflexe vlastní pomíjivosti, jakož i omezenost moci pozemských vládců radí králi zvířat **orel**, v jehož pojetí je tato vlastnost jednak zárukou udržení moci, současně i jistotou následného posmrtného života. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že de facto celá orlova promluva akcentuje život v souladu s božími přikázáními.²⁰ Tyto motivy dále rozšiřuje promluva

¹⁹ Základní rozbor provedl Jan B. Čapek ve výše citovaných pracích *Alegorie Nové rady a Theriobulie a Vznik a funkce Nové rady*.

²⁰ DAÑHELKA, Jiří (ed.). *Nová rada*. Praha : Orbis 1950 (dále jen *Nová rada*), s. 20 – 21: „... a na to myslí pilně/aby v tvém srdci neomylně/měl vždy na paměti Boha/jenž tě vyvolil z mnoha/a dalt' lidí,

levharta, jenž navíc upozorňuje na roli příkladu, který král vůči svému lidu sehrává, a na základě jehož se věřící následně ubírají buď do nebe, či pekla.²¹ Jednoduše řečeno spolu s **hrdličkou** a **papouškem**, král má svůj úřad od Boha a proto má jednak plodit kázeň a ctnost a vše následně odevzdat Bohu pro svoji vlastní spásu i spásu lidu.²² Mezi základní distinkce panovníkovy zbožnosti náleží i jeho štedrost, k níž lva vybízí taktéž hned první z rádců, orel, jenž ji klade do přímé souvislosti s původem královny moci. Tu mu dal podle okřídleného rádce Bůh, a proto má i král toto primární gesta štedrosti vůči jeho osobě nadále reprodukovat do života společnosti.²³

Připomeňme, že právě štedrost a almužnictví projevované panovníkem a nobilitou obecně vůči potřebným, představovala jeden ze základních imperativů zachování sociální stability a rovnováhy středověké společnosti.²⁴ S tímto motivem úzce souviselo i ostentativně projevované milosrdenství a velkorysost vůči nepřátelům, jakož i poddaným obecně, k nimž nabádají mladého krále další z jeho ptačích rádců, **sokol**, **kohout** a **holub**.²⁵ Štedrost a milosrdenství, jakož i projevovaná zbožnost představují distinktivní znaky teologických ctností, lásky a víry, k nimž se prostřednictvím **beránkova** nabádání k pokoře, jejímž příkladem byl Ježíš Kristus, přičlenila i třetí z nich, naděje.²⁶ Posledně jmenovaný požadavek na vladařovo jednání nabývá zřetelných obrysů především v rámci řeči pronesené **labutí**, jíž graduje i celá skladba. Měj na paměti svoji smrt a konečnost pozemského světa, připomíná labuť lvímu králi, čímž relativizuje život vezdejší a ukazuje jako podstatnou především službu Bohu a život v souladu s jeho zákonem založeným na lásce k bližnímu, víře ve Stvořitele a naději na život věčný. S tímto motivem souvisí též charakteristika vlády představující panovníckou moc jako břímě každodenní práce a odříkání, jíž před králem rozvíjí **osel**, jakož i požadavek na panovníkovu tělesnou i duševní čistotu, na jejíž potřebu upozorňuje **hrdlička**.²⁷

zbožie i čest./To vše v jeho moci jest, prodlíti toho i vzieti,/tě živiti i umořiti. ... Budeš-li se Boha báti, /budeť zbožie trváti i čest. “ Tamtéž, s. 22: „Tak dojdeš rajskeho zbožie,/staneš-li u bázni Božie. “

²¹ Nová rada, s. 28: „Buoh velebný z své milosti,/ten tobě pójčil za chvíli,/svého lidu mieti píli,/ jenž jeho krvi kúpen drazě./Dojdeš-li s ním, tobě blazě,/ [tam do nebeské té radosti, pravímť, králi, tvěj milosti]./Čehož se koli přichvátíš,/tam mnoho lidu obrátíš/ kterížkoli pójdeš cestú/k črtu neb k rajskeému městu,/tamť jich puójde s tebu mnoho. “; Tamtéž, s. 29: „Lidě na tvě skutky zžiece,/to pamatuj vždy najviece, aby najprv Boha svého/hledal nežli co jiného. “

²² Nová rada, s. 51: „Králi, pomni pilně toto,/že tebe Buoh povýšil proto/zde nad lidmi miesto sebe/věz, žeť tomu chce od tebe,/aby plodil kázeň i čest, to vše, což jeho vuóle jest“; Papouškova rada viz tamtéž, s. 63: „Protož vzdaj Bohu vše chtienie,/tak nalezneš své spasenie, /když ty vzdáš svú vůli směle. “

²³ Nová rada, s. 26 – 27: „Nebudť také skup na zboží/ač chceš mieti milost Boží./Což jest Buoh dal zbožie tobě, nechovajž ho skupě sobě,/ podávaj ho štedřě dále... “

²⁴ K formám slitování a milosrdenství ve středověku srov. GEREMEK, Bronisław. *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*. Praha : Argo 1999, zejm. s. 24 – 77.

²⁵ Sokolova rada viz Nová rada, s. 33: „Ti kdož sú poddáni tobě,/měj to naučenie sobě/ aby na ně ruky neztahal/ ani kdy násilím sahal,/ ale vždy dobrotivě/bránil jich a milostivě, atť tě milují a chválé... “; Kohoutova rada, tamtéž, s. 44: „Budť dobrotiv svého lidu.../Budť vždy bedliv nab sebou,/atť zlý duch nevládne tebu./Neb ktož jest diáblem lapen/a tiem hřiesným snem otrápen, /z hřiecha v hřiech jej diábel vodí... “; holub radí tamtéž, s. 49: „Boha mieti k každěj vině,/tak budť milostiv chudině./Radimť milostivě sieti, neb též budeš žieti... “

²⁶ Nová rada, s. 53: „Měj srdce vždy pokorně/a všecky úmysly dvorné... “

²⁷ Rada labutě a hrdličky viz tamtéž, s. 75 – 81 a 50 – 52; oslova rada tamtéž, s. 47: „Taktéž, králi,

Z výše uvedeného je evidentní silné náboženské zabarvení *Nové rady*, jež vycházelo z duchovního cítění její autora a odpovídalo dobovému prožitku víry prodchnutého ve středoevropském prostoru mystikou. Vedle alegorie politické, v níž se prolíná obecný středověký etický ideál s reakcemi na aktuální společenské jevy, předkládají jednotlivé rady nabádající ke zbožnému životu a gradující v rámci výpovědi labutě výrazný apel na královu zbožnost ve snaze oťrást jeho svědomím.²⁸ Osobní panovníkova víra z tohoto pohledu hraje roli kategorického imperativu regulujícího jeho politické činy mravními zásadami, jež byly v rámci středověké společnosti obecně přijímány a jejich zachovávání náleželo k panovnickému habitu (jakkoli mnohdy jen v rámci propagandy a vizualizace majestátu zastírající vládní pragmatismus). V úzkém propojení s panovníkovou zbožností pak vystupovala i jeho role krále mírotvorce (*rex pacificus*), sestávající, podobně jako úloha krále zbožného, z celé řady projevů panovníkova jednání. Mír v tomto ohledu neznamenal pouze neválečné řešení konfliktů, naopak, středověk zná pojem spravedlivé války,²⁹ ale celkové zachovávání pokoje a řádu v rámci společenského života.

Zvířecí rady nabádající krále lva k jednání zajišťující celospolečenský smír tvoří podstatnou část Smilova díla. Tak vybízejí kupříkladu **levhart**, **jeřáb** a **holub** panovníka k uměřenosti, trpělivosti a rozvaze, projevující se v zachovávání vlídné a veselé tváře, jakož i trpělivostí vůči poddaným a vyvarování se náhlosti. Současně obsahují zmíněná doporučení výrazný apel na vlastní královu vladařskou aktivitu, čímž stojí v protiváze k negativním radám ponoukajících lva k zahálce a požitkářství. Samotná aktivní vláda krále obdařeného sedmerem ctností je přitom ve středověkém myšlení nutně spojena se spravedlivým mírovým uspořádáním mezilidských vztahů.³⁰ Role krále mírotvorce se v této oblasti v mnohém překrývá s rolí moudrého a spravedlivého

pravím tobě,/tys vzal na se břímě vážné./ třebať v tom paměti snažné./Nehověje přieliš tělu/nesiž je s myslí veselú. Král i knieže , pan veliký,/biskup i prelát všeliký, čím má na světě větší čest, tiem viece u větší práci jest. “

²⁸ ČAPEK, *Alegorie nové rady*, s. 18 – 20.

²⁹ K vývoji myšlenky spravedlivé války ve středověkém myšlení srov. PLETL, Renate. *Irdisches Regnum in der mittelalterlichen Exegese. Ein Beitrag zur exegetischen Lexikographie und ihren Herrschaftsvorstellungen (7.–13. Jahrhundert)*. Frankfurt am Main – New York : P. Lang 2000, zejm. s. 170 – 178; RUSSELL, H. Frederick. *Just War in the Middle Ages*, Cambridge : Cambridge University Press 1975; Komplexní studii k tomuto tématu pro rané středověké období představuje výše citovaná práce KERSHAW, *Peaceful Kings*.

³⁰ S aktivitou propojuje spravedlivou vládu krále již Isidor ze Sevilly, z jehož díla v tomto ohledu celý středověk čerpá, viz ISIDOR ZE SEVILLY, *Etymologiae IX* (jazyk). Praha : Oikúmené 1998, s. 50 – 51: „*Regnum a regibus dictum. Nam sicut reges a regendo vocati, ita regnum a regibus. Reges a regendo vocati. Sicut enim sacerdotes a sacrificando, ita rex a regendo. Non autem regit, qui non corrigit. Recte igitur faciendo regis nomen tenetur; peccando amittitur. Vnde et apud veteres tale erat proverbium: Rex eris, si recte facias: si non facias, non eris. Regiae virtutes praecipuae duae: iustitia et pietas. Plus autem in regibus laudatur pietas; nam iustitia per se serva est.*“ Z citátu je zřejmé, nakolik klíčovou je pro Isidora samotná aktivní vláda krále, jejíž reálný výkon je jedním z apriorních předpokladů jeho hodnosti, a tudíž i moci. Pasivita panovníka ve středověkých myšlenkových schématech znamenala opětý návrat do starozákonních časů, kdy nebyl následován Boží zákon, a jako taková byla spojena s představou totální destrukce společenského řádu.

krále, což jak jsem konstatoval již výše, koresponduje se syntetickou povahou středověkého myšlení spojující jednotlivé kategorie v jednotu mnohosti.³¹ Přímou radu k udržování míru předkládá ve Smilově skladbě **jelen**, podle nějž má panovník vystupovat proti násilí, zlým lidem a zlodějům, jakož i podporovat uchování mírového soužití mezi lidmi. Varování před láskou ke zlým lidem přidává následně **volek**, jenž k němu připojuje i nabádání k odvážné stálosti a pevnosti v rozhodnutích, které lev v rámci své vlády činí, dále též vytrvalost v dobrých skutcích, již si však panovník nemá plést se zatvrzelostí ve zlosti. K doporučení šlechetné odvahy pravého křesťanského rytíře se připojuje ve své promluvě i **luňák**.³² K projevům mírotvorné aktivity panovníka přitom náležel i jeho patronát nad rozvojem hospodářství ve státě. Rady zacílené na tuto oblast předkládají mladému lvu například **vrána**, nabádající jej k dohledu nad spravedlivými podmínkami pro hospodaření v zemi. Mezi dalšími rádci lze v tomto kontextu uvést **ježka** a **veverku**, jakkoli její doporučení shromažďovat královský poklad, může mít i negativní konotace spojované s lakotou – jedním ze sedmera smrtelných hříchů.³³

Vedle těchto rad předkládá Smilova skladba i řadu doporučení, jejichž následováním se mladý lev stane nejen spravedlivým, ale i moudrým a v posledku též učeným králem (*rex-iustus, rex-sapiens et rex-litteratus*). Panovníkova moudrost, jak rezonuje již z **orlovy** rady, k němuž se připojuje i **levhart**, má přitom podle Nové rady svůj základ v bohabojnosti. Jejím základem je obava před Bohem, jehož jménem spravuje konkrétní vládce lidskou pospolitost pozemského světa.³⁴ Současně je nutno zdůraznit, že přesně v rámci dobové konvence, která velí posuzovat královu moudrost podle jeho výběru rádců a úředníků, jakož i jejich morálních hodnot a praktických činů, se některá doporučení shromážděných zvířat zabývají problematikou obsazení rady a úřadů. Tak nabádá zmíněný levhart krále zvířat k pečlivému výběru svých rádců, kteří mu nemají být věrni pouze kvůli svému osobnímu prospěchu (věrnost úředníků zdůrazňuje ve své radě i **pes**) a současně mají být též moudřími lidmi.³⁵ Ty má panovník, podle **jeřábovy** rady, podrobovat soustavné kontrole.³⁶ Právě jeřábova rada následně propojuje královu moudrost s jeho rolí spravedlivého soudce, neboť zmiňovaná kontrola dle něj má být zaměřena především na soudní úředníky, kteří by neměli pokřivovat právo ve svůj vlastní prospěch. Primárním výsledkem králova dohledu nad jím pověřenými lidmi má

³¹ Tyto rady viz Nová rada, s. 30, 34 – 35, 48. Jako příklad uvádím jeřábovu radu, s. 34 – 35: „... králi, buď hotov k slyšni/ale nekvap k mluven:/mluvenie častokrát škodí./A veľmi zriedka se přihodí,/by kto pykal mlčenie;/nikdy to slyčháno nenie... Málo mluvi, ale čiň mnoho...“

³² Nová rada, s. 40: „... Králi nestoj seči!/Kdež můžeš, jednaj ku pokoji,/toť tobě předobře stojí./A rač zlých nemilovati,/nad nimi popravovati,/nad nevěrnými zloději./... nedaj činiti násilě./S dobrými ochotně, mile/přebývaj, vina je k sobě,/toť já věrně radim tobě./Veškeren svět o to stojí,/chtě rád bydliti v pokoji.“ Vlko a luňakova rada, tamtéž, s. 45 a 59.

³³ Tamtéž. Rady vrány, veverky a ježka, s. 52 – 53, 60.

³⁴ To ukazuje především rada orlova, viz Nová rada, s. 21: „Počátkem múdrosti jest/báti se Boha naj-viece...“

³⁵ Nová rada, s. 30: „...by vždy věrně měl v své radě/ ... A kohož poznáš ve ctnosti,/toho přijmi k svéj milosti,/neb což mluví, to srdcem mieni/po nic toho neproměni,/pro dary, pro přiezeň žádnú,/jenž věřú mocně vládnú... múdrý král má múdré mieti/v svéj radě, ač chce prospěti“

³⁶ „Pilně shledávaj své úřady,/jenžto vládnú na tvém dvoře/at' se množi tvá čest spoře, nebudeš nikdy omýlen.“

být úsilí zajištění náležité právní ochrany vdov a sirotků.³⁷ K obraně práv vdov a sirotků, což je přirozeně jedno z literárních klišé, jež se soustavně opakuje ve středověké moralistní a politické literatuře, vyzývá krále i **velbloud**.³⁸ Blízký je pak i obsah rady, kterou panovníkovi udělil moudrý **čáp**, upomínající ho na jeho povinnost dohledu nad těmi, kteří vykonávají naležené právo, tedy nad popravci.³⁹ Generální požadavek pak vůči králi, jakožto soudci, vznesl **holub**, nabádající mladého lva, aby se za všech okolností při výkonu soudní pravomoci vystříhal hněvu, tedy afektu, který je v představách středověkého člověka spojen vždy především s vládou tyрана.⁴⁰

Vedle uvedených výpovědí jednotlivých zvířecích rádců osvětlujících mladému lvému králi podstatu jeho sociálních rolí ve společnosti se ve Smilově díle setkáváme i s obecněji formulovanými doporučeními ctnostného života jako takového. Ten je totiž nejen podle **orla**, ale i **velblouda** zárukou králova posmrtného nebeského panování po božím boku, a vladař by měl, jak radí též **slon**, ve stejném duchu vést i výchovu svých dětí a nástupců. Mít na paměti vždy ctnost a čistotu těla i duše doporučuje lvu i **jednorozec**, jehož rada je provázána též se zachováváním sexuální zdrženlivosti.⁴¹ S těmito doporučeními obecného ctnostného života koresponduje též rada **páva**, jenž králi připomíná sice především potřebu vynakládat energii na starost o fyzický vzhled, jeho rada však nemá marnivé, ale morální vysvětlení, neboť krásné roucho na povrchu se snoubí se ctností uvnitř.⁴²

Soubor výše předložených rad tak z pohledu celku Smilova díla předkládá ucelený obraz ideálního panovnického habitu definovaného jak jednotlivými ctnostmi, tak sociálními rolemi, které měl podle tohoto ideálního rámce středověký panovník vykonávat. K úplnosti jej autor politicky alegorické skladby dovádí i zahrnutím sebeironických negativních rad špatných rádců, které naopak odpovídají struktuře dobové představy o tyranské vládě. Ta je založena na ztotožnění krále-tyрана s hříšným člověkem, jehož charakter a následné jednání je podmaněno komplexem sedmera smrtelných hříchů. Tyrana a jeho činy tak ovládají pýcha (superbia), lakomství (avaritia), závist (invidia), hněv (ira), smilstvo (luxuria), nestřídmost, obžerství (gula) a lenost (acedia), což z jeho

³⁷ Nová rada, s. 35 – 36: „*Nadto o zemském súdĕ./nemĕj se k tomu mladĕ./věz, kterak kto tvú obec súdí./at' vdovy sirotci, chudí./po zlé odsúzeníĕ ztrátĕ/plačíc netúžie na tĕ./Všecka vina na tĕ spadne, neb tvá milost najviev vládne/práve, všelikými súdy....*“. Tamtéž, s. 36: „... *Nejednen se v úrad vkúpil/proto, aby lidi lúpil, ... kdež se súdce daru koji/mnohokrát křivý ostojí... Lakomstvo je také moci./ža pravdu grošem zastieni/a právo v křivdu promĕni...*“

³⁸ Nová rada, s. 69: „... *kdež se stala žalost komu/chudĕj vdovĕ neb sirotku./maji-li protivnú puotku, že kto křivĕ sahá na ně, mĕj nad nimi slitovánie...*“

³⁹ Nová rada, s. 54: „*Bud' tobĕ najviev píle./at' se nedĕje násilé/od tĕch co popravu maji...*“ Tamtéž, s. 55: „... *nedaj vlkóm ovec pásti.*“

⁴⁰ Nová rada, s. 48: „*Kdežto súdce jest hnĕvivý./ten často vydá súd křivý./Hněv má v sobĕ tyto moci./ktož se jemu dá přemoci...*“

⁴¹ Zmínĕné rady viz *Nová rada*, s. 26, 70, 72, 73 – 74.

⁴² Nová rada, s. 41 – 42: „*Králi, chod' vždy v krásném rúšĕ./Tot' dobrĕ tobĕ příslušie./aby vždy byl v rozeznání, kdež jsi ty a tvoji poddani./v krásĕ rúcha kochaje./libost toho v srdci maje./žes tak povýšen nad lidi./muše tĕ vždy v čest mieti./zdaleka na tĕ hledĕti./aby se vnĕ osvietil ctností./jakž podlé své dostoynosti/jsi krásným rúchem ozdoben./A tak nebudeš podobĕn/khrobu, jenž zbielen na povrchu./a uvnitř má škaredú mrchu.*“

vlády činí bezbožnou, nespravedlivou, násilnickou, nemoudrou a neaktivní vládu, jejímž výsledkem je, domyšleno do konce, stav války všech proti všem.⁴³

Mezi nedobré rádce Smilovy *Nové rady*, ponoukající krále k tyranským praktikám (*rex-tyranus*), tedy násilí, porušování práva, nespravedlivého vymáhání odúmrti, falšování zemských desk, zabavování majetku a příkoří sirotkům, náleželi především **medvěd, vlk a sup**.⁴⁴ Ti též nabádali lva k zahálce a následování hlasu požitků chtivé tělesnosti, tedy k jednání, které se naprosto neslučovalo s představami o aktivní užitečné vládě jakožto službě, ale odpovídalo dalšímu z negativních vymezení moci prostřednictvím figury neužitečného krále (*rex-inutilis*). Mezi další rádce svádějících mladého krále na šikmou plochu přitom náležela **husa**, jež doporučovala naprosté zanedbávání vladařských povinností a nezřízené alkoholické radovánky,⁴⁵ a dále pak, s důrazem na následování žádostí těla, byla proti tělesné čistotě, jakož i pohlavní zdrženlivosti laděna rad nečisté **svině**. Mezi rádce nabádající k nevázanosti náležela i **liška**, odmítající podat králi jakoukoli radu a doporučující mu dělat to, co ve své mladické bujnosti uzná za vhodné.⁴⁶

Lze tedy shrnout, že jakkoli není předkládaný soubor příkladů jednotlivých rad, jež obsahuje Smilova skladba, úplný, v zásadě dle mého soudu odhaluje pozici, kterou toto dílo zaujímá v myšlenkovém milieu tehdejší politické literatury pěstované při lucemburském dvoře, jakož i v Praze jakožto centru učenosti tehdejší střední Evropy. Smilova zvířata promlouvají k mladému lvímu králi v intencích dobových představ o spravedlivé panovnické vládě a jako taková představuje jeho skladba především čtenářsky a posluchačsky vděčnou obdobu úvah o principech a podstatách spravedlivého společenského uspořádání v čele s ideálním monarchou personifikujícím řád a jednotu pozemského světa i jeho propojení s Bohem a nadpozemskou sférou. Role zvířecí rady, jakožto literární formy čerpající svoji oblibu z obecně rozšířených a člověku blízkých bajek a bestiářů, na příkladu Smilovy *Nové rady* odhaluje význam zvířecích motivů v rámci středověké edukační praxe. Zvířecí alegorie užitá v naučení pro mladého krále, tak nejen že přibližuje zábavnou formou neatraktivní moralistní tematiku knížecích zrcadel, konfrontujících mladíka plného života neustále s dalšími a dalšími povinnostmi, které náležely k výkonu moci, ale současně umožňuje podstatně otevřenější komentáře

⁴³ K problematice tyranie v myšlenkovém světě středověkých intelektuálů shrnujícím způsobem například SCHOENSTEDT, Friedrich. *Studien zum Begriff des Tyrannen und zum Problem des Tyrannennordes im Spätmittelalter, insbesondere in Frankreich*. Würzburg : Mayr 1938; PARSONS, Wilfrid. The Mediaeval Theory of the Tyrant. In *The Review of Politics*, 4, 1942, s. 129 – 143; WIERUSZOWSKI, Helene. Roger II of Sicily Rex-tyrannus in Twelfth-century Political Thought, In *Spaeculum*, 38, 1963, s. 46 – 78; PETERS, Edward. *The Shadow King. Rex Inutilis in Medieval Law and Literature 751 – 1327*. New Haven – London : Yale University Press 1970; NEDERMAN, Cary J. *A Duty to Kill: John of Salisbury's Theory of Tyrannicide*. In *The Review of Politics*, 50, 1988, s. 365 – 389; KLANICZAY, Gábor. Representation of the Evil Ruler in the Middle Ages. In DURCHHART, Heinz – JACKSON, Richard A. – STURDY David. *European Monarchy*. Stuttgart : F. Steiner, 1992, s. 69 – 79; Zde i další literatura k tématu.

⁴⁴ Jejich rady viz Nová rada, s. 33 – 34, 37 – 39.

⁴⁵ Nová rada, s. 46: „... ač jest tobě píše./proježděj se z kratochvile/...vina flašku měj vždy s sebou...“

⁴⁶ Liščina rada viz Nová rada, s. 58 – 59; svině radí tamtéž, s. 50: „... cožkoli tvé tělo žádá,/daj ve všem vůli životu,/netbaj nic na čistotu. Ve smilstvě skutky šeredné/ jednaj v noci jako ve dne...“

a reflexe celé řady aktuálních a akutních společenských problémů dané doby. Otázka, do jaké míry zasahují do osnovy Smilova díla dobové představy o symbolických rolích jednotlivých zvířat, představuje téma, jež si vyžaduje podstatně širší badatelský záběr obohacený mimo jiné o závěry, které přinesla bádání z oblasti dějin umění, jakož i kulturních dějin. O její zodpovězení se pokusím v samostatném textu vycházejícím z výše uvedených závěrů.⁴⁷

THE ADVICE OF ANIMALS BY SMIL FLAŠKA FROM PARDUBICE
IN THE CONTEXT OF AN IDEAL RULER'S POWER
IN CZECH THOUGHT IN THE SECOND HALF OF THE 14TH CENTURY

Robert Antonín

In the present paper, the author analyses the collection of animal guidance contained in Smil's work and draws conclusions. Accordingly, Smil painted through the popular literary genre of medieval fables a comprehensive image of the ideal sovereign habit defined as individual cardinal (justice, bravery, restraint, wisdom) and theological (faith, love, hope) virtues and as social roles (*rex-iustus*, *rex-pacificus*, *rex-sapiens*, *rex-literatus*, *rex-pius*, etc.), by which framework a medieval ruler was to act. A component of this image is at the same time also a negative reflection of poor sovereign reign, expressed through ironic negative guidance from bad advisors, which correspond to the structure of period ideas on the reign of a tyrant, based on the identification of the king-tyrant with a sinful person, whose character and subsequent behaviour is subject to a complex of the seven deadly sins. The author presents Smil's guidance by animals primarily as a reader's and listener's grateful analogy of considerations on the principles and fundamentals of a just social arrangement headed by an ideal monarch personifying order and unity of the terrestrial world and his connection with God and the superterrestrial sphere. The importance of the animal motifs and animal symbolism within medieval educational practice is also emphasised, in which the animal allegories used in the instruction of the young king introduce, in an entertaining way, the uninviting moralistic theme of princely mirrors, confronting the youth with a full life with constant and further obligations which are part of the performance of power.

Mgr. Robert Antonín, PhD., Katedra historie FF OU v Ostravě, Reální 5, Ostrava

⁴⁷ Předložený text představuje přípravnou materiálovou studii k širšímu zpracování dané problematiky, jež má být součástí kolektivní monografie *Člověk a svět zvířat v středověku*, připravované pracovníky Historického ústavu Slovenské akademie věd.

MYTOLOGICKÉ A RITUÁLNE PREMENY NA VLKA V ANTIKE¹

Peter Bystrický

BYSTRICKÝ, Peter. Mythological and ritual transformation into a wolf in antiquity. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 23 – 43.

This paper deals with the mythological and ritual transformations into wolves in the literature of ancient Greece and Rome. The wolf appears in several Greek myths and in most of them he is associated with Apollo. In Italy, however, the wolf is an animal sacred to Mars, or connected with chthonic deities, the underworld, and obscure purification festivals and rituals.

Mythology. Wolf. Transformation. Apollo. Ancient. Greece. Rome.

Fyzická premena bohov i ľudí na zvieratá a rastliny, či už za trest, za odmenu, zo žiarlivosti, strachu, z malichernosti, lásky, alebo zo súcitu, je častým námetom gréckej mytológie.² Vlk sa v mýtoch objavuje pomerne často, a nie vždy v úlohe, ktorú by sme od zvieratá, ktoré si ľudia oddávna spájali s krutosťou, zabíjaním, podlosťou či pažravosťou, čakali. Moc meniť ľudí na zvieratá mali nielen bohovia, ale aj čarodějnice. V Homérovej *Odysei* a vo všetkých ďalších dielach, ktoré tento námet prevzali (Ovidiove *Metamorfózy*, Vergiliova *Aeneis* či Boethiova *Útecha z filozofie*), menila na šelmy pomocou kúziel a čarovných nápojov svojich nápadníkov i náhodných more-

¹ Štúdiá vznikla v rámci grantu VEGA 2/0061/11 Človek a svet zvierat v stredoveku.

² K antickej mytológii pozri napr. COOK, Arthur B. *Zeus: a study in ancient religion. Vol. 1: Zeus god of the bright sky*. Cambridge : University Press 1914; BURKERT, Walter. *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. Stuttgart – Berlin – Cologne – Mainz : Verlag W. Kohlhammer 1977 (anglický preklad: BURKERT, Walter. *Greek Religion*. Cambridge : Harvard University Press 1985); BURKERT, Walter. *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*. Berkeley : University of California Press 1982; WISEMAN, Timothy Peter. *Remus: A Roman Myth*. Cambridge : Cambridge University Press 1995; DUMÉZIL, Georges. *Archaic Roman Religion*. Baltimore : Johns Hopkins University Press 1996; ZAMAROVSKÝ, Vojtech, *Bohovia a hrdinovia antických báji*. Bratislava : Perfekt 1998; BEARD, Mary – NORTH, John – PRICE, Simon, R. F. *Religions of Rome: Vol. 1, History. Vol. 2: A Sourcebook*. Cambridge : Cambridge University Press 1998; HUGHES, Dennis D. *Human Sacrifice in Ancient Greece*. New York : Routledge 2000 (transferred to digital printing 2006); GRAVES, Robert. *Řecké mýty*. Praha : Odeon 1982; BREMMER, Jan. Myth and Ritual in Ancient Greece: Observations on a difficult Relationship. In HAEHLING, Raban von (ed.). *Griechische Mythologie und Frühchristentum*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2005, s. 21 – 43; DOWDEN, Ken. *Zeus*. New York : Routledge 2006; LARSON, Jennifer. *Ancient Greek Cults*. New York; London : Routledge 2007.

plavcov čarodejnica Kirké, ponechajúc im len ľudskú myseľ. Vlky, levy či dokonca medvede žili v okolí jej domu a všetky boli k novým návštevníkom priateľské. Pobehovali okolo Odysea a vrteli chvostmi ako psy, ktoré čakajú, že im pán vracajúci sa z hostiny nesie nejaký ten hlt.³ Kirké napokon premenila aj Odyseových druhov, podľa autora dnes uvádzaného ako *Pseudo-Apollodoros*, však nie všetkých na svine. Niektorých začarovala na vlky, levy a somáre.⁴

Meniť sa na vlka mohli aj bohovia, ale nerobili tak všetci. Podľa jednej z verzii mýtu o Apolónovom narodení, ktorý zapísali Aristoteles (384 – 322 pred n. l.) a Claudius Aelianus (175 – 235),⁵ sa na vlčicu dobrovoľne premenila bohyňa Léto, dcéra titanov Koia a Foibé,⁶ aby unikla žiarlivej Hére. Léto sa, podobne ako mnoho bohýň, nýmfi i smrteľných žien, stala cieľom Diovej žiadostivosti. Jeho manželka Héra poslala hada Pytóna, aby jeho milenkú všade prenasledoval a nedovolil jej porodiť. Léto našla útočisko až na Déle, ktorý bol vtedy ešte plávajúcim a blúdiacim ostrovom. Bohyňa tu porodila Apolóna, keď bola vo vlčej podobe, a vlky mu po narodení robili spoločnosť. Ako vraj tvrdili obyvatelia Délu, vlčice rodia mláďatá dvanásť dní a noci preto, že toľko dní cestovala Léto od mýtických Hyperborejcov na ich ostrov. Z ostrova potom aj s deťmi odišla k rieke Xantos v dnešnom južnom Turecku. Keď ju miestni pastieri vyhnali od prameňa, kde sa chcela osviežiť, prišli k nej vlky a vrtiac chvostmi ju odvedli

³ HOMERUS, *Odyssey* IX, v. 208 – 243 (k dispozícii aj slovenský preklad: HOMÉROS. *Odysea*. 2 zväzky. Prel. M. Okál. Martin : Thetis 2011); OVIDIUS, *Metamorphoses* XIV, v. 254 – 261: „*Quae simul attigimus stetimusque in limine tecti, | mille lupi mixtaeque lupis ursaeque leaeque | occursu fecere metum, sed nulla timenda | nullaque erat nostro factura in corpore vulnus; | quin etiam blandas movere per aera caudas | nostraque adulantes comitant vestigia, donec | excipiunt famulae perque atria marmore tecta | ad dominam ducunt.*“ Tamtiež v. 412 – 425: „*Illa paventis | ora venenata tetigit mirantia virga, | cuius ab attacku variarum monstra ferarum | in iuvenes veniunt, nulli sua mansit imago*“ (slovenský preklad: OVIDIUS. *Metamorfózy*. 2. zv. Prel. I. Šafár. Martin : Thetis 2012); VERGÍLIUS, *Aeneis* VII, v. 18 – 20: „*Formae magnorum ululare luporum, | quos hominum ex facie dea saeva potentibus herbis | induerat Circe in vultus ac terga ferarum*“ (český preklad: PUBLIUS VERGRILIUS MARO. *Aeneis*. Prel. O. Vaňorný. Praha : Svoboda 1970); BOETHIUS, *Consolatio philosophiae* IV, 3, 13 – 14: „*Hic lupis nuper additus | flere dum parat ululat*“ (český preklad: BOETHIUS. *Filosofie utěšitelka*. Přel. J. Hruša. Olomouc : Votobia 1995).

⁴ PSEUDO-APOLLODORUS, *Bibliotheca* E7. 14 – 19 (vydanie: APOLLODORUS. *The Library*, Vol. 2. Trans. J. G. Frazer. Cambridge : Harvard University Press; London : Heinemann Ltd 1921).

⁵ ARISTOTELES, *Historia Animalium* VI, 35 na rozdiel od Aeliana píše, že vlčice môžu rodiť iba v určitých dvanástich dňoch roka (vydanie: ARISTOTLE. *Historia Animalium* Vol. 1. Ed. David M. Balme. Cambridge : Cambridge University press 2002); CLAUDIUS AELIANUS, *De natura animalium* X, 26 (vydanie: *Claudii Aeliani De natura animalium libri XVII*. Rec. R. Hercher. Lipsiae : B. G. Teubner 1864). K tomu pozri BUXTON, Richard. *Wolves and Werewolves in Greek Thought*. In BREMMER, Jan (ed.). *Interpretations of Greek Mythology*. London : Croom Helm 1987, s. 66 – 67. K pôrodu Léto pozri BETTINI, Maurizio. *Women and Weasels: Mythologies of Birth in Ancient Greece and Rome*. Chicago : University of Chicago Press 2013, s. 57 – 59.

⁶ Keďže meno jej matky Foibé znamená „žiarivá“, meno jej sestry Asteria „hviezdnatá“, jej syn Apolón bol bohom slnka, dcéra Artemis a neter Hekaté bohyňami mesiaca, je pravdepodobné, že aj ona bola pôvodne nočnou bohyňou alebo bohyňou svetla. Tento jej aspekt však nie je doložený, keďže Léto, pôvodom pravdepodobne maloázijská bohyňa, ktorú Gréci prijali a zaradili do svojej mytologickej sústavy, nikdy nepatrila k významným ani dôležitým bohom. Dali jej vlastne len jedinú úlohu – priviesť na svet Apolóna a Artemidu. Stala sa tak jednou z bohýň materstva a ochrankyňou detí.

až k rieke. Léto potom Xantos zasvätila Apolónovi a krajine, ktorá sa vraj dovtedy volala Tremilis, dala nové meno Lýkia na počesť vlkov, ktoré jej pomohli. Pastierov za trest premenila na žaby, ktoré odvtedy žijú pri prameňoch a jazerách.⁷ Touto bájou sa vysvetľovalo nielen to, prečo Léto i Apolóna v Lýkii uctievali, ale aj to, odkiaľ pochádza názov krajiny.⁸ Zvuková podoba názvu krajiny s gréckym slovom „vlk“ mohla viesť aj k spojeniu vlka s Apolónom.

Aj Aelianus tvrdí, že Apolón dostal prívlastok Lykégenés a sochu vlka v delfskom chráme mu postavili preto, aby pripomínala okolnosti, za akých sa narodil.⁹ V gréckych predstavách nebol Apolón odjakživa pánom Delf, sídla slávnej veštiarne. Stal sa ním až potom, ako zabil Pytóna, chtonickú (t. j. (pod)zemnú, podsvetnú) bytosť, ktorá žila v rokline alebo jaskyni pod horou Parnassos (2 457 m). Vlk bol vraj vtedy prvým, kto mu po víťazstve priniesol vavrínovú ratolesť.¹⁰ Tým, že Apolón zaujal Pytónovo miesto, prevzal zrejme aj jeho chtonickú funkciu – veštenie, avšak až potom, keď si odpykal trest za jeho zabitie. Pytón bol síce odporné stvorenie v podobe hada, ale predsa len bol synom Gaie (Zeme), prvotného božstva.

Napriek tomu, že vlk je nočným tvorom, stal sa zvierat'om (spolu s ďalšími), ktoré Gréci zasvätili bohovi svetla a slnka Apolónovi. Aelianus dokonca píše, že Helios (ktorý neskôr s Apolónom splynul) „vlka miloval“ a na počesť tohto tvora rok nazývali *lykabas*. Nie je celkom jasné, prečo si Gréci spojili vlka so slnečným božstvom. Možno pre zvukovú podobnosť gréckych slov *lykos* „vlk“ a *lyké* „svetlo“ (*lykégenés* teda znamená „svetlorodý“, nie „zrodený z vlka“, ako si myslel Aelianus), alebo preto, že vlk mal „svetlo v očiach“ a videl v tme, alebo preto, že Apolón, ktorého pôvod nemusí byť grécky (prípadne boh, ktorý s ním splynul), bol spojený s vlkom už od najstarších čias.¹¹ Jedným z mnohých prívlastkov Apolóna bolo Lykios a Lykeios, čo môže znamenať nielen „vlčí“ alebo „ochranca pred vlkami“, ale tiež „svetelný“ či „pochádzajúci z Lýkie“. Väčšina Grékov si ich však vysvetlila tak, že súvisia s vlkom.

Inú históriu bronzovej sochy vlka pri veľkom oltári v Apolónovom chráme v Del-

⁷ OVIDIUS, *Metamorphoses* VI, v. 313 – 381; ANTONINUS LIBERALIS, *Metamorphoses* 35 (vydanie: *Mythographoi: Scriptorum poeticae historiae Graeci*. Ed. Antonius Westermann. Brunswickae : G. Westermann 1843); KRAPPE, Alexander H. Guiding Animals. In *The Journal of American Folklore*, 55, 1942, 218, s. 230.

⁸ V Lýkii mala Léto svoj vlastný veľký chrám *Létóon* (v Grécku ju ako matku uctievali len spolu s Apolónom a Artemidou). Neďaleko od *Létóa* ležalo mesto Patara, kde sa nachádzal Apolónov chrám: STRABO, *Geographica* XIV, 2, 4 a XIV, 3, 6 (vydanie: *Strabonis Geographica. Vol. 1 et 2*. Rec. August Meineke. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae : B. G. Teubneri 1866). Rovnako ako Léto aj Apolón mohol mať východný pôvod. Pozri tiež BRYCE, Trevor R. The Arrival of the Goddess Leto in Lycia. In *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 32, 1983, H. 1, s. 1 – 13.

⁹ CLAUDIUS AELIANUS, *De natura animalium* IV, 4 a 26.

¹⁰ SERVIUS GRAMMATICUS, In Vergilii Aeneidos commentarius IV, 377 (vydanie: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii. 3 Vol.* Rec. Georgius Thilo. Lipsiae : B. G. Teubneri 1881); K Pytónovi pozri FONTENROSE, Joseph Eddy. *Python: A Study of Delphic Myth and Its Origins*. New York : Biblio & Tannen 1974, s. 13 – 23.

¹¹ K vlčíemu aspektu Apolóna pozri GERSHENSON, Daniel E. *Apollo the Wolf-god*. Virginia : Institute for the Study of Man 1991.

fách poznal grécky cestovateľ a spisovateľ Pausanias (o. 110 – 180). Bola vraj darom obyvateľov Delf potom, ako jeden Delfčan ukradol poklad z Apolónovho chrámu a skryl ho v lese na hore Parnassos. Zlodeja v spánku napadol vlk a zabil ho. Každý deň potom vlk chodil k mestu a vytrvalo zavýjal. Keď ľudia pochopili, že niečo chce, nasledovali ho až na miesto, kde našli ukradnuté zlato. Cennosti vrátili do chrámu, vyrobili sochu vlka a darovali ju Apolónovi, lebo verili, že zviera poslal on.¹² Vlk tu plní rovnaké poslanie ako v báji o Apolónovom narodení, a tak ako vlky priviedli Léto ku Xantosu, tak vlk priviedol Delfčanov k ukradnutým cennostiam. Bronzovú vlčiu sochu v Delfách spomína aj grécky historik a filozof Plutarchos (o. 46 – 120). Počas druhej svätej vojny v rokoch 449 – 448 pred n. l. Spartania oslobodili delfskú veštiarňu, obsadenú Fokid'ami, a vrátili ju Delfám. *Promanteiu*, prednostné právo radiť sa s veštiarňou, dali Delfčania Spartanom a toto právo zvečnili na čele bronzového vlka. Keď však Spartania odišli, zaútočili Aténčania a svätýňu zverili Fokid'anom. Vďační Fokid'ania ako noví správcovia veštiarne *promanteiu* prisúdili Aténčanom a vryli ju na pravý bok sochy.¹³ Plutarchos už nepíše, či túto sochu dali vyrobiť práve vtedy, alebo bola staršia. Dokladá však, že tam už existovala v 5. storočí pred n. l.

Hora Parnassos sa v súvislosti s vlkami spomína aj v inom príbehu. Najstaršie mesto v jej okolí založil eponymický Parnassos. V čase mýtckej potopy sveta mesto nesúce jeho meno zaplavila stúpajúca voda z vytrvalých dažďov. Obyvatelia sa pred búrkou zachránili tak, že načúvali vlčíemu zavýjaniu a nasledovali ho až do bezpečia na vrchol hory. Vlky ich sprevádzali celú cestu. Mesto, ktoré potom na úpätí hory založili, nazvali Lykóreia („Mesto hôrných vlkov“).¹⁴ Vlk je tu opäť zvieraťom, ktoré vedie a sprevádza, tentoraz do nových sídiel. Jeho správanie nebolo náhodné. Bol poslom a vyslancom Apolóna a plnil jeho zámer. Lykóre(i)os bol tiež jedným z Apolónových prívlastkov.¹⁵

Vlky nachádzame aj v príbehu o založení mesta Athamantia. Jeho mýtcký zakladateľ Athamas bol pôvodne boiótskym kráľom. Keď zabil svoju druhú ženu Ino a jej deti, musel odísť. Podľa veštby, pravdepodobne z delfskej veštiarne, sa mal usadiť tam, kde ho pohostia divé zvieratá. Stalo sa tak v Tesálii, kde uvidel vlkov žrať ovcu. Keď ho spozorovali, opustili korisť a ušli. Vysvetlil si to ako prijatie a na tom mieste založil mesto.¹⁶

¹² PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* X, 14, 7 (český preklad: PAUSANIAS. *Cesta po Řecku I a II*. Přel. H. Businská. Praha : Svoboda 1973 a 1974).

¹³ PLUTARCHOS, *Vitae parallelae: Pericles 21* (slovenský preklad: PLUTARCHOS. *Životopisy slávnych Grékov a Rimanov*. 2 zv. Prel. D. Škoviera a P. Kuklica. Bratislava : Kalligram 2008); O vojne THUCYDIDES, *De bello peloponnesiaco* I, 112 (slovenský preklad: THUCYDIDES. *Dejiny peloponézskej vojny*. 2 zv. Prel. P. Kuklica. Martin : Thetis 2010).

¹⁴ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* X, 6, 1 – 2; FONTENROSE, *Python*, s. 421 – 422; BURKERT, Walter. *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Los Angeles : University of California Press 1983, s. 120 – 121.

¹⁵ CALLIMACHUS, *Hymni* II, v. 19 (vydanie *Callimachus - Lycophron - Aratus*. Trans. A. W. Mair, G. R. Mair, LCL 129. London : W. Heinemann; New York : G. P. Putnam's Sons 1921); APOLLONIUS RHODIUS, *Argonautica* IV, v. 1487 (český preklad: APOLLÓNIOS RHODSKÝ. *Argonautika*. Přel. J. Jaroš. Praha : Argo 2013).

¹⁶ PSEUDO-APOLLODORUS, *Bibliotheca* I, 9, 1 – 2. Athamas bol otcom Frixu a Helly. Ich matku, nymfu Nefelé, opustil a oženil sa s Ino, ktorá sa dvojčiat chcela zbaviť. Presvedčila Athamanta, že

Gréci prisúdili Apolónovi otcovstvo viacerých detí, z ktorých vlčie mená dostali dve. Prvým bol Lykoros, od ktorého si iným mýtom tiež vysvetľovali názov spomínanej Lykóreie. Od Apolónovho syna (a zároveň Lykorovho pravnuka) Delfa odvodzovali názov Delf. Druhým synom s vlčím menom bol Lykomedes, kráľ ostrova Skyros.¹⁷ Svojho syna Mileta dal Apolón aspoň strážiť. Mal ho s Akakallidou, dcérou krétskeho kráľa Minoa. Akakallis zo strachu pred otcom nechala nemanželské dieťa v lese, kde ho z Apolónovej vôle chránili a dojčili vlky, kým ho nenašli miestni pastieri. Neskôr Milétos pred Minom ušiel do maloázijskej Kárie a založil tam mesto, ktoré nieslo jeho meno.¹⁸ Rímsky gramatik Maurus Servius Honoratus (4. storočie), autor komentárov k Vergíliovým dielam, uvádza, že Apolón sa v podobe vlka zmocnil lovkyně Kyrény, dcéry tesálskeho kráľa. Z tohto spojenia sa mu narodil syn Aristaios („Najlepší“), ktorý naučil ľudí včelárstvu a chovať dobytok. V podobe vlka však Apolón nielen unášal, ale aj zabíjal. Ako vlk zabil Telchinovcov, znamenitých kováčov a prvých obyvateľov ostrova Rodos.¹⁹ Bolo však niekoľko verzii, kto a prečo vyhubil Telchinovcov. Podľa inej zahynuli počas potopy sveta až na jedného menom Lykos, ktorý odišiel do Lýkie a pri rieke Xantos zasvätil Apolónovi chrám.²⁰

Vlčí opatrovníci sa objavujú aj v príbehu, ktorý zapísal autor, dnes známy ako Pseudo-Plutarchos.²¹ Fylonomé, dcéra Nyktima a Arkádie, patrila k Artemidinej lovckej družine. Artemis bola panenská bohyňa a pannami mali zostať aj jej lovkyně. Fylonomé však zviedol Ares a tajne porodila dvojčatá. Zo strachu alebo hanby ich hodila do rieky Erymanthos. Deťom sa nič nestalo a prúd ich zanesol až ku kmeňu dutého duba. Vlčica, ktorá v ňom mala pelech, odvrhla svoje vlčie mláďatá a začala dojčiť deti. Pastier Gylifos, ktorý ich našiel, sa chlapcov ujal a vychoval ich ako svojich. Dal im mená Lykastos a Parrhasios. Tento príbeh pripomína osud Romula a Rema, ktorých Rimania považovali za synov Marta a panenskej vestálky (kňažky bohyne Vesty) Rhey Silvie. Našla ich vlčica a dojčila potom, ako ich dal do Tiberu hodiť ich prastrýc Amulius.²² Keďže rímsky príbeh je starší a známejší, je pravdepodobné, že bol aj inšpiráciou na arkádsku verziu. V oboch však vystupuje ďalší aspekt vlka – ochrana

veštbá si žiada, aby Frixia obetoval Diovi. Kým chlapca stihli zabiť, obe deti zachránila Nefelé a na zlatom baranovi poslala cez moria na východ. Cestou Hellé spadla a utopila sa na mieste, ktoré sa odvtedy volalo Hellespont, Frixos sa dostal až do Kolchidy, kde zlaté rúno daroval kráľovi Aietovi. Inú verziu mýtu má HYGINUS, *Fabulae* 1 – 4.

¹⁷ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* X, 6, 3 a VII, 4, 1 (vydanie: *Hygini Fabulae*. Ed. Mauricius Schmidt. Jenae : Hermann Dufft 1872).

¹⁸ ANTONINUS LIBERALIS, *Metamorphoses* 30. Podobne PSEUDO-APOLLODORUS, *Bibliotheca* III, 1, 2; PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VII, 2, 5.

¹⁹ SERVIUS GRAMMATICUS, *commentarius* IV, 377; HYGINUS, *Fabulae* 159 a *Astronomica* II, 4.

²⁰ DIODORUS SICULUS, *Bibliotheca historica* V, 56, 1 (vydanie: *Diodorou Bibliothéké Istoriké – Diodori Bibliotheca historica. Vol. II. Rec. Fridericus Vogel. Lipsiae : B. G. Teubneri* 1890).

²¹ PSEUDO-PLUTARCHUS, *Parallela minora* 36 (vydanie: *PLUTARCH's Moralia, Vol. IV. Trans. F. C. Babbitt. LCL 305. Cambridge : Harvard University Press; London : Heinemann Ltd* 1936).

²² LIVIUS, *Ab urbe condita* I, 4, 6 – 7 (český preklad: LIVIUS, *Dejiny I. Přel. P. Kucharský, Č. Vránek, AK 11. Praha : Svoboda* 1971); PLUTARCHUS, *Vitae parallelae: Romulus* 2, 4 a 7; DIONYSUS HALICARNASEUS, *Antiquitates Romanae* I, 79 a 84 (vydanie: *Dionysii Halicarnasei Antiquitatum Romanorum quae supersunt, Vol. I – IV. Ed. Carolus Jacoby. Leipzig : B. G. Teubner* 1885).

detí a materstvo. Je možné, že oba príbehy sú adaptáciou ešte staršieho motívu pravdepodobne východného pôvodu (Sargon, Mojžiš, Kýros Veľký, tébsky Oidipus, trójsky Alexander/Paris).

Apolóna Lykia („Vlčieho“) uctievali v meste Sikyón na severe Peloponézu. Obyvatelia mu vraj postavili chrám z vďaky za to, že ich zbavil vlkov, ktoré im nivočili stáda. Apolón im ukázal miesto, kde rástol zvláštny strom, a prostredníctvom veštby prezradil, aby pomocou jeho kôry vlkov otrávil.²³ Apolón Lykios mal svätyňu aj v meste Argos na východe Peloponézu, avšak z iného dôvodu. Podľa Pausania to bol najkrajší z tamojších chrámov a dal ho vraj postaviť bájný Danaos. Keď prišiel Danaos z Líbye aj so svojimi dcérami do Argolidy, súperil o vládu s miestnym Gelanorom. V deň, keď si ľud mal vybrať svojho kráľa, napadol vlk stádo býkov, ktoré sa páslo pred bránami mesta. Vybral si toho najsilnejšieho a zvíťazil. Ľudia si tento podivný úkaz vysvetlili tak, že Gelanora prirovnali k býkovi a Danaa k vlkovi, pretože vlk s ľuďmi nežije, rovnako ako dovtedy Danaos nežil s nimi. Vládu teda dali Danaovi, ktorý veril, že vlka poslal a o jeho zvolení rozhodol Apolón.²⁴ Vlk je v tomto príbehu poslom a vykonávateľom Apolónovej vôle. Rovnakú povesť zaznamenal aj Plutarchos. Píše, že tento reliéf vlka zápasiaceho s býkom v Argu videl aj epirský kráľ Pyrrhos, ktorý sa vraj veľmi preľakol, pretože podľa veštby zomrie vtedy, keď uvidí súboj vlka s býkom. Krátko nato Pyrrha v meste zabil.²⁵ Podľa inej verzie pôvodu reliéfu Danaos žiadal delfskú veštiareň o radu, prečo vyschol prameň tamojšej rieky. Apolón mu veštbou odpovedal, aby vyhľadal býka, ktorý zápasí s vlkom. Ak zvíťazí býk, nech postaví chrám Poseidónovi, ak vlk, tak Apolónovi.²⁶ Pausanias, ktorý Argos navštívil, píše, že reliéf sa nachádzal pred chrámom Apolóna Lykia. Okrem súboja býka s vlkom bolo na ňom aj dievča, ktoré hádže do býka kameň. Miestni mu tvrdili, že tým dievčaťom je Artemis. Stála tam aj socha hrdinu Bitóna, ktorý na pleciah niesol býka. Ďalší Apolónov chrám bol na argoskej akropole Larisa a dal ho vraj postaviť Pytheus z Delf. Vlk hral v minulosti Argu nepochybne dôležitú úlohu. Dokladajú to aj podobizne vlka vyrazené na argoských minciach. Neďaleko mesta bola hora Lykóné, na vrcholku ktorej stála svätyňa zasvätená Artemide Orthii („Strmá“). Boli v nej mramorové sochy Artemidy, Apolóna a Léto.²⁷ V meste Troizénos na východe Peloponézu stál chrám Artemidy zvanej Lykeia („Vlčia“). Jej titul naznačuje, že mohla mať rovnakú funkciu ako Apolón a chránila pred vlkami. Chrám Artemidy Lykojskej bol v meste Lykoa pod arkádskou horou Mainalos.²⁸

Vlka môžeme nájsť aj v bájnnej minulosti Atén. Názov najvyššieho pahorku v Aténach, Lykabétos možno preložiť buď ako „Vlčia cesta“, pretože v minulosti mohol

²³ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* II, 9, 7. Podobný príbeh zapísal SERVIUS GRAMMATICUS, *commentarius* IV, 377: Vlky hubili divú zver v lesoch Lýkie, kde rada lovila Artemis, a ich úbytok ju zarmútil. Apolóna vlkobijca (*lykoktonos*) spomína aj SOFOKLES, *Elektra* 6.

²⁴ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* II, 19, 3 – 4.

²⁵ PLUTARCHUS, *Vitae parallelae*: Pyrrhus 32 – 34.

²⁶ SERVIUS GRAMMATICUS, *commentarius* IV, 377. Apolóna Lykeia vyzýva Klytaimnestra a Elektra, postavy zo Sofoklovej hry *Elektra*, ktorej dej sa odohráva práve v Argu: SOPHOCLES, *Elektra* 7, 645, 655, 1 379.

²⁷ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* II, 24, 5.

²⁸ Tamže, II, 31, 4 a VIII, 36, 7.

byť obývaný vlkami, alebo – čo je pravdepodobnejšie – odvodiť od slova *lyké*, pretože mohol slúžiť na pozorovania pohybu slnka (porovnaj slovo *lykabas* „rok/pút svetla“). Mýtický aténsky kráľ Pandion mal štyroch synov – Aigea, Pallada, Nisa a Lyka. Hoci si vládu nad Attikou rozdelili, kráľom Atén sa stal najstarší Aigeus. Keďže bol bezdetný, bál sa svojich bratov a vyhnal ich. Lykos ušiel do Malej Ázie k Termilom (variácia Tremilis). Kraj, kde sa usadil, po ňom dostal meno Lýkia (iné vysvetlenie jej názvu).²⁹ Vo vyhnaní Lyka Aigeom môžeme vidieť aj určitý symbolický a metaforický prvok, keď nad vlkom zvíťazil cap (gr. *aigeos* – „kozí“). Ako totiž píše Plutarchos, Aténčania museli s vlkami bojovať už od pradávna.³⁰ Od Lyka sa odvodzoval aj *lykeion*, meno hája zasväteného Apolónovi Lykeiovi (alebo opačne, Apolón nazvaný podľa hája), ktorý sa stal neskôr sídlom školy (lyceum) založenej Aristotelom. Dubový háj a pomenovaný zjavne po tom istom Lykovi, synovi Pandiona, bol aj v Messénii na juhozápade Peloponézu.³¹

Premena na vlkov sa spomína aj v príbehu o Teofané, tentoraz však bez Apolóna. Teofané bola dcérou tráckeho kráľa Bisalta a mala veľa nápadníkov. Záujem o ňu mal aj Poseidón, ktorý ju uniesol na ostrov Krumissa. Keď sa mladíci dozvedeli, kde sa Teofané nachádza, zohnali si loď a vyplávali k ostrovu. Aby Poseidón dievča pred nimi skryl, premenil ju na ovečku, ostrovanov na ovce a seba na barana. Keď záchrancovia prirazili k brehu a nikoho nenašli, na ostrove bez obyvateľov a s množstvom oviec urobili jedinú, čo mohli – začali ovce chytať, aby sa najedli. S touto možnosťou Poseidón zjavne nerátal, a keď videl, že zabíjajú ľudí, ktorých zmenil na bezmocné ovce, mladíkov premenil na vlkov. Neskôr, ešte vždy v podobe barana, zvedol ovečku Teofané a z ich spojenia sa narodil baran so zlatým rúnom.³² Premena mladíkov na vlkov je tu metaforou ľudskej pažravosti – vlastnosti, s ktorou ľudia vlkov všeobecne spájali. Možno si však takto chceli vysvetliť, ako sa vlky dostali na ostrovy, kde by nemali byť.

Najznámejším gréckym príbehom o premene človeka na vlka je príbeh o kráľovi Lykaónovi. Báj bola veľmi známa už v staroveku a zachovala sa v niekoľkých verziách. Lykaón bol mýtický zakladateľ a kráľ arkádskeho mesta Lykosura, podľa povestí jedného z najstarších na svete. Nachádzalo sa pod najvyššou arkádskou horou Lykaion (1 421 a 1 382 m), zasvätenej Diovi Lykajskému.³³ Hora Lykaion bola dôležitým náboženským a kultúrnym centrom starovekej Arkádie a podobne ako iné vysoké hory aj ju Gréci zvykli nazývať Olympom. Arkádčania verili, že práve tu, a nie na Kréte, sa narodil Zeus (pozri Kallimachov hymnus oslavujúci Dia). Diov oltár na vrcholku hory tvorilo umelé

²⁹ HERODOTUS, *Historiae* I, 173 (český preklad: HÉRODOTOS. *Dějiny*. Přel. J. Šonka. Praha : Academia 2004); PSEUDO-APOLLONORUS, *Bibliotheca* III, 15, 5 – 6; STRABO, *Geographica* IX, 1, 6; PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* I, 19, 3 a IV, 1, 6 – 7 a IV, 2, 6.

³⁰ PLUTARCHUS, *Vitae parallelae*: Solon 23, píše, že zákonodarca Solón dal vyplácať každému, kto doniesol zabitého vlka, päť drachiem.

³¹ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* IV, 1, 6 – 7.

³² HYGINUS, *Fabulae* 188.

³³ MÜLLER, Heinrich Dietrich. *Ueber den Zeus Lykaios: eine mythologische Abhandlung*. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1851; LANG, Andrew. *Myth, ritual and religion, Vol. 2*. London – New York – Bombay : Longmans, Green, and Co. 1899, s. 190 – 192; COOK, Zeus, s. 63 – 99; BURKERT, *Homo Necans*, s. 84 – 92.

návršie zo zeminy a popola. Pred oltárom stáli na pilieroch dva pozlátané orly obrátené k východu. Keďže sa Pausanias nemohol zúčastniť tamojších bohoslužieb, nechcel zachádzať do podrobností a nechal ich tak, „aké sú a boli od začiatku“. Povrávalo sa totiž, že tam obetovali ľudí. Jeho taktnosť akoby naznačovala, že krvavé obety sa tam konali ešte v 2. storočí, čo je však úplne vylúčené. Opísal teda len obrad pri prameni riečky Hagno, ktorý vykonával kňaz Dia Lykajského vtedy, keď letné horúčavy trvali pridlho. Do prameňa ponoril dubovú vetvičku, nie veľmi hlboko. Keď sa voda zvírila, začala z nej stúpať para ako hmla. Z hmly sa stal neskôr mrak, ktorý sa spájal s inými mrakmi, a nakoniec tak priniesol dážď celej Arkádie.³⁴ Okolie Diovoho oltára bolo posvätné, nikto tam vraj nevtrhol, a každý, kto by tam vkročil, do roka by zomrel. Ak tam lovcom ušlo nejaké zviera, nechali ho žiť.³⁵ Na Lykaione sa nachádzali aj svätyne Apolóna a Pana,³⁶ boha lesov, pastvín, lovu, stád a pastierov, ktorého Gréci spájali s hudbou a tajomnými lesnými zvukmi, ktoré mohli aj desiť a naháňať strach (odtiaľ slovo panický).³⁷ Pan bol prastaré arkádske božstvo a hoci sa časom jeho kult rozšíril aj inde, nikde nebol tak uctievaný ako práve v Arkádie. Podľa povestí nežil na Olympe s ostatnými bohmi, ale túlal sa po arkádskejších horách a údoliach a býval v jaskyniach. Stála tu jeho socha, ktorú lovci bičovali, keď nemali šťastie v love.³⁸ Apolón zvaný Parrhasios mal posvätný háj na východnej strane hory a ako Apolónovi Epikurovi („Pomocníkovi“) mu tu každoročne usporiadali slávnosti a obetovali diviaka.³⁹ Prívlastok Lykaios niesli všetci traja bohovia hory. Na arkádskejších minciach bol na jednej strane zobrazený Zeus a na druhej Pan.⁴⁰ To znamená, že Apolón bol v Arkádie až tretí po Diovi a Panovi.

Nevieme s istotou, aký je pôvod názvu hory Lykaion, na ktorej vrcholku sa obrady konali prinajmenšom už tisícpäťsto rokov pred príchodom Grékov. Ak meno nepochádza z jazyka predgréckeho obyvateľstva (ako napríklad Lýkia), tak mu ho mohli dať iba Gréci. Koncovku *-aios* zvyčajne tvoria len *-a* kmene a tým nie je slovo *lykos*, ale *lyké*. Na túto možnosť upozornil už rímsky gramatik a filozof Macrobius (4. a 5. storočie), hoci tiež dodáva, že vlka prirovnávali k slnku, pretože rovnako ako ono všetko chváta a pohlcuje a ostrosťou svojho zraku poráža temnotu noci.⁴¹ Slovo *lyké* bolo síce

³⁴ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VIII, 38, 3.

³⁵ Alebo, ako naznačujú niektoré verzie báje o Kallisto, Arkádčania by ho zabili. PLUTARCHUS, *Quaestiones Graecae* 39 (vydanie: PLUTARCH, *Moralia Vol. V.* TRANS. F.C. Babbitt, Cambridge – London : Harvard University Press 1936), píše, že ak niekto vstúpil do posvätného okrsku dobrovoľne, Arkádčania ho ukameňovali. Porovnaj THUCYDIDES, *De bello peloponnesiaco* V, 16, ktorý uvádza, že spartský kráľ Pleistoanax (458 – 409 pred n. l.), keď bol vo vyhnanstve, žil 19 rokov v dome v posvätnom okruhu Dia na hore Lykaion, zo strachu pred Spartanmi.

³⁶ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VIII, 38, 5.

³⁷ Tamže, X, 23, 7.

³⁸ THEOCRITUS, *Idyllia* VII, v. 106 – 107 (český preklad: *Písne pastvín a lesov*. Přel. F. Novotný a kol. AK 37. Praha : Svoboda 1977).

³⁹ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VIII, 38, 2 a 8.

⁴⁰ COOK, *Zeus*, s. 69.

⁴¹ MACROBIUS, *Saturnalia* I, 17, 36 – 40: „*Apollinis Lycii plures accipimus cognominis causas... Prisci Graecorum primam lucem, quae praecedat solis exortus, lykén appellaverunt apo tou leukou... Annum quoque vetustissimi Graecorum lykabanta appellabant... hoc animal rapit et consumit omnia in modum solis ac plurimum oculorum acie cernens tenebras noctis evincit*“ (vydanie: MACRO-

zriedkavé a nárečové, zachovalo sa však v zloženinách *Lykabéttos*, *lykabas* „pút svetla“, *lykauges* „šero“ či *amfilyké* „polosvetlo“. Súvislosť názvu hory so svetlom naznačuje okrem etymológie aj povera, že v posvätnom okruhu Diovhého chrámu zvieratá ani ľudia nikdy nevrhali tieň – jav, ktorý Gréci pozorovali len v Afrike a len počas letného slnovratu.⁴² Vzťah k svetlu, či presnejšie vychádzajúcemu slnku, môžeme odvodiť aj z orientácie orlov, ktoré stáli otočené k východu. A nakoniec aj fakt, že vlk bol zvieratkom Apolóna a nie Dia, podporuje názor, že meno hory nepochádza od vlkov, ale od svetla, a teda že Zeus Lykaios nebol vlčím bohom, ale bohom nebies, ktorý prinášal vlahu. S týmto vysvetlením však nesúhlasia všetci bádatelia. Domnievajú sa, že Gréci stotožnili svojho Dia s miestnym predgréckym chtonickým božstvom. Chtonické božstvo sa nespájali len so smrťou, ale aj s bohatstvom zeme, ktorá prinášala úrodu. Obrad s vetvičkou a stúpajúcou parou možno totiž vysvetliť aj tak, že mraky a dážď prichádzajú zo zeme. Na podsvetné božstvo odkazuje aj neprítomnosť tieňa a jeho atribútom mohol byť „všetko pozerajúci“ vlk.⁴³

V povestiach to bol práve kráľ Lykaón, kto dal Diovi prívlastok Lykaios a založil miestne lykajské hry, najvýznamnejšiu spoločenskú a kultúrnu udalosť v Arkádii. Bol synom Pelasga a nymfy Meliboie a žil krátko pred potopou sveta. Jednotlivé verzie mýtu sa síce zhodujú v tom, že sa Lykaón stal vlkom, líšia sa len v dôvodoch a okolnostiach, prečo a ako k premene došlo. Pausanias uvádza, že Lykaón sa na vlka zmenil preto, že priniesol ľudské dieťa k oltáru Dia Lykajského, obetoval ho a jeho krvou pokropil oltár. Na vlka sa zmenil ihneď po skončení obety.⁴⁴ Podľa Ovidia sa Lykaón začal vysmievať ľuďom, ktorí sa modlili k Diovi, keď im odhalil svoju božskosť. Bezbožný kráľ si chcel overiť, či cudzinec je, alebo nie je bohom. Ako hosťovi mu ponúkol sčasti uvarené a sčasti upečené mäso zabitého zajatca. Keď jedlo priniesol, Zeus bleskami zničil jeho sídlo. Prestrašený Lykaón sa utekajúc z horiaceho domu zmenil na vlka a začal zavýjať v snahe rozprávať. Svoju krutosť obrátil proti ovciam, stále chtivý krvi. A hoci sa jeho odevom stali chlpy a ruky sa zmenili na laby, zostala mu tá istá šedivosť vlasov, násilnosť v tvári, svetlo v očiach a krutý pohľad. Zeus, znechutený ľudskou skazenosťou, potom zaplavil svet.⁴⁵ Podľa ďalšej verzie to nebol Lykaón, ale jeho synovia, kto

BIUS. *Saturnalia*. Ed. Ludwig von Jan. Quedlinburg – Leipzig : Gottfried Bass, 1852); COOK, *Zeus*, s. 63 – 64.

⁴² PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VIII, 36, 6. PLUTARCHUS, *Quaestiones Graecae* 39 si myslí, že tvrdenia o tom, že v posvätnom okruhu oltára nikto nevrhá tieň, treba chápať alegoricky.

⁴³ MÜLLER, *Ueber den Zeus Lykaios*, s. 13 – 14; FRANKLIN, Alberta Mildred. *The Lupercalia*. New York 1921, s. 22; HEWITTS, Joseph William. The Propitiation of Zeus. In *Harvard Studies in Classical Philology*, 20, 1908, s. 74 – 75, 79 – 81 a 99 – 101. Chtonickým božstvom bola napríklad aj Perzeфона. S jej odchodom do podsvetia prichádzala zima a s návratom leto. V Lykosure mala Perzeфона (ako Despoine) a Demeter veľkú svätyňu, kde ich sochy boli väčšie ako socha Artemidy.

⁴⁴ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VIII, 2, 1 a VIII, 2, 3 – 5.

⁴⁵ OVIDIUS, *Metamorphoses* I, 163 – 239: „*Exululat frustra loqui conatur: ab ipso | colligit os rabiem solitaeque cupidine caedis | vertitur in pecudes et nunc quoque sanguine gaudet | in villos abeunt vestes, in crura lacerti: | fit lupus et veteris servat vestigia formae; | canities eadem est, eadem violentia vultus, | idem oculi lucent, eadem feritatis imago est.*“ K premene na vlka za trest pozri VEENSTRA, Jan R. The ever-changing nature of beast. Cultural change, lycanthropy and the question of substantial transformation. In BREMER, Jan N. – VEENSTRA, Jan R. (eds.). *The Meta-*

chcel skúšať Dia, keď k nim zavítal. Zmiešali ľudské mäso s ostatným jedlom a priniesli mu ho. Zeus v hneve prevrhol stôl, Lykaóna zmenil na vlka a jeho synov zabil bleskom. Na tom mieste potom Arkas, syn Lykaónovej dcéry Kallisto a Dia, založil mesto Trapezos („Stôl“). Bol to vraj práve malý Arkas, koho dal Lykaón (alebo jeho synovia) zabiť a zjesť Diovi. Možno sa tak chcel vládcovi bohov pomstiť za to, že bol príčinou Kallistinho prekliatia a smrti.⁴⁶ Zeus, keď vykonal pomstu na Lykaónovi a jeho rode, vrátil život svojmu synovi Arkadovi a dal ho vychovať nymfe Maie, ktorá žila osamote na hore Kylléne.⁴⁷ Podľa inej verzie si chcel Zeus overiť chýry o pýche a bezbožnosti Lykaóna a jeho 50 synov, ktorou prevyšovali úplne všetkých ľudí na svete, a navštívil jeho príbytok v prestrojení za obyčajného človeka. Hostia vľúdne prijali, avšak ako pokrm mu ponúkli vnútornosti miestneho dieťaťa. Túto leš vymyslel Mainalos, jeden zo starších bratov. Zeus prevrátil stôl a bleskom zasiahol Lykaóna a všetkých jeho synov až na najmladšieho (alebo najstaršieho) Nyktima, ktorého včas zachránila Gaia. Nyktimos, podľa zase inej verzie mýtu, prežil preto, že to bol on a nie Arkas, koho obetovali.⁴⁸ Za jeho vlády nastala potopa a jedným z jej dôvodov bola bezbožnosť jeho bratov.⁴⁹ V Lykaónovi a Nyktimovi, ktorého meno je odvodené od slova *νυx* „noc“, nachádzame podobnosť s menami tébskych mýtických hrdinov Lykom a jeho bratom Nyktom. Môžeme v tom vidieť metaforické striedanie dňa a noci. Keďže ocom tébskych bratov Lyka a Nykta bol Chthonios („Zo zeme zrodenný“), zdá sa, že v týchto postavách gréckych príbehov sa skrývajú pradávne kozmogonické predstavy.⁵⁰

morphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period. Leuven : Peeters 2002, s. 136.

⁴⁶ Kallisto ako jediná zo smrteľných žien patrila k Artemidinej loveckej družine a rovnako ako bohyňa aj ona mala zostať pannou. Zeus sa k nej priblížil v podobe Artemidy a tak ju oklamal. Zneuctená Kallisto nemohla svoje tehotenstvo dlho tajiť a Artemidu musela opustiť. Na medvedicu ju premenila buď Héra zo žiarlivosti, alebo Artemis za stratu panenstva. Zabiť ju chcela buď Artemis, alebo jej syn Arkas netušiac, že je to jeho matka. Zeus však stihol včas zmeniť Kallisto i Arkada na súhvezdia Veľká a Malá medvedica. Alebo, podľa inej verzie, ich oboch prenesením na oblohu zachránil pred Arkádčanmi, ktorí ich chceli zabiť preto, že ušli do Diovho chrámu a porušili tak posvätný zákaz. PSEUDO-ERATOSTHENES, *Catasterismi* 1.2; HYGINUS, *Fabulae* 155 a 177 a 224, *Astronomica* II, 1 a II, 4; PSEUDO-APOLLODORUS, *Bibliotheca* III, 8, 2; OVIDIUS, *Metamorphoses* I, v. 216 – 239 a II, v. 405 – 531 a *Fasti* II, v. 153 – 192 a VI, v. 235 – 236 (český preklad: OVIDIUS, *Verše z vyhnanství*. Přel. I. Bureš, R. Mertlík, AK 54. Praha : Svoboda 1985); VERGÍLIUS, *Georgica* I, v. 138: „*Pleiadas, Hyadas, claramque Lycaonis Arcton*.“ (český preklad: *Písne pastvín a lesů*); PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* I, 25, 1 a VIII, 3, 6.

⁴⁷ PSEUDO-ERATOSTHENES, *Catasterismi* 1 (vydanie: *Mythographoi*.); podobne HYGINUS, *Fabulae* 176 a *Astronomica* II, 2. Zabitie a obetovanie dieťaťa a jeho oživenie bohmi pripomína báj o Tantalovi a jeho synovi Pelopovi. Tantalos chcel tiež vyskúšať vševedúcnosť bohov a na hostine im ponúkol jedlo zo svojho syna. Za túto ohavnosť ho bohovia potrestali večným utrpením v podsvetí, kde stojí po pás vo vode a nad hlavou mu visia konáre s jablkami. Nemôže sa najesť, pretože vždy, keď sa načiahne za jablkami, konáre sa zodvihnú, a ani napiť, pretože vždy, keď sa zohne, voda ustúpi. Jeho synovi Pelopovi bohovia vrátili život a neskôr z maloázijskej Frýgie odišiel do Grécka na Peloponéz, ktorý odvtedy nesie jeho meno.

⁴⁸ LYCOPHRON, *Alexandra* 479 – 480 (vydanie: *Callimachus – Lycophron – Aratus*).

⁴⁹ PSEUDO-APOLLODORUS, *Bibliotheca* III, 8, 1.

⁵⁰ COOK, *Zeus*, s. 65. EITREM, S. Lykos and Chimaireus. In *The Classical Review*, 34, 1920, 5/6, s. 87 – 89.

Možno povedať, že mytologickými predkami Arkádčanov boli Lykaón (vlk), Kallistó (medvedica) a Diov syn Arkas. Keďže Pausanias videl vysokú zalesnenú mohylu, ktorú miestni považovali za hrob Kallistó, a na jej vrchole stála svätýňa Artemidy, zvanéj Kallisté („Najkrajšia“), je pravdepodobné, že Kallisto je buď len iným prejavom Artemidy, alebo miestnou bohyňou, ktorú Gréci s Artemidou stotožnili. Hrob jej syna Arkada mal ležať na hore Mainalos (1 986 m), posvätej hore boha Pana, odkiaľ vraj potom jeho kosti premiestnili do mesta Mantinea.⁵¹

Pausanias považoval príbeh o premene Lykaóna za možný, ale v jeho dobe už k nej nedochádzalo. Dodáva, že bohovia zlých ľudí už týmto spôsobom netrestajú a tresty si pre nich nechávajú až po smrti. Vraj sa ešte aj potom v Arkádii človek menil na vlka a v tejto podobe zostával deväť rokov. Ak skúsil ľudské mäso, zostal vlkom do konca svojho života.⁵² Rímsky spisovateľ Plínius Starší (23 – 79), autor rozsiahleho diela *Naturalis Historia*, v ktorom zhrnul dobové vedomosti o živej i neživej prírode, považoval premenu človeka na vlka a späť za výmysly, ak teda – ako píše – nechceme veriť všetkým tým starým a vžitým rozprávkam.⁵³ Pojem „menič kožuchu“ (*versipellis*) má údajne pôvod v Arkádii. Odvoláva sa na gréckeho autora Euantha, podľa ktorého si potomkovia akéhosi Antha⁵⁴ žrebom vyberú jedného spomedzi seba, odvedú ho k nejakému jazeru alebo nádrži, tam ho vyzlečú donaha a šaty zavesia na dub. Mladík potom vstúpi do jazera, prepláva ho, vynorí sa ako vlk a s ostatnými svojho druhu v tejto podobe zostane deväť rokov. Ak za ten čas nenapadne človeka, vráti sa k tomu istému jazeru, opäť sa vnorí do vody a vyjde z nej ako človek, len o deväť rokov starší, a oblečie si ten istý odev.⁵⁵ Plínius pridal aj konkrétny príklad, odvolávajúc sa na gréckeho autora Agropada, ktorý písal o olympijských víťazoch. Demainetos z Parrhasie počas obradu na počesť arkádskeho Dia Lykajského ochutnal vnútornosti obetovaného dieťaťa a premenil sa na vlka. Po desiatich rokoch sa vrátil do ľudskej podoby, zúčastnil sa olympijských hier a zvíťazil.⁵⁶ Rovnaký príbeh zapísal aj sv. Augustín (354 – 430). Keďže zdroj Plínia i sv. Augustína je rovnaký – Marcus Terentius Varro (116 – 27 pred

⁵¹ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VIII, 3, 5 – 6; VIII, 35, 8 (Kallistin hrob) a 9, 3 VIII, 36, 8 (Arkádov hrob). Na identifikáciu Artemidy s Kallisto pozri DOWDEN, Ken. *Death and the Maiden: Girls' Initiation Rites in Greek Mythology*. London – New York : Routledge 1989, s. 184; SALE, William. Callisto and the Virginité of Artemis. In *Rheinisches Museum für Philologie*, 108, 1965, s. 11 – 35.

⁵² PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VIII, 2, 6. BURKERT, *Homo Necans*, s. 84 – 108; BUXTON, *Wolves and Werewolves*, s. 67 – 70; VEENSTRA, *The ever-changing nature*, s. 140 – 142.

⁵³ PLINIUS, *Naturalis historia* VIII, 34, 80: „Homines in lupos verti rursusque restitui sibi falsum esse confidenter existimare debemus aut credere omnia quae fabulosa tot saeculis conperimus.“ (vydanie: C. Plini Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII*. Ed. Carolus. F. Th. Mayhoff. Lipsiae : B. G. Teubneri 1906). VEENSTRA, *The ever-changing nature*, s. 142 – 144.

⁵⁴ K nemu pozri COOK, *Zeus*, s. 73 – 75.

⁵⁵ PLINIUS, *Naturalis historia* VIII, 34, 81: „Euanthes... scribit Arcadas tradere ex gente Anthi cuiusdam sorte familiae lectum ad stagnum quoddam regionis eius duci vestituque in quercu suspenso tranare atque abire in deserta transfingurarique in lupum et cum ceteris eiusdem generis congregari per annos VIII.“

⁵⁶ Tamže, 34, 82: „Apollas... narrat Demaenetum Parrhasium in sacrificio, quod Arcades Iovi Lycae humana etiamtum hostia facebant, immolati pueri exta degustasse et in lupum se convertisse, eundem X anno restitutum athleticae se exercuisse in pugilatu victoremque Olympia reversum.“

n. l.), ich podania sú takmer totožné.⁵⁷ Meno Demaineta však musíme poopraviť podľa Pausania, ktorý Olympiu osobne navštívil a ešte videl sochy víťazov. Jedna z nich zobrazovala Damarcha z Parrhasie, syna Dinytu. Sochu Olympii daroval sám Damarchos po svojom víťazstve. Nápis na soche jeho víťazstvo pripomínal. O jeho vlčej minulosti na nej nie je ani zmienka. Historikám o tom, že sa zmenil na vlka pri obrade Dia Lykajského a zostal ním deväť rokov, Pausanias neveril.⁵⁸ O arkádskych oslavách a premene na vlka písal už Platón (427 – 347 pred n. l.), ktorý túto báj použil ako metaforu pri úvahách o tyranskom vládcovi.⁵⁹ Krvavé obrady počas arkádskych „luperkálií“ spomenul aj novoplatónsky filozof Porfyrios (232 – 304) a kresťanský autor Eusebius (o. 265 – 339), citujúc Porfyria.⁶⁰

Rituálny kanibalizmus a deväťročné „vlkolactvo“ môžeme vysvetliť dvojako, bez ohľadu na prítomné moralizujúce posolstvo, ktoré hovorí, že obetovať ľudí, skúšať bohov alebo podvádzať hostí nie je správne. Ak sa lepšie pozrieme na dva príklady vlkolactva u Plínia, nájdeme isté nezhody. V prvom prípade sa vlkom stal mladík z určitej rodiny, ktorého vybrali žrebom, šaty zavesil na dub a vstúpil do jazera. Kým bol vlkom, nesmel ochutnať ľudské mäso. V tom druhom sa vlkom stal Demanetos, keď pri obrade Dia Lykajského, naopak, zjedol ľudské mäso. Či k Anthovcom patrila aj Demainetos (Damarchos) a či sa aj on po kanibalskom obrade vnoril do vody a naopak, či Anthovec pred rituálnym ponorením ochutnal ľudské mäso, Plínius nespomína. Samotná zmienka, že túto premenu nepodstupoval ktokoľvek, a o tom, kto odíde k vlkom, rozhodoval žreb, je veľmi zaujímavá. Môže znamenať, že na celom obrade sa zúčastňovali a vykonávali ho len členovia niekoľkých rodov či rodín, ktoré svoj pôvod odvodzovali od bájneho Antha.

Úkony, ktoré vybraný mladík pred svojou premenou na vlka urobil, pripomínajú dažďový obrad zapísaný Pausaniom. Kňaz Dia Lykajského vtedy ponoril dubovú vetvičku (z posvätného duba) do (taktiež posvätného) prameňa, možno ako malé jazierko.⁶¹ Nevieme, ako často sa tento obrad konal, ak však bolo jeho účelom privolať dažď, tak nie pravidelne. Či bolo kedysi dávno obetovanie človeka krajnou možnosťou, ako zemi priniesť vlahu, už môžeme iba hádať. Ak suchá po zvyčajných obradoch nepoľavili, kráľ či kňaz obetoval človeka (miestneho, zajatca či svojho syna) a za svoj zločin potom dobrovoľne odišiel na niekoľko rokov alebo doživotne do lesa. Arkádčania si rituálnym a symbolickým kanibalizmom mohli túto tragickú udalosť pripomínať. Ne-

⁵⁷ AUGUSTINUS, De civitate Dei XVIII, 17 (slovenský preklad: SV. AUGUSTÍN. *Boží štát*. Zv. I a II. Prel. Ján Kováč. Bratislava : Spolok sv. Vojtecha v Trnave/Lúč 2005). Podobne ISIDORUS HISPALENSIS, Etymologiae VIII, 9, 3 (český preklad: ISIDOR ZE SEVILLY. *Etymologiae XI – Etymologie XI*. Sv. 16. Překl. B. Kocánová a kol. Praha : Oikoumené 2009).

⁵⁸ PAUSANIAS, Descriptio Graeciae VI, 8, 2.

⁵⁹ PLATO, De republica VIII, 16 (565d-e) (český preklad: PLATÓN. *Ústava*. Přel. F. Novotný. Praha : Oikoumené 2001).

⁶⁰ PORPHYRIUS, De abstinence ab esu animalium II, 27 (vydanie: Select Works of Porphyry. Trans. Th. Taylor. London : Thomas Rodd 1823); EUSEBIUS, Praeparatio Evangelii IV, 16 (vydanie: *Eusebii Pamphili Evangelicae praeparationis libri XV, 5 Vols*. Rec. and trans. E. H. Gifford. Oxonii : Typographeus Academicus 1903).

⁶¹ COOK, Zeus, s. 75 – 76.

šlo teda o fyzickú premenu na vlka. Vlk mohol byť synonymom vyhnanca, ktorý si v divočine, odlúčený od svojej komunity (rodiny, rodu, kmeňa, mesta) odpykával svoj trest. Niečo podobné poznáme aj z germánskeho prostredia, kde zločincov a vydedencov vykázaných zo spoločnosti označovali slovom *varg*, ktoré prenesene znamená aj „vlk“.⁶² Keďže deväťročný vlkolactvo Demaineta (Damarcha) a Anthovcov pripomína osemročné vyhnanstvo Apolóna za to, že zabil Pytóna (a jeho smrť si Delfčania stále pripomínali rituálom, počas ktorého mladík ako Apolón zapálil „Pytónov dom“ a potom ušiel), alebo napríklad vyhnanstvo Apolóna, ktorý opäť u Admeta slúžil osem rokov za to, že zabil kyklopov, alebo trest Herakla, ktorý sa zo zabitia svojich synov a brata mal očistiť tým, že vykoná desať prác (plus potom ďalšie dve), ktoré stihol za osem rokov a jeden mesiac, alebo trest Kadma, ktorý slúžil Areovi osem rokov za zabitie jeho hada, je možné, že všetky tieto príbehy majú rovnaký kultúrny základ a sú lokálnymi ozvenami spoločných tradícií a zvykov.⁶³

Druhou možnosťou je pokúsiť sa vysvetliť príbehy o premenách na vlkov v historickom kontexte starovekej Arkádie. Ak bol rituál pravidelný a predchádzal festivalu *lykaia*, ktorého bol možno súčasťou, tak sa konal len raz za štyri roky. Vzhľadom na to, že súčasťou osláv boli aj športové súťaže, musel sa konať na jar alebo v lete. Keďže dosiaľ sa žiadne ľudské kosti pri oltári Dia Lykajského, kde k ľudským obetám malo dochádzať, nenašli,⁶⁴ je pravdepodobné, že kanibalizmus, ak vôbec bol prítomný, bol iba symbolický. Tieto podivné príbehy môžu mať pôvod v starobylom a nepochopenom miestnom obrade, kam ženy, nezasvätení a obzvlášť cudzinci prístup nemali. Arkádski mladíci sa počas tohto zrejme iníciačného rituálu stávali mužmi a následne členmi bojovníckeho zväzu či vlčieho bratstva, podobného tým, v akých sa organizovali severskí berserkovia či írski faeladh. Mladí Arkádčania, keď dovŕšili určitý vek, prešli len rituálnou premenou na vlka, opustili svoje rodiny a odišli od spoločnosti. Odhodili svoje šaty, symbol civilizácie, vnorili sa do jazera, v ktorom sa očistili od svojej minulosti, a pripojili sa k vojenským alebo prieskumným jednotkám, kde dostali výcvik, ktorý trval možno aj niekoľko rokov.⁶⁵ Určitú formu fyzickej prípravy naznačuje napokon

⁶² VEENSTRA, Jan R. The ever-changing nature of beast. Cultural change, lycanthropy and the question of substantial transformation. In BREMER, Jan N. – VEENSTRA, Jan R. (eds.). *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*. Leuven : Peeters 2002, s. 152.

⁶³ STRABO, *Geographica* IX, 3, 8 – 12; PLUTARCHUS: *De Defectu Oraculorum* 14 (vydanie: PLUTARCH. *Moralia* Vól. V. Trans. F. C. Babbitt, Cambridge – London : Harvard University Press 1936); CLAUDIUS AELIANUS, *Varia historia* III, 1 (vydanie: *Aeliani Varia historia, Heraclidis Pontici et Nicolai Damasceni quae supersunt*. Lipsiae : Ottos Holtze 1866); FRANKLIN, *The Luperalia*, s. 23. O tzv. Veľkom roku CENSORINUS, *De die natali* 18, 5: „*Hoc quoque tempus, quod ad solis modo cursum nec ad lunae congruere videbatur, duplicatum est et octaeteris facta, quae tunc enneateris vocitata, quia primus eius annus nono quoque anno redibat*“. O Apolónovom treste za zabitie kyklopov pozri APOLLONODORUS III, 10, 4, o Kadmovom treste tamtiež III, 4, 2, o Heraklovom tamtiež II, 5, 11.

⁶⁴ BREMMER, Jan N. *The Strange World of Human Sacrifice*. Leuven : Peeters, 2007, s. 78; LARSON, *Ancient Greek Cults*, s. 16 – 18.

⁶⁵ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* IV, 11, 3 spomína, že arkádski horali nosili kožu z vlkov a medvedov. Dolona, zveda odetého vo vlčej koži a s čiapkou z lasice, spomína HOMERUS, *Ilias* X, 333 – 334 (slovenský preklad: HOMÉROS. *Ílias*. 2 zv. Prel. M. Okál. Martin : Thetis 2011). K tomu pozri

aj Demainetos (Damarchos), ktorý sa stal víťazom olympijských hier hneď nato, ako prestal byť „vlkom“. To, že sa hier zúčastnil, znamená, že údajný kanibalský obrad, po ktorom nasledovalo deväťročné vyhnanstvo, musel podstúpiť v chlapčenskom veku. V starovekej Arkádii stále pretrvávala kmeňová organizácia a vidiecky spôsob života. Miest tam bolo málo, prvým väčším mestským centrom bola až Megalopolis (doslova „Veľké mesto“), založená v roku 371 pred n. l. Najvýznamnejšiu časť hospodárstva hornatej Arkádie, ktorá bola v porovnaní s ostatnými časťami starovekého Grécka chudobná a zaostalá, tvorilo predovšetkým roľníctvo a pastierstvo. Ponúknuť svoje služby za peniaze alebo vojnovú korisť bolo pre mnohých mladých mužov jediným spôsobom, ako získať lepší život. Arkádski žoldnieri boli v staroveku obzvlášť cenení a známi. K ich sláve a reputácii možno prispel práve výcvik, ktorým títo synovia obyčajných pastierov a roľníkov prešli.⁶⁶

Premenu na vlka nachádzame aj v Petroniovom (27 – 66) diele *Satyrikon*. Niceros, jeden z hostí na Trimalchionovej hostine, rozprával svoj strašidelný príbeh o tom, čo zažil raz v noci, keď bol jeho pán preč a chcel navštíviť svoju milenkú Melissu. Aby nešiel sám, požiadal svojho suseda, zdatného a urasteného vojaka, aby išiel s ním. Mesiac žiarivo svietil a bolo vidno ako na poludnie. Keď prechádzali popri náhrobkoch, vojak sa za jeden z nich postavil. Niceros teda spomalil a začal si krátiť čas počítaním hrobov. Na jeho prekvapenie si však vojak vyzliekol šaty, položil na zem a vymočil sa okolo nich. Hneď potom sa premenil na vlka, začal zavýjať a utiekol do lesa. Niceros chcel jeho šaty vziať, ale tie skameneli. Prestrašený vytasil meč a bežiac sekal po všetkých tieňoch celou cestou až k Melisse. Keď k nej dobehol, pýtala sa ho, prečo ide tak neskoro. Keby bol prišiel skôr, mohol im pomôcť zahnať vlka, ktorý vtrhol do ohrady a začal im zabíjať ovce. Vlk ušiel, až keď mu jeden z otrokov poranil krk oštepom. Hneď ráno, keď vyšlo slnko, sa Niceros ponáhlal domov. Na mieste, kde boli šaty, videl už len stopy krvi. Keď prišiel do domu vojaka, bol už pri ňom lekár a ošetroval mu zranený krk. Vtedy pochopil, že jeho sused je vlkolak, a už nikdy s ním nejedol za jedným stolom.⁶⁷ Hoci čas premeny (noc a mesiac), jej trvanie (do svitania) a tiež

BUXTON, *Wolves and Werewolves*, s. 71 – 72, ktorý považuje deväť rokov mimo civilizácie za symbolické číslo. Vlčie kože nosili aj rímski ľahkoodenci. Musíme teda predpokladať, že pre mužov bez majetku boli kože zvierat jediným brnením, ktoré si mohli zadovážiť.

⁶⁶ VEENSTRA, *The ever-changing nature*, s. 142 – 143; BREMMER, *The Strange World*, s. 73 – 75. Pozri tiež TRUNDLE, Matthew. *Greek Mercenaries: From the Late Archaic Period to Alexander*. London – New York : Routledge 2004, s. 52 – 54 a 58 – 59; Tenže. *The Business of War: Mercenaries*. In CAMPBELL, Brian – TRITTLE, Lawrence A. (eds.). *The Oxford Handbook of Warfare in the Classical Worlds*. Oxford : Oxford University Press 2013, s. 333; SEKUNDA, Nicolas V. *War and Society in Greece*. Tamtiež, s. 204. GRIFFITH, Guy Thompson. *The Mercenaries of the Hellenistic World*. Cambridge : Cambridge University Press 1935, s. 236 – 239; Pozri tiež CEBRIÁN, Reyes Bertolin. *Some Greek Evidence for Indo-European Youth Contingents of Shape Shifters*. In *The Journal of Indo-European Studies*, 38, 2010, 3 & 4, s. 343 – 357.

⁶⁷ PETRONIUS, *Satyrikon* 62: „*Erat autem miles... luna lucebat tanquam meridie. Venimus inter monimenta... ille exiit se et omnia vestimenta secundum viam posuit... circumminxit vestimenta sua, et subito lupus factus est... postquam lupus factus est, ululare coepit et in silvas fugit... Intellexi illum versipellem esse*“ (český preklad: PETRONIUS. *Satyrikon*. Přel. R. Hošek a kol. AK 9. Praha : Svoboda 1971). K interpretácii pozri SANDY, Gerald N. *Petronius and the Tradition of the Interpolated*

rany, ktoré boli viditeľné aj v ľudskej podobe, pripomínajú naše súčasné predstavy o vlkolakoch, z príbehu nie je jasné, prečo sa vojak na vlka vlastne zmenil. Svojej premene zjavne nemohol zabrániť ani ju oddialiť. O tom, že sa stal vlkom, rozhodla súhra viacerých okolností – noc, mesiac a hroby. Na Nicerota nezaútočil, bežal do lesa, a keďže bol vlkom, napadol ovce. Tento až moderne vyzerajúci príbeh, kde chýba magický prvok pri premene (bohovia, čarodejníci), nemá v staroveku obdobu. Nevieme, či si podobné strašidelné historky ľudia o vlkolakoch po večeroch rozprávali už vtedy, alebo máme jeho autorstvo pripísať Petroniovi a jeho fantázii.

V antickej literatúre na to, aby sa niekto stal vlkom, neboli vždy potrební bohovia a čarodejníci. Človek sa mohol zmeniť aj sám, vedome a dobrovoľne, ak vedel ako. Vergílius (70 – 19 p. n. l.) jeden spôsob spomína v Bukolikách, ktorých dej sa odohráva v idyllickej a idealizovanej Arkádií. Dievča v ôsmej ekloge chcelo čarami prilákať naspäť svojho milého Dafnida. Mala už pripravené byliny, ktoré rastú v Ponte a ktoré jej dal akýsi Moeris. Sama vraj videla, ako sa pomocou nich Moeris zmenil na vlka a skrýval sa v lesoch.⁶⁸ Už Herodotos (484 – 425 p. n. l.), keď písal o národoch sídliačich severne od Čierneho mora, uviedol, že Neurovia sú asi čarodejníci, pretože Gréci a Skýti, ktorí tam žili, o nich hovorili, že raz do roka sa každý z nich premieňa na vlka a po niekoľkých dňoch sa vracia do ľudskej podoby. Keďže sa im viac nevenoval, nevieme, kedy a prečo sa „menili“. Túto informáciu bez ďalších podrobností použil aj rímsky geograf Pomponius Mela (1. storočie).⁶⁹ Vzhľadom na pravidelnosť premeny je pravdepodobné, že išlo o obrady alebo oslavy trvajúce niekoľko dní, a že transformácia bola rituálna či spirituálna.

Vlkom prisudzovali priam čarovné vlastnosti. Rimania verili, že ak vlk uvidel človeka skôr ako on jeho, mohol mu spôsobiť dočasnú stratu hlasu. Moc vlka je vraj taká veľká, že kôň zmeravie už len z toho, ak pôjde v jeho starých stopách. Vlk mohol nielen škodiť, ale aj odvrátiť zlé sily. Vysušenú vlčiu papuľu preto pribíjali na brány vidieckych domov a rovnako vraj pomáhala aj jeho koža od krku stiahnutá vcelku.⁷⁰

Rimania s vlkom spájali aj jeden z najznámejších rímskych sviatkov – luperkálie.⁷¹

Narrative. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 101, 1970, s. 472; LEINWEBER, David Walte. Witchcraft and Lamiae in „The Golden Ass“. In *Folklore*, 105, 1994, s. 81. VEENSTRA, *The ever-changing nature*, s. 138 – 140.

⁶⁸ VERGÍLIUS, *Bucolica VIII*, 95 – 99: „*Has herbas atque haec Ponto mihi lecta venena | ipse dedit Moeris, nascuntur plurima Ponto, | his ego saepe lupum fieri et se condere silvis Moerim, | saepe animas imis excire sepulcris, atque satas alio vidi traducere messis.*“ CROXEN, Kevin. Lupum fieri: Werewolf Versipellis and Virgil's Eclogue 8. In *Pomoerium*, 4, 2000-2, s. 51 – 59; VEENSTRA, *The ever-changing nature*, s. 135.

⁶⁹ HERODOTUS, *Historia IV*, 105; POMPONIUS MELA, *De Chorographia II*, 1, 14: „*Neuris statum singulis tempus est, quo si velint in lupos, iterumque in eos qui fuere mutentur.*“ (vydanie: *Pomponii Melae De chorographia libri tres*. Rec. C. Frick. Lipsiae : B. G. Teubneri 1880).

⁷⁰ PLINIUS, *Naturalis historia VIII*, 34, 80 a XXVIII, 44, 157.

⁷¹ LIVIUS, *Ab urbe condita I*, 5: „*Iam tum in Palatio monte Luperca hoc fuisse ludicrum ferunt*“; OVIDIUS, *Fasti II*, v. 266–473: „*Tertia post Idus nudos aurora Lupercos | aspicit, et Fauni sacra bicornis eunt*“; VERGÍLIUS, *Aeneis VIII*, v. 342–343: „*Hinc lucum ingentem, quem Romulus acer asylum | rettulit, et gelida monstrat sub rupe Luperca*“; VARRO, *De lingua Latina VI*, 3: „*Lupercalia dicta, quod in Lupercali Luperci sacra faciunt. Rex cum ferias menstruas Nonis Februariis edicit, hunc*

Ich pôvod nie je celkom jasný. Zrejme išlo o miestny pastiersky obrad, oslavujúci boha, pravdepodobne Fauna (alebo Luperca alebo Innua), ktorého Rimania stotožnili s gréckym Panom, a nazvaného podľa jaskyne Lupercal na Palatíne.⁷² Slovo *lupercus* sa dá etymologicky odvodiť aj od *lupo-sequos*, teda „nasledovač vlka“.⁷³ Ak jedným z účelov osláv bola ochrana pred vlkami, tak tento prvok časom úplne zanikol. Hoci už v staroveku ich vznik odvodzovali buď od vlčice, ktorá zachránila Romula a Rema, alebo si ho vysvetľovali gréckym vplyvom (mýtický Euander z Arkádie) a porovnávali s arkádskymi lykaiami, iné podobnosti okrem toho, že sa viazali k pastierskemu bohovi, medzi luperkáliami a lykaiami nie sú. Arkádsky štadión sa síce nachádzal v Panovom háji pod horou Lykaion, lykajské hry však boli zasvätené nielen Panovi, ale aj Diovi.⁷⁴ Podľa *Plínia* boli lykajské hry športové, priebehom i programom podobné ostatným hrám v starovekom Grécku. Podľa Pausania ich súčasťou boli atletické a možno aj hudobné súťaže, ako aj konské preteky, konané údajne na počesť Arkadovho syna Azana.⁷⁵ Na rozdiel od lykajských hier sa rímske „vlčie“ sviatky konali vo februári, svojou povahou boli veselé a obrady verejné. Najprv obetovali dvoch capov a psa, a potom kňazi (luperkovia) odetí do kozích koží behali po meste s koženými remeňmi (*februa*) a švihali nimi ľuďmi, v neskoršom období najmä ženy a deti. Táto rímska obdoba našej veľkonočnej šibačky prezrádza očistný charakter a jej cieľom bolo priniesť tiež zdravie, plodnosť a prosperitu všetkým obyvateľom mesta.

diem februatium appellat“ (vydanie: *M. Terenti Varronis De lingua Latina libri*. Ed. Leonhard von Spengel. Berolini : apud Weidmannos 1885); PLUTARCHUS, *Vitae parallelae*: Romulus 21, Numa 19, Caesar 61, Antonius 12; PLUTARCHUS, *Moralia IV*, *Quaestiones Romanae* 68 a 111 (vydanie: PLUTARCH, *Moralia Vol. IV.*); DIONYSUS HALICARNASEUS, *Antiquitates Romanae* I, 32.

⁷² K luperkáliám pozri FRANKLIN, *The Lupercalia*, s. 18 – 20, 33 – 47 a 83 – 95; GREEN, William M. *The Lupercalia in the Fifth Century*. In *Classical Philology*, 26, 1931, 1, s. 60 – 69; MICHELS, Agnes Kirsopp. *The Topography and Interpretation of the Lupercalia*. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 84, 1953, s. 35 – 59; SACHS, E. *Some Notes on the Lupercalia*. In *The American Journal of Philology*, 84, 1963, 3, s. 266 – 279; BROWN, Norman O. XV. Kal. Mart. (February 15). *Lupercalia*. In *New Literary History*, 4, 1973, 3, s. 541 – 556; BEARD – NORTH – PRICE, *Religions of Rome*, Vol. 2, s. 119 – 124; WISEMAN, *Remus*, s. 77 – 88; WISEMAN, Timothy Peter. *The God of the Lupercal*. In *The Journal of Roman Studies*, 85, 1995, s. 1 – 22; JÄGER, Oliver. *Lupercalia – Ein altrömisches Fest*. GRIN Verlag 2011.

⁷³ Takto vykladá názov RISSANEN, Mika. *The Hirpi Sorani and the Wolf Cults of Central Italy*. In *Arctos: Acta Philologica Fennica*, 46, 2012, s. 124 – 125. Iné vysvetlenie názvu pozri napr. WISEMAN, *Remus*, s. 78.

⁷⁴ LIVIUS, *Ab urbe condita* I, 5: „*Sollemne allatum ex Arcadia instituisse ut nudi iuvenes Lycaeum Pana venerantes per lusum atque lasciuam currerent*“; OVIDIUS, *Fasti* II, v. 271 – 272: „*Pana deum pecoris veteres coluisse feruntur | Arcades; Arcadii plurimus ille iugis.*“; VERGÍLIUS, *Aeneis* VIII, v. 344: „*Parrhasio dictum Panos de more Lycaei.*“; IUSTINUS, *Historiae philippicae* XLIII, 1, 7: „*In huius radicibus templum Lycaeo, quem Graeci Pana, Romani Lupercum appellant, constituit; ipsum dei simulacrum nudum caprina pelle amictum est, quo habitu nunc Romae Lupercalibus decurritur*“ (vydanie: *Iustini Historiae Philippicae*. Rec. Fridericus Duebner. Lipsiae : B. G. Teubneri 1831).

⁷⁵ PLINIUS, *Naturalis historia* VII, 56, 205: „*Judos gymnicos in Arcadia Lycaon*“; PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VIII, 4, 2 – 5. Porovnaj PINDARUS, *Olympica* VII, v. 83 – 84, IX, v. 95 – 96 a XIII, v. 108, Nemea X, v. 48 (vydanie: *The Odes of Pindar, including the principal fragments*. Trans. John Sandys. London : W. Heinemann 1915).

V starovekej Itálii bol známy ešte jeden obrad spájaný s vlkami. Zúčastňovali sa ho Hirpovia, ktorí nie sú totožní s Hirpinmi, samnitským kmeňom žijúcim v strednej Itálii južne od Ríma v horách nad Kampániou, aj keď etymologicky ich mená môžu mať a zrejme aj majú rovnaký pôvod.⁷⁶ Podľa Strabóna meno Hirpinov pochádza od samnitského slova *hirpus* „vlk“, pretože ich vraj vlky (podobne ako v príbehu o založení Lykórieie) viedli do ich nového sídla.⁷⁷ K Hirpom sa viaže príbeh o tom, ako raz pri obrade náhle prišli vlky, z ohňa vytiahli vnútornosti a utekali s nimi preč. Ľudia ich prenasledovali až do jaskyne, z ktorej vychádzali jedovaté výpary, a každého, kto tam stál, usmrtil mor. Nákaza vypukla preto, že sledovali vlkov, a podľa veštby ju mohli odvrátiť len tak, že budú vlkov napodobňovať, to znamená „žiť z koristi“. Odvtedy ich vraj začali nazývať „Hirpami (vlkami) Sorana (podsvetného boha)“.⁷⁸ Miestom, kde Hirpovia konali svoje bohoslužby, bola hora Soracte, 34 km severne od Ríma. Hoci nie je veľmi vysoká (691 m), je osamotená a svojou výškou dominuje celému údoliu dolného Tiberu. Jej meno sa odvodzuje od Sorana, ktorého už v staroveku na základe určitých podobností, asi pre schopnosť veštiť a liečiť, stotožňovali buď s Apolónom, alebo, ako napríklad Servius, s podsvetným bohom Dis Piter.⁷⁹ Uctievali tu tiež Feroniu, miestnu bohyňu prírody, plodnosti a hojnosti, ktorej meno nieslo aj neďaleké mesto. Raz do roka, nie je známe kedy, sa na hore konali zvláštne obrady, možno tiež v zime, ak majú niečo spoločné s rímskymi luperkáliami. Zúčastňovali sa ich iba kňazi a ľudia z rodín Hirpov. Zapálili veľkú hromadu dreva a potom bosí prechádzali po žeravých uhlíkoch, ale nepopálili sa.⁸⁰ Pôvod a zmysel tohto obradu nie sú celkom ne-

⁷⁶ K Hirpom a Hirpinom pozri FRANKLIN, *The Luperalia*, s. 29 – 33; SALMON, E. T. The Hirpini: „Ex Italia semper aliquid novi“. In *Phoenix*, 43, 1989, 3, s. 225 – 235; RISSANEN, *The Hirpi Sorani*, s. 115 – 136.

⁷⁷ STRABO, *Geographica* V, 4, 12.

⁷⁸ SERVIUS GRAMMATICUS, *commentarius* XI, 785: „*In hoc autem monte cum aliquando Diti patri sacrum persolveretur... subito venientes lupi exta de igni rapuerunt. Quos cum diu pastores sequerentur, delati sunt ad quandam speluncam, halitum ex se pestiferum emittentem, adeo ut iuxta stantes necaret... posse eam sedari, si lupos imitarentur... dicti sunt ipsi populi Hirpi Sorani: nam lupi Sabinorum lingua vocantur hirpi.*“ Porovnaj PLINIUS, *Naturalis historia* II, 95, 207 – 208: „*Spiritus letales aliubi aut scrobibus emissi aut ipso loci situ mortiferi, aliubi volucris tantum, ut Soracte vicino urbi tractu... item in Hirpinis Ampsancti ad Mephitis aedem locum, quem qui intravere moriuntur.*“

⁷⁹ RISSANEN, *The Hirpi Sorani*, s. 123, súhlasí s názorom G. Collonu, že pôvod Sorana treba hľadať v etruskom Šuriovi, bohovi podsvetia, očisty a veštenia. Aplu, etruská verzia Apolóna, bol so Šurim stotožnený pod vplyvom helénskej kultúry. Táto identifikácia by tiež vysvetľovala, prečo *Servius* Sorana stotožnil s podsvetným bohom *Dis Pater*, kým iní s Apolónom. K tomu pozri JANNOT, Jean-René. *Religion in Ancient Etruria*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press 2005, s. 144 – 146.

⁸⁰ PLINIUS, *Naturalis historia* VII, 2, 19: „*Familiae sunt paucae quae vocantur Hirpi. Hae sacrificio annuo, quod fit ad montem Soractem Apollini, super ambustam ligni struem ambulantes non aduruntur*“; VERGÍLIUS, *Aeneis* XI, v. 785: „*Summe deum, sancti custos Soractis Apollo, | quem primi colimus*“; SILIUS ITALICUS, *Punica* V, v. 175-183: „*Tum Soracte satum... | Aequanum noscens, ... cui ritus ... cum pius Arcitenens adcensis gaudet acervis | exta ter innocuos laetum portare per ignes: | Sic in Apollinea semper vestigia pruna | inviolata teras, victorque vaporis ad aras | dona serenato referas solemnna Phoebo.*“ (vydanie: SILIUS ITALICUS. *Punica*. Transl. J. D. Duff 2 Vols. London: W. Heinemann; Cambridge: Harvard University Press 1961); taktiež STRABO, *Geographica*

jasné, oheň sa všeobecne považoval za prostriedok očisty. Očistný charakter naznačuje aj trikrát opakovaný prechod cez popol. Je možné, že vlk bol miestnym posvätným zvierat'om, zasväteným bohovi hory, a jeho prenasledovanie, rovnako ako vstupovanie do tamojších jaskýň, ktorých je na hore Soracte niekoľko, bolo zakázané. Kňazi, asi odetí do vlčích koží, sa počas tohto obradu symbolicky stávali vlkmi a prechádzaním po uhlíkoch vykonávali očistu celej komunity. Nevie sa, kde presne sa ich oltár nachádzal. Pravdepodobne stál na mieste, kde neskôr postavili kostol sv. Silvestra alebo inú kresťanskú stavbu.

Jaskyne, ktoré sa spolu s prameňmi považovali za vchody do podsvetia,⁸¹ boli súčasťou sviatku luperkálií a bohoslužieb Hirpov. Tieto vlčie sviatky a obrady môžu súvisieť so staršími (pred-italickými) náboženskými tradíciami. Túto možnosť naznačuje etruský boh Aita, boh smrti a podsvetia. Jeho meno je etruskou verzou gréckeho mena Hádes, ktorý nahradil alebo splynul s pôvodným etruským božstvom smrti Calu. Oboch, Aitu aj Calua, zobrazovali ako psa (alebo vlka), so psou (vlčou) hlavou alebo psou (vlčou) čiapkou. Jeden z námetov na etruských urnách a náhrobkoch zobrazuje vlka, ako spútaný vystupuje z prameňa alebo nádoby.⁸² Stojí pri ňom niekoľko postáv – žena s krídlami držiaca pochodeň a muži s mečmi a štítmí. Zdá sa, akoby chceli vlka odohnať a spútaného dostať naspäť do nádoby. Nie je známe, čo tento výjav presne znamená. Možno vyjadruje len to, že smrť nemožno spútať.

Pausanias a Strabón zachovali zvláštny príbeh z južnej Itálie. Polites, jeden z Odyseových námorníkov, keď ešte po trójskej vojne blúdili po moriach, znásilnil dievča a obyvatelia mesta Temessa ho ukameňovali na smrť. Po smrti sa však „Hrdina“ začal ako duch Temessanom mstiť a zabíjal ich. Na radu veštkyne jeho hnev utíšili tak, že mu postavili chrám a každý rok mu dali najkrajšiu pannu. Tento obrad či zvyk ukončil až atlét Euthymos z Lokridy, trojnásobný víťaz olympijských hier (484, 476 a 472 pred n. l.), ktorý do Temessy prišiel práve v čase, keď sa tieto slávnosti konali. S príznakom bojoval, porazil ho a zahnal do mora, teda opäť do vody. Existovala vraj aj maľba, ktorej kópiu Pausanias ešte videl. Bol na nej aj tento príznak, čierny a ohavný, odetý vo vlčej koži. Jeho meno na obraze bolo Lykas.⁸³ Keďže sa tam uvádzal aj prameň Lyka, zhoda názvu prameňa a mena prízraku (hrdinu) naznačuje miestny kult vychádzajúci z tradícií miestneho a zjavne negréckeho obyvateľstva. Opis zápasu Euthyma s vlčím príznakom pripomína etruský motív. Videl Pausanias obraz podobný etruským reliéfom?

Pri premenách na vlka musíme spomenúť „klinickú lykantropiu“. O lykantropii (kynantropii) ako chorobe písal Marcellus zo Sidy už v 2. storočí. Jeho báseň Peri lykanthropia sa síce stratila, zachoval ju však v próze ďalší lekár Aetius z Amidy (527 –

V, 2, 9, ktorý však obrad chybné pripísal Feronii. K nej pozri TAYLOR, Lily R. The Site of Lucus Feroniae. In *The Journal of Roman Studies*, 10, 1920, s. 29 – 36.

⁸¹ RISSANEN, *The Hirpi Sorani*, s. 121 – 122.

⁸² JANNOT, *Religion in Ancient Etruria*, s. 66 – 70, 79, 155, 177; Pozri tiež CHIARO, Mario A. Two Unusual Vases of the Etruscan Torcop Group: One with Head of Eita (Hades). In *American Journal of Archaeology*, 74, 1970, 3, s. 292 – 294; RICHARDSON, Emeline. The Wolf in the West. In *The Journal of the Walters Art Gallery*, 36, 1977, s. 94 – 95.

⁸³ PAUSANIAS, *Descriptio Graeciae* VI, 6, 7 – 11. STRABO *Geographica* VI, 1, 5; CLAUDIUS AELIANUS, *Varia historia* VIII, 18. RICHARDSON, *The Wolf*, s. 91 – 92.

626).⁸⁴ Ľudia postihnutí touto chorobou sa vo februári (mesiac, keď sa konali luperkálie) túľajú po nociach, vo všetkom napodobňujú vlkov a psov a až do svitania sa zdržiavajú pri hrobách (porovnaj Petroniovo vlkolaka). Sú bledí, majú neprítomný pohľad, oči a jazyk suchý, nohy doráňané od pádov a uhryznutí psami. Keď nemoc, ktorá je druhom melanchólie, prepukne, pacientovi treba pustiť žilou až do straty vedomia. Nasleduje zdravá výživa, sladké kúpele, potieranie srvátkou, čistenie prípravkami podľa receptov Rufa, Archigena alebo Justa, a nakoniec sa nasadí zmijí protijed. Keď sa blíži večer a choroba sa začína prejavovať, treba použiť vlhké obklady, nos a uši potrieť ópium a prípadne podávať nápoje podporujúce spanie. Takmer rovnako opísal lykantropiu aj Oribasius (320 – 400), osobný lekár cisára Juliána Apostatu.⁸⁵ Zaradil ju medzi druhy melanchólie. V čase záchvatu sa má liečiť tak, že sa pacientovi pustí žilou, až kým nestratí vedomie, a potom sa začne s diétou zdravej stravy a kúpeľmi so sladkou vodou. Srvátkou ho treba natierať tri dni a dva- až trikrát čistiť výťažkom z rastliny kolokvinta. Po očistení treba použiť zmijí protijed a aplikovať ďalšie postupy na liečbu melanchólie. Ak je už choroba rozvinutá, pred spaním sa majú použiť uspávacie masti a ópium, ktorým sa natrú nosné dierky. Tento postup uvádza aj byzantský lekár Paulus z Aeginy (7. st.), autor rozsiahlej medicínskej práce encyklopedickej povahy v siedmich knihách, v ktorej zhrnul dovtedajšie poznatky o chorobách, liečebných postupoch a chirurgii.⁸⁶

Vlk mal odpradávaňa vždy dva aspekty. Bol symbolom sily, húževnatosti a slobody, ale zároveň symbolom ničenia, smrti a vyhnanstva. Bol aj škodcom, surovcom, podliakom⁸⁷ a nositeľom smrti a skazy. Staroveká Itália a Grécko, hoci si boli geograficky i kultúrne blízko, prisúdili vlkom vo svojich mýtoch iné úlohy. V gréckych mýtoch sa vlk stal zvieratom Apolóna, boha slnka a svetla. Apolón dostal vlčie prívlastky (alebo si ich ako vlčie vysvetľovali) a na mnohých miestach, kde ho uctievali (Délös, Lýkia, Argos, Sikyón, Delfy), ho s vlkmi priamo spájali. Vlk je jeho poslom, jeho znamením i podobou. Vlk chráni jeho potomkov a stará sa o nich, sprevádza ľudí na nové miesto, ukazuje im cestu a dáva najavo jeho vôľu, ktorou sa majú riadiť. Spojenie vlka s Apolónom nemôže mať pôvod iba v jeho chtonickom aspekte a zrejme bude oveľa staršie. Môže však len súvisieť so zvukovou podobou gréckych slov „vlk“ a „svetlo“.

⁸⁴ AETIUS AMIDENUS, *Libri medicinales VI, 11* (vydanie: *Aetii Amideni Libri medicinales V – VIII*. Ed. Alexander Olivieri. Corpus Medicorum Graecorum VIII/2. Berlin : Akademie-Verlag 1950).

⁸⁵ ORIBASIUS, *Synopsis ad Eustathium filium VIII, 9* (vydanie: *Oribasii Synopsis ad Eustathium filium*. Ed. Ioannes Raeder. CMG VI/3. Lipsiae et Berolini : B. G. Teubneri 1926).

⁸⁶ PAULUS AEGINETA, *De re medica III, 16* (vydanie: *Paulus Aegineta, pars prior, libri I – IV*. Ed. I. L. Heiberg. CMG IX/1. Lipsiae et Berolini : B. G. Teubneri 1921). Lykantropii, jej prejavom a liečbe sa venoval aj byzantský učenec Michael Psellos (1017 – 1078) a lekár Joannes Zacharias Aktuarios (1275 – 1328). VEENSTRA, *The ever-changing nature*, s. 136 – 138 a 143 – 144; BREMMER, *The Strange World*, s. 71 – 73; LIEBERMAN, Jeffrey A. – STROUP, T. Scott – PERKINS, Diana O. (eds.). *The American Psychiatric Publishing Textbook of Schizophrenia*. Arlington : American Psychiatric Pub, 2006, s. 5; FODOR, Nandor. Lycanthropy as a Psychic Mechanism. In *The Journal of American Folklore*, 58, 1945, 230, s. 310 – 316; DRAKE, Miles E. Medical and neuropsychiatric aspects of lycanthropy. In *Journal of Medical Humanities*, 13, 1992, 1, s. 5 – 15; POULAKOU-REBELAKOU, E. – TSIAMIS, C. – PANTELEAKOS, G. – PLOUMPIDISI, D. Lycanthropy in Byzantine times (AD 330 – 1453). In *History of Psychiatry*, 20, 2009, 4, s. 468 – 479.

⁸⁷ BUXTON, *Wolves and Werewolves*, s. 64 – 65.

Rimania vlka zasvätili Marsovi, bohovi vojny a roľníctva. Marsov vlk nielen zachránil Romula a Rema, ale prinášal Rimanom aj zvesť o víťazstve alebo predznamenával porážku.⁸⁸ V Itálii vlka spájali aj s podsvetným bohom a smrťou, ako naznačujú fragmenty etruskej mytológie, rímske luperkálie, vlčie obrady u Hirpov či chrám vlčieho prízraku v Temesse. V prípade Hirpinov bol vlk zvierat'om, ktoré dovedlo ľudí do nových sídiel. Bohyňa Léto sa zmenila na vlčicu, aby unikla Hére. Apolón sa zmenil na vlka, aby buď unášal, alebo zabíjal. Dôvody premeny človeka na vlka však boli iné. Lykaóna či nápadníkov Teofany bohovia na vlkov zmenili za trest a tento trest bol doživotný. Lykaón urazil Dia a obetoval človeka, Poseidón si vlčiu podobu pre mladíkov vybral preto, že sa správali doslova „ako vlci“. Degradácia človeka, dokonca kráľa, na zviera a jeho premena na šelmu mala silný moralizujúci prvok. Lykaón, hoci priniesol Arkádii kultúru a civilizáciu, dopustil sa však aj zločinu. Meničom kožuchu je aj postava Petroniovhov príbehu. Nenachádzame tu tak žiadny moralizujúci prvok ako v mýte o Lykaónovi. Jediným cieľom strašidelného príbehu je vydesiť poslucháčov a čitateľov.

V dávnych dobách, keď bohovia boli reálnou súčasťou sveta a života človeka, boli premeny (metamorfózy) jedným z vysvetlení niektorých javov, súvislostí, vzťahov, vlastností, slov, zvierat a rastlín. Sú však tiež ozvenou dávnych náboženských predstáv, zvieracej mágie a obradov, keď príroda bola dôležitou súčasťou života človeka. Takým mohol byť iniciačný obrad na hore Lykaios, luperkálie i bohoslužby Hirpov. S postupnými spoločenskými a kultúrnymi zmenami sa zmysel prastarých obradov strácal a náboženstvo predkov sa menilo na báje a rozprávky, ktoré boli inšpiráciou pre umelcov, spisovateľov, básnikov či filozofov. Lykantropia ako nemoc sa stala tiež predmetom záujmu lekárov neskoréj antiky.

MYTHOLOGICAL AND RITUAL TRANSFORMATION INTO A WOLF IN ANTIQUITY

Peter Bystrický

The metamorphosis – or transformation – of gods and humans into animals was a common theme in Greek mythology. As the wolf was generally associated with killing, plundering and death, and deemed vicious and cruel, the transformation into a wolf was regarded as punishment for severe, sacrilegious or abominable crimes. Zeus punished the mythological Arcadian king Lycaon, who either sacrificed a baby on the altar or served human flesh to a divine guest, by turning him into a wolf. In another fable, Poseidon changed voracious suitors into wolves, because they slaughtered sheep. The shape shifter in Petronius's macabre story, however, did not commit any crime. He is the first known werewolf who was transformed into a beast unwillingly during the

⁸⁸ LIVIUS, *Ab urbe condita* X, 27 a XXII, 1.

night among tombstones, returning into his human form by dawn. There is no moralizing point in this story, its only point is to entertain and frighten listeners.

The only region of ancient Greece connected with lycanthropy was Arcadia, a pastoral and mountainous country in the Peloponnese. Several authors mentioned secret rituals involving human sacrifice and cannibalism. They described a rite in which a young man of a particular family was undressed and his clothes hung on an oak tree. Thereafter he swam across a lake and emerged as a wolf. He remained as a wolf for nine years. A closer look into the description reveals that most likely this was an old ritual of initiation, or rite of passage. Lycanthropy also became a subject for physicians in the Late Antiquity period. They considered it a mental disorder, a form of melancholy that could be treated. Patients suffering from lycanthropy were pale, their eyes and tongue dry, and their legs covered with scars. This type of melancholy had to be treated by bloodletting, baths, diet and purgation. Opium and other soporific remedies were recommended for keeping patients sedated. The shamanistic or spiritual transformation into a wolf practiced by magicians was noticed by Herodotus. Vergil mentions the story of Moeris who could change himself into a wolf by means of some Pontic herbs.

The wolf in Greek myths was mainly associated with Apollo, the god of light, oracles, music and archery. Apollo was given several titles which were usually identified by the Greeks with the word *lykos* „wolf“. Apollo's wolf was a guiding animal, messenger, guardian, and protector of divine offspring. Apollo's mother, Latona, came to Delos disguised as a she-wolf and even gave birth as a she-wolf. Later she was guided by friendly wolves to the river Xanthus. A wolf was the first animal that paid tribute to Apollo after he slew Python. During the mythical great flood, the Parnassians followed a wolf's howl and founded the town of Lycoreia. A wolf protected the treasures of Apollo's temple at Delphi and killed the thief. A bronze statue of a wolf stood near the great altar in the temple. The mythological king Athamas, being banished from Boeotia, founded a town where he witnessed wolves devouring sheep, but abandoned it when they saw him. The attack of a wolf on the strongest bull decided the election of a new leader in Argos and eventually established the worship of Apollo Lyceus in this town. Apollo taught Sicyonians how to get rid of wolves.

In Italy, the wolf was a sacred animal to Mars, the Roman god of war and agriculture. According to a famous myth, Romulus and Remus were fostered by a she-wolf. The wolf was also associated with the chthonic deities Dis Pater and Soranus. The chthonic aspect of the wolf was most apparent in central Italy, where local prehistoric beliefs were transformed into purification rituals. Romans derived the name of Lupercalia from *lupus* „wolf“, but the etymology remains uncertain. The wolf cult of Mt. Soracte was practiced by certain families or priests called Hirpi. Their name is also derived from the Oscan word *hirpus* „wolf“. The wolf represented the Etruscan god of death, Aita, who was depicted as a man with a wolfish cap or man with a wolf's head.

Mgr. Peter Bystrický, PhD., Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

OBCHOD S KOŇMI V STREDOVEKOM UHORSKOM KRÁĽOVSTVE¹

Daniela Dvořáková

DVOŘÁKOVÁ, Daniela. The horse trade in the medieval Hungarian Kingdom. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 45 – 60.

Die Studie behandelt die Aufgabe der Pferde im Innen- und Außenhandel. Das Pferd war im Mittelalter ein bedeutender Handelsartikel. Die ungarischen Pferde, vor allem aus dem Gebiet Siebenburgen, waren aufgrund ihrer Qualität auf den Pferdemarkten viel gefragt, sogar auch im Ausland. Der Pferdemangel auf den ungarischen Märkten führte zu wiederholten Verboten von Pferdeausfuhr ins Ausland. Die Studie widmet sich der mit dem Pferdehandel im Ungarischen Königreich verbundenen Gesetzgebung, vor allem der Pferdeausfuhr vom 11. bis 15. Jahrhundert. Dabei wird untersucht, wieweit diese Gesetzgebung im realen Handel respektiert und verwirklicht wurde.

Das Ungarische Königreich. Der Handel. Der Pferdehandel. Die Pferde. Der Pferdepreis. Verbot von Pferdeausfuhr. Pferdearten.

Kone boli určujúcim fenoménom stredovekej spoločnosti, vyskytovali sa vo všetkých oblastiach ľudského života. Hoci sa najčastejšie spájajú s rytiermi (napokon boli aj jedným z atribútov rytierstva), s vojenskými výpravami, turnajmi, poľovačkami a podobne, najväčšiu úlohu zohrávali pri presune ľudí a tovaru. Bez nich by sa bol život v stredoveku zastavil.

Kone však mali okrem úžitkovej, praktickej hodnoty pre svojho majiteľa aj hodnotu prestížnu a reprezentatívnu. Vzácny, prepychovo vystrojený kôň bol viditeľný symbol spoločenského postavenia. Kôň sa tak stal spoločenským či dokonca kultúrnym fenoménom elitných spoločenských vrstiev. Povedané slovami stredovekých listín – equus valde bonus – „veľmi dobrý kôň“ bol symbolom bohatstva a moci a ako taký túžbou každého stredovekého šľachtica. Skôr ako sa budeme venovať samotnému obchodu s koňmi, je nevyhnutné zoznámiť sa s druhmi a cenami koní v Uhorskom kráľovstve.

Ako si ľudia však predstavovali takéhoto „veľmi dobrého koňa“? Vkus je totiž záležitosť nanajvýš individuálna a pri koňoch sa okrem krásy vyžaduje aj dobrý zdravotný stav, temperament, charakter, učenlivosť, obratnosť, vytrvalosť a celý rad ďalších vlastností. Navyše, musíme uvážiť aj zmeny v predstavách ideálu krásy, ktoré prináša čas, možno sa nám dnes páčia celkom iné kone ako stredovekým rytierom. A zda by

¹ Štúdiu je súčasťou riešenia grantovej úlohy VEGA 2/0061/11 Človek a svet zvierat v stredoveku. Práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0051-12 Stredoveké hrady na Slovensku, život, kultúra, spoločnosť.

sa ani oni sami nezjednotili v názore na to, čo je „dobrý kôň“, tak často spomínaný v stredovekých písomných prameňoch. „Dobrý kôň“ sa totiž v prameňoch objavuje tak v súvislosti so sedliakmi, ako aj s kniežatami a panovníkmi. Je pritom zrejmé, že to boli diametrálne odlišné zvieratá. Oveľa viac informácií ako písmo nám preto poskytuje obraz – kôň je, našťastie pre nás, najzobrazovanejšie zviera stredoveku. A tak si o podobe vtedajších koní predsa len môžeme urobiť pomerne presnú predstavu.

V stredovekom Uhorskom kráľovstve patrili k vychýreným a veľmi žiadaným koňom predovšetkým sedmohradské kone. Zmienil sa o nich napríklad burgundský rytier Bertrandon de la Brocquière, ktorý v roku 1433 cestoval cez Uhorsko. Kone zo Sedmohradského rudohoria sa podľa jeho informácie na peštianskom konskom trhu predávali niekoľkonásobne drahšie ako iné kone.² O kvalitách sedmohradských koní sa približne v rovnakom čase ako Bertrandon zmieňuje aj vicecancellár kráľovnej Barbory Václav v liste adresovanom svojmu pánovi Ladislavovi zo Štítника. Z listu vyplýva, že Václav smúti za koňom Erdel, o ktorého jeho pán prišiel, akoby to bol jeho vlastný. Avšak posielala mu nového „Erdela“, „silného, pekného, dobre stavaného, s primeraným chodom, ľahko a pohodlne nosiaceho“.³ „Kiež by ste pre neho schválili meno Erdel,“ dodáva Václav. Mená oboch koní svedčia v tomto prípade o ich pôvode (Erdély = Sedmohradsko).

Dopyt po sedmohradských koňoch však často presahoval ponuku. V roku 1412 riešil vojvoda Stibor sťažnosť obyvateľov sedmohradskej Bistrice (Bistrița), že uhorskí hodnostári, konkrétne familiári župana Sikulov, im berú najlepšie kone, na ktorých jazdia tak, že ich úplne vysilia a zničia. Keď sa potom majú obyvatelia týchto oblastí vypraviť do boja, nie sú s takými uštvanými a unavenými koňmi schopní slúžiť kráľovi a plniť si povinnosti. Vojvoda preto nariadil, že odteraz nijaký uhorský hodnostár ani jeho familiár nemá právo zobrať im koňa, len kobyly, voly a kravy.⁴ Koncom 15. storočia bol už pokles stavu tamojších koní taký vážny, že ďalší sedmohradský vojvoda Peter zo Sv. Jura v roku 1499 „pre veľký nedostatok koní a hovädzieho dobytká“ ich vývoz mimo územia Sedmohradska (extra partes Transylvanas) prísne zakázal. Vo svojom zákaze špecifikoval, že sa nesmú vyvážať „gradarii“ v hodnote nad šesť zlatých. Kto by sa odvážil porušiť zákaz, mal prísť o všetok svoj majetok.⁵ Mimoriadne prísny trest (stratou majetkov sa trestalo aj za vraždu) svedčí o tom, že nedostatok koní v Sedmohradsku sa stal naozaj problémom.

Sedmohradský vojvoda Peter zo Sv. Jura v spomínanom mandáte nehovoril o zákaze vývozu koní ako takých, ale konkrétne o zákaze vývozu „gradarior“. V stredovekých uhorských prameňoch okrem tohto pomenovania nájdeme aj iné výrazy označujúce rôzne druhy koní. Nerozlišovali sa nimi plemená, ale skôr to, na akú prácu bol

² SZAMOTA, István. *Régi utazások Magyarországon és Balkánfélszigeten 1054 – 1717*. Budapest : Franklin 1891, s. 94.

³ 1431: DL 12 404: „Interim tamen dirigo D.V. Erdel loco vestri Erdel fortem, pulchrum, bene proportionatum, competenter gradientem, leviter et suaviter portantem.“

⁴ ZsO III, č. 2 480, DF 247 246.

⁵ *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károlyi. A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára*. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. III. Budapest 1885, s. 40.

daný kôň určený, ba dokonca pre akú spoločenskú skupinu bol vhodný. Prísne hierarchizovaná stredoveká spoločnosť sa totiž snažila „hierarchizovať“ aj zvieratá, kone nevynímajúc. V západnej Európe je tento model del'by koní odrážajúci del'bu spoločenských vrstiev vďaka literatúre a bohatej kronikárskej spisbe ľahko rekonštruovateľný. V Uhorsku nemáme takýto typ historických prameňov, takže je ťažké robiť podobné závery. V dôsledku viacerých faktorov však bola situácia v krajine celkovo iná. Žili tu popri sebe rôzne národy s odlišnými kultúrami, mnoho prežívalo ešte z myslenia a kultúry „stepných národov“ a v poslednom storočí stredoveku bolo kráľovstvo stále konfrontované s Osmanskou ríšou. Jednou zo zásadných odlišností bolo napríklad aj to, že v Uhorsku – na rozdiel od západnej Európy – nebolo degradujúce jazdiť na nižších alebo malých koňoch. Kone nápadne nízkeho vzrastu sa používali dokonca aj pri turnajoch na kráľovskom dvore! Spomeňme *opäť* svedectvo Burgund'ana Bertranda – v Budíne videl na vlastné oči turnaje, kde sa „*podľa zvyku krajiny bojovalo na malých koňoch*“. Jedným z aktívnych účastníkov bol aj syn uhorského palatína Mikuláša z Gorjan, príslušník najpoprednejšieho magnátskeho rodu.⁶ Používanie malých koní teda uhorský aristokrat chápal celkom inak ako západoeurópsky.

To však neznamená, že v Uhorskom kráľovstve nepoznali najoceňovanejšieho koňa, *dextriera*, v latinských písomných prameňoch v celej Európe nazývaného *dextrarius*. Aj uhorskí šľachtici nastupovali do boja alebo na turnaje na týchto veľkých silných bojových žrebcoch, pravda, ak na zaobstaranie takého koňa mali finančné prostriedky. Vyšľachtenie tohto typu koňa si vyžiadal stredoveký spôsob boja. Ťažkoodení rytieri v plnej zbroji s opancierovanými koňmi sa zoradili bok po boku v tesnom zovretí a v pevne zomknutom šíku sa cvalom hnali na nepriateľa. Cieľom bolo najskôr sústredeným útokom rozdrviť rovnako zoradené šíky protivníka, rozbiť ich na menšie skupiny, a tie potom poraziť. Veľké, mohutné kone boli vďaka svojej sile na taký úder najvhodnejšie a navyše boli schopné niesť veľkú záťaž, akou bol obrnený jazdec a jeho brnenie. Je pochopiteľné, že rytier potreboval do boja nielen silné, ale aj oddýchnuté a čerstvé zviera. Preto sa na dextrarioch nejazdilo, rytier sa na bojisko priviezol na inom koni, bojového žrebca viedol neosedlaného po pravej ruke. Tak vznikol jeho názov *dextrarius*, pravostranný. *Dextrariom* však nebol vo všeobecnosti každý mohutný kôň, bol to „bojový“ kôň, takmer vždy žrebec, ktorý bol pre svoje telesné aj psychické vlastnosti vhodný do boja a na tento účel prešiel špeciálnym výcvikom. V boji predstavoval *dextrarius* veľkú výhodu, avšak v prípade, ak sa vojsko obrátilo na útek, stal sa nevýhodou, často fatálnou. Na dlhší rýchly cval bol totiž takýto kôň úplne nevhodný rovnako ako na dlhé presuny. Preto sa *dextrarius* používal výlučne v boji. Rytier sediaci na takomto koni bol pripravený bojovať – a tak ho vnímalo aj okolie.

V uhorských písomných prameňoch sa *dextrarius* spomína najmä pri opise bojových stretnutí, kde takéhoto koňa buď ukoristili, alebo zabili.⁷ V jednom prípade kráľ v listine pri vymenovaní zásluh udatného rytiera dokonca špecifikuje, že pod ním zabili „*ušľachtileho a silného dextraria*“.⁸ V roku 1285 kráľ Ladislav Kumánsky odmenil

⁶ SZAMOTA, *Régi utazások Magyarországon*, s. 96.

⁷ Napríklad, CDH V/3, s. 274, CDAC VII, č. 223.

⁸ CDAC VII, č. 200: „*Nobili et forti dextrario suo sub ipso occiso.*“

istého šľachtica za zásluhy, medzi ktorými osobitne zdôraznil, že zajaľ v bitke troch Čechov „*dôstojne vyzbrojených aj s ich dextrariami*“, a on ich potom daroval rímskemu kráľovi Rudolfovi.⁹

Okrem toho sa tieto kone objavujú v listinách vtedy, ak sa stanú predmetom krádeže. Napríklad v roku 1283 istému šľachticovi vyplienili majetok a ukradli všetky kone v počte 73 vrátane dvoch žrebčov dextrariov.¹⁰ Kde-tu sa o nich zmieni aj kronikár. Pripemeňme si svedectvo Dubnickej kroniky o pohrebe uhorského kráľa Karola Róberta, ktorého na poslednej ceste odprevádzali jeho tri slávnostne vystrojené bojové kone, „*dextrarii*“.¹¹ Na označenie dextrariov sa v písomných prameňoch niekedy používa jednoduché spojenie veľký kôň (*equus magnus*). V úctoch poľského kniežata Žigmunda počas jeho budínskeho pobytu v roku 1500 sa vyskytuje iba tento termín, v jednom prípade dokonca s prívlastkom rytiersky.¹²

Druhým najfrekvencovanejším koňom v prameňoch uhorskej proveniencie je *palefridus*, čo je latinská podoba francúzskeho palefroi. Bol to kôň „cestovný“ alebo „jazdecký“, ľahšej telesnej konštrukcie, rýchlejší a vytrvalejší. Na rozdiel od dextraria, ktorý bol presne určený pre istú spoločenskú skupinu, totiž rytierov, palefrida nemožno takto presne zaradiť. Celkom iste to nebol kôň určený výhradne pre duchovenstvo a dámy. Používal sa aj na kráľovskom dvore, ale aj v prostredí strednej šľachty a meštianstva, jazdili na ňom rovnako ženy aj muži. Palefridus bol jazdecký kôň, ktorý mohol mať rôzne kvality, telesný vzrast aj cenu. V prameňoch sa spomína dokonca aj malý palefridus¹³ čiže nízkeho vzrastu. Zaznamenané ceny palefridov sa pohybujú od 40 do 100 zlatých, patrili teda skôr k drahším koňom. Kúpiť dobrého koňa palefrida zrejme nebolo úplne jednoduché. Dosvedčuje to list manželky palatína Mikuláša z Gorjan, teda jednej z najpoprednejších uhorských dám, o ktorej by sme predpokladali, že mala plné stajne drahých a kvalitných koní. Z listu napísaného okolo roku 1415 sa však skôr zdá, že barónka hľadá koňa už dlhší čas, hoci suma, ktorú bola ochotná za koňa dať, bola značná. V liste oznamuje Mikulášovi z Kállóa, zrejme svojmu familiárovi, že sa dopočula o koni, ktorý by bol pre ňu primeraný a že tohto koňa vlastní istý šľachtic v Gemerskej župe. Miestni ho vraj chvália a oceňujú na 100 zlatých. Anna žiadala Mikuláša, aby sa išiel na koňa pozrieť, a ak je taký, ako hovoria, aby ho pre ňu kúpil za sumu do 100 zlatých. Na záver dodáva, že zháňa ešte ďalších dvoch-troch palefridov.¹⁴

Slovo *palefridus* vzniklo údajne zo slova *paraveredus*, ktoré v ranom stredoveku označovalo vedľajšieho koňa, ktorý išiel popri poštovom koni (*veredus*).¹⁵ Neskôr sa význam rozšíril na jazdeckého koňa ako takého a v niektorých jazykoch dokonca na

⁹ CDH V/3, s. 274.

¹⁰ CDAC IX, č. 251

¹¹ *Chronicon Dubnicense. Historiae Hungariae Fontes domestici III.* Ed. Florianus Mátyás. Quinquaecclesia 1884, s. 131 – 136.

¹² DIVÉKY, Adorján. Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500 – 1502, 1505). In *Magyar Történelmi Társaság Társulati Közleményei*, 26, 1914, s. 67.

¹³ 1444 (DL 13 815): „*palfiedrus (!) parvus*“.

¹⁴ ZsO V, č. 1 377.

¹⁵ ŠMAHEL, František. *Cesta Karla IV. do Francie. 1377 – 79.* Praha : Argo 2006, s. 279. Šmahel uvádza, že *veredus* je keltské slovo označujúce koňa.

samotného koňa (nemecké Pferd). Dôkazom o rozšírenosti palefridov v celej Európe je aj francúzske slovo palefrenier označujúce paholka – koniara.¹⁶

Palefridus mal okrem toho aj ďalší význam. Označoval tzv. mimochodníka, čo je kôň, ktorý namiesto správneho nohosledu, teda štvordobého kroku v poradí ľavá predná, pravá zadná, pravá predná, ľavá zadná, pohybuje ľavou prednou aj ľavou zadnou nohou súčasne. Vďaka dvojdobému hojdačnému rytmu sú takéto kone oveľa pohodlnejšie pre jazdcov, a to aj v kluse, preto sa niekedy nazývajú klusáky (z mimochodníkov sa aj vyvinuli niektoré významné klusácke plemená). V maďarčine sa pre ne používa slovo poroszka, ktoré má juhoslovanský pôvod.¹⁷ Napríklad, v rozsudkovej listine v prospech istého šľachtica zo župy Küküllő z roku 1416 sa rieši krádež „*palifrida, ludovo* [nazývaného] *poroska*“ za 100 zlatých a dvoch mlynských kameňov za štyri zlaté.¹⁸ Oblúba mimochodníkov po celý stredovek neutíchala, pretrvala až do konca 16. storočia, keď sa začínajú z prameňov vytrácať. V 18. storočí sa už v európskych armádach považoval mimochod za „nekorektný“ chod, a tak to zostalo dodnes.

Synonymom slova palefridus bolo pravdepodobne slovo *gradarius*, o ktorom sme hovorili v súvislosti so zákazom sedmohradského vojvodu vyvážať tieto kone mimo územia Sedmohradska. *Gradarius* sa v prameňoch objavuje až v druhej polovici 15. a na začiatku 16. storočia, keď sa z nich, naopak, vytráca palefridus. Napríklad v účtoch kniežata Žigmunda či kráľa Ľudovíta zo začiatku 16. storočia sa ani jediný raz nespomína palefridus, ale opakovane *gradarius*. Nepochybne ide o ten istý typ koňa – ľahšieho, a tým rýchlejšieho jazdeckého koňa. *Gradarius* sa niekedy využíval aj v boji, spomína ho Ján z Turca vo svojej kronike pri opise boja uhorských oddielov vedených Jánom Huňadym s Turkami v marci 1442. Oddiel uhorských bojovníkov vedený Huňadym a sedmohradským biskupom Jurajom Lépešom na otvorenom poli neďaleko dediny Sv. Imrich pri Albe Iulii nečakane prepadla presila Turkov. Uhri sa dali na útek, pretože na otvorenom priestranstve nemali šancu odolať nepriateľskej prevahe. Biskup, ktorý unikal rýchlym cvalom na svojom *gradariovi*, z neho pri preskakovaní akejsi riečky padol a prišiel o hlavu. Pamiatku nešťastného biskupa na tomto mieste potom dlhé roky pripomínal kamenný kríž, ktorý ľudia nazývali Lépešov kríž.¹⁹ Ťažko povedať, či si J. Lépeš zvolil do boja *gradaria* preto, že to zodpovedalo jeho postaveniu duchovného, alebo to určil charakter vojnového stretnutia, kde boli jednoznačne vhodnejšie rýchlejšie kone. Je možné, že *gradarius* zhruba zodpovedal spomínanému francúzskemu *coursierovi*, behúňovi, ktorý sa tiež používal do boja. Takýto typ koňa totiž v uhorských prameňoch úplne chýba. Naproti tomu Bertrandon de la Brocquière

¹⁶ JANKOVICH, Miklós. *Pferde, Reiter, Völkerstürme*. München : BLV 1968, s.100.

¹⁷ Tamže, s. 192.

¹⁸ ZsO V, č. 2 344.

¹⁹ Dedina Sv. Imrich sa dnes nazýva Sîntimbru a nachádza sa v Rumunsku. THURO CZ, Johannes de. *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ed. Elisabeth Galántai, Julius Kristó. Budapest : Akadémiai kiadó 1985; II. *Commentarii*. 2. *Ab anno 1301 usque ad annum 1487*. Composuit Elemér Mályusz adiuvente Julio Kristó. Budapest : Akadémiai Kiadó 1988, s. 323, tamže aj identifikácia dediny Sv. Imrich. THURO CZ, s. 245: „*Ubi et pretactus Albensis episcopus in celeri cursu sui gradarii, dum fugiens suo gradario trans decursum cuiusdam rivuli saltante in terram decidisset, decollatus est.*“

spomína, že si v Uhorsku kúpil dobrého jazdeckého koňa – vynikajúceho behúňa.²⁰ Rýchle jazdecké kone, francúzske coursiersy, sa teda museli skrývať pod iným názvom.

V súvislosti s gradariom treba ešte spomenúť koňa v prameňoch označeného ako *badavia*. Nesprávne sa totiž považuje za kobyľu gradaria. Oveľa pravdepodobnejšie je, že toto slovo, vyskytujúce sa v účtoch kniežaťa Žigmunda počas jeho budínskeho pobytu, označuje arabského koňa. Slovo *badavia* v arabčine znamená beduín, a ako je známe, arabského koňa „stvorili“ beduíni. Nasvedčovali by tomu aj súvislosti, v akých sa badavia v účtoch opisujú. V spomínanom prameni sa objavujú na dvoch miestach, obidva razy v súvislosti s Turkami. V jednom prípade bola zakúpená uzda pre badaviu prostredníctvom Turka, v druhom prípade dostal knieža Žigmund od kráľa badaviu spolu s Turkami.²¹

Súčasne s gradariom sa v prameňoch zo začiatku 16. storočia objavuje aj druh koňa nazývaný *ambulator*. Aj tento termín niektoré slovníky prekladajú ako mimochodník, niektoré jednoducho ako jazdecký kôň. To, že skutočne išlo o mimochodníka, dosvedčuje zápis zo spomínaných kniežacích účtov, kde sa *ambulator* objavuje so spresnením „*inak mimochodník*“ (alias ynochodnyk)²², v tých istých zápisoch o päť rokov neskôr už iba ako mimochodník.²³

Ďalším názvom koňa, s ktorým sa v uhorských prameňoch stretáme, je *trotator*, v literatúre a slovníkoch aj *trottarius*, *toletarius*, *tolutarius*. Interpretácia tohto označenia je nejednoznačná, prekladá sa často ako klusák alebo kôň chodiaci mimochodom. Miklós Jankovich ho stotožnil s palefridom, podľa neho sú *trotator* a *palefridus* ekvivaletné označenia toho istého typu koňa. Toto tvrdenie však vyvracia listina kráľa Žigmunda z roku 1412, v ktorej prikazuje vyšetriť sťažnosť šľachticov na nezákonné odobratie koní župnými úradníkmi ako pokutu. Konkrétne 16 koní zo stáda a okrem toho ešte dva iné kone – jedného „*pallefreda*“ a druhého „*trotatora*“.²⁴ Je teda isté, že *trotatora* a *palefrida* nemôžeme stotožniť. Ako sa však vyslobodiť zo spleti názvov *palefridus*, *gradarius*, *trotator* a *ambulator*? Hľadanie v najrozličnejších slovníkoch a glosároch nevedie k výsledku. Často si navzájom odporujú a jednoznačnú odpoveď neposkytujú, v prevažnej väčšine prekladajú všetky štyri pojmy ako klusák alebo mimochodník. A azda jednoznačná odpoveď ani nejestvuje. Je možné, že rozdiely medzi jednotlivými druhmi sú pre nás už jednoducho nepostihnuteľné. Veď aj dnes rozlišujeme viacero druhov mimochodu. A tak sa stávajú spomínané výrazy nepreložiteľné, vieme ich sprostredkovať iba približne. Platí to aj o ďalšom uhorskom, tentoraz pravdepodobne maďarskom výraze *dalm*, ktorý sme v písomných prameňoch zaznamenali len v jedinom prípade – v listine z roku 1335, ktorou si šľachtici Vesszős a Töttös delia majetky, okrem iného aj kone. V listine sa konkrétne spomína 62 neskrotených koní, dva žrebce, jeden *palefridus*, päť koní ľudovo nazývaných *dalm* a šesť koní do voza.²⁵

²⁰ SZAMOTA, *Régi utazások Magyarországon*, s. 94.

²¹ DIVÉKY, *Zsigmond lengyel herceg*, s. 26 (rok 1500), tamže s. 204 (rok 1505).

²² Tamže, s. 31 (rok 1500).

²³ Tamže, s. 198, 211 (rok 1505).

²⁴ ZsO III, č. 2 380.

²⁵ CDHA III, s. 178.

Márta Belényesy považuje dalma za „*rýchlo bežiaceho*“ koňa²⁶, István Szamota za „*nákladného*“ koňa, tak si vyberme. A možno je za záhadným druhom koňa len nepozorný pisár a skomolenina iného slova...

Oveľa jednoduchšia je situácia pri delení koní z hľadiska ich základného použitia na jazdecké, teda „pod sedlo“ – sellati, subselliparati – a kone do záprahu – curriferi, currus trahentes, redarii alebo redales (reda = voz). Kniežacie účty z roku 1500 dokonca rozlišujú, či ide o redaria do voza (woszyk), alebo do koča (kolepczan). Niektoré kone boli vycvičené na jazdu aj záprah (redales succubitales sive supersessionii aptes). Okrem tohto základného rozdelenia sa rozlišovali ešte kone určené na konkrétne činnosti, vyžadujúce osobitný výcvik. Takémuto špeciálnemu výcviku pravdepodobne podrobovali kone určené na poľovačky – v prameňoch označované ako „*leporarii*“. Od loveckých koní sa vyžadovali skutočne všestranné schopnosti, ktoré by sa dali porovnať azda s dnešnou prípravou koní na súťaže military – kone museli byť rýchle, obratné, odvážne, poslušné, schopné prekonať aj tie najnáročnejšie terénne prekážky, teda vynikajúci skokani. Iné schopnosti – predovšetkým rýchlosť – sa zasa vyžadovali od koní určených pre rýchlych poslov alebo na dostihy, na Uhorskom kráľovskom dvore módné od 15. storočia. V účtoch kráľovského dvora sa tieto kone nazývajú rýchle (equi veloces) alebo aj pretekárske kone (zawodnyk).

Okrem druhu či typu koní bola dôležitá ich farba, stredovekí ľudia jej pripisovali veľký význam. Nie preto, že by verili, že farba má vplyv na charakter a výkonnosť koní, skôr predstavovala istú symbolickú hodnotu.

Farba a druh koňa boli rozhodujúcimi faktormi pri stanovovaní jeho ceny. Ďalej, samozrejme, povaha a výzor koňa, jeho vek, zdravotný stav, stupeň výcviku, charakterové vlastnosti a podobne. Prehľad cien koní na základe údajov pozbieraných zo súdnych listín, donácií, testamentov či účtovných kníh ukazuje, že v 13. a prvej polovici 14. storočia bola priemerná cena koňa zhruba 10 hrivien (s výnimkou veľmi drahých Ladislavových koní). V druhej polovici 14. storočia sa už ceny uvádzali väčšinou v zlatých, pričom priemerná cena za koňa bola 50,6 zlatého. Zaznamenané ceny v hrivnách sa pohybovali od 2 do 15 hrivien. V prvej polovici 15. storočia sa priemerná cena koňa znížila na 38,1 zlatého, pričom ceny v hrivnách (veľmi ojedinelé) sa nezmenili, zostali od 2 do 15 hrivien. V jednom prípade bol kôň vyplatený v soli – jeho cena bola 2 200 soľných kameňov. Výnimočne sme zaznamenali platbu v kopách pražských grošov a inej mene. V druhej polovici 15. storočia a na začiatku 16. storočia ceny koní naďalej klesali. Priemerná cena bola už len 19 zlatých, hoci podstatnú časť údajov o cenách z tohto obdobia sme čerpali z účtov kráľovských a kniežacích dvorov, kde sa nakupovali kone drahšie a vzácnejšie. Ceny v tomto období už boli uvedené výhradne v zlatých. Najdrahšie kone na uhorskom trhu stáli 100 zlatých, to boli skutočne luxusné kone určené aristokracii. Najvyššia suma, aká sa v prameňoch vôbec vyskytla, aj to len trikrát za celé sledované obdobie, bola 200 zlatých.²⁷ Že bola vysoko zveličená, uka-

²⁶ BELÉNYESY, Márta. *Viehucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert*. Budapest : Akadémiai Kiadó 1961, s. 29.

²⁷ DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Kôň a človek v stredoveku: k spolužitiu človeka a koňa v Uhorskom kráľovstve*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak 2007, s. 225 – 237.

zuje prešetrovanie sťažnosti vesprímskeho (Veszprém) biskupa Demetera z roku 1388. Biskup tvrdil, že pri prepade jeho dediny okradli tamojších úradníkov o dva plášte a koňa v hodnote 200 zlatých. Následné vypočúvanie svedkov a vyšetrovanie ukázalo, že k udalosti naozaj prišlo a všetky fakty, uvedené v sťažnosti – s výnimkou ceny koňa – boli pravdivé.²⁸ Ceny koní v Uhorskom kráľovstve mali teda v stredoveku klesajúcu tendenciu. To je veľmi zaujímavé zistenie, pretože napríklad o Poľsku toto tvrdenie neplatí. Poľský historik Kazimiersz Wiliński, ktorý sa problematikou cien koní zaoberal, zistil, že ceny poľských koní sa v 14. a 15. storočí nemenili. Bežný pracovný kôň stál od 1 do 3 hrivien, kvalitnejší kôň určený do kupeckých a rytierskych vozov, na prácu na poli, ale zrejme aj pod sedlo stál 4 – 6 hrivien. Bohatšie vrstvy spoločnosti si kupovali kone vyššej kategórie, jazdecké, v cene 7 – 10 hrivien. Tieto kone sa už považovali za drahé. Kone nad 10 hrivien sa v prameňoch objavujú len úplne výnimočne, to sú kone vyslovene reprezentatívne a vzácné.²⁹

V niektorých prípadoch sa kone použili ako platidlo. Keď chceli v roku 1453 páni z Rozhanoviec získať nazad svoj hrad Ostrý Kameň, ktorý im obsadila počas občianskej vojny nepriateľská strana, museli ho vykúpiť za 700 zlatých a 10 koní. Ján z Grumbergu predal svoj majetok Malacky v roku 1459 za 300 hrivien viedenských denárov a dobrého koňa v hodnote 20 zlatých.³⁰ V inom prípade kupec získal neobývanú dedinu za koňa, luk a tulec.³¹

Keďže kone predstavovali potrebný a ustavične žiadaný tovar, stali sa obľúbenou korisťou zlodejov. Kone, ktoré žili voľne na pasienkoch, najmä ak ich nestrážili, bolo ľahké odvieť. Už ťažšie bolo skryť ich, najmä pri väčšom počte. Preto vinník bol často známy, ťažko sa dalo prejsť so stádom 50 koní bez toho, aby nezanechal stopy a nikto si ho nevšimol. Aby sa však poškodený domohol spravodlivosti, muselo sa konať veľmi zložitú súdnu dokazovanie a dovedy už kone mohli byť za kopcami. Často nešlo o krádeže v pravom zmysle slova, ale o vybavovanie starých účtov, vymáhanie dlžôb, pomstu a podobne. Takýchto prípadov sú v listinách desiatky. Na ilustráciu niektoré z nich uvádzame. Najvyššie počty ukradnutých alebo odvedených koní, aké sme zaznamenali, sú z roku 1433, keď temešský župan Štefan z Rozhanoviec dal prostredníctvom svojich familiárov odvieť príslušníkom významného šľachtického rodu v oblasti okolo rieky Maroš 900 koní, a z roku 1423, keď vdove po Jánovi z Pásztó odvedli z majetkov 500 koní! Sú to čísla až neuveriteľné, ale v listinách skutočne zapísané.³² V inom prípade ukradli 108, v ďalšom 166 koní.³³ Vo väčšine prípadov išlo maximálne o desiatky koní. V roku 1340 v Šopronskej župe ukradli istému šľachticovi zo stáda 14 veľkých neskrotených kobýl, dve kobyly sa mu podarilo vymôcť nazad,

²⁸ ZsO I, č. 579; DF 200 322.

²⁹ WILIŃSKI, Kazimiersz. Ceny koni w Polsce średniowiecznej. In *Acta universitatis Losziensis. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne*, 1979, Seria I, zeszyt 57, s. 75 – 110.

³⁰ DL 15 376.

³¹ DL 36 390.

³² DF 238 192; DL 43 634.

³³ DL 53 072: Šľachticovi zobrali 100 stádových koní a 8 skrotených, ZsO II/1, č. 3713.

ale o ostatné prišiel.³⁴ V roku 1421 prišiel o celé svoje stádo koní iný šľachtic. Jedného koňa v hodnote 20 zlatých mu zobrali, dva kone v cene 100 zlatých zabili a celé zvyšné stádo, equatiu, v ktorej bolo aj 24 tohoročných žriebät, mu odviedli.³⁵ V roku 1413 odohnali z majetku šľachtica 74 vybraných koní³⁶, v roku 1408 inému šľachticovi 95 koní,³⁷ ďalší prišiel „len“ o 12 koní.³⁸ Veľmi smutný prípad vyšetruval palatín Mikuláš Kont v roku 1365. Vavrinc z Nyeuku prostredníctvom svojich poddaných odviedol z pasienka 50 koní sťažujúceho sa šľachtica. Kone zaviedli do močiarov a tam všetky zahynuli. Otázka je, či to bolo nešťastie a kone zahynuli pri pokuse ukryť ich, prípadne previesť ťažko schodnou cestou do úkrytu, alebo išlo o pomstu, pri ktorej kone chladnokrvne zabili tak, že ich zahnali do močiarov.³⁹

Predmetom krádeže neboli vždy len kone šľachtické, ale aj kone poddaných. Aj medzi poddanými boli totiž bohatí sedliaci, ktorí vlastnili väčšie stáda koní. V roku 1489 riešil kráľ Matej Korvín sťažnosť Ladislava Kokoša z Nemej (Klížska Nemá), že jeho poddanému ukradli z pasienka (de campo) 36 koní.⁴⁰ Vo vlastníctve niektorých poddaných nachádzame aj kone vyslovene drahé.

Oveľa väčšiu odvahu ako odvieť kone z pasienka si vyžadovala krádež priamo zo stajne, či už pri nocovaní v hostinci počas cestovania, alebo priamo z domu majiteľa. Na cestách sa to mohlo prihodiť hocikomu. V roku 1425 takúto nepríjemnú situáciu zažil priamo kráľovský notár, keď mu v Šintave, v dome farára, kde bol ubytovaný, ukradli koňa. Musel to byť drahý alebo veľmi obľúbený notárov kôň, pretože krádež riešil sám panovník. Osobitným mandátom nariadil bratislavskému županovi, aby vyhlásil po tomto čiernom koni s bielou hviezdou na čele pátranie. V každom meste, mestečku a na všetkých verejných miestach (na trhoch, v kostoloch) celej župy mali ohlásiť, že sa takýto kôň stratil, a vyvinúť všetko úsilie na jeho nájdenie. Ak by sa kôň našiel, mali ho prostredníctvom vlastných ľudí okamžite dopraviť ku kráľovi, nech by sa zdržiaval kdekoľvek v krajine.⁴¹

Kone sa kradli všade, nielen na cestách, v hostincoch, ale aj v domoch bohatých mešťanov či v šľachtických kúriách. Nájdenie ukradnutého koňa nebolo určite jednoduché, najmä ak okolie nemalo nijakú snahu pomôcť pri hľadaní, ako sa to stalo v jednom z mnohých prípadov krádeží koní, tentoraz v Užskej župe v roku 1414. Šľachtic, ktorému priamo z domu odviedli koňa, požiadal o vyšetrenie súdnu stolicu Užskej župy. Jeden zo slúžnych sa teda vybral za pomoci miestnych obyvateľov po stopách koňa. Tie viedli z domu poškodeného do dediny Závada a odtiaľ ďalej na majetok

³⁴ *Sopron vármegye története. Oklevéltár.* Szerkesztette Nagy Imre. I. k. 1156 – 1411. Sopron : Litfass Károly Könyvnyomdájában 1889, s. 161.

³⁵ *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonekeő. A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb-ágának okmánytára.* I – XII. Budapest : Societas Historica Hungarica, 1871 – 1931. VIII, s. 10. (ďalej iba Sopron okl.)

³⁶ ZsO IV, č. 1 049.

³⁷ ZsO III, č. 1 120.

³⁸ 1407: ZsO II/2, č. 5 810.

³⁹ Sopron okl. I, 355.

⁴⁰ Tamže, 558.

⁴¹ AMB, č. 986.

Mateja z Pavloviec, kde zlodaj prešiel rieku. Miestni obyvatelia však odmietli s prísavným spolupracovať, považujú ho za „niktoša“, a tak sa kôň nenašiel.⁴² Zlodaj mal v tomto prípade šťastie (ak sa ho nepodarilo dolapiť neskôr), pretože za krádež koňa hrozil trest smrti, a to dokonca aj šľachticom. V roku 1411 prichytili šľachtica Šimona z Belže pri krádeži koňa v Košiciach a richtár ho odsúdil na trest smrti. Neskôr mu vďaka príhovorom a intervenciám zmenili trest smrti na súboj – vinník si mohol život vybojovať.⁴³ Na smrť bol odsúdený aj ďalší šľachtic – a to dokonca za krádež koní poddaným! Keďže v stanovenom čase nezaplátil ich pánovi Andrejovi z Kapušian 16 zlatých náhrady za tri odvedené kone, odsúdil ho krajský sudca v apríli 1408 na trest straty hlavy a všetkých majetkov.⁴⁴ V roku 1408 Havel, familiár istej šľachtickej vdovy, s ďalšími komplicmi ukradli 42 koní. Na smrť bol odsúdený nielen zlodaj – familiár, ale aj dotyčná šľachticná, ako „verejná hostiteľka zlodajov a lúpežníkov“.⁴⁵

Poskytnúť pomoc zlodajovi koní teda znamenalo vystaviť sa nebezpečenstvu smrti. Ľudia navyše boli motivovaní samotným zákonom, aby zlodajov koní lapali. Už kráľ Ladislav v 11. storočí ustanovil, že ak niekto prichytí zlodaja s ukradnutým koňom, zlodaja odovzdá sudcovi a koňa, v prípade, že sa do troch týždňov, počas ktorých ho musí vodiť pred kostol alebo na trh, nikto oň neprihlási, si môže nechať.⁴⁶

So zlodajmi koní sa stretáme aj v súdnych knihách jednotlivých miest. Tu zlodajov väčšinou čakala šibenica. Dodajme, že ukradnuté kone predávali pravdepodobne dosť pod cenu, pretože prvoradá bolo čo najskôr sa zvieratá zbaviť. Suma, za ktorú predávali zlodaji kone na začiatku 16. storočia v Bratislave, sa pohybovala od 1 do 4 zlatých, pri priemernej cene 3,3 zlatého za koňa.⁴⁷ Kurióznym bol prípad bratislavského zlodaja Jakuba Hamra, ktorý ukradol kone významnému mešťanovi, vymenil ich za iného koňa a toho mu napokon ukradli iní zlodaji.⁴⁸

Za krádež koňa sa považovalo aj to, ak človek koňa našiel a neodovzdal ho. Napríklad v mestskom práve Žiliny, prevzatom z Krupiny,⁴⁹ ktorým sa spravovali aj ďalšie mestá, bol zakotvený paragraf predpisujúci nájdeného alebo do vlastného domu zatúlaného koňa hneď prvý deň nahlásiť richtárovi. Richtár mal informovať farára a ten musel trikrát v kostole nálež cudzieho koňa oznámiť. Ak sa nikto o koňa neprihlásil, prepadol mestu alebo kostolu. V prípade, že si nálezca koňa alebo iný dobytok potajomky nechal, považovali ho za zlodaja.⁵⁰

⁴² ZsO IV, č. 2 758; DL 53 775.

⁴³ ZsO III, č. 95.

⁴⁴ ZsO II/2, č. 6 064.

⁴⁵ Tamže, č. 6 000.

⁴⁶ CJH I, 82: „*Similiter de equis fiat a furibus dimissis, et qui furem cum equo deprehenderit, furem judici det, equus vero suus sit sibi.*“

⁴⁷ ŠTEFÁNIK, Martin. Majetková kriminalita v stredovekej Bratislave podľa prvej knihy mestského súdництва – Aechtbuch. In *Kriminalita, bezpečnosť a súdnictvo v minulosti miest a obcí na Slovensku*. Bratislava : Univerzita Komenského 2007, 36 – 55, tu s. 42 – 43.

⁴⁸ Tamže.

⁴⁹ Krupina používala magdeburské čiže saské právo, ktoré priniesli nemeckí hostia usadení v Krupine.

⁵⁰ CHALOUPECKÝ, Václav. *Knihy Žilinská*. Bratislava : Nákladom Učené spoločnosti Šafaříkovy 1934, s. 79.

Niekedy je ťažké rozhodnúť, či bol kôň skutočne odcudzený, alebo prišlo k porušeniu nejakej pôvodnej dohody o predaji, prenájme alebo výmene koňa. Väčšina obchodných transakcií sa totiž dojednala ústne a nejestvoval o tom nijaký právny dokument, takže sa vyskytovali situácie, keď jeden tvrdil, že koňa kúpil, a druhý, že mu ho ukradli. V takom prípade v spore o koňa mohla rozhodnúť prisaha.⁵¹ Niekedy súd nariadil predvedenie sporného koňa, a ak zviera dovedy uhynulo, museli priniesť aspoň jeho kožu.⁵²

Obchod s koňmi po celý stredovek prekvital, napriek tomu produkcia nestačila pokrývať spotrebu. Vojny boli permanentnou súčasťou života – v našich dejinách pravdepodobne nenájdeme panovníka, ktorý by nevedel vojnu – a hubili kone po tisíckach. Vývoz koní do cudziny bol preto prísne zakázaný už od konca 11. storočia, keď kráľ Ladislav (1077 – 1095) v 15. a 16. článku svojho druhého zákonníka zakázal akékoľvek obchodovanie s uhorskými koňmi mimo územia kráľovstva. Kto by bol prichytený pri predávaní koní bez povolenia kráľa, mal byť uväznený a potrestaný ako zloděj koní. Ak by aj získal milosť, o koňa prišiel.⁵³ Toto ustanovenie takmer bezo zmeny potvrdil aj Ladislavov nástupca kráľ Koloman v 76. článku svojho prvého zákonníka.⁵⁴ Ako všetky zákazy aj tento mal svoje výnimky. Jednotliví panovníci udeľovali konkrétnym osobám alebo spoločnostiam (mestám, regiónom) osobitné povolenia na vývoz a predaj koní mimo územia Uhorska. Tak Belo IV. v listine z roku 1265 vymedzujúcej práva a povinnosti svojich poddaných v Liptove povolil im predávať ich kone komukoľvek s výnimkou Čiech a Nemecka.⁵⁵ Kráľ Žigmund udelil v roku 1391 veľkorysú výnimku mestu Bratislava. Napriek všeobecnému a absolútnemu zákazu exportu koní, ktorý Žigmund ustavične potvrdzoval, mohli sa kone zakúpené na bratislavskom trhu vyvážať aj do zahraničia. Na kónsky trh v Bratislave, ktorý sa konal v čase výročného trhu, čo bolo dvakrát do roka, mohli prichádzať obyvatelia Uhorska, ale aj cudzinci, obchodníci akejkolvek národnosti, predávať aj nakupovať kone hocakej hodnoty a ceny a s nimi sa potom vracat' domov, bez toho, aby ich za to niekto prenasledoval alebo znepokojoval.⁵⁶ Je jasné, že vďaka takejto výsade vzniklo v Bratislave vyhľadávané stredisko obchodovania s koňmi, skutočný kónsky trh, podobný tomu, aký opísal Burgund'an Bertrandon v Pešti. Podľa jeho rozprávania bolo napríklad v Pešti mnoho obchodníkov s koňmi. Keby si bol niekto chcel kúpiť hoci aj dvetisíc dobrých koní, tu by ich podľa slov Bertrandona istotne dostal. Najčastejšie sa kone predávali „v balíku“, ako celá stajňa tvorená desiatimi koňmi, pričom cena takejto stajne bola asi 200 zlatých. Bertrandon však videl aj podstatne drahšie kone, boli to väčšinou kone pochádzajúce zo sedmohradských hôr. Aj on sám si kúpil vynikajúceho koňa – dobrého bežca.

⁵¹ Napríklad 1438, DL 89 940.

⁵² Napríklad CDH VIII/7, 125; CDHA I, č. 303 = DL 91 150; DL 84 198.

⁵³ ZAVODSZKY, Levente. *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai : (függelék : a törvények szövege)*. Budapest : Szent-István Társulat 1904, Decr. s. Ladislai regis. Liber II., cap. 15, 16.

⁵⁴ Tamže, Decr. Colomani regis, cap. 76.

⁵⁵ JERŠOVÁ, Mária. *Slovenský diplomatár*. Príloha Sborníka muzeálnej slovenskej spoločnosti 25. Turč. Sv. Martin : vydavateľstvo 1931, s. 3 – 6.

⁵⁶ AMB, č. 547; CDH X/8, 323.

Páčilo sa mu aj to, že krajina, ktorou cestoval, bola prevažne rovinatá a kone mohli všade cváľať. Kvalita koní súvisela s vynikajúcimi pastvinami, ktoré burgundský rytier ocenil. Chybou miestnych koní však bola, podľa neho, istá vzdorovitosť, následkom čoho sa ťažko podkúvali. Aj kone do záprahu nadchli burgundského rytiera. Často sa vraj stretal s povozmi, na ktorých sedelo šesť až osem ľudí a všetko to ťahal jediný kôň. Bertrandona zaujalo, že si cestujúci aj na dlhé cesty brali len jedného koňa, nestrídali ich, čo opäť dokazuje pevnú stavbu uhorských koní. Betrandon spomína aj kone, ktoré videl v Segedíne (Szeged v Maďarsku): „Práve tu som videl hromadu bujných, na predaj určených koní, miestni vedeli tieto kone pekne skrotiť, bol to však zvláštny pohľad. Povedali mi, že v meste možno nájsť aj takých, čo majú tri- až štyri-tisíc koní. Kone sú také lacné, že za 10 zlatých sa dá kúpiť veľmi pekný žrebec. Zo Segedína som dorazil do jedného mesta, cestoval som po peknej planine, kde kone žili podobne ako divé zvieratá úplne slobodne. Videl som tu veľa stád koní vedľa seba, to je asi dôvod, prečo ich možno v takom počte vidieť na segedínskom trhu.“⁵⁷

Ustrážiť dodržiavanie zákazu vývozu koní však bola veľmi náročná záležitosť. Zákaz sa neprestajne porušoval, a hoci kráľ Žigmund sa usiloval s týmto problémom vyrovnáť, ťažko povedať, do akej miery úspešne. V roku 1399 vydal Žigmund listinu adresovanú šarišskému županovi, v ktorej píše, že sa dozvedel, ako obchodníci v Košiciach a iní z územia Slovenska⁵⁸ napriek zákazu vyvážajú kone do iných krajín a kráľovstiev. Prikázal preto zhabať kone a uväzniť ich sprievodcov.⁵⁹ Obchodníci či, lepšie povedané, priekupníci s koňmi sa v prameňoch nazývali *mangones*. Kráľ Žigmund ich činnosť (*mangones officia, ars mangonica*) v Uhorskom kráľovstve všeobecne zakázal dekrétom.⁶⁰ V snahe zaviesť poriadok Žigmund v roku 1412 poveril grófa budínskej soľnej komory Onofria Bardiho, Taliana, ktorý bol jeho poradcom v peňažných záležitostiach, dozorom nad vývozom koní. Bez jeho špeciálnej listiny nikto nesmel s koňmi prekročiť hranice. Jedna z takýchto listín sa zachovala. Onofrius ju vydal v prospech Jána z Norimbergu, ktorý dostal povolenie na vývoz 7 koní, platné dvanásť dní.⁶¹ Povolenia na vývoz koní udeľoval aj Žigmundov nástupca kráľ Albrecht. V roku 1439 vydal pre istého Petra Pachela povolenie vyvážať desať rokov do cudziny ročne 10 koní bez akýchkoľvek poplatkov.⁶²

Kto nemal povolenie kráľa vydané priamo ním alebo poverenými úradníkmi, vystavoval sa riziku, že o kone príde. Pravdepodobne mu už nehrozilo, že bude potrestaný ako zlodej koní, ako to bolo v časoch kráľa Ladislava a Kolomana, ale kone mu bez milosti zhabali. Je jasné, že to ponúkalo obrovské príležitosti na obohatenie a vyvolávalo nemalé konflikty. Žigmund z práva zhabať kone dokonca urobil výsadu udeľovanú verným rytierom! Počas vojenských výprav panovníci pasovali nových rytierov

⁵⁷ SZAMOTA, *Régi utazások Magyarországon*, s. 48 – 98.

⁵⁸ V listine „*partes superiores*“, horné kraje, čo v stredoveku označovalo územie dnešného Slovenska.

⁵⁹ ZsO I, č. 5 854; DL 8 438.

⁶⁰ Na dekrét sa odvolávajú viaceré listiny, Žigmundova z roku 1411, ZsO III, č. 362: „*Juxta formam nostri decreti super imhibitione artis mangonice stabiliti et firmati*“, a ďalšie, napr. ZsO III, č. 2 874.

⁶¹ ZsO IV, č. 226; AMB, č. 807.

⁶² CDH XI, 124.

a rozdávali majetky za preukázanú odvahu a schopnosti. Žigmund škálu odmien ešte rozšíril o právo zhabať kone obchodníkom pristihnutým pri ich vývoze a takéto kone si ponechávať: jednu z takýchto listín vydal priamo vo vojenskom tábore v roku 1410 v prospech synov Mikuláša z Čopu (Csapi).⁶³ Táto činnosť, hoci aj lukratívna, nebola zrejme celkom bez rizika, lebo už o pol roka neskôr si Andrej z Čopu dal od Žigmunda vystaviť ochrannú listinu o tom, že majitelia takto zhabaných koní ho nesmú pohnať pred súd, ako sa mu to stalo s pánmi zo Seče.⁶⁴ Niekedy sa pokus o zhabanie koní skončil dokonca krviprelieváním.⁶⁵

Fakt, že Žigmund opakovane vydával listiny, ktorými poveroval rôzne osoby a inštitúcie dozorom nad dodržiavaním zákazu exportu koní, svedčí o tom, že nebolo ľahké nelegálnemu obchodu s koňmi zabrániť. V roku 1421 poveril touto úlohou grófa Viliama z Fraknó. Ten pravdepodobne zhabal vyvážené kone obchodníkom zo Šopronu. V liste z 3. júla 1421 Šoprončanom vysvetľuje, že musel konať na základe rozkazu kráľa, ktorý prísne zakázal vývoz koní z Uhorska.⁶⁶ Kupcom pritom na obchode s koňmi veľmi záležalo, pretože to bola komodita, o ktorú bol veľký záujem a bolo ju možné predať v zahraničí s veľkým ziskom. Mestská rada Viedenského Nového Mesta (Wiener Neustadt) poslala 31. marca 1425 list Šopronu, v ktorom prosí mestskú radu o rozšírenie informácie, že rakúsky knieža Fridrich povolil v ich meste slobodný konský a dobytčí trh bez akýchkoľvek poplatkov (*zollfreyen rossmarkcht vnd viechmarkt*).⁶⁷

S problémom vývozu koní a ich následného nedostatku v Uhorsku bojoval aj Matej Korvín, vtedy však už začínal byť stav koní v kráľovstve povážlivý. Preto formou „generálneho dekrétu“ zakázal akýkoľvek vývoz koní, pričom tí, ktorí by ho nerešpektovali, mali prísť nielen o kone, ale aj všetky svoje majetky a čakal ich prísny trest. V roku 1481 o tomto svojom dekréte informoval mesto Prešov. V listine panovník vyslovene hovorí o nedostatku koní, ktorý nastal jednak v dôsledku nepretržitých vojen, jednak vinou obchodníkov a kupcov, zahraničných i domácich, ktorí vyvážajú kone z kráľovstva. Stav koní „*sú vyplienené a vyčerpané natoľko, že dobrého a vhodného koňa je možné nájsť len sotva alebo nikdy*“, skonštatoval kráľ.⁶⁸ Preto prikázal, aby mesto dalo vyhlásiť jeho dekrét na všetkých verejných miestach a trhoch a aby sa podieľalo na dozore nad dodržiavaním zákona. Kone a majetky vinníkov mali zhabať, previnilcov uväzniť a poslať priamo kráľovi na potrestanie. Situácia sa nezmenila ani v nasledujúcich desaťročiach. Keď zháňali na začiatku 16. storočia kone pre Hypolita d'Este, ktoré mu posielali do Talianska, stávalo sa, že sa vrátili z nákupov naprázdno. Dobrého koňa jednoducho nenašli. To sa im prihodilo napríklad v Miškovci (Miskolcz v Maďarsku) v roku 1501, keď v okruhu deviatich míľ nenašli vhodné kone do voza,

⁶³ ZsO II/2, č. 8 013.

⁶⁴ ZsO III, č. 362.

⁶⁵ DL 92 396.

⁶⁶ HÁZI, Jenő. *Sopron szabad királyi város története* I. 1 – 7, II. 1 – 6. Sopron : Szabó és Társa Könyvnyomdája 1921 – 1943. Tu I/2, s. 205.

⁶⁷ Tamže, s. 270.

⁶⁸ IVÁNYI, Béla. *Eperjes szabad királyi város levéltára 1245 – 1526*. Szeged: Szeged városi nyomda és könyvkiadó 1931, s. 233.

a rovnako skončili aj na konskom trhu v Michalovciach v roku 1503, kde hľadali dobré mladé kone, ale aj na niekoľkých ďalších miestach.⁶⁹

Zisk z predaja lacných, ale pritom veľmi kvalitných uhorských koní bol však priveľké lákadlo, väčšie ako strach z trestu. Spomeňme si, ako Bertrandon opisoval, že v Budíne možno kúpiť celú „stajňu“, ktorú tvorilo 10 koní, za 200 zlatých. Podľa jeho tvrdenia dobrého koňa za 10 zlatých bolo možné kúpiť aj v okolí Segedína. V roku 1419 sa dal na Spiši kúpiť kôň za 4 zlaté. Bola to taká nízka cena, že stála kronikárovi za to, aby ju zapísal ako jedinú pozoruhodnú udalosť toho roku.⁷⁰

Každý cudzinec, ak mal čo len trochu obchodného ducha, hneď pochopil, že ak nakúpi počas svojho pobytu v Uhorsku kone, môže ich doma alebo inde v zahraničí predať s mnohonásobným ziskom.⁷¹ Dobrý kôň totiž – napriek klesajúcej tendencii cien koní – zostával po celý stredovek cenným a žiadaným majetkom. Práve preto stavy koní v Uhorskom kráľovstve dramaticky klesali a panovníci boli nútení obchod s koňmi zakázať. Na rozdiel od obchodu s hovädzím dobytkom, v ktorom bolo Uhorsko doslova európskou veľmocou, obchod s koňmi nikdy nedosiahol podobné rozmery a zostal viac-menej iba domácou záležitosťou.

Zoznam skratiek použitých v texte

- AMB = Archív mesta Bratislava. Stredoveké listiny.
CDAC = Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (Árpádkori új okmánytár). Szerkesztette Wenzel, Gusztáv. IX. k. Budapest : Eggenberger Ferdinánd Akademiai 1871; XI. k. Budapest : Eggenberger Ferdinánd Akademiai 1873; XII. k. Budapest : Eggenberger Ferdinánd Akademiai 1874.
CDH = Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I – XI, Budae : Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae 1829 – 1844.
CDHA = Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis (Anjoukori okmánytár). Szerkesztette Nagy, Imre. I. k. (1301 – 1321), Budapest : Magyar tud. akadémia könyvkiadó 1878; II. k. (1322 – 1332), Budapest : Magyar tud. akadémia könyvkiadó 1881.

⁶⁹ NYÁRI, Albert B. A modenai Hyppolit-kodexek. In *Századok*, IV, 1870, s. 275 – 290, 355 – 370, 661 – 687, tu s. 672 (rok 1501): „*Ivi ad miscolzi et inde missi duos familiares cum curru apretiato per novem miliaria ad quendam equos curiferos pro domino Reverendissimo et non invenimus*,“ (rok 1503): „*Misi alio die michaelen fechetu ad forum equorum ad nagmihal, ut emeret aliquos equos pro domino Reverendissimo et nihil boni juvenis et eunde redeundo stando exposuit 1 fl. 2 din*,“ (rok 1507): „*Misi Aloisium et Albertum ungarum et Joannem magnum ad videndum aliquos equos emendos qui fuerunt quondam domini Georgy more: quia postea non placuerunt*,“ 673: (rok 1503): „*Item jam sunt dies multi quod misi unum famulum ad unum locum ad videndum aliquos equos sed nihil valuerunt*.“

⁷⁰ WAGNER, Carolus. *Annalecta Scepusii sacri et profani*. I – IV. Wien 1773. Tu II., s. 11, *Excerpta ex chronicis Scepus. seu Leutschoviensibus*.

⁷¹ ZsO IV, č. 672, 1 589; DL 9 664; DL 11 300.

- CJH = Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000 – 1526. Budapest : Franklin-társulat 1899.
- DF = Magyarországos levéltár, Budapest. Diplomatikali fényképgyűjteménye
- DL = Magyarországos levéltár, Budapest. Diplomatikali levéltár
- ZsO = *Zsigmondkori oklevéltár*. Összeállította MÁLYUSZ, Elemér. I. (1387–1399), Budapest : Akadémiai Kiadó 1951; II/1-2 (1400–1410), Budapest : Akadémiai Kiadó 1956, 1958; MÁLYUSZ Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA, Iván. III. (1411–1412), Budapest : Akadémiai Kiadó 1993; IV. (1413–1414), Budapest : Akadémiai Kiadó 1994; V. (1415–1416), Budapest : Akadémiai Kiadó 1997; VI. (1417–1418) Budapest : Akadémiai Kiadó 1999; VII. (1419–1420), Budapest : Magyar Országos Lévéltár 2001; BORSA, Iván – C. TÓTH, Norbert. VIII. (1421), Budapest : Magyar Országos Lévéltár 2003; IX. (1422), Budapest : Magyar Országos Lévéltár 2004; C. TÓTH, Norbert X. (1423), Budapest : Magyar Országos Lévéltár 2007; XI. (1424), Budapest : Magyar Országos Lévéltár 2009.

DER PFERDEHANDEL IM MITTELALTERLICHEN KÖNIGREICH UNGARN

Daniela Dvořáková

Das Pferd war im Mittelalter ein bedeutender Handelsartikel. Die ungarischen Pferde, hauptsächlich aus dem Gebiet Siebenburgen, waren aufgrund ihrer Qualität auf den Pferdemarkten viel gefragt, sogar auch im Ausland. Der Preis des Pferdes wurde vor allem durch die Art und Farbe des Pferdes bestimmt, die übrigen Eigenschaften waren zweitrangig. Pferde als gefragter Handelsartikel wurden oft zum Gegenstand des Diebstahls, obwohl für den Pferdediebstahl die Todesstrafe drohte. Der Pferdehandel blühte über das ganze Mittelalter hindurch, doch die Nachfrage überragte ständig das Angebot und auf dem Markt dauerte der Mangel an Pferden an. Die Hauptursache waren die anhaltenden Kriege und dabei massenweise Verluste an Pferden. Der Pferdemangel auf den ungarischen Märkten führte zu wiederholten Verboten von Pferdeausfuhr ins Ausland. Aus diesem Grund war die Ausfuhr von Pferden ins Ausland schon seit dem 11. Jh. streng verboten. Derjenige, der beim Pferdeverkauf ohne königliche Bewilligung erwischt gewesen wäre, sollte verhaftet und als Pferdedieb bestraft werden. Der König konnte Ausnahmen für die Pferdeausfuhr erteilen, z.B. die Stadt Bratislava bekam solche vom König Sigismund von Luxemburg. Dank dieser Ausnahme wurde Bratislava zum Mittelpunkt des Pferdehandels, ähnlich wie Pest (heute Budapest). Aus dieser Befugnis, die Pferde den Zwischenhändlern zu beschlagnahmen, machte Sigismund ein Vorrecht, das den treuen Rittern erteilt wurde. Während der Kriegszüge wurden nämlich die Krieger für Mut und Tapferkeit belohnt, die Herrscher verschenkten ihnen Güter und schlugen sie zu Rittern. Die Skala der Entlohnungen erweiterte Sigismund noch um das Recht den, bei der Ausfuhr erwischten Pferdehändlern die Pferde zu beschlagnahmen, sie zu behalten oder auch um das Recht sie außerhalb des

Ungarischen Königreichs auszuführen. Wegen des andauernden Mangel an Pferden erreichte der ungarische Pferdehandel – zum Unterschied mit dem Rindviehhandel, wo Ungarn buchstäblich eine europäische Großmacht war, keine größeren Ausmaße und blieb mehr oder weniger nur eine einheimische Angelegenheit.

PhDr. Daniela Dvořáková, CSc., Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

RYBY V STREDOVEKEJ PÔSTNEJ PRAXI¹

Miriam Hlavačková

HLAVAČKOVÁ, Miriam. Fishes in the Middle Age Lent practice. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 61 – 69.

Im Mittelalter war ein Drittel des Jahres eine strenge *Fastenzeit*. Während der Vollfasttage war es verboten, das Fleisch von Warmblütler sowie deren Produkte zu verzehren. Erlaubt wurden Fische sowie solche Tiere, die durch ihre Lebensweise an das Wasser gebunden sind: Biber, Schnecken, Frosche u.a. Um die erhöhte Nachfrage nach Fischen zu decken, verfügten die Klöster über die Nutzungsrecht für Still- und Fließwasser und legten eigene Teiche an. Für die Versorgung der Ordensbrüder sorgten die Herrscher und auch die Gläubigen mittels testamentarischer Nachlässen und frommer Stiftungen. Zum Beispiel den Kartäusern auf dem Gebiete heutiger Slowakei wurden jährlich in der Adventszeit und während des Osterfastens von ungarischen und polnischen Herrschern zwei Fässer mit Heringen zugeschickt. Die Informationen über die Verpflegung im Kloster liefern uns Gewohnheiten und Statuten einzelner Orden, vor allem aber die Rechnungsbücher. Diesen kann man den Einfluss des Fastens auf die Zusammenstellung der Kucheneinkäufe entnehmen. Ähnlich bestätigen die erhaltenen Stadtrechnungen das Einhalten der Fastentage im laikalen Umfeld. Es war allerdings nicht für jedermann möglich, die strengen Fastenregeln einzuhalten (aus gesundheitlichen Gründen, infolge der ungünstigen klimatischen Bedingungen oder auch wegen Fischunverträglichkeit), und so strömten in die päpstliche Kurie Bitten um den Dispens vom Fasten sowie um Erlaubnis an einigen Fasttagen Fleisch, Eier oder Milchspeisen zu sich nehmen zu dürfen.

Das Fasten. Die Fische. Das Kloster. Die Laien. Päpstliche Kurie.

Pokánie a askéza, umŕtvovanie a pôsty – tieto slová zaznievali z kazateľníc počas liturgického roka najmä v období pôstov. Aby sa mohla duša oslobodiť „*od jarma a tyranie tela*“, aby sa mohla obnoviť „*duchovná sloboda a kajúcnik sa navrátil k Bohu*“, odporúčal sa veriacim pôst, t. j. zdržanie sa určitý čas jedla všeobecne alebo niektorých pokrmov.² Pôst mali zároveň sprevádzať modlitby a darovanie almužny. Biskup sv. Atanáz (4. storočie), ktorý strávil niekoľko rokov na púšti, hovorí: „*Pohliadni na to, čo spôsobuje pôst! Uzdravuje choroby, vysušuje prebytočné telesné sŕtavy, vyháňa zlých duchov a zvrátené myšlienky, dodáva mysli väčšiu jasnosť, očisťuje srdce, posväcuje*

¹ Štúdia je súčasťou riešenia grantovej úlohy VEGA 2/0061/11, Človek a svet zvierat v stredoveku. Práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0051-12 Stredoveké hrady na Slovensku, život, kultúra, spoločnosť.

² LE GOFF, Jaques – TRUONG, Nicolas. *Tělo ve středověké kultuře*. Praha : Vyšehrad 2003, s. 33.

telo a človeka privádza pred Boží trón.“³ Teológovia však zároveň upozorňovali aj na úskalia pôstu, akými sú formalizmus, pyšná okázalosť – ak sa niekto postí len preto, aby ho ľudia videli (Mt 6, 16) – alebo prepiata askéza. Na rozdiel od súčasnosti bolo v stredoveku približne 150 pôstnych dní, čiže ľudia sa viac ako tretinu roka zriekali mäsitých pokrmov.

Už prví kresťania dodržiavali pravidelné pôstne dni – v stredu ako spomienku na zhromaždenie veľrady, ktorá odsúdila Ježiša, a piatok, keď si pripomínali jeho umučenie.⁴

Z týchto pôstov sa od 4. storočia vyvinula tradícia 40-denného veľkonočného pôstu (*quadragesima*), počínajúc Popolcovou stredou a končiac Veľkou nocou, s výnimkou nedelí.⁵ Pôstnymi dňami boli aj kántrové dni – išlo o stredu, piatok a sobotu každý štvrtýrok v stanovenom týždni: v zime po sv. Lucii, na jar po prvej pôstnej nedeli, v lete v oktáve sviatku Zoslania Ducha svätého a na jeseň po sviatku Povýšenia sv. Kríža. Okrem toho sa veriaci postili v dni pred veľkými sviatkami, napríklad na vigíliu Narodenia Pána, Zjavenia Pána a podobne. V spomínané dni sa zachovávali úplné pôsty (*ieiunium plenum*), keď sa jedlo len raz za deň po zotmení a prísne sa zakazovalo nielen konzumovanie mäsa teplotkrvných zvierat, ale aj ich produktov: vajec, masť a mliečnych výrobkov.⁶ Veriaci mohli jesť studenokrvné živočíchy – hlavne ryby, ďalej obilniny, chlieb, pokrmy zo zeleniny a ovocie.

Popri úplných pôstoch existovala aj ďalšia forma pôstu – tzv. pôst zdržanlivosti (*ieiunium semiplenum, abstinentia*), pre ktorý síce platilo zrieknutie sa mäsitých pokrmov, ale mohli sa jesť mliečne výrobky alebo vajcia, a to v obvyklom čase. Tieto ľahšie pôsty platili v adventnom období, ktoré sa začínalo štyri nedele pred Sviatkom Narodenia Pána, ako aj pre stredu, piatky a neskôr i soboty bežného týždňa (na znak smútenia apoštolov nad Ježišovou smrťou).⁷ Oba druhy pôstov umožňovali konzumáciu rýb, ktoré boli dôležitým zdrojom bielkovín a proteínov, najmä v obdobiach, keď sa veriaci zriekali aj mliečnych výrobkov. Taliansky medievista Massimo Montanari hovorí, že

³ CRISLIP, Andrew. „I Have Chosen Sickness“: The Controversial Function of Sickness in Early Christian Ascetic Practice. In FREIBERGER, Oliver (ed.). *Asceticism and Its Critics: Historical Accounts and Comparative Perspectives*. Oxford – New York: Oxford University Press 2006, s. 185.

⁴ Odôvodnenie pre tento pôst, ktorý zaznamenal už aj Tertulián, podáva sýrsky spis Didascalia z prvej pol. 3. stor. ADAM, Adolf. *Liturgika: kresťanská bohoslužba a její vývoj*. Praha: Vyšehrad 2001, s. 358.

⁵ Ich dĺžku stanovili na prvom Nicejskom koncile v roku 325. Číslo 40 malo posvätný význam: Ježiš Kristus sa postil na púšti 40 dní pred svojim verejným vystúpením, 40 dní pokrývala voda zem počas potopy sveta, 40 dní sa postil Mojžiš na vrchu Sinaj a pod. ARBESMANN, P. Rudolf. *Das Fasten bei den Griechen und Römern*. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 21,1. Giessen: Alfred Topelmann 1929; LINSENMAYR, Anton. *Entwicklung der kirchlichen Fastendisziplin bis zum Konzil von Nicäa*. München: Ernst Stahl 1877.

⁶ KLIPSCH, Matthias. Vom Fasten bei Wasser und Brot bis zum Fleisch- und Buttergenuss. Spätmittelalterliche Büß- und Fastenpraxis im Spiegel kurialer Registerüberlieferung. In MATHEUS, Michael (ed.). *Friedensnobelpreis und historische Grundlagenforschung: Ludwig Quidde und die Erschließung der kurialen Registerüberlieferung*. Berlin: Walter de Gruyter 2012, s. 282.

⁷ Tamže. Podľa výskumov FRITSCH, Susanne. *Norm und Praxis des Essens in Klöstern des 14. Jahrhunderts*. Wien: Oldenbourg 2008, s. 102, neplatili vo všetkých kláštoroch stredu a sobota ako bezmäsitý deň.

„rozšírenie kresťanstva sa významným a možno rozhodujúcim spôsobom podieľalo na doplnení kultúry mäsa kultúrou rýb“.⁸

Aj tak nebolo povýšenie rýb na všeobecne uznávanú náhradu mäsa, na skutočný „symbol“ pôstnej stravy, priamočiare ani bezproblémové. Napríklad cisterciti v prvých storočiach svojej existencie odmietali ryby, odvolávajú sa na egyptských mníchov, ktorí ich nejedli.⁹ Ryba sa spočiatku v mníšskom prostredí považovala za jedlo, ktoré by nemalo byť každý deň na stole. A tak sa v benediktínskych kláštoroch ryby servirovali na sviatky, vo štvrtok a v nedeľu.¹⁰ Naproti tomu Pierre Abelard (1079 – 1142) odporúčal Héloise i mníškam v opátstve Le Paraclete jesť ryby každého druhu, keď sú cenovo dostupné. Odkazoval pritom na to, že niektoré ryby sú drahšie a delikátnejšie ako mäso, ktoré je lacnejšie, výživnejšie a ľahšie sa pripraví. Okrem rýb si mníšky nemali pre ich „slabšiu prirodzenosť“ odopierať ani mäso, ktoré Biblia nezakazuje, pričom ohraničil jeho konzumovanie na tri dni v týždni – nedeľa, utorok a štvrtok. Podľa jeho konštatovania „nie je žiadna veľká zásluha, keď sa človek zdrží mäsa, a pritom sa naje množstva iných pokrmov“.¹¹

Keďže ryba sa stala povoleným pôstnym jedlom, ponímal sa tento živočíšny druh veľkoryso. Zaradovali sa k nemu zvieratá, ktoré boli svojím spôsobom života viazané na vodu: bobry (z ktorých sa jedli zadné nohy a chvost),¹² lastúry, slimáky, žaby, raky a vydry. Keď tvorca pravidiel pre benediktínov Benedikt z Nurzie (480 – 543) zakázal rehoľníkom požívať mäso štvornohých zvierat (povolené bolo len chorým), vznikli okolo tohto nariadenia rôzne špekulácie. Vztáhuje sa Benediktov zákaz i na vtáctvo a hydinu, ktoré majú dve nohy? Alebo sú striktné povolené len ryby? Zaujímavú odpoveď sformuloval v 9. storočí mohučský biskup a vzdelanec Hrabanus Maurus, ktorý na základe Biblie dokazoval, že „ryby a vtáctvo majú rovnakú hodnotu, lebo boli Bohom stvorené v ten istý deň“¹³. Do tejto kategórie sa tak zaradilo i vodné vtáctvo, napr. divé kačky.¹⁴ Proti takémuto chápaniu však protestovali viaceré duchovné autority, a tak sa postupne jedenie vtáctva v reholiach povolilo len chorým a tým, ktorí podstúpili púšťanie žilou.

Aby sa mohol pokryť zvýšený dopyt po rybách, disponovali kláštory užívateľmi

⁸ MONTANARI, Massimo. *Hlad a hojnosť. Dejiny stravovania v Európe*. Praha : Nakladateľství Lidové noviny 2003, s. 80.

⁹ ZIMMERMANN, Gerd. *Ordensleben und Lebensstandard. Die Cura Corporis in den Ordensvorschriften des abendländischen Hochmittelalters*. Berlin : Scripva-Verl. 1999, s. 61.

¹⁰ Tamže, s. 60. Ku každodennému životu v kláštore, ako aj k stravovaniu rehoľníkov MOULIN, Leo. *Žycie codzienne zakonników w średniowieczu*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy 1986; DEMBIŃSKA, Maria. *Pożywienie postne i pokutne mnichów we wczesnym średniowieczu (V-XI w.)*. In *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 33, 1985, 4, s. 367 – 381.

¹¹ ZIMMERMANN. *Ordensleben und Lebensstandard*, s. 298 – 299; MONTANARI, *Hlad*, s. 51.

¹² HADRAVOVÁ, Alena. *Knihy dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha : Academia 2008, s. 285; BERANOVÁ, Magdalena. *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*. Praha : Academia 2007, s. 267.

¹³ ZIMMERMANN. *Ordensleben und Lebensstandard*, s. 61.

¹⁴ Svoju úlohu zrejme pri tom zohrával aj ekonomický zreteľ, lebo naturálne dávky kláštora sa odovzdávali aj vo forme vtáctva. Druhá Aachenská reformná synoda v r. 817 priznala konzumáciu vtáctva len pre oktávu Vianoc a Veľkej noci, inak sa odporúčalo sa ho zriecť. Tamže, s. 61 – 62.

právami na stojaté či tečúce vody v okolí a zakladali vlastné rybníky.¹⁵ O zásobovanie rehoľníkov rybami sa starali i veriaci prostredníctvom testamentárnych odkazov a rôznych zbožných nadácií. Napríklad každý brat z rehole cistercitov v dolnorakúskom Zwettli mal dostať na ich základe každý piatok jeden kus dobrej ryby alebo jednu misu malých rýb (1318),¹⁶ počas všetkých adventných nedelí a v pôstnom čase dostávali ku kapuste nasolené slede čiže haringy (1327).¹⁷ Vďaka Alžbete von Chappel mali v pôste dokonca každodenne vyzy (*Hausen auf dem Tisch*) a ak neboli možné vyzy, tak kapry alebo dobré čerstvé ryby (23. 9. 1349).¹⁸ Budínsky mešťan František Bernardi sa zaviazal, že bude kláštoru pavlínov v Örményesi (župa Zala) odovzdávať na sviatok Očistenia Panny Márie (dnes Obetovanie Pána) dve nádoby olivového oleja a sud haringov (14. 12. 1392).¹⁹ Ryby dodávali kláštorom i sami panovníci. Belo IV. daroval (1230) cisterciiskému kláštoru v Heiligenkreuzi ročne 200 výz, ktoré zrejme pochádzali zo Žitného ostrova.²⁰ Aj kláštory kartuziánov v Lechnici a na Skale útočišť a sa tešili priazni uhorských i poľských panovníkov. Tí kartuziánom každoročne zasielali okrem bieleho súkna i dva sudy haringov, v období adventu a veľkonočného pôstu.²¹ V roku 1501 dostali navyše od kráľa Vladislava II. i olivový olej, čo korešponduje s tým, že cez pôst sa nemohli používať masť ani maslo.²² V Bratislave posielalo predstavenstvo mesta v čase veľkonočného pôstu klariskám i františkánom 300 haringov a olivový olej.²³

Počas prísnych a dlhotrvajúcich pôstov mohli mnísi dostať pridanú porciu rýb, čo mal v kláštore na starosti pitanciár (*pitantiarius*). Jeho úrad vznikol už v 13. storočí, dohliadal na peňažné prostriedky zo zbožných nadácií venovaných rehoľnej komunite.²⁴

¹⁵ SLIVKA, Michal. Interakčný charakter kláštora v hospodárskom systéme stredoveku. In *Archaeologia historica*, 26, 2001, s. 304; Relikt hrádze takéhoto rybníka možno vidieť v cisterciiskom opátstve v Spišskom Štiavniku. SLIVKA, Michal – KOPTÁK, Tomáš. *Spišský Štiavnik – kaštieľ. Zaniknutý cisterciátsky kláštor*. Trnava : Filozofická fakulta TU, 2009, s. 6.

¹⁶ Stiftsarchiv Zwettl, Urkunden, sg. 1318 XII 21, dostupné na internete: http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/AT-StiAZ/Urkunden/1318_XII_21/charter, 2. 12. 2013.

¹⁷ Stiftsarchiv Zwettl, Urkunden, sg. 1327 III 21, dostupné na internete: http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/AT-StiAZ/Urkunden/1327_III_21/charter.

¹⁸ Stiftsarchiv Zwettl, Urkunden, sg. 1349 IX 23, dostupné na internete: http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/AT-StiAZ/Urkunden/1349_IX_23/charter.

¹⁹ NAGY, Imre – VÉGHÉLY, Dezső – NAGY, Gyula. *Zala vármegye története*. Oklevéltár. II. 1364 – 1498. Budapest : Históriaantik Könyvesház Kiadó 1890, s. 257 – 258, č. 94.

²⁰ KUNST, Günther Karl – GALIK, Alfred. Essen und Fasten in mittelalterlichen Klöstern aus archäozoologischer Sicht; Speiseabfälle aus der Klosterküche: Die Tierreste. In ADLER, Horst (ed.). *Fundort Kloster. Archäologie im Klosterreich*. Horn : Berger, s. 252.

²¹ MÁLYUSZ, Elemér – BORSA, Iván (eds.). *Zsigmondkori Oklevéltár* 3 (1411 – 1412). Budapest : Akadémiai Kiadó 1993, č. 1808; Magyar Országos Levéltár Budapest, Diplomatiakai levéltár (ďalej MOL DL) 10 406, 23 006, 13 539.

²² WAGNER, Karol. *Analecta Scopusii Sacri Et Profani*. III. Posonii : Joannis Michaelis Landerer 1778, s. 188 – 190.

²³ Archív mesta Bratislavy (ďalej AMB), Komorské knihy účtov 28, 1459 – 1460, fol. 242.

²⁴ K praxi pitancií a úradu pitanciára v reholi premonštrátov napísala obsiahlu štúdiu EHLERS-KISSELER, Ingrid. Die Entwicklung des Pitanz- und Pfründenwesens in den Stiften des Prämonstratenserordens. Eine Untersuchung der Fragestellung anhand der rheinischen und westfälischen Stifte. In CRUSIUS, Irene – FLACHENECKER, Helmut (Hrsg.). *Studien zum Prämonstratenserorden*. Göt-

Z nich sa kupovali potraviny bohaté na bielkoviny – vajcia, syry, ryby, ale aj pšeničný chlieb, pivo a víno. Tieto pridané porcie boli určené chorým, tým, ktorým púšťali žilou, a kláštornému dorastu. Normatívne pravidlá západného mníšstva, zakladajúce sa na Benediktovej a Augustínovej regule, však poskytujú len málo informácií o stravovaní v kláštore. Konkrétnejšie údaje nachádzame až v kláštorných zvyklostiach a štatútoch (*Consuetudines, Constitutiones*) jednotlivých reholí, ale najmä v účtovných knihách. Napríklad zachovaná kniha účtov kartuziánov v Aggsbachu dokladá, že v roku 1440 činili platby za ryby tretinu všetkých výdavkov za potraviny.²⁵ Nemecký historik Stefan Weiß, ktorý skúmal zásobovanie pápežského dvora v Avignone potravinami (1316 – 1378), sa zaoberal i tým, aký vplyv mali pôsty na zloženie kuchynských nákupov.²⁶ Konštatoval, že výdavky na mäso sa v týždňoch pred Veľkou nocou náhle prerušili, veľký pôst sa striktne dodržiaval. Výdavky na ryby v pôste rapídne stúpili na troj- až štvornásobok obvyklých súm. Celkovo však výdavky kuchyne počas pôstu neklesajú, keďže ceny zvlášť za sladkovodné ryby sa vyrovnali cenám mäsa. Výskumy ďalej potvrdili, že v adventnom období sa nedodržiaval taký prísny pôst ako vo veľkonočnom.²⁷

A ako sa s pôstom vyrovnávali laici? Zachované účty niektorých miest potvrdzujú, že pôstne dni sa poctivo dodržiavali, aj keď na radnici hostili tých najvýznamnejších hostí. Keď kráľ Žigmund so služobníctvom navštívil Bratislavu, pohostili ich v piatok 30. 5. 1410 vyzou, haringami, kaprami, veľkým kaprom, dvoma ruskými jesetermi, troma veľkými sumcami, karasmí, šťukami, tisickou rakov, k tomu na stole nechýbal olej, kapusta, cibuľa, petržlen.²⁸ V sobotu, pred druhou pôstnou nedeľou pred Veľkou nocou roku 1441, si uctili uhorskú kráľovnú Alžbetu šťukou a kaprom.²⁹ Rábskemu biskupovi servirovali v sobotu 4. 10. 1455 dva veľké zubáče.³⁰ Spomínané druhy rýb patrili k tým drahším, k „panským jedlám“, ktoré často figurovali aj ako dary. Mikuláš z Kaniže si dal do Hainburgu doviezť (21. 3. 1485) na voze ryby, osem košov rakov alebo číkov (ryba podobná malému hadovi, vyskytovali sa mimo koryta rieky, v stojatých vodách, v priekopách – v blate a bahne).³¹ Keď sa sedmohradský vojvoda Sebaštian z Rozhanoviec zdržoval na začiatku roka 1459 v Budíne, nakupovali sa preňho okrem iného nasolené kapry, karasy a miene.³²

tingen : Vandenhoeck & Ruprecht 2003, s. 399 – 462.

²⁵ JARITZ, Gerhard. Zur Sachkultur niederösterreichischer Kartausen im späten Mittelalter. In *Die Kartäuser in Österreich*, 3, 1981, s. 21 – 33.

²⁶ WEIß, Stefan. *Die Versorgung des päpstlichen Hofes in Avignon mit Lebensmitteln (1316 – 1378). Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte eines mittelalterlichen Hofes*. Berlin : Akademie Verlag 2002, s. 199.

²⁷ Tamže, s. 199.

²⁸ FEJÉRPATAKY, László. *Magyarország városok régi számadáskönyvei*. (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból.) Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1885, s. 44.

²⁹ AMB, Kniha komorských účtov, 3, 1440 – 1441, fol. 105.

³⁰ Tamže, 22b, 1455, fol. 229.

³¹ MOL DL 93 568. MJARTAN, Ján. *Ludové rybárstvo na Slovensku*. Bratislava : Veda 1984, s. 281.

³² MOL DL 26 363. Nie vždy sa však z prameňov dozvieme, aké druhy rýb sa konzumovali, niekedy sú len všeobecne v latinčine uvedené ako *pisces* alebo nemecky *vische*, zrejme to nebolo potrebné podrobne zaznamenať, keď za niektoré druhy rýb platili rovnakú sumu.

Na trhoch sa predávali čerstvé ryby, nasolené alebo už upravené – pečené ryby i dovážané morské ryby.³³ Spomínali sme už haringy, tie sa pre potreby kláštornej kuchyne kupovali vo veľkých množstvách – od sto do tristo kusov. Ulovené slede (v Baltskom a Severnom mori) rybári rozdelili podľa veľkosti a kvality, vypitvali ich a odstránili žiabre. Potom ich nasolili a navrstvili do drevených kadí, v ktorých sa prepravovali po celej Európe. Po ceste museli dopĺňať slaný nálev, lebo haringy strácali na objeme, a kontrolovali stav rýb. Trvanlivosť haringov závisela od kvality ich vypitvania a zasolenia. Stávalo sa, že kupec zasunul pokazené haringy do stredu kade, čo bolo pre dlhšie skladovanie veľmi škodlivé.³⁴ Všeobecne možno pripustiť, že trvanlivosť haringov bola najmenej pol roka, pri dobrej kvalite dva roky. Hoci išlo o importovaný tovar, nepatrili haringy k drahším druhom rýb,³⁵ ale ceny za ne mohli narásť, ako napríklad počas kostnického koncilu, keď bol pre veľký počet zhromaždeného duchovenstva zvýšený dopyt po rybách.³⁶

Nasolené sa nepredávali len dovážané ryby, ale aj domáce, najmä štuky a kapry, ktoré sa chovali vo veľkom množstve, keďže sa im darilo v teplých stojatých vodách, chudobnejších na kyslík. Medzi rybami kraľovala jeseterovitá ryba – vyza. Túto delikatesu si však mohli dovoliť len tí majetnejší. Vyza dosahovala dĺžku päť metrov i viac, vážila okolo tony a dožívala sa vyše 100 rokov. Žila v Čiernom i Kaspickom mori a v čase trenia tiahla do ich prítokov. Pred postavením priehrady Železné vráta prenikala Dunajom až do jeho rakúskej časti. Český humanista, autor kníh o rybníkárstve, Ján Dubravius hovorí, že kráľ Matej Korvín predstihol i slávnych rybníkárov v Čechách. Dokázal to tak, že do rybníka, ktorý založil pri hrade Tata (pri Komárne), nasadil z Dunaja vyzy, podobné delfinovi. Zvlášť vzbudzovalo obdiv, že vyzy vydržali dosť dlho vo vode bez prítoku, napriek tomu, že ťažko znášajú zajatie.³⁷

³³ FRITSCH, Susanne. *Norm und Praxis des Essens in Klöstern des 14. Jahrhunderts*. Wien : Oldenbourg 2008, s. 46.

³⁴ Aj v Bratislave sa podľa štatútu rybárskeho cechu z roku 1511 upravili podmienky predaja rýb, obchodníci nemohli držať živé ryby do zásoby, ryby mohli predávať iba celé a na váhu. ŠPIESZ, Anton. *Bratislava v stredoveku*. Bratislava : Perfekt 2001, s. 206.

³⁵ FRITSCH, Norm, s. 47. V podunajskom regióne v prvej pol. 14. stor. stáli haringy v nádobe s objemom asi 45 litrov okolo 17 šilingov, približne toľko, ako 11 nasolených kaprov (1 kapor stál okolo 1,5 šilinga).

³⁶ BOSSART, Julia – FLÜCK, Matthias. «... dass auch die visch feuchter und kalter natur sind». Archäologische und historische Spurensuche durch ein Jahr im Mittelalter. In HÜSTER PLOGMANN, Heide (Hrsg.). *Fisch und Fischer aus zwei Jahrtausenden. Eine fischereiwirtschaftliche Zeitreise durch die Nordwestschweiz*. Augst : Römerstadt Augusta Raurica 2006, s. 139 – 140; V *Kostnickej kronike* si jej autor Ulrich z Richentalu poznačil aj informácie o predaji rýb – živých, nasolených i údených. Veľké ryby sa predávali na váhu, malé zase na mieru a do počtu. Za funt jalca alebo štuky sa platilo 17 fenigov, za funt kapra alebo lieňa okolo 18 fenigov. Z Verony, Lombardie a od jazera Grada dovážali aj smažené ryby, ktoré vraj dlho vydržali a podobali sa na tunajšie ryby, aké sa na jeseň predávajú po 4 fenigy, jedna smažená stála 6 fenigov. PAPSONOVÁ, Mária – ŠMAHEL, František – DVOŘÁKOVÁ, Daniela (eds.). *Ulrich Richental: Kostnická kronika*. Historické rozprávanie o meste, ktoré sa stalo stredom Európy, a čo to znamenalo pre Slovákov a Čechov. Budmerice : Rak 2009, s. 115 – 116.

³⁷ DUBRAVIUS, Jan. *O rybnicích*. Prekl. A. Schmidtová. Praha : ČSAV 1953, s. 22, 28.

Pramene svedčia o tom, že tam, kde boli výnosné chovy výz, boli aj krádeže a spory, ktoré sa museli riešiť pred súdom. Dlhoročné spory viedla bratislavská kapitula so svätajurskými a pezinskými grófmi. Tí bez zábran lovíli ryby v rybníkoch patriacich kapitule (najmä v Trhovej Hradskej, dnes súčasť obce Trhové Mýto, 1407).³⁸ Konfliktnú situáciu napokon riešili dohodou, že šľachtici vybudujú na spornom mieste na vlastné náklady klauzúru, v čase výlovu zabezpečia ľudí a bratislavskej kapitule odovzdajú podiel z úlovku: jednu tretinu výz a rovnú polovicu mrien, jeseterov a ďalších rýb.³⁹ Zo sťažnosti Rozhanovských na kastelána Bratislavského hradu Jána Kaplera a Ulricha Cilského sa zasa dozvedáme, že z neoprávneného výlovu 150 dunajských výz a iných rýb získali 1 500 zlatých (1453).⁴⁰ No nedochádzalo len k násilnému výlovu rýb. Kradli sa aj sušené ryby (1469),⁴¹ krádežou 24 veľkých sudov nasolených rýb bola spôsobená škoda viac než 1 000 zlatých (1447).⁴² Ryba bola čoraz obľúbenejším pokrmom nielen vo všedné, pôstne dni, ale i sviatočné.⁴³ Pestrú paletu rýb, rakov a iných vodných tvorov si však na pôstnom stole mohli dovoliť iba kráľovské či šľachtické dvory a majetnejšie duchovenstvo. Pôst bol ťažší pre chudobných, ktorí síce mohli loviť menšie druhy rýb, ale len s povolením vrchnosti a z úlovku zvyčajne odovzdávali časť majiteľovi pozemku.⁴⁴ Poddaní šintavského hradného panstva z dediny Veľký Šúr platili zemepánovi za možnosť chytania rýb 80 denárov, v dedine Veľká Mača za možnosť rybačky platili ročne 1 zlatý (1480).⁴⁵

Čo sa týka prípravy rýb, podľa stredovekých kuchárskych kníh možno konštatovať, že ryby sa varili, piekli, opekali na ražni, sušili, údili, pripravovala sa z nich huspenina, omáčka, polievka,⁴⁶ miešali sa s vajíčkom, marinovali sa v octe s korením alebo s cibulou.⁴⁷ Pri príprave rôsolu alebo rybacej huspeniny sa ako želírovací prostriedok

³⁸ DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Rytier a jeho kráľ. Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský*. Budmerice : Rak 2003, s. 184.

³⁹ ZsO VI., č. 781. V listinách sa spomínajú vyzy, jesetery, mreny, šťuky a sumce, ktoré si bratislavský prepošt cenil najväčšmi. DVOŘÁKOVÁ. *Rytier a jeho kráľ*, s. 185.

⁴⁰ MOL DL 14 766.

⁴¹ MOL DL 16 819.

⁴² Na lovnom mieste na rieke *Kewrus* patriacej k majetku Fejéregyház v Békešskej župe. MOL DL 14 137 (27. 12. 1447).

⁴³ Žiaľ, výskumu archeologických nálezov zvyškov rýb sa u nás nevenuje na rozdiel od susedných krajín takmer žiadna pozornosť. Z výskumu benediktínskeho opátstva v Ludaniciach poznáme nálezy zatiaľ bližšie neurčených rybích kostí – pochádzajú zo záস্যu teplovzdušného vykurovacieho zariadenia z druhej polovice 14. storočia. HANUŠ, Martin. Stolovanie v mnišskom spoločenstve. In *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia*, 5, 2006, s. 258; KYSELÝ, René. Ryby (Pisces) a obojživelníci (Amphibia) z raného stredovekého hradu Stará Boleslav (střední Čechy). In BOHÁČOVÁ, Ivana (ed.). *Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku. Mediaevalia archaeologica*, 5, 2003, s. 345 – 346; KYSELÝ, René. Zvířecí kosti z archeologických výzkumů na Výšehradě. In NECHVÁTAL, Bořivoj. *Kapitulní chrám svatého Petra a Pavla na Výšehradě*. Archeologický výzkum. Praha : Archeologický ústav AV ČR 2004, s. 478 – 577; ADLER, *Fundort Kloster*.

⁴⁴ JERŠOVÁ, Mária. Z dejín rybníkářstva a rybníkářstva na Slovensku. In *Historické štúdie*, 1957, s. 164.

⁴⁵ LUKAČKA, Ján (ed.). *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI. Pod Osmanskou hrozbou*. Bratislava : Literárne informačné centrum 2004, s. 97.

⁴⁶ AMB, Komorské knihy účtov 23, 1455, fol.175: *visch in der suppen*.

⁴⁷ HADRAVOVÁ, *Knihy*, s. 286.

používal mechúr z vzy. Keďže pôst bol dlhý a namáhavý, vynalievaví kuchári vyvárali rybacie jedlá, ktoré dochucovali rôznym korením, aby pripomínali chuť mäsa. Stredoveká medicína odporúčala konzumáciu malých druhov rýb zároveň s hlavou a šupinami.⁴⁸ Za lahôdku sa v Uhorsku považovala pečeň mieňa – jedinej treskovitej ryby zo sladkých vôd – ktorej sa v Uhorsku hovorilo „božská ryba“⁴⁹.

Nie každý však mohol či chcel dodržiavať prísne pôstne predpisy. A tak do pápežskej kúrie prúdili čoraz častejšie prosby o udelenie dišpenzu (výnimky), aby pententi mohli požívať v niektorých dňoch pôstu mäso, vajcia alebo mliečne pokrmy.⁵⁰ K napísaniu žiadostí ich viedli zdravotné dôvody, nevhodné klimatické podmienky či neznášanlivosť rýb – k tejto skupine patrila i manželka vojvodu Stibora zo Stiboric, pani Dobrochna (1398).⁵¹ Na rozdiel od stredomorských krajín, kde bol dostatok rýb i olivového oleja, sa veriaci žijúci severne za Alpami sťažovali na nedostatok olivových stromov, na vysokú cenu olivového oleja, ktorý im pri príprave jedla spôsobuje nevoľnosť, ako aj na to, že nemajú ryby v potrebnom množstve.⁵² Ponosujúcim sa veriacim z Bavorska pápež Inocent VIII. hromadne povolil požívať mliečne jedlá v pôstnom čase, s výnimkou veľkonočného týždňa (6. 10. 1486).⁵³ Príčinou, prečo sa mnísi obracali na pápeža s cieľom dosiahnuť výnimku z pôstnej disciplíny, bolo najmä ich zdržiavanie sa mimo kláštora. Prokurátora Mikuláša z cisterciackého opátstva v Stične (dnes Slovinsko), ktorý mal na starosti vzťahy s okolitým svetom, často vysielali na cesty, kde si nemal ako zabezpečiť ryby (1442).⁵⁴ Práve spoločenské a politické vzťahy medzi aristokraciou a vysokým klérom viedli časom k tomu, že sa ich stravovanie začalo vzájomne prispôsobovať.

Nedostatok rýb však nebol prípadom Uhorského kráľovstva. Podľa talianskeho humanistu Galeotta malo Uhorsko hojnosť výborných rýb v riekach Sáva, Dráva a Dunaj, pričom Tisa je taká bohatá na ryby, „že sa medzi ľuďmi, ktorí žijú v jej okolí, hovorí, že dve tretiny rieky tvorí voda a jednu tretinu ryby“. Okrem toho ďalšie rieky, jazerá a rybníky oplývajú znamenitými a v iných krajinách neznámymi rybami. Na záver svo-

⁴⁸ Malé ryby (hrúzy, podustvy, hrebenačky, koly a i.) sa v prameňoch uvádzali ako *pach vischs*. AMB, Komorské knihy účtov 22, 1455, fol. 201: *umb kraut und pach vischs darauf 15 den*. AMB, Komorské knihy účtov 40, 1478, fol. 143: *ain klain essen visch*.

⁴⁹ V maďarčine sa mieň volá menyhal, t. j. božská ryba. GALEOTTUS, Martius Narniensis. *Znamenité, múdre i žartovné výroky a činy kráľa Mateja/De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis*. Ed. Ludmila BUZÁSSYOVÁ – Daniel ŠKOVIERA. Bratislava: Kalligram 2005, s. 54 – 55.

⁵⁰ Dišpenzy v týchto záležitostiach udeľoval kuriálny hrad (...).

⁵¹ DVOŘÁKOVÁ, *Rytier*, s. 182.

⁵² SCHMUGGE, Ludwig – CLARKE, Peter – MOSCIATTI, Alessandra – MÜLLER, Wolfgang P. (eds.). *Repertorium Poenitentiarie Germanicum. Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches* (ďalej RPG), V., Paul II. 1464 – 1471. Tübingen 2002, č. 1 301; RPG VI, č. 2 632; DIENER, Hermann – SCHWARZ, Brigide. *Repertorium Germanicum. Verzeichnis der in den päpstlichen Registern und Kameralakten vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien vom Beginn des Schismas bis zur Reformation*, V, Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2004, č. 8 382. KLIPSCH, *Vom Fasten*, s. 297.

⁵³ RPG VII., č. 1 533, dostupné na internete: <http://rg-online.dhi-roma.it/RPG/7/1533>; 27.06.2013.

⁵⁴ RPG I, č. 709.

jich chvál na uhorské rybolovné podmienky dodal, že to povedal preto, „aby si azda niekto nemyslel, že pôst v Uhorsku je príliš ťažký“.⁵⁵

FISCHE IN DER MITTELALTERLICHEN FASTENPRAXIS

Miriam Hlavačková

Im Spätmittelalter gab es etwa 150 Fastentage, also man musste mehr als ein Drittel des Jahres auf die Fleischgerichte verzichten. Während der Vollfasttage (*ieiunium plenum*) war es streng verboten, das Fleisch von Warmblütler sowie deren Produkte: Eier, Schmalz und Milchprodukte zu verzehren. Daneben existierte noch eine zweite Form des Fastens (*ieiunium semiplenum, abstinentia*), für welches mildere Bestimmungen galten. Zwar war auch bei der Abstinenz der Konsum von Fleisch der warmblütigen Tiere untersagt, durften jedoch an diesen Tagen Laktizinen und Eier verspeist werden. Erlaubt wurden Fische sowie solche Tiere, die durch ihre Lebensweise an das Wasser gebunden sind: Biber, Schnecken, Frosche u.a. Um die erhöhte Nachfrage nach Fischen zu decken, verfügten die Klöster über die Nutzungsrecht für Still- und Fließwasser und legten eigene Teiche an. Für die Versorgung der Ordensbrüder sorgten die Herrscher und auch die Gläubigen mittels testamentarischer Nachlässen und frommer Stiftungen. Zum Beispiel den Kartäusern auf dem Gebiete heutiger Slowakei wurden jährlich in der Adventszeit und während des Osterfastens von ungarischen und polnischen Herrschern zwei Fässer mit Heringen zugeschickt.

Die Informationen über die Verpflegung im Kloster liefern uns Gewohnheiten und Statuten einzelner Orden, vor allem aber die Rechnungsbücher. Diesen kann man den Einfluss des Fastens auf die Zusammenstellung der Kücheneinkäufe entnehmen. Für den Bedarf der Klosterküche wurden im Großen Heringe eingekauft – obwohl es sich um eingeführte Ware handelte, gehörte Hering nicht zu teureren Fischarten. Den störrischen Fisch – den Hausen, der eine Länge von mehr als fünf Meter erreichte und ungefähr eine Tonne wog, konnten sich nur die Begüterten leisten. Die Fastenpraxis ist auch im Spiegel der vatikanischen Registerüberlieferung zu verfolgen. Die Gläubigen schickten nicht selten in die päpstliche Kurie Bitten um den Dispens, an einigen Fasttagen Fleisch, Eier oder Milchspeisen zu sich nehmen zu dürfen. Es waren gesundheitliche Gründe, ungünstige klimatische Bedingungen oder sogar Fischunverträglichkeit, die sie dazu führten.

Mgr. Miriam Hlavačková, PhD., Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

⁵⁵ GALEOTTUS, *Znamenité*, s. 53.

SILVA AD PASTURAM PORCORUM **LESNÉ PASENIE SVÍŇ NA KRÁĽOVSKÝCH** **MAJETKOCH V RANOSTREDOVEKEJ EURÓPE¹**

Pavol Hudáček

HUDÁČEK, Pavol. *Silva ad pasturam porcorum*: Forest-pastures of swine at royal estates in Early Medieval Europe. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 71 – 102.

In this paper, the author is concerned with the forest-pasturing of swine at royal estates in Early Medieval Europe. Therefore, the primary focus is on woodland management and silvo-pastoralism. This paper considers the records about the breeding of swine in the Early Medieval codices, capitularies, charters and administration inventories from medieval occidental Europe. The main part of the study is devoted to the forest-pasture of swine at the royal forest in Merovingian, Carolingian and Ottonian times. The author mentions various types of woodland where the forest-pasturing of swine took place and mentions the Latin terms used to describe this activity. A royal fiscal system in relation to the forest-pasture of swine is another important point in this paper. It is related to dues for the fattening of swine in royal forests.

Medieval swine. Forest-pasture. Swine fattening. Royal forests. Early Medieval Europe.

Zvieratá sprevádzajú človeka už odjakživa.² Keby sme sa však chceli dozvedieť, ako vyzeralo v minulosti ich vzájomné spolunažívanie, neexistuje na to dostatok historických dokladov najmä preto, že ľudia v minulosti málokedy zaznamenávali informácie o bežných veciach z ich každodenného života. To platí aj o ranostredovekých prameňoch. V kronikách, gestách alebo životoch svätých sa síce často spomínajú rôzne zvieratá, väčšinou však ide len o skúpe informácie. Do veľkej miery sa to týka práve domácich alebo hospodárskych zvierat. Viac sa o nich môžeme dozvedieť až z rôznych kráľovských alebo cirkevných záznamov. Máme na mysli prevažne ranostredoveké zákonníky, kráľovské listiny a hospodárske alebo majetkové súpisy, kde boli často jednou z „položiek“ aj domáce zvieratá.³ A to z toho dôvodu, lebo boli významným

¹ Štúdia je súčasťou riešenia grantovej úlohy VEGA 2/0061/11 Človek a svet zvierat v stredoveku. Práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV – 0051 – 12 Stredoveké hrady na Slovensku, život, kultúra, spoločnosť.

² SALISBURY, E. Joyce. *The Beast Within : Animals in the Middle Ages*. New York – London : Routledge 1994, s. 1 – 11, 13 – 26.

³ HILL, M. T. Rosalind. Some Beasts from the Medieval Chronicles of the British Isles. In *Folklore*, 66, 1955, 1, s. 216; POWER, P. John – CAMPBELL, M. S. Bruce. Cluster Analysis and the Classification of Medieval Demesne – Farming Systems. In *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 2, 1992, 2, s. 233, 236 – 237.

zdrojom obživy. Preto patrili aj k dôležitým majetkom na kráľovských alebo cirkevných panstvách. Vlastnenie veľkého množstva hospodárskych zvierat často vyjadrovalo v ranom stredoveku aj istú prestíž a spoločenské postavenie majiteľa.

Dnes už je celkom zrejmé, na rozdiel od strohosti niektorých historických prameňov, že archeologické nálezy prinášajú množstvo presvedčivých dokladov o rozšírenom chove hospodárskych zvierat z rôznych ranostredovekých lokalít v celej Európe.⁴ V poslednom čase preto čoraz výraznejšie vzrastá záujem o výskum stredovekých hospodárskych dejín. Do pozornosti sa tak dostávajú aj hospodárske zvieratá, ktoré boli už od praveku neodmysliteľnou súčasťou života človeka a jeho výživy. Historické pramene a archeologické nálezy obsahujú zaujímavé informácie o jednotlivých druhoch hospodárskych zvierat aj z obdobia raného stredoveku; veľmi často sa v nich objavujú svine. Tie sa v historických prameňoch najčastejšie spomínajú pod termínmi *porcus*, *porca*, *porcellus*, *sus*, *suillus*, *suilla*, *scrofa* alebo *verres*, navyše, vypovedajú o ich pohlaví, veku a stave.⁵

Aby sme však veľmi nepredbiehali, treba na úvod povedať, že hlavným cieľom tejto práce je ucelený pohľad na dnes už zabudnutý spôsob chovu sviň v ranostredovekej Európe. Bolo ním hromadné pasenie sviň v kráľovských lesoch. Išlo prevažne o žirnu pastvu alebo výkrm na žaluďoch v lesoch počas jesenných mesiacov. V súvislosti s chovom sviň sa zameriame prevažne na kráľovské majetky, ako aj na majetky rôznych cirkevných inštitúcií (biskupstvá, kláštory a pod.), kde naďalej pokračovali zaužívané spôsoby hospodárenia a chovu domácich zvierat presne tak, ako to bolo

⁴ CRABTREE, J. Pam. Sheep, Horses, Swine, and Kine : A Zooarchaeological Perspective on the Anglo – Saxon Settlement of England. In *Journal of Field Archaeology*, 16, 1989, 2, s. 205 – 213; SMITH, Catherine. A grumphy in the sty : An archaeological view of pigs in Scotland, from their earliest domestication to the agricultural revolution. In *Proceedings of the Society of Antiquaries Scotland*, 130, 2000, s. 705 – 724; MacKINNON, Michael. High on the Hog : Linking Zooarchaeological, Literary, and Artistic Data for Pig Breeds in Roman Italy. In *American Journal of Archaeology*, 105, 2001, 4, s. 649 – 673.

⁵ McWHINEY, Grady – McDONALD, Forrest. Celtic Origins of Southern Herding Practices. In *The Journal of Southern History*, 51, 1985, 2, s. 176 – 177; ALBARELLA, Umberto. Pig Husbandry and Pork Consumption in Medieval England. In WOOLGAR, M. Chris et al. *Food in Medieval England : Diet and Nutrition*. Oxford : Oxford University Press 2006, s. 72 – 84; FALKENBERG, Heinz – HAMMER, Horst. Zur Geschichte und Kultur der Schweinezucht und Haltung 1. Mitteilung : Zur Domestikation und Verbreitung der Hausschweine in der Welt. In *Züchtungskunde*, 78, 2006, 1, s. 55 – 68; Zur Geschichte und Kultur der Schweinezucht und Haltung 2. Mitt.: Schweinezucht und –haltung in Europa im Mittelalter. In *Züchtungskunde*, 78, 2006, 4, s. 291 – 308; MEDUNA, Petr. Konec „lesního“ prasete. In POKORNÝ, Petr – BÁRTA, Miroslav (eds.). *Něco překrásného se končí: Kolapsy v přírodě a společnosti*. Praha : Dokořan 2008, s. 145 – 156; HAMILTON, Julie et al. Rooting for pigfruit : Pig feeding in Neolithic and Iron Age Britain compared. In *Antiquity*, 83, 2009, 322, s. 999 – 1 008; IBEN, Bernd. Perlen vor die Säue (1. – 2. Teil): Der Mensch in Ambivalenz zum Schwein. In *Großtierpraxis*, 10, 2009, 4/5, s. 147 – 151, 182 – 188; WHITE, Sam. From Globalized Pig Breeds to Capitalist Pigs: A Study in Animal Cultures and Evolutionary History. In *Environmental History*, 16, 2011, 1, s. 95 – 101; JØRGENSEN, Dolly. Pigs and Pollards: Medieval Insights for UK Wood Pasture Restoration. In *Sustainability*, 5, 2013, s. 387 – 399; WEALLEANS, L. Alexandra. Such as pigs eat: The rise and fall of the pannage pig in the UK. In *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 93, 2013, 9, s. 2 076 – 2 083.

dávnym zvykom na kráľovských majetkoch. Bližšie sa pozrieme na tento špecifický spôsob chovu sviň, ktorý sa uplatňoval v kultúrnom okruhu západnej Európy v 7. – 12. storočí. Budeme vychádzať predovšetkým z ranostredovekých zákoníkov, životov svätých a kráľovských listín pochádzajúcich z obdobia vlády merovejvskej, karolovskej a ovskej dynastie. Zároveň sa veľmi okrajovo dotkneme aj situácie v stredovekom Anglicku.

Chov svine v stredoveku

Sviňa domáca (*Sus domesticus*) sa v minulosti postupne vyvinula zo svojho predka svine divjej (*Sus scrofa*). Dnes existuje na svete až 25 poddruhov tohto hospodárskeho zvieratá. Jej pôvod siaha do neolitu (7000 p. n. l.) a patrila medzi tri najvýznamnejšie domestikované zvieratá.⁶ Na rozdiel od hovädzieho dobytky a oviec, ktoré človeku poskytovali okrem mäsa aj mlieko, vlnu a ťažnú silu, sviňa sa od začiatku chovala len pre mäso.⁷ Ďalší iný úžitok človeku neprinášala. Napriek tomu bol jej chov v ranom stredoveku veľmi rozšírený a bravčové mäso sa konzumovalo vo veľkom množstve. Presvedčivo to dokladajú zooarcheologické doklady z rôznych lokalít v Európe.⁸

Patrila medzi nenáročné zvieratá, čo bola pri jej chove veľmi veľká výhoda. Dala sa vychovať v rôznych geografických oblastiach dokonca i v horších podmienkach. Spôsob chovu, a dosiahnutie požadovanej hmotnosti pri jej výkrme, nevyžadoval náročné postupy. Preto ju bolo celkom ľahké živiť. To úzko súviselo hlavne s lesným pasiením, ktoré bolo v ranom stredoveku veľmi rozšírené. O tomto spôsobe výkrmu a pasenia sviň si povieme oveľa viac na nasledujúcich stránkach. Okrem toho mala sviňa aj vysokú reprodukčnú schopnosť, lebo mladé jedince dokázali pomerne rýchlo dorásť do

⁶ BÖKÖNYI, Sándor. The Development and History of Domestic Animals in Hungary: The Neolithic Through the Middle Ages. In *American Anthropologist, New Series*, 73, 1971, 3, s. 643 – 644, 646 – 647, 648 – 652, 654 – 665; GRANT, Annie. Food, Status and Religion in England in the Middle Ages: An Archaeozoological Perspective. In BODSON, Liliane (ed.). *L'animal dans l'alimentation humaine : Les critères de choix. Actes du colloque international de Liège, 26 – 29 novembre 1986. Anthropolozologica, Supplement 2*. Paris : Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique 1988, s. 140 – 141; SMITH, A *grumphy*, s. 7; GIUFFRA, Eauth et al. The Origin of the Domestic Pig: Independent Domestication and Subsequent Introgression. In *Genetics*, 154, 2000, 4, s. 1785 – 1791; LARSON, Gregor et al. Ancient DNA, Pig Domestication, and the Spread of the Neolithic into Europe. In *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 104, 2007, 39, s. 1 5276 – 1 5281.

⁷ McWHINEY – McDONALD, *Celtic*, s. 176 – 177; GRANT, *Food*, s. 143 – 144; POWER – CAMPBELL, *Cluster*, s. 237; STONE, David. Medieval Farm Management and Technological Mentalities: Hinderclay before the Black Death. In *The Economic History Review, New Series*, 54, 2001, 4, s. 618, 631; HAMEROW, Helena. *Early Medieval Settlements: The Archaeology of Rural Communities in Northwest Europe 400 – 900*. Oxford : Oxford University Press 2002, s. 127 – 128, 131 – 132.

⁸ BÖKÖNYI, *The Development*, s. 643 – 644, 646, 648, 652, 663; CRABTREE, *Sheep*, s. 208 – 212; PEARSON, L. Kathy. Nutrition and the Early – Medieval Diet. In *Speculum*, 72, 1997, 1, s. 6.

svojej dospelej hmotnosti za dva až tri roky a po ich dosiahnutí boli vhodné na porážku. To však neplatilo v prípade prasiatok. Tie zabíjali oveľa skôr.

Ďalšou veľkou výhodou bola konzervácia bravčového mäsa solením a údením. Na takýto spôsob uchovávanía potravy aj na dlhšie obdobia bolo toto mäso veľmi vhodné.⁹ Preto bola konzumácia bravčového mäsa pre výživu človeka v ranom stredoveku veľmi dôležitá, a najmä výhodná, čo súviselo s nenáročným chovom sviní.¹⁰

Podľa archeologických nálezov a historických prameňov bol však chov svine v porovnaní s chovom hovädzieho dobytka alebo oviec až na treťom mieste. Podiel chovu jednotlivých hospodárskych zvierat sa často menil podľa rozličných historických období. Niekedy jasne dominoval jeden typ nad zvyšnými dvoma, inokedy boli všetky na rovnakej úrovni. Rozdiely boli niekde naozaj dosť výrazné. Na základe toho potom často vidíme prevahu chovu jedného hospodárskeho zvierat'a, napríklad počas anglosaského obdobia v ranostredovekom Anglicku to bol výrazne najväčší podiel sviní. Dokladajú to nálezy kostí, ktoré jasne vypovedajú o ich dominantnom chove na úkor zvyšných dvoch. Keďže dôvody tohto javu sú rôzne, nebudeme sa nimi na tomto mieste podrobne zaoberať. V týchto prípadoch však niekedy ide len o zovšeobecnenia. Nálezy kostí hospodárskych zvierat nemusia vždy zaručene dokumentovať stav na jednotlivých lokalitách.

V tomto prípade si treba uvedomiť, že rozhodujúci podiel chovu spomenutých zvierat závisel aj od geografických a kultúrnych činiteľov.¹¹ Nie všade sa chovali svine v takom množstve, ako to bolo v oblastiach, kde existovali rozsiahle lesy. Je preto veľmi pravdepodobné, že v ranom stredoveku bol najrozšírenejší chov sviní práve v lesnatých oblastiach. Často pritom šlo aj o celé územia (pohraničné komitáty, marky, grófstva a pod.). Tie boli takmer všade majetkom panovníka. Jednotlivé časti z ich veľkého úze-

⁹ PEARSON, *Nutrition*, s. 6 – 7; SMITH, *A grumphie*, s. 708 – 709, 712; STONE, *Medieval*, s. 618, 631; HAMEROW, *Early*, s. 127 – 128; ALBARELLA, *Pig*, s. 72 – 73, 74 – 76; HAMILTON, *Rooting*, s. 999 – 1 000; FALKENBERG – HAMMER, *Zur Geschichte...* 2, s. 293; REITSEMA, J. Laurie et al. Preliminary evidence for medieval Polish diet from carbon and nitrogen stable isotopes. In *Journal of Archaeological Science*, 37, 2010, s. 1414 – 1416; YODER, Cassady. Diet in medieval Denmark: A regional and temporal comparison. In *Journal of Archaeological Science*, 37, 2010, s. 2 225.

¹⁰ Nie v každej kultúre bol chov sviní obľúbený. Existovali oblasti, kde bolo jedenie bravčového mäsa, prevažne z náboženských dôvodov, zakázané (židia a moslimovia). K tomu pozri: DIENER, Paul et al. Ecology, Evolution, and the Search for Cultural Origins: The Question of Islamic Pig Prohibitions [and Comments and Reply]. In *Current Anthropology*, 19, 1978, 3, s. 493 – 540; LOBBAN, A. Richard, Jr. Pigs and Their Prohibition. In *International Journal of Middle East Studies*, 26, 1994, 1, s. 57 – 75.

¹¹ POSTAN, M. Michael. Village Livestock in the Thirteenth Century. In *The Economic History Review, New Series*, 15, 1962, 2, s. 230, 233, 236; BÖKÖNYI, *The Development*, s. 651 – 654; GRANT, *Food*, s. 140, 143 – 144; CRABTREE, *Sheep*, s. 208 – 210, 212; POWER – CAMPBELL, *Cluster*, s. 233, 236; PEARSON, *Nutrition*, s. 6 – 7; ALBARELLA, Umberto, „The mystery of husbandry“: Medieval animals and the problem of integrating historical and archaeological evidence. In *Antiquity*, 73, 1999, 282, s. 867 – 875; HAMEROW, *Early*, s. 127 – 128, 133; ALBARELLA, *Pig*, s. 72 – 73; HAMILTON, *Rooting*, s. 999 – 1 000; REITSEMA, *Preliminary*, s. 1414 – 1416; YODER, *Diet*, s. 2 225.

mia ostávali niekedy až do vrcholného stredoveku zalesnené aj pre rozsiahly chov sviň. Kráľovské lesy a chov sviň boli teda úzko prepojené. Chov sa, samozrejme, uplatňoval aj na kráľovských majetkoch, kde neboli rozsiahle lesy. V porovnaní so spomenutými oblasťami to bola skôr výnimka a chov tam nebol až taký rozšírený.¹²

Sviňa divá v stredovekom období

Ako vyzerala sviňa v stredoveku? Odpoveď na túto otázku nám najlepšie poskytnú archeológia, ako aj rôzne pamiatky výtvarného alebo sochárskeho umenia. Vďaka nim dnes vieme, že stredoveká sviňa sa značne líšila od tej, aká žije dnes. Takmer všetky zooarcheologické, ako aj vizuálne doklady ukazujú, že sviňa v stredoveku sa skôr podobala na svojho predka sviňu divú (*Sus scrofa*). Bola menšia ako dnešná, mala výrazné štetiny na chrbte, dlhé nohy, stojace uši, dlhý rypák a výraznejšie pozostatky po kloch. Jej podoba bola prevažne výsledkom vtedajšieho spôsobu života v prirodzenom prostredí. Bola veľmi dobre prispôbená na život v lese, presne ako jej predok.¹³

Pod jej podobu sa podpísalo aj to, že v ranom stredoveku sa ešte vo veľkej miere nechovala v chlievoch. V chlieve boli zatvorené prevažne len prasnice s mladými. S bežným výjavom, keď sa takmer na každej sedliackej usadlosti chovalo zopár sviň v uzavretom priestore, sa stretávame až v neskorom stredoveku. Na kráľovských alebo cirkevných majetkoch sa v tomto období chovali takmer vždy stredné alebo veľké čriedy.¹⁴ V priemere išlo približne o 20 – 60 kusov. O svine sa starali špeciálni kráľovskí pastieri.

K najdôležitejším spôsobom zvládnutia chovu takého veľkého počtu sviň patrilo lesné pasenie.¹⁵ To bolo, ako sme to už naznačili, veľmi rozšírené prevažne na kráľov-

¹² CLÉMENT, Vincent. Spanish Wood Pasture: Origin and Durability of an Historical Wooded Landscape in Mediterranean Europe. In *Environment and History*, 14, 2008, 1, s. 71; HAMEROW, *Early*, s. 133.

¹³ BÖCKÖNYI, *The Development*, s. 649; SMITH, *A grumphy*, s. 707, 713; MacKINNON, *High*, s. 649, 659, 660 – 661, 664 – 665; FALKENBERG – HAMMER, *Zur Geschichte*, s. 58, 61, 64 – 65; Tenže. *Zur Geschichte und Kultur... 2*, s. 294, 299, 301, 303; ALBARELLA, *Pig*, s. 78 – 79; IBEN, *Perlen* (2. Teil), s. 183 – 186; HAMILTON, *Rooting*, s. 999 – 1000; WHITE, *From Globalized*, s. 96, 99 – 100; JØRGENSEN, *Pigs*, s. 390 – 391, 394.

¹⁴ SALISBURY, *The Beast*, s. 27. Zaujímavé doklady o tom pozri: MacKINNON, *High*, s. 649, 656, 658 – 659, 664 – 667; CRABTREE, *Sheep*, s. 210; SMITH, *A grumphy*, s. 714 – 715; ALBARELLA, *Pig*, s. 78 – 79; MEDUNA, *Konec*, s. 145 – 152; BRITNELL, Richard H. Specialization of Work in England, 1100 – 1300. In *The Economic History Review, New Series*, 54, 2001, 1, s. 13; FALKENBERG – HAMMER, *Zur Geschichte... 2*, s. 296 – 298; HAMILTON, *Rooting*, s. 1 002 – 1 003, 1 008.

¹⁵ K tejto technike pasenia v celej Európe pozri podrobne: BERGMIEIER, Erwin – PETERMANN, Jörg – SCHRÖDER, Eckhard. Geobotanical survey of wood – pasture habitats in Europe: Diversity, threat and conservation. In *Biodiversity and Conservation*, 19, 2010, 11, s. 2 996 – 2 998; PARDO, Fernando – GIL, Luis. The impact of traditional land use on woodlands: a case study in the Spanish Central System. In *Journal of Historical Geography*, 31, 2005, s. 390 – 408.

ských majetkoch a hlavne v tých oblastiach, kde sa nachádzali lesy.¹⁶ Na takýto spôsob starostlivosti o svine narazíme v historických prameňoch pomerne často. Išlo o neodmysliteľnú súčasť ich chovu počas celého raného stredoveku.

Lesné pasenie sviň

Les v stredoveku poskytoval ľuďom rôznyi úžitok. Napríklad, palivové alebo stavebné drevo, zverinu, lesné plody a podobne. Okrem toho bol aj dôležitým miestom na pasenie sviň.¹⁷ Išlo o starú a veľmi úspešnú hospodársku techniku používanú pri výkrme veľkého množstva sviň. Predpokladá sa, že tento spôsob chovu sa začal využívať už v neolite. Teda v čase, keď dochádzalo k jej domestikácii.¹⁸ Lesné pasenie sa v ranom stredoveku vykonávalo takmer vždy v dubových alebo bukových lesoch. Tam sa svine pásli na žaludoch a bukviaciach.¹⁹ Tieto plody poskytovali výborný a bohatý zdroj živín na ich vykrmenie. Vyháňanie čried do spomenutých lesov sa v stredoveku spravidla uskutočňovalo v jesennom období. Začínalo sa od septembra alebo októbra a končilo sa v novembri alebo až v decembri.²⁰ V jednotlivých historických obdobiach a rozličných geografických oblastiach sa čas lesného pasenia líšil a rôzne menil. Niekde to bolo od konca augusta až do Nového roku, od septembra do Nového roku, od októbra alebo od novembra až do začiatku decembra.²¹

¹⁶ *Lexikon des Mittelalters VII* (ďalej *LexMA*). München – Zürich : Artemis Verlag, LexMA Verlag 1980 – 1998, s. 1 639 – 1 640; WITNEY, K. P. The Economic Position of Husbandmen at the Time of Domesday Book: A Kentish Perspective. In *The Economic History Review, New Series*, 37, 1984, 1, s. 28, 30 – 31; McWHINEY – McDONALD, *Celtic*, s. 177 – 178; GRANT, *Food*, s. 143 – 144; POWER – CAMPBELL, *Cluster*, s. 237; HUMMER, J. Hans. *Politics and Power in Early Medieval Europe: Alsace and the Frankish Realm, 600 – 1000*. Cambridge : Cambridge University Press 2005, s. 12; ALBARELLA, *Pig*, s. 78 – 79; HAMILTON, *Rooting*, s. 1 002 – 1 003, 1 008.

¹⁷ POUNDS, J. G. Norman. Northwest Europe in the Ninth Century: Its Geography in Light of the Polyptyques. In *Annals of the Association of American Geographers*, 57, 1967, 3, s. 457 – 458; POUNDS, J. G. Norman. *An Historical Geography of Europe (450 B. C. – A. D. 1330)*. Cambridge : University Press 1973, s. 385.

¹⁸ RACKHAM, Oliver. *The History of the Countryside*. London – Melbourne : J. M. Dent & Sons Ltd 1986, s. 120 – 121; CLÉMENT, *Spanish*, s. 71.

¹⁹ SHAW, B. Earl. Geography of Mast Feeding. In *Economic Geography*, 16, 1940, 3, s. 233 – 235, 236, 240 – 241; PARSONS, J. James. The Acorn – Hog Economy of the Oak Woodlands of Southwestern Spain. In *Geographical Review*, 52, 1962, 2, s. 211 – 212, 214, 218, 222 – 224; FRITZBØGER, Bo. *A Windfall for the Magnates: The Development of Woodland Ownership in Denmark c. 1150 – 1830*. Odense : University Press of Southern Denmark 2004, s. 205 – 214; HAMILTON, *Rooting*, s. 999 – 1 000; RITTER, Eva. Forests in Landspaces – The Myth of Untouched Wilderness. In RITTER, Eva – DAUKSTA, Dainis (eds.). *New Perspectives on People and Forests, World Forest IX*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York : Springer Science + Business Media B. V. 2011, s. 21 – 22; WHITE, *From Globalized*, s. 9; ASTON, Mick et al. Medieval woodland in Winscombe parish in North Somerset. In *Somerset Archaeology and Natural History*, 154, 2011, s. 71 – 72, 79 – 82, 85 – 86.

²⁰ RACKHAM, Oliver. *The Last Forest : The Story of Hatfield Forest*. London : J. M. Dent & Sons Ltd 1989, s. 83 – 86.

²¹ Tamže, s. 83 – 86; SHAW, *Geography*, s. 235 – 236; ALBARELLA, *Pig*, s. 77.

Obrázky jesenného pasenia sviň v lesoch na žaluďoch môžeme často vidieť v ranostredovekých kalendároch. Ako najcharakteristickejší spôsob práce v jesenných mesiacoch – prevažne október a november – sa zobrazuje lesné pasenie. December bol zase mesiacom, keď sa pristupovalo k porážke sviň po lesnom pasení, čo býva rovnako často zobrazované v ranostredovekých kalendároch.²²

Svine sa v tomto období pásli v lesoch na žaluďoch alebo bukviaciach a išlo o tzv. žírnu pastvu (po nem. Eichelmast, Schweinemast,²³ po angl. Pannage/feeding pigs on acorns). Jej hlavný význam bol nielen v tom, aby svine čo najrýchlejšie priberali na hmotnosti skôr, ako sa onedlho nato porážali, ale zároveň šlo o vykrmenie dostatočného počtu prasníc, bravov a prasiatok na blížiacu sa zimu. November a december boli najvhodnejšie mesiace na ich porážanie a spracovanie bravčového mäsa. Po žirnej pastve a následnej porážke sa potom aj značne zredukovala črieda. Prezimovali len niektoré bravý, mladé prasiatka a prasnice, a to pre zabezpečenie ďalšej reprodukcie na nasledujúce roky. Okrem toho bolo oveľa jednoduchšie a rentabilnejšie živiť v zime menší počet sviň.

V tejto súvislosti je mimoriadne zaujímavým prameňom ranostredoveké martyrológium (*Wandalberti Prumiensis carmina*) z pera benediktínskeho mnícha Wandalberta z Prümü. Jeho dielo pochádza z roku 850 a skladá sa z viacerých častí. Jednou z nich je aj báseň *De mensium duodecim nominibus signis culturis aerisque qualitibus*, v ktorej sa opisujú podľa jednotlivých mesiacov aj sezónne práce charakteristické pre isté obdobia v kalendárnom roku. Pri novembri a decembri sú v jednotlivých veršoch zaznamenané pre nás dôležité informácie. Konkrétne sa pri novembri uvádza, že koncom jesene sa do lesov zvykli hnať čriedy sviň. Popritom sa búchalo na konáre dubov, aby na zem spadlo čo najviac žaluďov na ich výkrm. Niekedy bola zem úplne pokrytá žaluďmi a svine sa pásli v lesoch, „*pokiaľ sa háj odieva ozdobou žaluďa*“ (*dumque nemus glandis vestitur honore*). Tieto verše tiež dokladajú, že v okolí dnešného nemeckého mesta Prüm bývala v 9. storočí žirna pastva sviň v novembri. Nasledujúce verše o opise prác v decembri nadväzujú na situáciu z predchádzajúceho mesiaca. Vtedy sa svine ešte pásli v lesoch a teraz sa už mali porážať. Počas žirnej pastvy už boli na žaluďoch dostatočne vykrmené (*Hoc sub mense sues pasta iam glande madentes*). Viditeľným dôkazom toho boli ich tučné bruchá (*plenam monstrantes ventre saginam*). Po ich zabíí sa podľa bežného zvyku mäso nasolilo a potom sa nechalo v teplom dyme vyúdiť

²² *LexMa VII*, s. 1639 – 1640; HENNING, Joachim. Landwirtschaft der Franken: Wirtschaft, Handel und Verkehr. In WIECZOREK, Alfried (Hrsg.). *Die Franken – Wegbereiter Europas: Vor 1500 Jahren, König Chlodwig und seine Erben*. Mainz : Verlag Philipp von Zabern 1996, s. 783 – 784; WALSH, W. Martin. Medieval English „Martinmesse“: The Archaeology of Forgotten Festival. In *Folklore*, 111, 2000, 2, s. 233 – 234; ALBARELLA, Pig, s. 82 – 84; STAROSTINE, Dmitri. ...in die festivitatis: gift – giving, power and the calendar in the Carolingian kingdoms. In *Early Medieval Europe*, 14, 2006, 4, s. 478 – 479; INNES, Matthew. Framing the Carolingian Economy. In *Journal of Agrarian Change*, 9, 2009, 1, s. 51; WHITE, *From Globalized*, s. 96 – 98.

²³ *LexMa VIII*, c. d., s. 1 941, 2 097, 2 099; EPPERLEIN, Siegfried. *Bäuerliches Leben im Mittelalter: Schriftquellen und Bildzeugnisse*. Köln : Böhlau Verlag GmbH & Cie 2003, s. 166 – 122; FALKENBERG – HAMMER, *Zur Geschichte...* 2, s. 293 – 295.

(*ad tepidum mos est suspendere fumum terga, prius salis fuerint cum sparsa madore*).²⁴ Toto je jasný doklad, že v 9. storočí sa bravčové mäso konzervovalo solením a údením, presne tak, ako sa to robí dodnes.

Chceli by sme ešte na doplnenie spomenúť veľmi dôležité dielo, a to prácu *Yconomica* od Konráda z Magenbergu. Hoci pochádza až zo 14. storočia, obsahuje pre nás veľmi hodnotné informácie. Konrád v prvej knihe svojho rozsiahleho diela *Yconomica* na okraj uvádza, ako sa označovali jednotliví pastieri hovädzieho dobytku, oviec, koní a pod. Pastier sviň *pastor porcorum* sa nazýval *subulcus*.²⁵ Dôležitejšia je však ôsma kapitola. V nej sa autor veľmi podrobne zaoberá pasením rôznych zvierat (*De modo vivendi pascuali*). Na jej konci sa špeciálne venuje aj paseniu sviň. Uvádza, že svine sa zvykli pásť na plodoch zo stromov počas pasenia v lesoch. Spomína, že najlepšimi plodmi boli žalude a gaštany, pretože boli najhodnotnejšie na ich výkrm. Bukvice, ktoré rástli v hustých a zarastených korunách bukov (*qui in tecis hispidis nascitur*), sa pritom považovali za menej vhodnú potravu pre svine (*non adeo solide substancie est sicut glans et castanea*). Ako dôvod uvádza, že z bukvíc svine až tak dobre nepriberali (*Unde in porcis non generat tam solidam carnem sicut ista*).²⁶ Ide naozaj o cenné informácie o výkrme sviň a nutričnej hodnote jednotlivých lesných plodov. V ranostredovekých prameňoch sa však najčastejšie pri chove sviň spomínajú len dubové lesy.²⁷

Na spresnenie treba ešte povedať, že lesné pasenie sa nevyužívalo iba v jeseni, ale aj počas celého roka. Jesenná alebo žirna pastva, ako sme už spomenuli, mala za úlohu dostatočne vykrmiť svine pred ich porážkou. Hoci to bola veľmi dôležitá súčasť každoročného hospodárskeho cyklu v živote ranostredovekého človeka, išlo len o sezónnu udalosť.²⁸ V niektorých krajinách (Taliansko, Španielsko a južné Francúzsko) sa svine mohli, vďaka častejšej úrode, pásť na žaludoch aj viackrát do roka. Takúto možnosť im

²⁴ „*De Novembri. Terram, proscissis comittere semina campis \ Prodest, autumnno superant quae forte peracto, \ Porcorumque greges silvis consuescere faetis, \ Dum pinguem vento tribuit quassante ruinam \ Quercus dumque nemus glandis vestitur honore. De Decembri. Inventum, facilem capiant ut retia praedam. \ Hoc sub mense sues pasta iam glande madentes, \ Distendo et plenam monstrantes ventre saginam, \ Caedere et ad tepidum mos est suspendere fumum \ Terga, prius salis fuerint cum sparsa madore.*“ *De mensium duodecim nominibus signis culturis aerisque qualitibus: Wandalberti Prumiensis carmina. Poetae Latini aevi Carolini II.: Poetarum latinorum Medii aevi II.: MGH.* Ed Ernst Dümmler. Berolini : APVD Weidmanns 1884, s. 614 – 616. EPPERLEIN, *Bäuerliches*, s. 118; FALKENBERG – HAMMER, *Zur Geschichte...* 2, s. 293, 297, 301. Aj archeologické nálezy potvrdzujú, že svine v stredoveku porážali najmä v zime. SMITH, *A grumphie*, s. 712 – 713.

²⁵ *Yconomica I/3, Cap. 29 – 30. Die Werke des Konrad von Megenberg V, Yconomica: Konrad von Megenberg, Werke, Ökonomik/Buch I.: Staatschriften des späteren Mittelalters III.: MGH.* Ed. Sabine Krüger. Stuttgart : Anton Hiersemann 1973, s. 181; *Yconomica I/4, Cap. 8.* Tamže, s. 284. O pastieroch pozri napr. BRITNELL, *Specialization*, s. 4 – 6.

²⁶ *Yconomica I/4, Cap. 8, s. 284.*

²⁷ Z antiky pochádzajú doklady, že svine sa zvykli pásť aj na plodoch bresta a jaseňa. Ale i v tomto období sa za najhodnotnejšie považovali žalude. Preto sa najviac využívali na ich výkrm dubové lesy. Napríklad v Umbrii vo veľkom množstve rástli duby určené na spomenutý chov sviň. Boli známe ako *quercie camporili*. CLÉMENT, *Spanish*, s. 68, 69 – 70.

²⁸ WIGHTMAN, W. Ryear. The Pattern of Vegetation in the Vale of Pickering Area c. 1300 A. D. In *Transactions of the Institute of British Geographers*, 45, 1968, s. 134 – 135; RACKHAM, *The Last*, s. 31 – 32, 83 – 86; RACKHAM, Oliver. *Woodlands*. London : Collins 2006, s. 133 – 135, 158.

poskytovalo viacnásobné dozrievanie žľuďov v teplejších oblastiach.²⁹ Málo sa však pritom vie, že aj počas celého roka, teda mimo jesennej sezóny, sa zvykli svine bežne pásť v lesoch na tráve, koreňoch, hľuzách a hubách.³⁰ Okrem toho sa normálne krmili aj obilnými zvyškami po žatve, strukovinami, zvyškami, ktoré vznikli pri výrobe piva, alebo aj odpadom z domácnosti. Niekedy sa mohli pásť aj na bežných pastvinách. Tento spôsob ich výkrmu však nebol v ranom stredoveku až taký rozšírený.³¹

Svine v ranostredovekých zákonníkoch a životoch svätých

Údaje o chove sviň³² môžeme nájsť už v najstarších ranostredovekých germánskych zákonníkoch. Ako sme už povedali, množstvo informácií sa nachádza aj v kráľovských listinách, kapitulároch, uzneseniach koncilov z merovejovského, karolínskeho alebo otonského obdobia.³³ Niektoré články v ranostredovekých zákonníkoch prinášajú veľmi zaujímavé informácie. Týkali sa prevažne ochrany sviň, zákazov a trestov za ich ukradnutie alebo aj ochrany pastierov. Pozoruhodné sú aj údaje o ich finančnej hodnote, pokutách za ich odcudzenie alebo zabitie v porovnaní s inými hospodárskymi zvieratami.³⁴

Napríklad, v známom franskom zákonníku *Lex Salica* zo 6. storočia sa hneď jeho druhý článok venuje krádeži sviň (*De furtis porcorum*). Uvádajú sa v ňom ich rôzne typy, ktoré v tomto období ľudia rozlišovali (*porcellus lactantis, porcellus sine mat-*

²⁹ RACKHAM, *The History*, s. 122; CLÉMENT, *Spanish*, s. 73.

³⁰ RACKHAM, *The Last*, s. 31 – 32, 83 – 86; JØRGENSEN, *Pigs*, s. 392, 393.

³¹ RACKHAM, Oliver. *Trees and Woodland in the British Landscape*. London : J. M. Dent & Sons Ltd 1978, s. 59; RACKHAM, *The Last*, s. 83 – 86; POWER – CAMPBELL, *Cluster*, s. 237; ALBARELLA, *Pig*, s. 77; HAMILTON, *Rooting*, s. 999 – 1 000, 1 002 – 1 003, 100; WHITE, *From Globalized*, s. 99 – 100; JØRGENSEN, *Pigs*, s. 392, 393.

³² Najstaršie doklady o chove sviň môžeme nájsť už v antických prameňoch. SHAW, *Geography*, s. 234, 236; WEALLEANS, *Such as*, s. 2 076.

³³ ABEL Wilhelm. Königshöfe und Organisationsprobleme eines Großhaushaltes. Landwirtschaft 500 – 900. In AUBIN, Hermann – ZORN, Wolfgang (eds.). *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte I*. Stuttgart : Union Verlag 1971, s. 105 – 106; NITZ, Hans-Jürgen. Siedlungsstrukturen der königlichen und adeligen Grundherrschaft der Karolingerzeit – der Beitrag der historisch – genetischen Siedlungsgeographie. In BECK, Günther et al (eds.). *Historische Kolonisation und Plansiedlung in Deutschland*. Berlin : Dietrich Reimer Verlag 1994, s. 83 – 84; HENNING, *Landwirtschaft*, s. 783 – 784; STAROSTINE, *...in die*, s. 478 – 479; CAMPBELL, Darryl. The Capitulare de Villis, the Brevium exempla, and the Carolingian court at Aachen. In *Early Medieval Europe*, 18, 2010, 3, s. 243 – 244, 247, 257.

³⁴ Napríklad: *Liber constitutionum IV/3, LXX/3, LXXXIX/2. Leges Burgundionum : Legvm sectio I. Legvm nationum Germanicarvm II/1*. (ďalej *LL nat. Germ.*): *MGH*. Ed. Ludwig von R. Salis. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1892, s. 44, 96, 109; SALISBURY, *The Beast*, s. 13 – 26, 27, 32 – 36, 36 – 40, 180 – 181; PEARSON, *Nutrition*, s. 6 – 8; HAMEROW, *Early*, s. 126; EPPERLEIN, *Bäuerliches*, s. 118; Zaujímavý je prípad krádeže sviň z roku 886 v stredovekom Anglicku. Za tento čin bol vinník odsúdený stratou celého svojho majetku. Ten pripadol kráľovi. KEYNES, Simon. *The Diplomas of King Aethelred „The Unready“ (978 – 1016) : A Study in Their Use as Historical Evidence*. Cambridge : University Press 1980, s. 185.

re, *bimus porcus*, *scrofa ducaria* a pod.). Stanovujú sa pritom peňažné tresty za ich odcudzenie.³⁵ V týchto zákonníkoch sa sviňa spolu s ovcami a kozami, v porovnaní s hovädzím dobytkom alebo koňmi, považuje za menšie zviera (*minora animalia*).³⁶ Nebudeme sa však na tomto mieste podrobne zaoberať jednotlivými príkladmi zo spomenutých prameňov, ale uvedieme z nich iba zaujímavé údaje, ktoré sa týkajú lesného pasenia sviň.

Na začiatok predstavíme štyri dôležité články (Liber VIII, Cap. V/1 – V/4) z vizigótskeho zákonníka (*Liber iudiciorum*, *Lex Visigothorum*), ktorý pochádza zo 7. storočia. Napriek tomu, že poznáme aj staršie ranostredoveké zákonníky, tento obsahuje najpodrobnejšie informácie o lesnom pasení sviň, s akými sme sa stretli. Dôvodom je iste to, že lesné pasenie sviň bolo v stredovekej Hispánii – v Španielsku – známe ako *dehesas*,³⁷ v Portugalsku ako *mondatos* – veľmi rozšírené a ešte donedávna sa vo veľkom praktizovalo.³⁸ Preto sa tejto činnosti venovala zvýšená pozornosť už v ustanoveniach spomenutého ranostredovekého zákonníka. Sám názov hlavnej kapitoly *De pascendis porcis et animalibus denunciandis errantibus* jasne ukazuje, aké dôležité bolo lesné pasenie sviň vo vizigótskom kráľovstve v danom období. Hlavná kapitola má osem článkov a štyri z nich sa špeciálne venujú chovu sviň. Prvý z nich upravuje spôsob ich výkrmu v lese. Táto činnosť sa vykonávala na jeseň, keď v dubových lesoch práve dozrievali žalude (*Qui porcos in silva sua tempore glandis invenerit... porci ad pastum in glande*). Predtým, ako sa svine vyhnali do lesa, musel to pastier sviň (*custos*) oznámiť majiteľovi lesa a zložiť istú zálohu (*pignus*). Keď sa dohodli, potom mu mal pastier vyplatiť zaužívaný poplatok za právo pasenia (*decimae porcorum*). Ak tak urobil, majiteľ lesa mu vrátil spomenutú zálohu a povolil vpustenie sviň do svojho lesa na výkrm (*usque ad tempus decimarum porcos in silva sua permittat*). Spomína sa aj to, že ich mohli niekedy v lese držať až do zimného slnovratu (*sub pactione decimarum porcos in silva intromittit... et usque ad brumas porci in silva*).³⁹

V druhom článku (*De porcis inter consortes ad glandem in communi fructu susceptis*) sa uvádza riešenie prípadu, ak by došlo ku konfliktu medzi osobami, ktoré spoločne vlastnia dubové lesy určené na pasenie, a majú pritom odlišný počet sviň.⁴⁰ Tretí článok zase upravuje záležitosť nezaplatenia poplatku za právo pásť svine v lese. Konkrétne sa spomína, že ak niekto uzavrie zmluvu o pasení sviň (*ad glandem sub placito*

³⁵ *Lex Salica II/1, 2, 3. Lex Salica: LL nat. Germ. IV/2*. Ed. Karl August Eckhardt. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1969, s. 28 – 32; *LexMa V*, s. 1931; FALKENBERG – HAMMER, *Zur Geschichte... 2*, s. 302.

³⁶ *Liber constitutionum IV/3, LXX/3, LXXXIX/2*, s. 96, 109; *LexMa V*, s. 1 928.

³⁷ Dehesa ako právo na pasenie sa objavuje už vo vizigótskom zákonníku (v roku 654). Spomína sa však ešte v pôvodnom antickom termíne ako *pratium defensum*. Prvýkrát sa ako *defesa* uvádza až v roku 924. CLÉMENT, *Spanish*, s. 72; PARDO – GIL, *The impact*, s. 390 – 392.

³⁸ PARSONS, *The Acorn – Hog*, s. 211 – 212, 214, 218, 222 – 224; CLÉMENT, *Spanish*, s. 67 – 87.

³⁹ *Lex Visigothorum, Liber VIII, Cap. V/1. Leges Visigothorum: LL nat. Germ I*. Ed. Karl Zeumer. Hannoverae et Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1902, s. 345 – 346; *LexMa V*, s. 1084. K tomu pozri: ESDERS, Stefan. *Römische Rechtstradition und merowingisches Königium*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht 1997, s. 226 – 227.

⁴⁰ *Lex Visigothorum, Liber VIII, Cap. V/2*, s. 346.

decimarum porcos in silva intrommittat) a bude ich pást' v lese ešte pred zaplatením potrebného poplatku, bude považovaný za zlodeja. Ak by bol vinnikom otrok a konal by tak bez vedomia svojho pána, za trest by mal dostať sto rán bičom. Jeho pán však musel napriek tomu zaplatiť aj požadovaný poplatok za pasenie. Ak by otrok konal s vedomím svojho pána, malo sa to potom ďalej riešiť ako prípad krádeže vo forme peňažného vyrovnania.⁴¹ Nakoniec posledný článok (*De porcis errantibus in silva perventis*) sa venuje túlajúcim sviniam v lesoch, ktorých majiteľ nie je známy. Tento článok dôkladne upravuje, čo sa má v takomto prípade robiť.⁴²

Zaujímavý je aj jeden bod z burgundského zákonníka *Lex Burgundionum* zo 6. storočia. Riešil prípad, keby pasúce sa svine jedného majiteľa poškodili cudzí majetok (*porci damnum faciunt*). Konkrétne sa to týkalo viníc, lúk, oráčín a dubových lesov (*silvis glandiferis*). Ak by k tomu došlo, mal po následnom varovaní majiteľ spomenutých sviň zabezpečiť ich stráženie. Nevieme však povedať, či sa svine bežne zvykli pást', okrem dubových lesov, aj vo viniciach, na lúkach alebo oráčinách. Keďže má spomenutý článok názov *De damnis, quae ab animalibus inferuntur*, iste ide o prípady, keď svine voľne blúdili po krajine a robili škody aj na týchto typoch majetkov. Zmienka o škodách v dubových lesoch sa veľmi pravdepodobne týkala obdobia, keď sa svine pásli na žaluďoch v čase ich dozrievania.⁴³

Pozoruhodný článok o sviniach sa nachádza aj v *Lex Alamannorum* z 8. storočia. Ide o finančnú pokutu za zabitie pastiera sviň (*pastor porcorum, pastor porcarius*). Okrem iného prináša aj veľmi dôležité informácie o výbave pastiera. Mal v čriede 40 sviň. Zrejme išlo o priemerný počet, aký býval v jednej čriede. Nemuselo to však platiť vždy, pretože v jednej čriede ich mohlo byť aj viac, prípadne o niečo menej, ako sa to spomína v tomto ranostredovekom zákonníku. Pastier mal navyše pri sebe aj cvičeného psa, ktorý veľmi pravdepodobne slúžil na zháňanie sviň a ich stráženie, nosil hlásnický roh a ako pomocník mu slúžil jeden mládenec (*qui habet in grege 40 porcos et habet canem doctum et cornu et iunioem*).⁴⁴ Či sú tieto údaje platné aj pre iné oblasti západnej Európy v ranom stredoveku, nevieme dostatočne doložiť. Môžeme to však veľmi dobre predpokladať. Potvrdením toho je napríklad bavorský zákonník *Lex Baiuvariorum* z 8. storočia. V článku o túlajúcich sa sviniach *De porcis dispersis* sa spomína, že črieda mohla mať aj 70 kusov. Podobne ako sa to spomína v *Lex Alamannorum*, mal pastier so sebou sviniarsky hlásnický roh (*ubi LXX fuerunt porci et ipse pastor bucinam portaverit porcilem*).⁴⁵

⁴¹ *Lex Visigothorum, Liber VIII, Cap. V/3*, s. 346 – 347.

⁴² Tamže, *Cap. V/4*, s. 347.

⁴³ *Liber constitutionum XXIII/4 – 5*, s. 61.

⁴⁴ *Lex Alamannorum, Cap. LXXII/A, Cap. LXXXIX/B. Leges Alamannorum: LL nat. Germ V/1*. Ed. Karolus Lehmann. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1966, s. 138; *LexMa V*, s. 1927; EPPERLEIN, Siegfried. *Bäuerliches*, s. 118; FALKENBERG – HAMMER, *Zur Geschichte...* 2, s. 298 – 300. Podobne pozri: *Liber constitutionum X/1*, s. 50.

⁴⁵ *Lex Baiuvariorum IV/XXVI. LL nat. Germ V/2*. Ed. Ernst von Schwind. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1926, s. 332; *LexMA V*, s. 1928.

Podrobné informácie o lesnom pasení môžeme nájsť napríklad aj v niektorých ranostredovekých životoch svätých (*vitae*). V nich sa niekedy popri výstavbe hlavného textu, určeného na oslavu pamiatky svätca, objavujú aj údaje o spomenutej činnosti. Veľmi pekný príklad predstavuje život sv. Havla (*Vita Galli*) z 9. storočia. Jeho autorom bol franský mních Walahfrid Strabo z Reichenau. Ten okolo roku 760 spomína veľkú neúrodu, ktorá postihla územie okolo významného opátstva St. Gallen (dnešné Švajčiarsko), čo sa prejavilo aj nedostatkom plodov zo stromov v okolitých lesoch. Myslí sa pritom na nízku, možno aj žiadnu produkciu žaluďov alebo bukvic. Preto akákoľvek potrava chýbala nielen pre pasúce sa svine, ale aj lesné zvieratá (*Quodam tempore dum sterilitas terrae fructus arborum non solum porcis, sed etiam silvestribus feris vel animantibus denegaret*). Keďže sa táto udalosť spomína aj v živote sv. Havla, išlo iste o neobvyklú situáciu, ktorá sa v okolí spomenutého opátstva bežne nevyskytovala. Dokonca ani pri odľahlej benediktínskej pustovni tohto opátstva nebolo možné nájsť potravu pre pasúce sa svine, ktoré sa vtedy v kláštore chovali (*qui in usus monasterii nutriebantur*). Situácia bola už naozaj žalostná. Potom sa však z akéhosi „vnútorného podnetu – božím zásahom“ (*occulto quodam impulsu*) črieda sviň (*grex suillus*) rýchlo vydala sama cez lesy. Keď si pastier (*subulcus*) všimol, že jeho črieda uniká, začal za ňou tiež utekať. Dlhو pritom prechádzali cez husté lesy a stále nemohli nájsť nič na výkrm. Nakoniec prekročili rieku Rýn a dostali sa k istej odľahlej pustovni. Keď si pastier už myslel, že je všetko stratené, vtom zrazu objavil bohatú pastvu pre svoje svine (*reperit copiosissimis pascuis immorantem*). Bolo to „čarovné“ miesto, kde boli stromy obsypané množstvom žaluďov. Keďže pastier po dlhej púti nevedel nájsť cestu späť, zostal na tomto mieste, kým sa celá črieda úplne nevykrmila (*donec grex totus affatim carnibus gravaretur obesis*). Keď sa už po dlhom čase chcel vrátiť do kláštora, ale stále nedokázal nájsť cestu, prisnil sa mu v noci sen. V ňom mu jeden ctihodný stariec poradil, ako sa tam má vrátiť. Dodal pritom, že už bol najvyšší čas, aby tak urobil, lebo svine sú už dostatočne vykrmené (*porci, quos sequeris, ubertim sunt saginati, iam redire parato*). Nakoniec sa ešte uvádza, že spomenutý kláštor vlastnil lesík na pasenie sviň, ktorý bol strážený (*quaedam silvula ob porcorum pastum custodiebatur*). Išlo veľmi pravdepodobne o les, ktorý vinou zlého roku nemal dostatočnú úrodu žaluďov. Preto sa musela črieda, aby sa dobre vykrmila, vybrať inde, ako sa to farbisto opisuje v živote sv. Havla.⁴⁶

Napríklad, aj v živote osnabrückerho biskupa Bennona II. z 11. storočia, ktorého autorom je benediktínsky opát Norbert z Iburgu, sa spomína lesné pasenie sviň. Okolo roku 1069 sa autor života zmieňuje o dlhotrvajúcich vojnách sužujúcich miestnych ľudí, ktorí už dlho túžili po svojom obvyklom živote bez neistôt a násillia. V tom čase, bez ohľadu na všetky problémy, ktoré trápili túto krajinu, sa na miestnych ľudí nakoniec usmialo šťastie. Dôvodom bola bohatá úroda žaluďov v okolitých lesoch, na kto-

⁴⁶ *Vita autore Walahfrido, Liber II., Cap. 18, 20. Vita Galli confessoris triplex: Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici II.: Scriptorum rerum Merovingicarum IV.* (ďalej *SS rer. Merov.*): MGH. Ed. Bruno Krusch. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani 1902, s. 325 – 326; Ku kláštorným majetkom pozri: SMITH, M. H. Julia. *Europe after Rome: A New Cultural History 500 – 1000*. Oxford: Oxford University Press 2005, s. 166 – 167.

rých sa mohlo vykrmieť množstvo sviň. Sedliaci preto spoločne zháňali do lesov svoje svine na žirnu pastvu (*quos hic commarchiones appellant, porcos suos huc immittere*). Keďže úroda žaluďov bola naozaj veľká, mohli ich sedliaci zbierať aj do vriec, ktoré odnášali svojmu biskupovi (*glandesque saccis asportare et rem episcopi propriam communi usui mancipare coeperunt*).⁴⁷ Potom sa využívali ako výborné krmivo pre svine počas zimných mesiacov.

Kráľovské majetky a chov sviň

Aj v súvislosti s kráľovskými a cirkevnými majetkami sa v prameňoch často objavujú informácie o lesnom pasení sviň.⁴⁸ Vykonyvalo sa prevažne v kráľovských lesoch (*foresta, forestum, silva regis*), ktoré boli súčasťou lovného a lesného regálu panovníka (*Wildbann, Forstbann, bannum bestiarum*). V stredovekom Anglicku boli zase tieto kráľovské územia chránené špeciálnym lesným právom (forest law).⁴⁹ Rozsiahle kráľovské lesy (*foresta, forestum*),⁵⁰ v spojitosti s regálnymi právami panovníka, zahŕňali

⁴⁷ *Vita Bennonis, Cap. 14* (rok 1069). *Vita Bennonis II. episcopi Osnabrugensis auctore Norberto abbate Iburgensi: Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* (ďalej *SS rer. Germ.*); *MGH*. Ed. Henricus Bresslau. Hannoverae et Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1902, s. 16 – 17; Lesné pasenie sviň sa napríklad spomína aj v živote sv. Remigia z 9. stor. Zachytáva však udalosti z 5. – 6. stor.: „... ad porcos suos, quos in eandem silvam ad pastionem miserat...“ *Vita Remigii, Cap. 27. Vita Remigii episcopi Remensis auctore Hincmaro: Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici et antiquiorum aliquot I. SS rer. Merov.* Ed. Brvno Krvsch. Hannoverae : 1896, s. 323; K spoločným lesoom pozri: FRITZBÖGER, *A Windfall*, s. 30 – 32; SCHMIDT, Uwe Eduard. *Geschichte des Waldeigentums und der Forstwirtschaft*. In DEPENHEUER, Otto – MÖHRING, Bernards (Hrsg.). *Waldeigentum, Dimensionen und Perspektiven, Bibliothek des Eigentums, Band 8*. Berlin – Heidelberg : Springer Verlag 2010, s. 24.

⁴⁸ NEILSON, Nellie. Early English Woodland and Waste. In *The Journal of Economic History*, 2, 1942, 1, s. 57 – 58; RACKHAM, *Trees*, s. 58 – 62; RACKHAM, *The History*, s. 12 – 13, 75 – 79, 119 – 122; RACKHAM, *The Last*, s. 31 – 32, 83 – 86; BERNHARDT, W. John. *Itinerant Kingship and Royal Monasteries in Early Medieval Germany c. 936 – 1075*. Cambridge : Cambridge University Press 1993, s. 163, 283; RACKHAM, *Woodlands*, s. 133 – 135; CLÉMENT, *Spanish*, s. 71; KEYSER, Richard. The Transformation of Traditional Woodland Management : Commercial Sylviculture in Medieval Champagne. In *French Historical Studies*, 32, 2009, 3, s. 359 – 365; WEALLEANS, *Such as*, s. 2076, 2078 – 2079.

⁴⁹ KAEUPER, W. Richard. Forest law. In STRAYER, R. Joseph (ed.). *Dictionary of the Middle Ages V* (ďalej *DMA*). New York : Charles Scribner's Sons 1985, s. 127 – 131; YOUNG, R. Charles. Forests, European. In *DMA*, s. 133; GREEN, A. Judith. Forest Laws in England and Normandy in the twelfth century. In *Historical Research*, 86, 2013, 233, s. 416 – 431.

⁵⁰ NEILSON, *Early*, s. 54 – 55, 57 – 58; WIGHTMAN, *The Pattern*, s. 134 – 135; STÖRMER, Wilhelm. Frühmittelalterliche Grundherrschaft bayerischer Kirchen (8. – 10. Jahrhundert). In RÖSENER, Werner (ed.). *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht 1993, s. 386, 394 – 395; HUMMER, *Politics*, s. 117, 120, 260; RACKHAM, *Woodlands*, s. 141 – 143; SCHMIDT, *Geschichte*, s. 24 – 25, 31; KEYSER, *The Transformation*, s. 360 – 362; JØRGENSEN, Dolly. The Roots of the English Royal Forest. In LEWIS, Chris P. (ed.). *Anglo – Norman studies XXXII : Proceedings of the Battle Conference*. Woodbridge : The Boydell Press, 2010, s. 122, 124.

aj kráľovské loviská, zvernice, parky, rieky s rybami, rudné a soľné bane, lúky a pod. K týmto miestam osobitne patrili aj dubové alebo bukové lesy, ktoré boli určené okrem iného aj na výkrm sviň.⁵¹

V narostredovekých prameňoch sa sezónne lesné pasenie sviň najčastejšie označovalo latinským termínom *sagina porcorum*, *porcos saginare*. Niekedy sa spomína aj les na to určený *silva ad saginandos porcos*, *porci saginentur* alebo *pascua porcorum in glandibus*.⁵² Tieto termíny vychádzajú z latinských slov *sagina*, *saginacius*, *saginatío* alebo *pastio*, *pastionare*, *pastionatio*, *pastionalis*. Význam všetkých bol výkrm sviň v lese na žaluďoch alebo bukviaciach.⁵³

O tejto činnosti sa v prameňoch nachádza množstvo konkrétnych dokladov. Napríklad v jednom z článkov merovejovského kapitulára (rok 614) z obdobia vlády kráľa Chlothara II. sa spomínajú kráľovskí pastieri sviň *porcarii fiscales*, ktorí ich pásli v lesoch (*in silvas*).⁵⁴ Podobne aj v roku 939 sa objavuje sviniar vojvodu Lotharingie (*subulcus ducis*), ktorý mal na starosti čriedu sviň (*grex porcorum*).⁵⁵ Vo veľmi známom prameni z obdobia vlády Karola Veľkého (*Capitulare de villis*) sa tiež nachádzajú údaje o sviniach, ktoré sa v bohatých čriedach chovali na kráľovských majetkoch. V jednom z jeho článkov sa spomína aj lesné pasenie sviň *porcos ad saginandum in silvam nostram*.⁵⁶

Jasným dôkazom, že bravčové mäso bolo v tomto období naozaj dôležitou potravínou, sú údaje z hospodárskeho a majetkového súpisu *Brevium exempla ad describendas res ecclesiasticas et fiscales*. Vznikol okolo roku 810. Ide o podrobný zoznam majetku, hospodárskych zvierat, potravín a pod., ktoré sa nachádzali na cirkevných

⁵¹ RACKHAM, *The History*, s. 12 – 13; GOCKEL, Michael. *Karolingische Königshöfe am Mittelrhein*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht 1970, s. 80 – 82; HASSINGER, Herbert. *Regalien und Wirtschaft*. Politische Kräfte und Wirtschaft 500 – 1350. In AUBIN – ZORN, *Handbuch*, s. 284 – 285; McINTOSH, Keniston Marjorie. *Autonomy and Community : The Royal Manor of Havering, 1200 – 1500*. Cambridge : Cambridge University Press 1986, s. 17 – 18; RACKHAM, *The Last*, s. 31 – 32, 83 – 86; BOSHOFF, Egon. *Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert*. München : R. Oldenbourg Verlag 1993, 83 – 84; SMITH, *Europe*, s. 170 – 171; KEYSER, *The Transformation*, s. 361 – 362, 364 – 365; SCHMIDT, *Geschichte*, s. 23 – 25; JØRGENSEN, *The Roots*, s. 122, 124; ALBERY, Alan. *Woodland Management in Hampshire, 900 to 1815*. In *Rural History*, 22, 2011, 2, s. 163, 166; JØRGENSEN, *Pigs*, s. 393.

⁵² *LexMa VIII*, s. 1941, 2097, 2099; *LexMa VII*, s. 1639 – 1640; BERNHARDT, *Itinerant*, s. 163; STÖRMER, *Frühmittelalterliche*, s. 394 – 395.

⁵³ *Mediae Latinitatis Lexicon Minus* (ďalej *MLLM*). Ed. J. F. Niermeyer et al. Leiden – New York – Köln : E.J. Brill 1993, s. 770, 929.

⁵⁴ *Chlothacharii II. edictum anni 614, Cap. XXI. Regum Merovingorum capitularia: Legvm I* (ďalej *LL*): *MGH III*. Ed. Heinrichs Georgivs Pertz. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani 1835, s. 15. *LexMa V*, 943 – 945. K tomu pozri: ESDERS, *Römische*, s. 224, 227.

⁵⁵ *Rerum gestarum Saxoniarum, Liber II, Cap. XXIII. Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres: Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei: SS rer. Germ.* Ed. Paul Hirsch. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1935, s. 86.

⁵⁶ *Capitulare de villis, Cap. 36. Capitularia regvm Francorum I.* (ďalej *Capit.*): *Legvm sectio II.*: *MGH*. Ed. Alfred Boretius. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1883, s. 86. O chove sviň pozri články 3, 23, 25. K tomu pozri: ABEL, *Königshöfe*, s. 105 – 108; CAMPBELL, *The Capitulare*, s. 243 – 244; PEARSON, *Nutrition*, s. 6 – 8.

a kráľovských dvoroch alebo dedinách.⁵⁷ Okrem údajov o množstve sviň (*porcos maiores CCLX, porcellos C, verres V... porcos maiores CL, minores C*)⁵⁸ prináša aj početné zmienky o *baccones*. Bolo to nasolené bravčové mäso-slanina. To sa uchovávalo ako výborný zdroj potravy cez zimné mesiace. Išlo o hodnotnú potravinu počas vojenských výprav a ustavičného presúvania kráľovského dvora po krajine.⁵⁹

V spomenutom prameni preto nájdeme aj osobitné položky jednotlivých výrobcov z bravčového mäsa. Často sa spomínajú veľké množstvá slaniny, potom aj klobásy a bravčová masť. Objavujú sa údaje tak o slanine z predchádzajúceho roka, ako aj záznamy o čerstvej slanine (*De lardo baccones XX pariter cum minutiis, unctos XXVII, verrem occisum et suspensum I... De censu: butyrum modium I, lartum I de praeferito anno baccones X, novos baccones CC cum minucia et unctis... Lardum vetus de anno praeferito baccones LXXX, novo de nutrimine baccones C, cum minutia et unctis, de censu: baccones CL cum minucia et unctis: sunt simul baccones CCCXXX*).⁶⁰ Tieto informácie veľmi dobre dokladajú jej značnú spotrebu na kráľovskom dvore a v súvislosti s tým aj každoročnú porážku sviň pre ich mäso. Dôkazom toho sú zmienené záznamy o starej a novej slanine. V tomto prameni sa pri jednotlivých položkách jasne rozlišujú aj jednotlivé svine. Spomínajú sa prasiatka *porcelli* a dospelé svine *porci, verres*. Pozoruhodné pritom je, že dospelé jedince sa okrem toho niekde uvádzajú aj ako *porci maiores* a *porci minores*.⁶¹ Je však ťažké zistiť, čo sa tým myslelo. Do úvahy prichádza viac možností. Mohlo ísť napríklad o staršie a mladšie svine, teda jednorôčné a dvojročné, ktoré šli na porážku až v nasledujúcom roku. Je tiež celkom možné, že šlo o dva druhy, ktoré sa líšili veľkosťou.

Ďalšie veľmi zaujímavé informácie o sviniach a konzumácii bravčového mäsa sa objavujú v záznamoch o spotrebe potravín na kráľovskom dvore (*mensa regia, mensa regis*) a o jeho zásobovaní, ako aj pri údajoch o chove hospodárskych zvierat (*vaccatura, porcatura*) na kráľovských panstvách, v zoznamoch kráľovských príjmov a poplatkov, ktoré sa vyhotovovali kvôli dôkladnej evidencii a správe kráľovských majetkov v 10. – 12. storočí.⁶² Jednotlivé pramene z tohto obdobia, podobne ako to bolo

⁵⁷ K datovaniu, jednotlivým jeho častiam a dôkladnému rozboru pozri: BAIST, Gottfried. Zur Interpretation der Brevium Exempla und des Capitulare de Villis. In BAUER, St. et al (eds.). *Vierteljahrsschrift für Sozial – und Wirtschaftsgeschichte XII*. Berlin : Verlag von W. Kohlhammer 1914, s. 22 – 70; METZ, Wolfgang. Die Königshöfe der Brevium Exempla. In BAETHGEN, Friedrich – GRUNDMANN, Herbert (eds.). *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 22*. Köln – Graz : Böhlau Verlag 1966, s. 598 – 617; CAMPBELL, *The Capitulare*, s. 251 – 253.

⁵⁸ *Brevium exempla, Cap. 7, 8, 25, 31*. In *Capit.*, s. 254 – 255. K tomu pozri: GRIERSON, Philip. The Identity of the Unnamed Fiscs in the „Brevium exempla ad describendas res ecclesiasticas et fiscales. In *Revue belge de philologie et d'histoire*, 18, 1939, 2 – 3, s. 455, 457, 460 – 461.

⁵⁹ POUNDS, *Northwest*, s. 457 – 458; INNES, *Framing*, s. 51; CAMPBELL, *The Capitulare*, s. 247, 251, 257.

⁶⁰ *Brevium exempla, Cap. 7, 8, 25, 30*. In *Capit.*, s. 252, 254 – 255. K tomu pozri: FALKENBERG – HAMMER, *Zur Geschichte...* 2, s. 292.

⁶¹ Tamže. In *Capit.*, s. 254, 256; GRIERSON, *The Identity*, s. 460.

⁶² BRÜHL, Carlrichard. *Fodrum, gistum, servitium regis: Studien zu den wirtschaftlichen Grundlagen des Königtums im Frankenreich und in den fränkischen Nachfolgestaaten Deutschland, Frankreich und Italien vom 6. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts I*. Köln – Graz : Böhlau Verlag

v spomenutých *Capitulare de villis* alebo *Brevium exempla*, jasne dokladajú značnú dôležitosť chovu sviň nielen na kráľovských majetkoch, ale aj v kráľovských kláštoroch.⁶³ Sami mnísi zrejme nejedli až toľko bravčového mäsa. Chov sviň skôr súvisel s potrebami kráľovského dvora. Keďže v tomto období panovník ešte „vládal zo sedla“, mal počas cestovania po kráľovstve (*Reisekönigtum*, *Itinerant Kingship*) aj právo na pohostenie vo svojich kláštoroch.⁶⁴ Tie mali povinnosť celý kráľovský dvor riadne zabezpečiť potravinami a službami v čase jeho pobytu. Jednou z dôležitých potravín bolo aj bravčové mäso. To ranostredovekí panovníci konzumovali vo veľkom.⁶⁵ Zmienky o týchto povinnostiach voči panovníkovi často obsahujú aj údaje o sviniach vykŕmených v lesoch počas žirnej pastvy. Spomínajú sa ako *porci saginati*.⁶⁶ Aj podľa údajov z kroniky anonymného *Annalista Saxa* z prvej polovice 12. storočia vieme, že na stole Ota I. sa každodenne objavovalo množstvo bravčového mäsa či prasiatka (*Iste imperator singulis diebus habuit huiusmodi cibum, sicut scriptum invenitur: Mille porcos et oves... pullos et porcellos*).⁶⁷

V tejto súvislosti stoja za pozornosť aj slová o tribúte, ktorý odvádzali Durínčania merovejovským a otovským kráľom. Vyberal sa vo forme sviň. Ako spomínajú Quedlinburské anály zostavené na začiatku 11. storočia, vraj už niekedy v prvej polovici 6. storočia im túto povinnosť určil Theuderich I. (*qui remanserant Thuringos regis territorii fecit tributarios in porcis*). Durínčania museli napríklad aj po svojej vojenskej porážke zaplatiť vojakom spomenutého kráľa, zrejme ako vojenskú korisť, tribút sviňami (*cum porcis tributum regis stipendiis solvere iussit*). Ich územie potom udelil Sasom. To sa však netýkalo oblasti okolo lesov Leube (dnešný Durínsky les) a Harz

1968, s. 175, 186 – 188, 200 – 201, 385; ABEL, *Königshöfe*, s. 105 – 106; METZ, Wolfgang. *Das Servitium regis*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978, s. 85 – 86, 134 – 136; LEYSER, Karl. Ottonian Government. In *The English Historical Review*, 96, 1981, 381, s. 738 – 739, 741; WEIDINGER, Ulrich. Untersuchungen zur Grundherrschaft des Klosters Fulda in der Karolingerzeit. In RÖSENER, Werner (ed.). *Strukturen der Grundherrschaft*, s. 257; STÖRMER, *Frühmittelalterliche*, s. 386, 394 – 395; GÖLDEL, Caroline. *Servitium regis und Tafelgüterverzeichnis: Untersuchung zur Wirtschafts – und Verfassungsgeschichte des deutschen Königstums im 12. Jahrhundert*. Sigmaringen : Jan Thorbecke Verlag 1997, s. 128 – 129, 138 – 146, 146 – 154; SMITH, *Europe*, s. 166 – 167, 170, 183.

⁶³ K veľmi cenným prameňom o lesnom pasení sviň patrí aj zaujímavý urbár werdenského kláštora. Pochádza približne z roku 900. Sú v ňom zaznamenané kláštorné majetky a špeciálne aj právo na výkrm sviň v okolitých lesoch. K tomu pozri: RÖSENER, Werner. Das Kloster und die Bauern. Die Grundherrschaften von Werden und Helmstedt im Mittelalter. In GERCHOW, Jan (Hg.). *Kloster Welt Werden 799 – 1803: Das Jahrtausend der Mönche*. Köln : Wienand 1999, s. 113 – 118.

⁶⁴ BERNHARDT, W. John. *Itinerant Kingship and Royal Monasteries in Early Medieval Germany c. 936 – 1075*. Cambridge : Cambridge University Press 1993, s. 45 – 127.

⁶⁵ SALISBURY, *The Beast*, s. 54 – 59; ALBARELLA, *Pig*, s. 80 – 81.

⁶⁶ *Pîtres – Soissons*, rok 862 (Synodálne privilégium pre kostol Saint – Denis). *Die Konzilien der Karolingischen Teilreiche 860 – 874: Concilia aevi Karolini DCCCLX – DCCCLXXIV: Concilia IV* (ďalej *Conc.*): MGH. Ed. Wilfried Hartmann. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1998, s. 109.

⁶⁷ *Annalista Saxo: Die Reichschronik des Annalista Saxo: Scriptores XXXVII: MGH*. Ed. Klaus Nass. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 2006, s. 212 (rok 968). LEYSER, *Ottonian*, s. 739; SMITH, *Europe*, s. 183.

(*excepta quam Louvia et Haertz sylvae concludunt*).⁶⁸ Išlo neskôr o dôležité kráľovské územie. Je celkom možné, že v týchto lesoch sa vtedy vykonávalo aj lesné pasenie. Podľa stanoveného tribútu možno predpokladať, že chov sviň bol u Durínčanov značne rozšírený. Okrem toho krajina, kde žil tento ranostredoveký *gens*, bola hornatá a zalesnená. Boli tam preto výborné podmienky na chov. Časté zmienky o odvádzanom tribúte by mohli na túto možnosť jasne odkazovať. Durínčania ho odvádzali aj v období vlády saskej dynastie. Keď v roku 1002 prišiel Henrich II. do Durínska, miestna elita ho prijala ako svojho kráľa. Odpustil im preto odvádzanie tradičného tribútu vo forme sviň (*debitum his porcorum remisit census*).⁶⁹

Kráľovské lesy a lesné pasenie sviň

Veľa dokladov o lesnom pasení sviň sa nachádza aj v množstve kráľovských listín, ktoré sa zachovali z raného stredoveku. Dobrým dôkazom o spojitosti kráľovských lesov a výkrmu sviň je napríklad listina Karola Veľkého z roku 789. V nej potvrdil kremsmünsterskému opátstvu už skôr darované majetky. Patrili k nim aj rôzne úžitky z kráľovských lesov a špeciálne aj *in nemore pastus porcorum*.⁷⁰ Podobne to bolo aj v roku 813. Vtedy rovnaký panovník potvrdil opátstvu sv. Remigia v Remeši udelené výsady, ktoré sa vzťahovali na kráľovský les (*regiam forestam*), k čomu patrilo aj právo na *porcorum pastione*.⁷¹

Okrem uvedených prameňov sa pasenie sviň spomína aj v jednotlivých kláštorných formulároch (*formulae*). Napríklad v jednom z nich, ktorý pochádza zo známeho benediktínskeho opátstva v St. Gallen (9. stor.), sa objavujú informácie o pasení v lesoch *silva vel potius saltus... pastum vel saginam animalium... saginam porcum* alebo *sagina porcorum*. Tam sa svine pásli na žalud'och z dubov *arbores glandiferas*.⁷² V pasovskom formulári z 9. storočia sa spomína príslušenstvo jedného dvorca, ku ktorému

⁶⁸ *Die Annales Quedlinburgenses: SS rer. Germ LXXII*. Ed. Martina Giese. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 2004, s. 405, 414.

⁶⁹ *Thietmari Chron. Liber V, Cap. 14 (9)*. *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon: Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series IX.: MGH*. Ed. Robert Holtzmann. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung 1935, s. 236; LEYSER, *Ottonian*, s. 738. K inému atribútu odvádzanom vo forme sviň pozri: LEYSER, Karl. Henry I. and the Beginnings of the Saxon Empire. In *The English Historical Review*, 83, 1968, 326, s. 13 – 14.

⁷⁰ *Die Urkunden der Karolinger I.: Diplomatum Karolinorum I.* (ďalej *DK I.*): *MGH*. Ed. Engelbert Mühlbacher. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 1906, č. 247, s. 350.

⁷¹ *DK I.*, č. 284, s. 426. Podobné príklady pozri: *DK IV*. Ed. Konrad Wanner. München : Monumenta Germaniae Historica 1994, č. 13, s. 90 (853); *Die Urkunden der deutschen Karolinger I.: Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum I.* (ďalej *DGK I.*): *MGH*. Ed. Paul Kehr. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung 1934, č. 103, s. 149 (863); *DGK III*. Ed. Paul Kehr. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung 1940, č. 172, s. 261 (899).

⁷² *Formulae Sangallenses miscellaneae IX. Collectio Sangallensis Salomonis III. tempore conscripta X. Formvlae Merowingici et Karolini aevi accedunt Ordines iudiciorum Dei* (ďalej *Formvlae*): *Legum sectio V.: Formvlae*: *MGH*. Ed. Karolus Zevmer. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1886, s. 383 – 384.

patrilo aj právo na pasenie sviň v lese *de forestem ad ipsam villam pertinentem, ubi saginari possint porci*.⁷³

Ako sme už vyššie uviedli, výkrm sviň v kráľovských lesoch bol v ranom stredoveku bežnou súčasťou práv panovníka, ktorý často toto právo udeľoval svojim verným alebo rôznym cirkevným inštitúciám. Tak to bolo aj v roku 908, keď východofranský kráľ Ľudovít IV. Dieťa udelil eichstättskému biskupstvu v Bavorsku právo na lesné pasenie vo svojich lesoch *in silvis maioribus vel minoribus porcos saginare*.⁷⁴ Mohli by sme, samozrejme, ešte pokračovať v uvádzaní ďalších príkladov o výkrme sviň v kráľovských lesoch, ale o tom si povieme oveľa viac až na nasledujúcich stranách.

V tejto súvislosti je ešte celkom zaujímavé, že pre spomenuté právo na lesné pasenie sviň alebo ich výkrm v lesoch sa počas vlády otovskej dynastie začal v kráľovských listinách používať špecifický termín *saginato*. Toto podstatné meno vychádzalo z latinského slovesa *sagino*. Dôkazom toho, že výkrm sviň v lesoch bol v tomto období naozaj veľmi dôležitý, je fakt, že zmienka o ňom sa stala aj súčasťou bežných listinných formuliek používaných pri udeľovaní kráľovských majetkov. Tie sa týkali náležitosti a príslušenstva darovaného majetku. Išlo o uvádzanie ich rôznych súčastí, ako boli polia, lesy, loviská, pasienky, lúky, rieky, hory a podobne. V spomenutom období nájdeme v donačných listinách popri charakteristických *cum silvis, pratis, pascuis, venationibus, aquis* aj *cum saginationibus*. Už v listine Ota I. z roku 959 sa pri darovaní majetkov pre kanonikov v Salzburgu spomína kráľovský les (*forestum*), kde sa vykonávalo lesné pasenie *saginato*. To patrilo ku regálnemu právu panovníka.⁷⁵ Veľavravným je aj záznam v listine toho istého panovníka z roku 973, ktorá sa týkala darovania istých kráľovských majetkov pre freisingského biskupa Abraháma. Nachádzali sa v Kraňsku (dnešné územie Slovinska). Konkrétne sa uvádza, že v spomenutej oblasti bolo ich súčasťou aj právo pasenia sviň v kráľovskom lese (*insuper vero ubicumque in illa regione in foresto nostro sive in qualicumque loco pascua porcorum inventa erunt suis porcis inibi nutritis saginationem habeat*).⁷⁶ Veľmi ojedinelú a zaujímavú informáciu obsahuje listina kráľa Lothara III. z roku 1131, vydaná pri príležitosti potvrdenia istých práv pre kráľovský kláštor Brauweiler (dnešné Severné Porýnie-Vestfálsko), ktoré sa vzťahovali na úžitky v lese (*in silva*) Osning. Išlo okrem iného aj o právo na lesné pasenie v období dozrievania žaluďov. Počas jesenných mesiacov sa mohli do spomenutého lesa vyháňať svine a vykrmovať sa tam. Obdobie lesného pasenia sa nazývalo *sigil* (*porcos tempore glandinis, quod sigil vocant*

⁷³ *Collectio Pataviensis VI*. In *Formvlae*. Ed. Karolvs Zevmer, s. 460.

⁷⁴ *DGK IV*. Ed. Theodor Schieffer Berlin : Weidmannsche Verlagsbuchhandlung 1960, č. 58, s. 187.

⁷⁵ „... *cum foresto ad flumen Truna et silvis, pratis, pascuis, saginatioibus, venationibus, aquis...prout ante regali potestate in panno erant...nostro regio more praedictis canonicis...concessimus...*“ *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser I.: Diplomatum regvm et imperatorvm Germaniae I.* (ďalej *DRIG*): *MGH*. Ed. Theodor Sichel. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 1879 – 1884, č. 202, s. 282. Podobne pozri: *DRIG I.*, č. 14, s. 22, (rok 967); č. 275, s. 319 – 320 (rok 982); č. 1, s. 394 (rok 984); *DRIG III*. Ed. Theodor Sichel. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 1900 – 1903, č. 21, s. 24 (rok 1002); č. 91, s. 115 (rok 1004), č. 2, s. 695 (rok 1025).

⁷⁶ *DRIG II*. Ed. Theodor Sichel. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 1888 – 1893, č. 47, s. 57.

pascendos introducant).⁷⁷ Podľa zmieneného opisu išlo jednoznačne o žírnu pastvu sviň na žalud'och alebo bukviaciach v kráľovskom lese, pre ktorý existovalo aj miestne pomenovanie. Napríklad aj v ranostredovekom Anglicku bolo pôvodne lesné pasenie známe pod domácim termínom *denbera* (*pascua porcorum, quod nostra lingua denbera nominamus*).⁷⁸ Podobné miestne označenia tejto činnosti existujú aj v Španielsku *dehesas* alebo v Portugalsku *mondatos*.

Aj v nasledujúcich obdobiach sa pri kráľovských donáciách veľmi často, ako súčasť príslušenstva jednotlivých majetkov, špeciálne uvádza právo na pasenie sviň v lesoch panovníka. Okrem spomenutých bežných termínov sa niekedy objavujú aj menej frekvencované varianty, ako boli napríklad *pastiones porcorum, silva porcos in ea pascant, silva ad victum porcorum habeat sufficienter, silva ad usus porcorum* alebo *pastum ad porcos*. Všetky sú jasným dokladom o rozšírenom pasení sviň v kráľovských lesoch v ranostredovekej Európe.⁷⁹ Ako sme už skôr naznačili, a ako to jasne dokladajú aj vyššie spomenuté pramene, lesné pasenie sa najčastejšie vykonávalo v dubových alebo bukových lesoch. V stredoveku mali veľkú hodnotu hlavne pre produkciu žalud'ov a bukvic, ktoré slúžili na pasenie sviň. Okrem týchto plodov sa v niektorých oblastiach, kde na to boli vhodné klimatické podmienky, svine pásli aj na gaštanoch.⁸⁰ Túto možnosť napríklad uvádza spomenutý Konrád z Magenbergu vo svojej práci *Yconomica*.

Obyčajne sa v prameňoch tieto lesy spomínajú ako *silva grossa, silva glandaria* alebo veľmi výstižne ako *silva pastilis*.⁸¹ Stromy v dubových lesoch alebo lesíkoch, ktoré boli určené na pasenie sviň, sa veľmi často aj osekávali a orezávali (ang. pollarding). Hovorí sa tomu výmladkový les. Išlo o starú hospodársku techniku, keď sa kôň stromu osekávali alebo orezávali, aby sa zabezpečila oveľa väčšia úroda žalud'ov vďaka množstvu nových výhonkov.⁸² Tým sa výrazne zvýšila aj produkcia žalud'ov, na ktorých sa potom mohlo pásť oveľa viac sviň. Boli to teda človekom upravované lesy alebo lesíky. Svine sa preto nezvykli pásť v divočinách, prípadne v hustých lesoch, ale skôr to boli len riedko zalesnené územia alebo háje, kde dominovali staré stromy ako solitéry. Medzi nimi rástla tráva a niekedy aj krovie. Tráva a korenky sa popri sezónnej žírnej pastve využívali počas celého roka aj na normálne pasenie sviň.⁸³ Lesy boli

⁷⁷ DRIG VIII. Eds. Emil von Ottenthal – Hans Hirsch. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung 1927, č. 37, s. 62.

⁷⁸ WEALLEANS, *Such as*, s. 2077 – 2078.

⁷⁹ DRIG X/3. Ed. Heinrich Appelt. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 1985, č. 629, s. 124 (rok 1174); DRIG X/4. Ed. Heinrich Appelt. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 1990, č. 1 033, s. 328a (rok 1153); č. 1 079, s. 426 (rok 1155 – 1189).

⁸⁰ SCHMIDT, *Geschichte*, s. 31; WEALLEANS, *Such as*, s. 2078.

⁸¹ POUNDS, *Northwest*, s. 457 – 458; RACKHAM, *Trees*, s. 59 – 60; RACKHAM, *The History*, s. 120 – 121; FRITZBÖGER, *A Windfall*, s. 47 – 48; CLÉMENT, *Spanish*, s. 70; KEYSER, *The Transformation*, s. 360, 365.

⁸² WILSON, Dolores. Multi-Use Management of the Medieval Anglo-Norman Forest. In *Journal of the Oxford University History Society*, 2, 2004, 1, s. 3 – 4; JØRGENSEN, *Pigs*, s. 388 – 389, 393.

⁸³ RACKHAM, *Trees*, s. 60 – 61; RITTER, *Forests*, s. 21 – 22; JØRGENSEN, *Pigs*, s. 389, 393, 394.

často ohradené, čím sa vyznačovalo nielen vlastníctvo takéhoto lesa, ale zároveň sa aj zabráňovalo vstupu divých zvierat.⁸⁴

Z raného stredoveku máme k dispozícii aj zobrazenia, na ktorých pastieri svíň otriasajú a obúchávajú osekané alebo orezané stromy, ako boli iluminácie kroník alebo sochárske výzdoby kostolov.⁸⁵ O tejto činnosti sme sa už stručne zmienili pri ranostredovekom martyrológiu Wandalberta z Prümü. Pastieri mali na túto prácu špeciálne dlhé palice (trojzubce, dvojzubce alebo na vrchu ohnuté), ktorými obúchávali žalude priamo zo zeme. Pomáhali im aj pri ohýbaní konárov dubov, z ktorých potom obúchaním striasali žalude na zem. Niekedy museli vyjsť na strom a v jeho korune menšou palicou obúchať konáre. Nie všetky žalude, ktoré sa počas sezóny dostali na zem, svine skonsumovali. Ak bola úroda bohatá, žalude sa aj zbierali a v zimných mesiacoch slúžili ako krmivo. Zber žalud'ov sa napríklad opisuje aj v spomínanom živote sv. Bennona II. O týchto stredovekých hospodárskych technikách môžeme nakoniec povedať iba to, že osekanie a orezovanie stromov pre vyššiu produkciu žalud'ov alebo bukvíc malo jasnú spojitosť s lesným pasením svíň v takýchto lesoch.

Na záver tejto časti by sme chceli ešte upozorniť na zaujímavé stredoveké latinské termíny, ktoré by mohli naznačovať praktizovanie lesného pasenia svíň vo výmladkových lesoch v ranostredovekej Európe. Ide o sloveso *boscare* a z toho odvodené podstatné mená *boscus/buscus*, *boscellus* a *boscagium/buscarium*. Význam latinského slovesa *boscare* je osekanie alebo orezovanie konárov stromov v lese. Uvedené podstatné mená sa prekladajú ako les, lesík s krovinami alebo háj. Teda veľmi pravdepodobne išlo o výmladkové lesy.⁸⁶ Nie je však úplne jasné, či spomenuté termíny majú jednoznačnú spojitosť aj s praktizovaním lesného pasenia. Na základe toho, čo sme o osekaní a orezaní dubových lesov povedali vyššie, sa to zdá celkom možné. Na túto súvislosť by mohla napríklad odkazovať listina nemeckého kráľa Fridricha II. z roku 1217, podľa ktorej zobral panovník pod svoju ochranu kláštor cistercitov Ripalta di Puglia v Itálii. Udelil mu pritom aj právo na lesné pasenie vo verejných a cisárskych lesoch a zároveň i normálne pasenie na pasienkoch okolo kláštora a jeho grangríí. Jasne sa pritom odlišuje lesné pasenie *boscare in publicis et imperialibus silvis* od bežného pasenia *pascuare in pascuis circa monasterium ac grangias eius*.⁸⁷ Je veľmi pravdepodobné, že podobných príkladov by sa dalo nájsť aj viac.

⁸⁴ *LexMA IV*, s. 658; WILSON, *Multi-Use*, s. 3 – 4; FRITZBØGER, *A Windfall*, s. 83 – 85; CLÉMENT, *Spanish*, s. 75 – 77; FAITH, Rosamond. Forces and Relations of Production in Early Medieval England. In *Journal of Agrarian Change*, 9, 2009, 1, s. 27, 32; SZABÓ, Péter. Ancient woodland boundaries in Europe. In *Journal of Historical Geography*, 36, 2010, 2, s. 205 – 214.

⁸⁵ MERITT, Herbert. Beating the Oaks: An Interpretation of Christ 678 – 9. In *The American Journal of Philology*, 66, 1945, 1, s. 2 – 5, 8 – 10; WILSON, *Multi-Use*, s. 4; WEALLEANS, *Such as*, s. 2077; HUDÁČEK, Pavol. Stredovekí strážcovia lesov: kráľovskí hájníci v Uhorsku. In *História: Revue o dejinách spoločnosti*, 11, 2011, 3 – 4, s. 13 – 18; JØRGENSEN, *Pigs*, s. 389, 390 – 391, 394.

⁸⁶ *MLLM*, s. 102, 110; CORÉDON, Christopher – WILLIAMS, Ann (eds.). *A Dictionary of Medieval Terms and Phrases* (ďalej *DMTP*). Cambridge : D. S. Brewer 2004, s. 46.

⁸⁷ *DRIG XIV/2*. Ed. Walter Koch. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 2007, č. 406, s. 464.

Stredoveké lesy a čriedy sviň

Lesné pasenie patrilo medzi veľmi dôležitý hospodársky spôsob chovu sviň. V ranostredovekých prameňoch sa môžeme v súvislosti s tým stretnúť aj s ojedinelým javom, ktorý sa vo vrcholnom alebo neskorom stredoveku už vôbec neobjavuje. Máme na mysli odhady veľkosti kráľovských alebo cirkevných lesov. Robili sa podľa toho, koľko sviň sa v nich mohlo napásť alebo vykŕmiť.⁸⁸ Takéto lesy sa spomínajú prevažne len pod jednoduchým latinským termínom *silvae*. Vôbec sa pritom nepoužívajú špecifické pomenovania ako *silva grossa*, *silva glandaria*, *silva pastilis* alebo *boscus*, *boscagium*. Napriek tomu vždy šlo o dubové alebo bukové lesy, ktoré boli určené aj na výkrm sviň.

Odhady veľkosti lesa sa v ranom stredoveku používali ako miera na lesy určené na pasenie sviň a pôvodne sa týkali len kráľovských majetkov, kde sa vo veľkom chovali svine.⁸⁹ Prvé záznamy o tom pochádzajú už z 9. storočia. Ide prevažne o územie Franskej ríše. Veľmi často sa s týmto spôsobom určovania lesov môžeme v 11. – 12. storočí stretnúť napríklad aj v stredovekom Anglicku. Už dôležitý pozemkový súpis majetkov zo stredovekého Anglicka a časti Walesu známy ako *Domesday Book* obsahuje množstvo údajov o tomto type lesa; vymeriaval sa podľa počtu sviň, ktoré sa tam mohli vykŕmiť.⁹⁰ Tento dokument z roku 1086 je zaujímavý aj preto, že na základe jeho údajov o lesoch, oráčinách, lúkach, pasienkoch a pod. sa dnes robia odhady celkového zalesnenia Anglicka a Walesu v 11. storočí. Podľa neho možno stanoviť aj rozlohu lesov, ktoré boli určené na lesné pasenie. Dnes sa preto vie, že v 11. storočí bolo lesné pasenie najrozšírenejšie v oblastiach východného Anglicka. Tam sa nachádzalo najviac lesov určených na výkrm sviň.⁹¹

⁸⁸ POUNDS, *Northwest*, s. 457 – 458; WILSON, Dolores. Implications of feeding pigs in the Anglo – Norman forest. In JELEČEK, Leoš at al. (eds.). *Dealing With Diversity: Proceedings of the Second International Conference of the European Society for Environmental History*. Prague : Charles University Faculty of Science 2003, s. 399; ALBARELLA, *Pig*, s. 77; KEYSER, *The Transformation*, s. 360.

⁸⁹ WITNEY, *The Economic*, s. 28, 30 – 31; HARVEY, Sally. *Domesday England*. In HALLAM, H. E. (ed). *The Agrarian History of England and Wales : Volume II. 1042 – 1350*. Cambridge : Cambridge University Press 1988, s. 127 – 133.

⁹⁰ NEILSON, *Early*, s. 54 – 55; DARBY, H. Clifford. *Domesday Woodland*. In *Economic History Review, New Series*, 3, 1950, 1, s. 21 – 43; YATES, Edward Marshall. Medieval Assessments in North – West Sussex. In *Transactions and Papers (Institute of British Geographers)*, 20, 1954, s. 82; DARBY, H. Clifford. *Domesday England*. Cambridge : University Press 1977, s. 171 – 207; YOUNG, *Forests*, s. 131; HARVEY, *Domesday*, s. 89, 92 – 94, 127 – 133; McDONALD, John. *Production Efficiency in Domesday England, 1086*. London – New York : Routledge 1998, s. 8, 53, 54, 59, 60; JONES, Richard – PAGE, Mark. Characterizing Rural Settlement and Landscape: Whittlewood Forest in the Middle Ages. In *Medieval Archaeology*, 47, 2003, 1, s. 71, 74, 82; JØRGENSEN, *The Roots*, s. 122 – 124; GREEN, *Forest*, s. 419.

⁹¹ HOLLY, D. The Domesday Geography of Leicestershire. In *Transactions of the Leicestershire Archaeological Society*, 20, 1938, s. 180 – 182; DARBY, *Domesday*, s. 171 – 207; RACKHAM, *Trees*, s. 58 – 62; RACKHAM, *The History*, s. 75 – 79; DARBY, H. Clifford. *The Domesday Geography of Eastern England*. Cambridge : Cambridge University Press 1971, s. 56 – 59, 142 – 144, 195 – 200, 254 – 256, 341 – 342.

Aby sme si mohli získať jasnejšiu predstavu, ako vyzeralo označovanie lesov v ranostredovekých listinách, podľa počtu sviň, ktoré sa tam mohli vykŕmiť, spomenieme aspoň niektoré z nich. Napríklad, keď v roku 858 kráľ Lotharingie Lothar II., ktorý pochádzal z dynastie Karolovcov, potvrdil svojmu lekárovi (*medicus*) Aussardovi právo na užívanie istých majetkov, spomína sa pri jednom dvorci aj les pre 50 sviň (*silvam qua possunt saginari porci L*).⁹² Ten istý kráľ v roku 860 vrátil lyonskému arcibiskupstvu majetky, ktoré mu boli neoprávnene odňaté. Podobne, ako v predchádzajúcom prípade, sa uvádza les až pre neuveriteľných 1 500 sviň (*silva ad mille quingentos porcos saginandos*).⁹³ Dva roky pred svojou smrťou stihol ešte spomenutý panovník v roku 867 vymeniť istý majetok so svojím vazalom. Išlo o územie, kde bolo možné vybudovať 100 usadlostí a kde sa nachádzal les pre 1 000 sviň (*insaginari porci mille*). Súčasťou iného dvorca bol ešte ďalší les, kde sa mohlo vykŕmiť 200 sviň (*de foreste ubi possunt saginari porci CC*).⁹⁴ V roku 858 východofranský kráľ Ľudovít II. Nemec potvrdil majetkovú dohodu medzi speierským biskupom a jeho vazalmi, pričom sa spomína aj polovica kráľovského lesa pre 200 sviň (*forestem dimidiam... id est ad saginandos porcos duccentos*).⁹⁵ O niečo neskôr v roku 867 ten istý panovník daroval opátstvu sv. Cyriaka v Neuenhausen (dnešné Severné Porýnie-Vestfálsko) kráľovské majetky. Patril k nim aj les *de silva inde possunt pasti porci XX*.⁹⁶ Napokon i v listine rímsko-nemeckého cisára Arnolfa Koruntánskeho z roku 891 sa pri potvrdení výmeny majetkov medzi kláštorom Stablo (dnešné Belgicko) a významným mužom Ricariom spomína známe kráľovské územie. Išlo o Ardeny spolu s lesom Herz, kde sa nachádzali najlepšie lesy pre 1 000 sviň (*silvis optimus ad porcos milles saginandos*). Použitie prídavné meno *optimus* zrejme malo vyjadriť bohatosť a úrodnosť dubových alebo bukových lesov v tejto oblasti.⁹⁷

Aj z obdobia vlády otovskej dynastie sa zachovali podobné doklady o tomto type lesa. Oto III. v roku 992 daroval kláštoru sv. Albana pri Mníchove šesť kráľovských lánov vo svojom lese (*forestum*). V hraniciach tohto veľkého kráľovského lesa bol aj les (*silva*) pre 40 sviň (... *VI regales mansos in foresto nostro... cum silva una ad XL porcos saginandos in pago Nahgowe... usum donavimus*).⁹⁸ Nakoniec spomenieme ešte dva príklady z 12. storočia. Prvým z nich je listina Konráda III. Štaufského z roku 1144. V nej potvrdil vilichskému kláštoru (dnešné Severné Porýnie-Vestfálsko) práva a majetky podľa starších donácií svojich predchodcov Ota III. a Henricha II. Patrili tam aj kráľovské lesy, na ktoré sa vzťahovalo regálne právo panovníka. To sa týkalo aj pase-
nia sviň (*pastum porcorum et verrium*). Lesy boli určené na výkrm 1 000, 400, 200 sviň a 14 bravov.⁹⁹ Listina cisárovnej a sicílskej kráľovnej Konštancie z roku 1195 obsahuje

⁹² *DK III*. Ed. Theodor Schieffer. Berlin – Zürich : Weidmannsche Verlagsbuchhandlung 1966, č. 8, s. 395.

⁹³ *DK III*, č. 15, s. 407.

⁹⁴ *DK III*, č. 31, s. 436.

⁹⁵ *DGK I*, č. 92, s. 133.

⁹⁶ *DGK I*, č. 123, s. 173.

⁹⁷ *DGK III*, č. 94, s. 138.

⁹⁸ *DRIG II*, č. 105, s. 517.

⁹⁹ „... item silva Waltresholz, item in silva Lomerholz iusticia et pastum mille et CCCCor porcorum et

zaujímavé informácie. V nej udelila cisterciiskému kláštoru v Novara di Sicilia právo na pasenie rôznych zvierat, ktoré v kláštore chovali. Toto právo sa vzťahovalo len na územie patriace cisárovnej (*libere pascua omni tempore per terram demanii nostri pro mille ovibus, pro centum vaccis et quadinginta iumentis*). Okrem toho sa špeciálne spomína aj právo lesného pasenia na žaluďoch pre 160 sviň (*pro centum saxaginta porcis usum glandium percipere concedimus*).¹⁰⁰

Ako vidieť, v niektorých prameňoch to boli aj lesy, kde sa mohlo napásť až vyše 1 000 sviň.¹⁰¹ V staršej literatúre sa zvyklo tvrdiť, že záznamy o lesoch s istým počtom sviň vypovedali aj o skutočnej veľkosti lesa.¹⁰² Teraz sa o tomto názore už pochybuje. Nie je totiž úplne jasné, prečo by mal počet sviň v týchto prípadoch vyjadrovať aj reálnu veľkosť lesa. Skôr sa zdá, že šlo iba o približné odhady výkrmu sviň na žaluďoch, ktoré vychádzali z predchádzajúcich skúseností podľa jednotlivých rokov. Každý rok totiž nebola úroda rovnaká a všetky stromy nezarodili rovnako. Určite sa striedali obdobia, keď bola produkcia žaluďov raz nízka a raz zase vysoká.¹⁰³ Čosi podobné sa opisuje napríklad v spomenutom živote sv. Havla. Odhady lesa na pasenie iste zohľadňovali aj tieto okolnosti. Preto je veľmi pravdepodobné, že v týchto prípadoch išlo len o priemerné úrody žaluďov, ktoré v takomto lese zvykli dozrievať.

Dnes sa už nepochybuje o tom, že vymeriavanie lesov podľa počtu sviň sa týkalo aj práva na žirnu pastvu, a nie vždy súviselo s rozlohou lesa. Jednoducho, údaj o lese povedzme pre 100 sviň v skutočnosti vyjadroval len právo na ich výkrm vzťahujúci sa na pasenie 100 sviň v lese a nenaznačoval jeho skutočnú veľkosť.¹⁰⁴

Právo na lesné pasenie a kráľovský regál

Napokon sme sa dostali k ďalšej veľmi dôležitej záležitosti, ktorá súvisela s lesným pasením sviň. Ide o kráľovské právo na ich jesenný výkrm v dubových alebo bukových lesoch. Bola to pôvodne bežná súčasť kráľovského regálu uplatňovaného v ranostredovekej Európe. S pasením na kráľovských alebo neskôr aj cirkevných majetkoch preto veľmi úzko súvisel výber poplatkov za sezónne pasenie sviň a ich výkrm v lesoch. S tým boli spojené aj dohody o tejto činnosti, známe pod špecifickými stredovekými

XIII verrium...ad usum monasterii, in silva Kaldovreholz, in Wolkeshemereholz iusticia et quantum volunt ad omnem usum, in silva Aldendagenbrucg et in lungendagenbruch omnem iusticiam et quantum volunt ad usum, in silva Vethelgarde totam iusticiam...et CCorum porcorum pastum, in villa Eidtorph bannum et iusticiam super omnes silvas.“ DRIG IX. Ed. Friedrich Hausmann. Wien – Köln – Graz : Hermann Böhlau Nahf. 1969, č. 105, s. 189.

¹⁰⁰ DRIG XI/3. Ed. Theo Kölzer. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 1990, č. 10, s. 33.

¹⁰¹ K počtom sviň na kráľovských majetkoch pozri: NEILSON, *Early*, s. 54 – 55; HARVEY, *Domesday*, s. 83, 129 – 130; POSTAN, *Village*, s. 236; HENNING, *Landwirtschaft*, s. 783 – 784; McDONALD, *Production*, s. 53; FALKENBERG – HAMMER, *Zur Geschichte...* 2, s. 292, 297.

¹⁰² SHAW, *Geography*, s. 233; POUNDS, *Northwest*, s. 448; HARVEY, *Domesday*, s. 127 – 133.

¹⁰³ RACKHAM, *The History*, s. 122; HAMILTON, *Rooting*, s. 999 – 1000.

¹⁰⁴ RACKHAM, *Trees*, s. 58 – 62; RACKHAM, *The History*, s. 75 – 79; HARVEY, *Domesday*, s. 127 – 133; RACKHAM, *The Last*, s. 31 – 32, 86.

názvami *panagium*, *pastio*, *pastionaticus*, *pasqueragium*, *pascuarium*, *sagina*, *saginatatio*, *forestagium* alebo aj *agistamentum*.¹⁰⁵ Išlo o právne termíny, ktoré odkazovali na povolenie výkrmu sviň v lesoch. Význam rozšíreného latinského slova *pannagium* v ranom stredoveku bol kŕmenie sviň na spadnutých žalud'och. Pôvodne však bolo toto slovo odvodené z *pastium* vo význame kŕmenie. Zdvojené *n* odkazuje na skrátenie zo slova *pastinagium*. To je zase odvodené zo slova *pasnage*, ktoré pochádzalo zo starej francúzštiny. Jeho význam bol platenie zemepánovi za právo výkrmu sviň v jeho lesoch. Keďže sa v tomto prípade uvažuje o starofrancúzskom pôvode slova, predpokladá sa, že tak termín, ako aj reálna prax výberu poplatku za pasenie mali pôvod niekde vo Franskej ríši. Neskôr sa mal tento termín spolu s platením za pasenie rozšíriť počas raného stredoveku takmer do celej západnej Európy.¹⁰⁶

Ako sme už spomenuli, išlo pôvodne o kráľovský regál, konkrétne o poplatky za využívanie lesov panovníka (*forestae*), ktoré boli určené na výkrm sviň.¹⁰⁷ Kráľovi, na ktorého území sa nachádzali takéto lesy, plynuli z tejto činnosti značné finančné zisky,¹⁰⁸ a to najmä preto, že nie všade boli dubové alebo bukové lesy vhodné na výkrm. A tak ich roľníci alebo aj majitelia väčších panstiev z blízkeho okolia využívali na jesenný výkrm sviň pred ich porážkou. Za to však museli platiť kráľovi alebo tým, ktorí mali právo na zisk z lesného pasenia, stanovené poplatky.¹⁰⁹ Po hodnotnej žirnej pastve, keď svine dosiahli požadovanú hmotnosť, sa im to aj tak veľmi oplatilo.

Pôvodne bol výkrm sviň najintenzívnejší práve v kráľovských lesoch. Keďže väčšina z nich patrila do regálneho práva panovníka, pasenie v nich sa riadne kontrolovalo. Napriek tomu niekedy dochádzalo k jeho porušovaniu alebo obchádzaniu. Keďže panovník mal vždy z poskytovania lesného výkrmu sviň pre rôznych záujemcov jasné výhody, dôsledne dohliadal na jeho dodržiavanie. Túto úlohu vykonávali kráľovskí

¹⁰⁵ *LexMA IV*, s. 658 – 663; DARBY, *Domesday*, s. 23, 27, 30; *MLLM*, s. 31. 442 – 443, 768 – 769, 770, 929; *DMTP*, s. 129, 210; POSTAN, *Village*, s. 219, 236; RACKHAM, *Trees*, s. 59 – 60; KAEUPER, *Forest*, s. 129; RACKHAM, *The History*, s. 122; BERNHARDT, *Itinerant*, s. 238 – 239; RACKHAM, *The Last*, s. 83 – 86; FRITZBÖGER, *A Windfall*, s. 205 – 214.

¹⁰⁶ SHAW, *Geography*, s. 234 – 235; JØRGENSEN, *Pigs*, s. 389; WEALLEANS, *Such as*, s. 2077.

¹⁰⁷ NEILSON, *Early*, s. 56; POUNDS, *Northwest*, s. 457 – 458; HASSINGER, *Regalien*, s. 284 – 285; YOUNG, R. Charles. English Royal Forest under the Angevin Kings. In *The Journal of British Studies*, 12, 1972, 1, s. 9 – 10; RACKHAM, *Trees*, s. 58 – 62; HARVEY, *Domesday*, s. 128 – 129; BOSHOFF, *Königtum*, s. 83 – 84; FOARD, Glenn. Medieval Woodland, Agriculture and Industry in Rockingham Forest, Northamptonshire. In *Medieval Archaeology*, 45, 2001, s. 49; SCHMIDT, *Geschichte*, s. 24 – 25; ASTON, *Medieval*, s. 71 – 72, 79 – 82, 85 – 86, 103.

¹⁰⁸ POSTAN, *Village*, s. 219, 236; GOCKEL, *Karolingische*, s. 80 – 82; YOUNG, *English*, s. 9 – 10; RACKHAM, *Trees*, s. 135 – 141; LEYSER, *Otonian*, s. 738; CANTOR, Leonard. *Forests, Chases, Parks and Warrens*. In CANTOR, M. Leonard (ed.). *The English Medieval Landscape*. Bristol : Typeset by Leaper & Garrd Ltd 1982, s. 62 – 65; RACKHAM, *The History*, s. 119 – 122; HARVEY, *Domesday*, s. 94 – 95; RACKHAM, *The Last*, s. 82 – 86; WILSON, *Implications*, s. 399 – 340; WILSON, *Multi-Use*, s. 8 – 10; JØRGENSEN, *The Roots*, s. 122; GREEN, *Forest*, s. 419, 427.

¹⁰⁹ YATES, *Medieval*, s. 84 – 85, 88 – 89; SMITH, *A grumphy*, s. 715; ASTON, *Medieval*, s. 103; ASTON, Mick et al. *Medieval farming in Winscombe parish in North Somerset*. In *Somerset Archaeology and Natural History*, 155, 2012, s. 85.

„úradníci“ (*magister forestariorum, forest minister, custodes silvarum*),¹¹⁰ ktorí kontrovali a strážili výber poplatkov za pasenie sviň v kráľovských lesoch.¹¹¹ Nikto tam nemohol slobodne pásť bez kráľovského povolenia alebo zaplatenia stanoveného poplatku.¹¹² Presne tak to bolo už v jednom z bodov spomenutého *Lex Visigothorum*. Dobrým príkladom o výbere poplatkov v kráľovských lesoch je záznam o založení kláštora (*Notitia foundationis*) sv. Jána v Čiernom lese na juhozápade dnešného Nemeccka približne z roku 1130, kde sa spomínajú aj kráľovskí hájníci (*forestarii*). Vyberali poplatky (*census et decima*) za lesné pasenie sviň (*de pastione porcorum*) v lesoch, ktoré mali na starosti.¹¹³

Postupom času panovníci udeľovali rôznym cirkevným inštitúciám alebo aj súkromným osobám oslobodenie od tohto poplatku. Často sa stávalo, že mohli pri donácii lesa získať aj právo výberu kráľovského poplatku za pasenie, ktoré si potom mohli nechať. Podobne ako predtým panovník aj oni mali značné príjmy z poskytnutia lesa na vykrmovanie sviň iným záujemcom.¹¹⁴

S právom na výber poplatku za pasenie sa môžeme stretnúť aj na majetkoch predstaviteľov významných rodov, ktorí sa pohybovali okolo kráľovského dvora. Vo svojich lesoch, ktoré dostali od panovníka za verné služby, vyberali tiež podľa starého zvyku poplatky z lesného pasenia sviň. Niektorí z nich, podobne ako to robili králi, zvykli rôznym kláštorom poskytovať oslobodenie od platenia poplatkov za lesné pasenie sviň vo svojich lesoch. Zvyčajne pritom išlo o bývalé kráľovské lesy, ktoré sa donáciou dostali do ich rúk.¹¹⁵

¹¹⁰ *LexMA IV*, s. 658 – 663; NEILSON, *Early*, s. 58 – 59; DARBY, *Domesday*, s. 40 – 42; YOUNG, *English*, s. 1 – 3, 8 – 9; NICHOLLS, H. Philip. On the Evolution of a Forest Landscape. In *Transactions of the Institute of British Geographers*, 56, 1972, s. 57 – 58; CANTOR, *Forests*, s. 58; BIRRELL, Jean. Deer and Deer Farming in Medieval England. In *The Agricultural History Review*, 40, 1992, 2, s. 112 – 114; WATKINS, Andrew. The Woodland Economy of the Forest of Arden in the Later Middle Ages. In *Midland History*, 18, 1993, s. 19 – 22; JONES – PAGE, *Characterizing*, s. 74 – 75; FRITZ-BØGER, *A Windfall*, s. 47 – 48, 56 – 57, 166 – 168, 231 – 232; WILSON, *Multi-Use*, s. 8 – 10.

¹¹¹ GOCKEL, *Karolingische*, c. d., s. 80; HUDÁČEK, *Stredovekí*, s. 13 – 18.

¹¹² *LexMA IV*, s. 658 – 663; NEILSON, *Early*, s. 56 – 59; DARBY, *Domesday*, s. 23, 27, 30; DARBY, H. Clifford. The Changing English Landscape. In *The Geographical Journal*, 117, 1951, 4, s. 379 – 380; POSTAN, *Village*, s. 218 – 219; ABEL, *Königshöfe*, s. 106; YOUNG, *Forests*, s. 131; BIRRELL, Jean. Common Rights in the Medieval Forest: Disputes and Conflicts in the Thirteenth Century. In *Past and Present*, 117, 1987, s. 36 – 38; HARVEY, *Domesday*, s. 94 – 95; EPPERLEIN, Siegfried. *Waldnutzung, Waldstreitigkeiten und Waldschutz in Deutschland im hohen Mittelalter: 2. Hälfte 11. Jahrhundert bis ausgehendes 14. Jahrhundert*. Stuttgart : Franz Steiner Verlag 1993, s. 25; NITZ, *Siedlungsstrukturen*, s. 83 – 84; JONES – PAGE, *Characterizing*, s. 71 – 72; WILSON, *Implications*, s. 399 – 340; SCHMIDT, *Geschichte*, s. 24 – 25.

¹¹³ *Notitia foundationis cellae S. Iohannis prope Tabernas: Scriptorvm XVII: MGH*. Ed. Georgivs Heinrichvs Pertz. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1888, s. 1 004.

¹¹⁴ ABEL, *Königshöfe*, s. 106; STÖRMER, *Frühmittelalterliche*, s. 394 – 395; BERNHARDT, *Itinerant*, s. 163, 283; WILSON, *Implications*, s. 399 – 340; GREEN, *Forest*, s. 419.

¹¹⁵ PAINTER, Sidney. The Lords of Lusignan in the Eleventh and Twelfth Centuries. In *Speculum*, 32, 1957, 1, s. 88; STÖRMER, *Frühmittelalterliche*, s. 394 – 395; LIVINGSTONE, Amy. Kith and Kin: Kinship and Family Structure of the Nobility of Eleventh – and Twelfth-Century Blois-Chartres. In *French Historical Studies*, 20, 1997, 3, s. 444 – 445, 446, 449.

Tak ako v predchádzajúcich častiach tohto príspevku aj v tejto poslednej si uvedieme niekoľko príkladov z ranostredovekých prameňov ohľadom výberu kráľovských poplatkov za lesné pasenie. Napríklad, už v ustanoveniach merovejovského kapitulára z roku 560 vydaného za vlády Chlothara I. sa spomínajú kráľovské poplatky, ktoré sa platili z novo vyklčovaných pozemkov a za právo lesného pasenia sviň (*Agraria, pascuaria, vel decimas porcorum, ecclesiae pro fidei nostrae devotione concedimus*).¹¹⁶ Podobne to bolo aj v nasledujúcom kapitulári kráľa Chlothara II. z roku 614. V jednom z jeho článkov sa uvádza, že ak by nebol možný výkrm sviň, iste z dôvodu neúrody žaluďov v lese, nemal by sa z tejto činnosti vyžadovať žiadny poplatok pre kráľovskú komoru (*Et quandoquidem pastio non fuerit, unde porci debeant saginari, cellarinis in publico non exigatur*).¹¹⁷ Rovnako aj v *Lex Baiwariorum* môžeme pri zmienke o cirkevných poddaných (*colonis vel servis*) natrafiť na to, že ich povinnosťou bolo poskytovať rôzne služby a odvádzať isté dávky, čo sa vzťahovalo aj na poplatky za právo lesného pasenia (*pascuarium desolvat*).¹¹⁸ V roku 532 daroval franský kráľ Dagobert I. časti z kráľovských majetkov v Lonroy a Méobecqu (dnešné stredné Francúzsko) Sigiramnusovi archidiakonovi z Tours na založenie kláštora. Okrem rôznych iných záležitostí patrilo k nim aj právo *silvarum pascuariis et capite censu ex omnibus hominibus ad ipsam curiam pertinentibus*.¹¹⁹ Keď v rokoch 633 – 657 merovejovský kráľ Sigibert III. udelil kostolu v Speyeri desiatky zo všetkých príjmov na svojich majetkoch, ktoré sa nachádzali v grófstve Speyer, jasne sa pritom spomína aj právo na lesné pasenie sviň *fisci faciant decimas porcorum, qui in forestis insaginat... in ipso pago Spirensae ad fiscos nostros pertinetur*.¹²⁰ O niečo neskôr v roku 724 zase ďalší merovejovský panovník Theuderich IV. znovu daroval kráľovské majetky kláštora Maursmünster v Alsasku a zdôraznil, že nikto nemá bezprávnne využívať udelené kláštorné majetky. To sa týkalo aj ich lesov, kde *ut nullus ibidem campos facere, nec porcos saginare, nec materiam succidere*.¹²¹

Asi najznámejší príklad o platení za právo výkrmu sviň v kráľovských lesoch je záznam už v spomenutom *Capitulare de villis* z obdobia vlády Karola Veľkého. Jasne sa v ňom zdôrazňuje, aby sami kráľovskí správcovia majetkov a najvýznamnejší ľudia okolo dvora boli pri výkrme svojich sviň ako prví dobrým príkladom v platení poplatku za toto pasenie v lesoch panovníka (*Et iudices, si eorum porcos ad saginandum in silvam nostram miserint vel maiores nostri aut homines eorum, ipsi primi illam decimam donent ad exemplum bonum proferendum, qualiter in postmodum ceteri homines illorum decimam pleniter persolvent*).¹²² Toto ustanovenie zrejme vypovedá o bežnom

¹¹⁶ *Chlothacharii I. regis constitutio, Cap. XI*. In *LL*, s. 3. K tomu pozri: ESDERS, *Römische*, s. 220, 224, 227, 232 – 235.

¹¹⁷ *Chlothacharii II. edictum anni 614, Cap. XXIII*, s. 15.

¹¹⁸ *Lex Baiwariorum I / XIII*, s. 286. K tomu pozri: ESDERS, *Römische*, s. 228, 232.

¹¹⁹ *Die Urkunden der Merowinger I.: Diplomata regum Francorum e stirpe Merovingica I.* (ďalej *DD Mer.*): MGH. Ed. Theo Kölzer. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2001, č. 60, s. 149 – 150.

¹²⁰ *DD Mer. I*, č. 46, s. 120.

¹²¹ Tamže, č. 186, s. 464.

¹²² *Capitulare de villis, Cap. 36*, s. 86. Ku kráľovským desiatkom z tohto obdobia pozri: CONSTABLE, Giles. *Nona et Decima: An Aspect of Carolingian Economy*. In *Speculum*, 35, 1960, 2, s. 224 – 250.

obchádzaní platenia za spomenuté regálne právo aj jeho najvernejšími. Aby sa to ďalej neopakovalo, museli ho ako prví riadne dodržiavať jeho najbližší. Veľavravným príkladom je aj potvrdenie majetkov a práv kláštora San Zeno vo Verone Ľudovítom II. Koktavým v roku 853 na základe starších listín Karola Veľkého, ako aj listín ďalších panovníkov. Priamo sa pritom uvádza právo kláštora: „... *ut in regalibus tam silvis quam et in ceteris pascuis licentiam haberent greges... porcorum... vel ceterorum animalium ad ipsum monasterium pertinentia absque aliqua datione aut exactione publica pascua habere.*“¹²³ Podobne to bolo aj v roku 861. Vtedy kráľ Ľudovít II. Nemeč potvrdil výmenu majetkov medzi opátstvom St. Gallen a grófom Konrádom. Spomína sa pritom, že v okolitých lesoch mal kláštor právo *pasturam animalibus, qui in eadem cellula sunt, hoc est in iumentis et bubus et ovibus et porcis atque capris.*¹²⁴ V roku 897 zase cisár Arnulf daroval biskupstvu vo Wormse kráľovské desiatky vzťahujúce sa na isté územie (*decimationem totius nostre salice terre*). Konkrétne išlo aj o *decimum porcum et decimum pullum et decimum maltrarium de silva.*¹²⁵ O niečo neskôr v roku 899 ten istý panovník udelil za svoju spásu, ako aj za duše svojich rodičov kaplnke Ranshofen, ktorú sám vybudoval, dve jutrá oráčin, mlyn, právo na ťažbu dreva, seno a výkrm sviň v kráľovských lesoch Weihart a Hohinhart (*in altero foresto Hohinhart, et in utroque saginationem porcorum... eidem contulimus ecclesie pro remedio parentum nostrorum et anime nostre liberatione*).¹²⁶ Zaujímavý prípad sa spomína v roku 908, keď po dlhšom spore o užívanie práv v kráľovskom lese pri Dommartine vydal burgundský kráľ Rudolf I. listinu, v ktorej ich prisudzuje kostolu sv. Martina. Ten patrilo do lausanského biskupstva. Uvádza sa, že toto biskupstvo bežne užívalo právo lesného pasenia sviň v tomto lese (*usum habeat... ad porcos saginandos*). Pre nezhody s kráľovskými lovcami a hájnikmi bolo potrebné toto ich staré právo prešetriť. Sám biskup Boso si v tejto veci jasne uvedomoval, že za právo lesného pasenia treba platiť, pretože to patrí ku kráľovskému regálu (*quia pastionaticum nec silvaticum debet ad regiam potestatem persolvere*).¹²⁷ Nakoniec však bolo užívanie práva na výkrm sviň právoplatne prisúdené spomenutému biskupstvu.

Množstvo dokladov o právach na lesné pasenie obsahujú aj pramene z obdobia vlády saskkej dynastie. Keď Oto I. v roku 937 obdaroval majetkami novovybudovaný kláštor sv. Mórica v Magdeburgu, ich súčasťou boli aj kráľovské lesy. Mnisi dostali právo na využívanie dreva, byliniek a výkrmu sviň (*liceat ut in eis et ligna et herbe in usus sint et porci saginentur*).¹²⁸ Napokon ten istý panovník ešte v roku 960 udelil tomu istému kláštoru ďalšie právo na výkrm sviň (*heremo porcos saginandi concessimus*).¹²⁹ O niečo neskôr okolo roku 981 zase Oto II. daroval kláštoru Hornbach (dnešné Porý-

¹²³ *DK IV*, č. 13, s. 90.

¹²⁴ *DGK I*, č. 103, s. 149.

¹²⁵ *DGK III*, č. 154, s. 235.

¹²⁶ Tamže, č. 172, s. 261.

¹²⁷ *Die Urkunden der burgundischen Rudolfinger: Regum Burgundiae e stirpe Rudolfina diplomata et acta: MGH*. Ed. Theodor Schieffer. München : MGH, 10, 1977, s. 108 – 109.

¹²⁸ *DRIG I*, č. 14, s. 102.

¹²⁹ Tamže, č. 214, s. 296. K tomu pozri: LEYSER, *Henry I.*, s. 25.

nie-Falcko) šesť kráľovských lánov v Quirnbachu a poskytol mu aj právo na žirnu pasťvu sviň v kráľovskom lese, ktoré chovali v kláštore. To sa týkalo vykŕmnia mladých sviň na území spomenutých lánov, kde sa mohli dobre pást' bez akéhokolvek poplatku (*a nobis ecclesie date impinguatur fetura porcorum sine decimacione, qui in areis earumdem hobarum nutrirri possint*).¹³⁰ Mali sa dostatočne vykŕmiť na žalud'och, aby tak získali požadovanú hmotnosť pred porážkou. V roku 998 sa spomína spor medzi Arbulfom a Wadaldom o biskupskú hodnosť v ausonskej diecéze (dnešné Španielsko). Súčasťou biskupstva boli rôzne majetky, medzi ktoré patrili aj poplatky z mýta a z práva lesného pasenia (*pascuaria... ad ius ecclesiae pertinent*).¹³¹ Henrich II. ako ďalší príslušník saskej dynastie potvrdil v roku 1012 kláštoru Seligenstadt už skôr udelené kráľovské majetky a práva. Ich súčasťou bolo aj osobitné právo na poplatky zo zisku z lesného pasenia sviň v kráľovskom lese... *in silva omnem decimacionem sive ex porcorum precio ... usu provenire poterit*.¹³² Podobná zmienka je aj vo sfalšovanej listine významného panovníka zo sálskej dynastie Henricha IV., ktorý v roku 1065 daroval isté práva opátstvu sv. Maximina pri Trevíre. Prisúdil mu aj nárok na zisk z poplatkov vyberaných počas výkrmu sviň vo všetkých lesoch a lesíkoch, ktoré sa nachádzali na jeho území (*de omnibus silvis sive nemoribus in sancti Maximini fundo iacentibus decimam partem tam in arboribus quam de precio porcorum*).¹³³ Keď sa Konrád III. stal v roku 1138 panovníkom Rímskonemeckej ríše, vydal pri tejto príležitosti aj listinu pre kláštor Bedrug a udelil mu právo na ťažbu dreva a pasenie zvierat v kráľovskom lese. To sa však nevzťahovalo na svine v čase žirnej pasťvy (*de silva quadam Ketele et ius pascue in eadem silva quorumlibet animalium exceptis porcis in tempore glandium*).¹³⁴ Panovník si teda ponechal právo využívať lesné pasenie sviň v období dozrievania žalud'ov pre seba. Samozrejme, ak by chceli mnísi vykŕmiť svine v zmienenom lese, mohli tak urobiť za obvyklý poplatok. V roku 1164 udelil Fridrich I. Barbarossa obľúbenému cisárskemu falcu Haguenau v Alsasku mestské privilégium. Jedným z práv bolo aj slobodné pasenie sviň v kráľovskom lese (*Porcos... ad pascendum libere compellat*).¹³⁵ Ten istý panovník neskôr v roku 1177/1178 potvrdil aj majetky a práva premonštráckeho kláštora Étival v Lotrinsku, vybudovaného v známom lesnatom území vo Vogézach. Pri opise jeho hraníc sa spomína aj jeden les (*silva Livwiz*), kde sa vykrmovali svine za poplatok (*pasnagium porcorum in nemore... pascentium*).¹³⁶

Už v 10. – 11. storočí sa začínajú objavovať prvé doklady, že právo na lesné pasenie

¹³⁰ DRIG II, č. 246, s. 278.

¹³¹ Rom, rok 998. *Die Konzilien Deutschlands und Reichsitaliens 916 – 1001: Concilia aevi Saxonici DCCCCXVI – MI: Conc. VI: MGH*. Ed. Ernst-Dieter Hehl. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani 1987 – 2007, s. 555.

¹³² DRIG III, č. 252, s. 290.

¹³³ DRIG VI. Eds. Dietrich von Gladiss – Alfred Gawlik. Berlin – Weimar – Hannover : Weidmannschen Verlagsbuchhandlung – Verlag Hermann Böhlhaus Nachfolger – Hahnsche Buchhandlung 1941 – 1978, č. 159, s. 208.

¹³⁴ DRIG IX, č. 7, s. 14.

¹³⁵ DRIG X/2. Ed. Heinrich Appelt. Hannover : Hahnsche Buchhandlung 1979, č. 447, s. 347.

¹³⁶ DRIG X/4, č. 1072, s. 411; SCHMIDT, *Geschichte*, s. 25.

sa udeľovalo pre rôzne cirkevné inštitúcie, ako aj súkromným osobám,¹³⁷ prevažne pochádzajúcim z významných a bohatých rodov, ktoré zvykli odkazovať právo na pasenie jednotlivým kláštorom vo svojich testamentoch. Tak to bolo napríklad v testamente Deodata z roku 978 – 996. Je uložený v burgundskom kláštore St.-Marcel-lès-Chalon, v ktorom sú uchované aj ďalšie ranostredoveké pramene. Vypovedajú o rozšírenom lesnom pasení sviň na území dnešného Francúzska. V zmienenom dokumente sa spomína aj udelenie práva na výkrm 31 sviň pre tento kláštor. Mohlo sa vykonávať v lese, ktorý vlastnil Deodatus (*cursum in siluam ad triginta et unum porcum, absque ullius contradictione*).¹³⁸ Ďalšie zaujímavé informácie o lesnom pasení pochádzajú z jedného z najdôležitejších ranostredovekých kláštorov v Burgundsku – benediktínske opátstvo vo Flavigny-sur-Ozerain. Z roku 1019 sa napríklad zachovala listina, v ktorej Gui, syn Mila z Thilu, potvrdil už skôr udelené práva pre spomenuté opátstvo. Týkalo sa aj bezplatného výkrmu 100 sviň v lese Brenil, ktorý patril spomenutému Guiovi a jeho predkom (*omnem pagsnaticum, centum uidelicet porcorum currentium in silua quam uulgo Brunim, que silua pertinet ad uillam que nuncupatur Monasterolus*).¹³⁹ Podobne to bolo aj v ďalších dokumentoch, napríklad z rokov 1070 – 1085, keď Hugo de Vireis vydal testament, v ktorom tomuto kláštoru určil rôzne majetky. Medzi ne patrilo i právo na lesné pasenie sviň (*siluam... ad usus porcorum suorum monasterii*).¹⁴⁰ Z roku 1090 pochádza listina Letbalda, syna Arleia, ktorý sa chcel stať mníchom v spomenutom kláštore. Preto mu daroval jednu svoju usadlosť, ku ktorej patrili aj okolité lesy, kde mohli mnísi raz do roka vykrmovať svoje svine (*insuper cursum 1x porcorum in ceteris siluis*).¹⁴¹ Pravdepodobne sa to týkalo obdobia, keď tam dozrievali žalude. Rovnako to bolo aj v prípade rytiera Alberica. Aj ten sa chcel stať mníchom v tomto kláštore. Preto mu v roku 1093 daroval dve usadlosti zo svojho majetku spolu s právom na lesné pasenie sviň v okolitom lese a navyše ešte každoročný vstup do lesa na výkrm sviň počas žirnej pastvy (*cursum in silua ad omnia sibi necessaria et pastum ad porcos eorum. Insuper ad 1x porcos Beati Marcelli*).¹⁴² Na doplnenie ešte spomenieme listinu z roku 1071 – 1078, v ktorej Hugh, pán z Traves, píše, ako vybudoval na svojom hrade kostol a zasvätil ho sv. Marcelovi. To bol patrón spomenutého kláštora. Hugh daroval tento kostol s jeho majetkami a právami kláštora pod podmienkou, že sa tam mnísi usadia. Súčasťou práv bol aj slobodný rybolov a právo na užívanie jeho lesov, pričom sa nepriamo spomína i lesné pasenie (*Monachis autem ibidem degentibus piscariam propriam et siluam ad omnes usus eorum animaliumque ipsorum dono hominibus quoque illorum similiter*).¹⁴³ Podobne to bolo v roku 1073, keď Humbert, pán z Navilly, daroval kláštoru kostol sv. Laurenta v Pontoux a ďalšie majetky. Na tomto území

¹³⁷ PAINTER, *The Lords*, s. 88; LIVINGSTONE, *Kith*, s. 444 – 445, 446, 449.

¹³⁸ *The Cartulary of St.Marcel-lès-Chalon: 779 – 1126* (ďalej *The Cartulary of St.Marcel-lès-Chalon*). Ed. Brittain Constance Bouchard. Cambridge : The Medieval Academy of America 1998, č. 21, s. 46.

¹³⁹ *The Cartulary of Flavigny: 717 – 1113*. Ed. Brittain Constance Bouchard. Cambridge : The Medieval Academy of America 1991, č. 45, s. 114 – 115.

¹⁴⁰ *The Cartulary of St.Marcel-lès-Chalon*, č. 71, s. 105.

¹⁴¹ Tamže, č. 111, s. 144.

¹⁴² Tamže, č. 117, s. 148.

¹⁴³ Tamže, č. 33, s. 60 – 61.

mali mnísi právo užívať lesy a pásť v nich svoje zvieratá. To sa veľmi pravdepodobne vzťahovalo aj na výkrm sviň (*cursus siluarum in dominio, in edificiis et in pascendis animalibus et in omnibus monachorum necessariis*).¹⁴⁴

Mnoho dokladov o poplatkoch za výkrm sviň v lesoch máme aj zo stredovekého Anglicka. Na záver preto spomenieme ešte niekoľko príkladov z prameňov anglo-normandských kráľov. Už počas vlády Viliama I. Dobyvateľa sa zachovali rôzne donácie a exempcie, ktoré boli udelené prevažne pre cirkevné inštitúcie. V tomto období boli ešte úzko prepojené s územím Normandie a majetkami, ktoré vlastnil na území dnešného Francúzska.¹⁴⁵ Nasledujúce príklady ukazujú veľmi rozšírený spôsob výberu poplatkov z výkrmu sviň aj v prípade lesov, ktoré vlastnil normandský vojvoda v 11. storočí.¹⁴⁶ V listine Viliama I. z roku 1074 pre opátstvo sv. Wandrille v Hornej Normandii sa spomínajú jeho staré práva na užívanie vojvodských lesov Caudebec a Gotville. To sa týkalo aj výkrmu sviň.¹⁴⁷

Z rokov 1067 – 1082 sa zachoval list tohto panovníka, adresovaný jeho žene Matilde, v ktorom jej oznamuje, že oslobodil opátstvo sv. Martina v Marmoutier (dnešné Francúzsko) od všetkých daní, medzi ktoré patrili aj lesné poplatky.¹⁴⁸ Ako vieme, týkali sa i lesného pasenia sviň. Aj v ďalšej jeho listine z roku 1084 sa spomína oslobodenie od rôznych daní, ktoré patrili ku kráľovskému regálnemu právu. Vzťahovali sa na lesný poplatok (*forestagio*), ako aj práva na výkrm sviň v jeho lesoch.¹⁴⁹ Počas svojej vlády daroval ešte opátstvu sv. Floriána pri Sumare (dnešné Francúzsko) kostol v anglickom meste Andover s celým jeho príslušenstvom. Išlo napríklad o pozemky, desiatky zo všetkých jeho majetkov a špeciálne i právo na lesný výkrm pre 10 sviň (*pannage*).¹⁵⁰ V podobnom duchu sa nesie aj ďalšia listina Viliama I., v ktorej potvrdil opátstvu sv. Amanda (dnešné Francúzsko) právo na desiatky vo veľkom kráľovskom lese Aliermont v Hornej Normandii, ale aj v iných lesoch. Išlo teda, samozrejme, aj o právo na výkrm sviň.¹⁵¹

Na základe toho, čo sme doteraz spomenuli, je zrejmé, že chov sviň bol v ranom stredoveku naozaj veľmi dôležitý. Spotreba bravčového mäsa na kráľovskom dvore bola veľká. To bol aj jeden z predpokladov, prečo bol ich chov jedným zo základných zložiek hospodárenia na kráľovských alebo cirkevných majetkoch. Významnou hospodárskou technikou bolo ich lesné pasenie a jesenný výkrm na žaluďoch alebo bukviaciach. Išlo o veľmi rozšírený spôsob chovu sviň, výsledkom ktorého malo byť získanie požadovanej hmotnosti pred ich porážkou. To sa mohlo docieľiť aj pomocou

¹⁴⁴ Tamže, č. 41, s. 73.

¹⁴⁵ K tomu pozri: HOLLISTER, Warren. Normandy, France and the Anglo-Norman Regnum. In *Speculum*, 51, 1976, 2, s. 202 – 242.

¹⁴⁶ JØRGENSEN, *The Roots*, s. 114 – 120; GREEN, *Forest*, s. 417 – 419.

¹⁴⁷ *Regesta Regum Anglo – Normannorum 1066 – 1154, Volume I, Regesta Willelmi Conquestoris et Willelmi Rufi, 1066 – 1100.* (ďalej *RRAN I.*). Ed. H. W. C. Dawis. Oxford : At the Clarendon Press, 1913, č. 73, s. 19.

¹⁴⁸ *BRAN, I.*, č. 161, s. 44.

¹⁴⁹ Tamže, č. 195, s. 53.

¹⁵⁰ Tamže, č. 257, s. 67; SMITH, *A grumphie*, s. 715 – 716.

¹⁵¹ *RRAN I.*, č. 285, s. 74.

žirnej pastvy prevažne vo výmladkových lesoch, ktoré osekávali a orezávali pre väčšiu úrodu žalud'ov. Boli to riedke lesy alebo lesíky. Žalude sa počas pasenia zvykli aj obúchavať, aby ich na zem spadlo čo najviac. Potom sa tam mohlo vykŕmiť oveľa viac sviň. Ak bola bohatá úroda, žalude sa aj zbierali ako krmivo na zimné obdobie. Išlo o spôsoby práce, aké sa využívali v celej ranostredovekej Európe, kde sa vykonávalo lesné pasenie sviň.

Dubové alebo bukové lesy boli od najstarších čias súčasťou kráľovského regálu. Výhody z vlastníctva spomenutých lesov si ranostredovekí panovníci veľmi dobre uvedomovali a náležite ich aj strážili. Z povolenia pást' svine v lesoch panovníka mala pritom kráľovská pokladnica značné finančné zisky. Preto bolo lesné pasenie sviň na kráľovských majetkoch v ranom stredoveku veľmi dôležité.

SILVA AD PASTURAM PORCORUM : FOREST-PASTURES OF SWINE AT ROYAL ESTATES IN EARLY MEDIEVAL EUROPE

Pavol Hudáček

The swine was one of the three most important domesticated animals. They were always bred for meat and did not provide any other benefits for humans. During the medieval period, pork was very important for human consumption. House pigs of the Middle Ages had high legs and only small muscular systems. They had wedge-shaped heads and bristle combs. In the time of the Middle Ages, the breeding of swine was widespread in Europe. They dominated in relation to the total livestock in most regions. In Early Medieval Europe, swine were raised in great numbers, mostly at royal or church properties. Pasturing in oak and beech forests was connected with swine breeding. Swine – fattened on acorns and beechnuts found in forests in autumn – were later slaughtered. The Latin terms commonly used for medieval forest-pastures are *sagina porcorum*, *porcos saginare* or *pascua porcorum in glandibus*. The woodlands where this took place were named *silva grossa*, *silva glandaria* or *silva pastilis*.

Swine are mentioned even in the oldest Early Medieval codices (*Lex Visigothorum*, *Lex Alamannorum*, *Lex Baiwariorum*, *Lex Burgundionum*), which dealt also with the fines and punishment associated with swine theft. The codices contain a lot of information about swine pasturing in forests as well. Yet another data source on swine can be found in hagiographies (*vitae*), in a lot of royal capitularies, in medieval charters and administration records e. g. *Capitulare de villis* and *Brevium exempla*. Information about swine often appears also in Early Medieval husbandry sources and property inventories, as well as information about pork-bacon, sausages and lard. All these products were a substantial part of the royal diet during the constant travelling of the royal court cross country or during military actions. Swine were pastured in forests in which tree branches were trimmed to achieve higher acorn harvests (eng. pollarding). They were usually just open woodlands, not densely forested woods. Swine shepherds used to shake branches to get even more acorns. Acorns were stocked as well. Originally, it was only a king that could have his swine graze in forests. For that reason, a fee

was collected for the pasturing or fattening of swine in royal forests (pannage). The Latin terms commonly used for it are *panagium*, *pastio*, *pastionaticus*, *pasqueragium*, *pascuarium*, *sagina*, *saginatio*, *forestagium* or *agistamentum*. In the Early Medieval Ages, forests were measured according to the number of swine that could graze there. Some forests could pasture up to 1000 – 2000 heads of swine. Kings acquired considerable income from giving the right to pasture swine in their forest, and this income was a part of a royal fiscus. If one wanted to breed his swine in a royal forest, one had to be given permission to do so. This was controlled by royal officers (*magister forestariorum*, *forest minister*, *custodes silvarum*). Kings used to free particular monasteries and abbies, and even private persons from paying this due. It was not unusual that along with a property donation from a king, such parties gained the right to collect dues from swine pasturing as well. Early Medieval forest-pastures were a very important method of breeding in the Middle Ages.

Mgr. Pavol Hudáček, PhD., Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

PŘÁVNÍ ÚPRAVA MYSLIVOSTI V MORAVSKÉM ZEMSKÉM PRÁVU V 16. A NA POČÁTKU 17. STOLETÍ¹

Jana Janišová

JANIŠOVÁ, Jana. Hunting Legislation in the Moravian Land Order in the 16th and early 17 centuries. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 103 – 111.

Moravian Land Law contained provisions, which were often closely related to security and order in the land, supplementing the regulations of the nature of policing laid down in the Moravian Landfrieds. These provisions included the exercise of hunting law, which, in Assembly Resolutions, was often associated with legislation on the right to carry firearms.

Moravian land law. Hunting law. Land codes. Early modern period. Firearms.

Rozvoj zemského zákonodárství v českých zemích na konci středověku s sebou přinesl vznik průběžně přijímaných sněmovních usnesení, která se vedle soudních nálezů a starších právních knih stala základem tištěných kodifikací českého a moravského zemského práva – zemských zřízení.² Na Moravě se sněmovní usnesení objevují od poloviny 15. století, ve větší míře pak od začátku 16. století a byla označována zpravidla jako *snešení*, *svolení* a v případě obsáhlejších souborů ustanovení také jako *zřízení*.³ Jejich obsahem byla ustanovení, která se velmi často týkala bezpečnosti a pořádku v zemi a doplňovala tak předpisy policejního charakteru zakotvené v moravských landfrýdech. Některá usnesení se věnovala otázkám majetkového práva, a to zejména výkonu vlastnických, popřípadě jiných užívacích práv jednotlivými pozemkovými vrch-

¹ Studie byla zpracována s podporou Grantové agentury ČR v rámci grantového projektu č. P405/12/0639.

² K rozvoji zákonodárství a povaze práva přehledně WOLF, Armin. Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten. In COING, Helmut (ed.). *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, I. Mittelalter (1100 – 1500) – Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung*. München : Beck 1973, s. 517 an.; FLOSSMANN, Ursula. *Landrechte als Verfassung*. Wien – New York : Springer-Verlag 1976, s. 19 an.; KÖBLER, Gerhard. Recht, Gesetz und Ordnung im Mittelalter. In KROESCHELL, Karl – CORDES, Albrecht (edd.). *Funktion und Form. Quellen- und Methodenprobleme der mittelalterlichen Rechtsgeschichte*. Berlin : Duncker & Humblot 1996, s. 93 – 116; FRANSEN, Gérard – KROESCHELL, Karl – LYON, Bryce – VISMARA, Giulio – WOLF, Armin. Gesetzgebung. In *Lexicon des Mittelalters IV*. München – Zürich : Artemis-Verlag 1989, sl. 1 392-1 401.

³ JANIŠ, Dalibor (ed.). *Moravský zemský sněm na prahu novověku. Edice Památek sněmovních z let 1518 – 1570. 1. Památky sněmovní I*. Praha : Historický ústav 2010, s. 33 – 41.

nostmi. Do těchto okruhů právní úpravy spadá i problematika výkonu loveckého práva (*myslivosti*), která byla ve sněmovních usneseních často spojována s právní úpravou volného nošení střelných (palných) zbraní.

Právním základům výkonu loveckého práva v českých zemích ve středověku a raném novověku nebyla doposud v literatuře věnována větší pozornost. Stručný úvod, který se věnuje právní úpravě myslivosti v 16. – 18. století, obsahuje Františkem L. Popelkou vydaný zákon o myslivosti pro České království z roku 1866.⁴ Podrobněji se právní úpravě myslivosti ve středověku a raném novověku věnoval v samostatné kapitole poměrně obsáhlé monografie o dějinách české myslivosti z roku 1958 Jan Čabart.⁵ Stejně tak chybí novější moderní zpracování problematiky lovu a myslivosti ve starší době. Souhrnný pohled na dějiny myslivosti publikoval v roce 1909 Jan Evangelista Chadt-Ševětinský a výše zmiňovaný J. Čabart.⁶ Novější monografie z oboru myslivosti se dějinám tohoto odvětví většinou věnují pouze stručně, popřípadě se zabývají speciálními okruhy problematiky, jako jsou například lovecké zbraně, myslivecké tradice a vzdělávání, lovecká sídla apod.⁷ Tradičně velká pozornost je věnována zejména vývoji myslivosti v 18. století a v této souvislosti lze zmínit osobu Františka Antonína hraběte Sporcka, jehož osudy a činnost byly opakovaně zpracovány v odborné i populárně naučné literatuře.⁸ Lov a myslivost hrála nepominutelnou roli v panovnickém⁹ a šlechtickém prostředí jako součást dvorské kultury, tomuto tématu však zatím byla v domácí literatuře věnována jen okrajová pozornost.¹⁰

Důležitou otázku tvoří samotná povaha výkonu loveckého práva. Toto právo je tradičně považováno za součást původního zeměpanského regálu a souviselo se sku-

⁴ POPELKA, František L. *Právní ochrana myslivosti. Soubor zákonů, nařízení a rozhodnutí, daných o právu myslivosti pro království české*. Praha : J. Otto 1885, s. 3 – 6.

⁵ ČABART, Jan. *Vývoj české myslivosti*. Praha : Státní zemědělské nakladatelství 1958, s. 86 – 96.

⁶ CHADT-ŠEVĚTINSKÝ, Jan Evangelista. *Dějiny lovu a lovectví (myslivosti) v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Louny : A. Štrobach 1909; ČABART, Vývoj české myslivosti, s. 15 – 116.

⁷ ANDRESKA, Jiří – ANDRESKOVÁ, Erika. *Tisíc let myslivosti*. Vimperk : TINA 1993; VACH, Miroslav et al. *Myslivost. Vývoj české myslivosti, zoologie, ekologie, chov a lov zvěře, lovecká kynologie, myslivecké předpisy a lovecké střelectví*. Uhlířské Janovice : Silvestris 1997, s. 9 – 30; ČERVENÝ, Jaroslav et al. *Ottova encyklopedie*. Myslivost. Praha : Ottovo nakladatelství 2010, s. 40 – 45; BOHÁČEK, Rudolf – KARAS, Miroslav et al. *Myslivost*. Praha : Státní zemědělské nakladatelství 1966, s. 7 – 13; BEZDĚK, František. *Hledání kořenů mysliveckých tradic*. Kuks : Sursum 1999. Četné informace k dějinám různých oblastí myslivecké činnosti lze nalézt také v úvodcích odborných monografií a studií, které jsou primárně určeny odborné veřejnosti. K této problematice viz např. obsáhlou databázi Ústavu ochrany lesa a myslivosti Mendelovy univerzity v Brně, <http://is.mendelu.cz/pracoviste/publikace.pl>, [15.9.2013].

⁸ PREISS, Pavel. *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*. Praha – Litomyšl : Paseka 2003; BEZDĚK, František – KOVAŘÍK, Jaromír. *František Antonín hrabě Sporck a jeho Řád svatého Huberta*. Kuks : Řád svatého Huberta 1998.

⁹ K zeměpanským loveckým hvozdům srov. nověji RAZÍM, Vladislav (ed.). *Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivokláta*. Praha : Národní památkový ústav 2010.

¹⁰ Cíleně se této problematice věnoval nověji NOBICHT, Jakub. Lov a myslivost na panství Brtnice za vlády Antonína Rombalda Collalta v letech 1725 – 1740. In KUBEŠ, Jiří – PAVLÍČKOVÁ, Radmila (edd.). *Šlechtic mezi realitou a normou. Miscelanea ze studentských prací k dějinám raného novověku*. Olomouc – Pardubice : Univerzita Palackého Univerzita Pardubice 2008, s. 163 – 191.

tečností, že vlastníkem lesů byl původně zeměpán.¹¹ V průběhu 13. a 14. století si právo lovu na svých statecích snažily přisvojit také jednotlivé pozemkové vrchnosti. Tato problematika však pro poměry českého středověkého státu nebyla dosud detailně objasněna.¹²

Uplatňování zeměpanského loveckého regálu na Moravě v polovině 14. století zřetelně dokládá listina markraběte Karla z roku 1341, kterou ustanovil dva vyjmenované šlechtice nejvyššími lovčími na Moravě a vymezil jejich jurisdikci. Zakázal lov jelenů, daňků, srnců, kanců a další zvěře do tenat (loveckých sítí), a to na všech místech způsobilých k lovu včetně královských lesů pod pokutou deseti hřiven stříbra.¹³ Rozpad zeměpanského majetku, zahájený koncem 14. a pokračující v průběhu 15. století, spolu s oslabením panovnické moci vedl v českých zemích k oslabení zeměpanského loveckého regálu. Do rozhodování o výkonu práva lovu (myslivosti) tak ve druhé polovině 15. století vstupují také stavy prostřednictvím zemského sněmu. Zatímco v agendě moravského zemského sněmu se tato problematika poprvé objevuje až v roce 1516, což je ale dáno velmi torzovitým dochováním moravských sněmovních usnesení z doby před rokem 1500, pro poměry v Čechách jsou tato ustanovení doložena již pro 60. léta 15. století.

V roce 1462 bylo na zasedání českého zemského soudu přijato za přítomnosti krále Jiřího z Poděbrad usnesení (*articules*), které zakazovalo lov na vlastním i cizím panství formou *shonů* a *podsedů*. V případě shonu se jednalo o naháňku zvěře do velkých loveckých sítí – tenat. Termín *podsed* pak označoval lov tzv. na čekanou, kdy lovec číhal na zvěř v nízkém posedu (zásedu).¹⁴ Porušení zákazu bylo trestáno zabavením tenat a pokutou jedné kopy grošů z každé osoby (poddaného), která se takového lovu účastnila. Porušení sněmovního usnesení danou vrchností pak bylo trestáno ještě pokutou 50 kop grošů, která měla náležet panovníkovi.¹⁵ Upravené a doplněné znění tohoto ustanovení bylo znovu zařazeno do sněmovního usnesení v roce 1479, textace je však místy nejasná. Článek výslovně přikazoval pozemkovým vrchnostem z řad pánů, rytířů

¹¹ JAN, Libor. *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*. Brno : Maticе moravská 2000, s. 192 – 193, 207 – 208. Novější syntézy českých dějin v přemyslovské a lucemburské době se touto problematikou detailněji nezabývají a všímají si zejména tradičních okruhů regálních práv – horního a mincovního. Srov. např. VANÍČEK, Vratislav. *Velké dějiny země Koruny české. III. 1250 – 1310*. Praha – Litomyšl : Paseka 2002, s. 319 – 329.

¹² K problematice lovu ve středověku přehledně GUERREAU, Alain. Lov. In LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude (edd.). *Encyklopedie středověku*. Praha : Vyšehrad 2002, s. 368 – 377. K problematice loveckého regálu ve středověku a raném novověku existuje poměrně početná zahraniční literatura, z níž nověji např. SCHENNACH, Martin P. *Jagdrecht, Wilderei und ‚gute Policey‘. Normen und ihre Darstellung im frühneuzeitlichen Tirol*. Frankfurt a. M. : V. Klostermann 2007, zejm. s. 33 – 47.

¹³ CHLUMECKÝ, Paul – CHYTIL, Josef (edd.). *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. VII. 1334 – 1349*. Brno : Landes-Ausschuss 1858, s. 229 – 230, č. 316; JAN, *Vznik zemského soudu*, s. 197.

¹⁴ CHADT-ŠEVĚTÍNSKÝ, *Dějiny lovu*, s. 343 – 344; Heslo *podsed*. In *Vokabulář webový* [on-line]. Verze 0.8.0. [20. 9. 2013]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>> [20. 9. 2013].

¹⁵ PALACKÝ, František (ed.). *Archiv český. IV*. Praha : b. v., 1846, s. 436; ČABART, *Vývoj české myslivosti*, s. 87.

a měst, aby u svých poddaných nepřechovávali tenata určená k lovu (nošení – „vláčení“ tenat patřilo často mezi poddanské povinnosti), neboť poddaní je mohli zneužít k lovu na sousedních panstvích. Ustanovení také zakazovalo ostatní formy lovu (chytání do ok, dělání *stezek* k chytání zvěře) pro osoby, které k tomu neměly oprávnění. Povolen byl lov s *rukávníky*, tedy sítěmi na koroptve, ale pouze na vlastním panství.¹⁶ Zvěř měla být také chráněna před volně puštěnými psy – sedláci nesměli své psy zvané *věžníci*¹⁷ brát do polí a do lesů, pastevcí, kteří psy potřebovali v terénu, je mohli vodit pouze přivázané na provaze. V případě porušení tohoto zákazu byla stanovena pokuta jednoho groše z každého psa a měla připadnout tomu, kdo takového poddaného přistihl. Článek také zakazoval poddaným a měšťanům lovení zajíců na polích a v lesích pod trestem zabavení samostřilu a pokuty pěti kop grošů.¹⁸

Obdobná právní úprava se v pramenech českého zemského práva objevuje v různých formulacích i později (1487, 1488), a to včetně tzv. Zůstání prešpurského z roku 1499, které bylo jednou z předloh pozdějšího Vladislavského zřízení zemského z roku 1500.¹⁹ Toto první české zemské zřízení upravilo výkon loveckého práva ve třech článcích, jejichž formulace a obsah navazují na výše uvedená sněmovní usnesení. Zakazovalo lov formou *shonů* a *podsedků* pod pokutou 50 kop grošů, která měla rovným dílem připadnout panovníkovi a tomu, kdo by danou osobu přistihl při lovu či podal o tom svědectví. Tato osoba mohla také zabavit tenata a uvěznit poddané, kteří se lovu zúčastnili (vláčeli tenata), a to až do zaplacení pokuty jedné kopy grošů z každého z nich. Všechny jiné způsoby lovu mohly vrchnosti na svých panstvích volně vykonávat. Pokud někdo z příslušníků stavů lovil bez povolení na cizím statku, byl povinen dané vrchnosti zaplatit stanovenou pokutu. Vladislavské zřízení v krátkém článku zakázalo také lov (*myslivost*) za použití *ručnic*.²⁰ Z dikce Zůstání prešpurského vyplývá, že tento zákaz se netýkal lovu na vlastním panství.²¹ Zemské zřízení také zakázalo všechny formy lovu pro poddané, a to pod trestem zabavení loveckých zbraní a úlovku, pokuty jedné kopy grošů a týdenního vězení. Se svolením vrchnosti mohli poddaní lovit ptáky *s sietkami*, *s sklony* a *se lpem*.²²

V dochovaných pramenech moravského zemského práva se problematika lovu (*myslivosti*) objevuje poprvé až v tištěném zemském zřízení z roku 1516. Tento ne-

¹⁶ K termínu rukávník srov. ANDRESKA – ANDRESKOVÁ, *Tisíc let myslivosti*, s. 91; CHADTŠEVĚTÍNSKÝ, *Dějiny lovu*, s. 150; Heslo *rukávník a kuroptník*. In Vokabulár webový [on-line]. Verze 0.8.0. [20. 9. 2013]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <http://vokabular.ujc.cas.cz> [20. 9. 2013].

¹⁷ ANDRESKA – ANDRESKOVÁ. *Tisíc let myslivosti*, s. 146, upozorňují, že psi zvaní *věžník*, kteří jsou tradičně považováni za domácí hlídací psy, byli pravděpodobně loveckými psy určenými zejména k lovu divokých prasat.

¹⁸ PALACKÝ, *Archiv český. IV.*, s. 497.

¹⁹ Tamže, s. 523; Tenže, *Archiv český. V*. Praha : b. v., 1862, s. 394, 432 – 433, 502 – 503.

²⁰ KREUZ, Petr – MARTINOVSKÝ, Ivan (edd.). *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny (Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích)*. Dolní Břežany : Scriptorium 2007, s. 258 – 259, čl. 553, 554, 555; srov. také přípisky v některých exemplářích Vladislavského zřízení, s. 363 – 364.

²¹ PALACKÝ, *Archiv český. IV.*, s. 502.

²² KREUZ – MARTINOVSKÝ, *Vladislavské zřízení zemské*, s. 258 – 259, čl. 555; ANDRESKA – ANDRESKOVÁ, *Tisíc let myslivosti*, s. 90 – 93.

rozsáhlý tisk obsahuje vedle textu moravského landfrýdu také sérii článků policejního charakteru a vychází ze sněmovního usnesení z ledna 1516.²³ Problematika myslivosti je zde zmíněna v souvislosti s právní úpravou nošení palných zbraní (*ručnic*). Podle ní směli ručnice nosit jen příslušníci čtyř zemských stavů pro osobní ochranu. Z poněkud nejasného znění článku vyplývá, že ručnice mohli užívat také pro výkon loveckého práva, ale pouze na vlastních panstvích. Poddaní ani služebníci na lov s palnými zbraněmi chodit nesměli. Pokud ale takové osoby jejich vrchnosti vyslaly s *ručnicí* na lov, měly mít u sebe písemné potvrzení s pečeti jejich vrchností prokazující, že *ručnice* náleží právě jejich pánovi. Článek výslovně odkazuje na starší úpravu týkající se *myslivosti sedlské*, tedy lovu provozovaného poddanými. Tato starší úprava se však nedochovala – nezmiňuje ji starší právní kniha týkající se moravského zemského práva, tzv. *Tovačovská kniha* ani jiná sněmovní usnesení z doby před rokem 1516.²⁴ Obsahově snad mohla odpovídat článku, který je znám z pravděpodobně původní verze sněmovního usnesení z roku 1516, které je dochováno jen v rukopisném opise. Podle jeho znění měly pozemkové vrchnosti zajistit, aby jejich poddaní nelovili na jejich či cizím panství s *ručnicemi* nebo s loveckými psy – *chrt*y a také aby neměli lovecké síťe (*tenata*). Každý příslušník stavovské obce, který takové poddané přistihl při lovu na svém i cizím statku, jim mohl *myslivost* (tj. lovecké náčiní a úlovek) zabavit a je samé zadržet až do vyplacení pokuty jedné kopy grošů. Zároveň bylo stanoveno, že každý poddaný, který byl kdekoliv přistižen s ulovenou zvěřinou, měl o tento úlovek přijít a měl zaplatit kopu grošů. Postih spojený s příjmem pokuty pro soukromou osobu tak zajišťoval veřejný zájem země.

Článek dále stanovil, že vrchnosti, na jejichž statcích lovili cizí poddaní, kteří nemohli být zadrženi, se měly obrátit na příslušnou vrchnost. Ta byla povinna zajistit, aby se provinilí poddaní (*sedláci*) dostavili případně před zemského hejtmana a zemského soudce. Každý z nich měl být potrestán pokutou jedné kopy grošů a dvoutýdenním vězením.²⁵

Citované ustanovení z tištěného zemského zřízení z roku 1516 bylo zařazeno do sněmovního usnesení z července 1518, kde byla připojena úprava sankce pro pozemkové vrchnosti, které by uvedené pravidlo porušily (žaloba o 10 kop grošů).²⁶ Problematika nošení ručnic většinou v souvislosti s lovem (*myslivostí*) se opakuje v řadě dalších sněmovních usnesení z pozdějších let.²⁷

Usnesení z července 1518 také stanovilo podrobnější pravidla týkající se výkonu lovu poddanými (čl. *O myslivosti sedlskej*). Trestem za lov s ručnicí na cizím panství

²³ Ke vzniku tohoto zřízení JANIŠOVÁ, Jana – JANIŠ, Dalibor (edd.). *Zemské zřízení Markrabství moravského z roku 1516 (Počátky kodifikace zemského práva na Moravě)*. Olomouc : Iuridicum Olomoucense 2013, s. 28 an.

²⁴ Tamže, s. 47; edice – s. 111, čl. 20.

²⁵ Tamže, s. 124, čl. A 28 (X).

²⁶ Zákaz nošení ručnic (mj. i pro účely lovu) se objevuje již ve sněmovním usnesení z ledna 1518 – Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), fond A 3 – Stavovské rukopisy (dále f. A 3), inv. č. 726 (*Kniha pamětí, nálezů a snesení (Kniha přípovědí a zřízení na sněm kraje olomouckého D) 1517–1529*), fol. 308r.

²⁷ JANIŠ, *Moravský zemský sněm*, s. 69, čl. 25 (zde v pozn. 29 další odkazy).

bylo zabavení ručnice a pokuta jedné kopy grošů. Vlastní poddané mohla vrchnost potrestat podle svého uvážení. Poddaní také nesměli mít tenata, „*sopikův ani jinej leč-by neb lovu, ani střelby na všelikú zvěř malú i velikú*“, výjimku tvořily pasti na lišky a vlky. Podobně jako české zemské právo i moravská úprava zdůrazňovala povinnost vrchností zajistit, aby jejich poddaní neměli tenata. Pokud by příslušná vrchnost toto pravidlo nerespektovala, mohla být sousední vrchností pohnána o 10 kop grošů – veřejný zájem zde byl opět zajištěn pokutou placenou soukromému žalobci. Analogii s českou úpravou představuje norma, která zakazovala, aby poddaní měli psy – *chrtý* a *věžníky*, se kterými by mohli chodit na lov. *Chrti* byli psi určené ke štvání menší zvěře, zejména zajíců, případně i srnčí zvěře,²⁸ *věžníci* byli psi určené patrně k lovu divokých prasat.²⁹ Ustanovení výslovně stanovilo, aby zejména *chrti* byli poddaným zabavováni.³⁰ Sedláci také nesměli žádným způsobem lovit koroptve. Poslední ustanovení potom zakazovalo, aby pozemkové vrchnosti poddaným pronajímaly honitbu.³¹

V roce 1520 byla na zemském sněmu přijata obdobná úprava.³² Týkala se opět nošení ručnic a zákazu výkonu myslivosti poddanými. Zvláštní ustanovení ohledně poddaných se týkalo zákazu lovu křepelék *s tenátky a křepelém* (tedy za použití volavého křepelčího kohoutka).³³ Pozemkovým vrchnostem bylo také zakázáno bez výslovného svolení lovit na cizím panství, a to pod stanovenou sankcí (žaloba z 50 kop grošů). Mezi zeleným čtvrtkem a svátkem sv. Jakuba (25. července) bylo také pod pokutou 10 kop grošů zakázáno štvání zvěře s chrtý.³⁴ V roce 1523 bylo zformulováno usnesení *O honění zajíců*, které zakazovalo lov zajíců na cizím statku bez svolení dané vrchnosti. Podle poznámky v rukopisu s agendou zemského sněmu však toto ustanovení nebylo schváleno a v témže roce bylo stanoveno, že je možné zvěř štvát i na cizím statku, pokud příslušná vrchnost statek tzv. nezapověděla, tedy výslovně nezakázala tento druh lovu.³⁵

Další ustanovení s rozdílnou textací, ale obdobným obsahem se v agendě moravského zemského sněmu objevují v letech 1524, 1526, 1529 a 1531.³⁶ Tato právní úprava se pak stala základem nové textace v tištěném moravském zemském zřízení z roku 1535. Hlavní pozornost byla věnována především zákazu nošení ručnic a podmínkám jejich používání. Pozemkové vrchnosti mohly mít vlastní tzv. *náchlebni myslivce*, kteří mohli pro jejich potřebu na daném panství střílet zvěř. Museli však být vybaveni zvlášt-

²⁸ ANDRESKA – ANDRESKOVÁ, *Tisíc let myslivosti*, s. 151 – 153.

²⁹ Tamže.

³⁰ Zákaz chovu chrtů poddanými je hojně doloženo i z jiných zemí – tamže, s. 153.

³¹ JANIŠ, *Moravský zemský sněm*, s. 69 – 70, čl. 26.

³² Tamže, s. 91, čl. 60, 61.

³³ Tamže, s. 91, čl. 62; k lovu křepelék polních srov. ANDRESKA – ANDRESKOVÁ, *Tisíc let myslivosti*, s. 314 – 315.

³⁴ JANIŠ, *Moravský zemský sněm*, s. 92, č. 63, 64; srov. KAMENÍČEK, František. *Zemské sněmy a sjezdy moravské. jejich složení, obor působnosti a význam od nastoupení na trůn krále Ferdinanda I. až po vydání Obnoveného zřízení zemského (1526 – 1628). III.* Brno : Zemský výbor Markrabství moravského, 1905, s. 67.

³⁵ JANIŠ, *Moravský zemský sněm*, s. 106 – 107, čl. 97, 98.

³⁶ Tamže, s. 114 – 116, čl. 114; s. 126, čl. 133; s. 162, čl. 151; s. 243, čl. 321.

ním listem s pečeti vrchnosti. Zemské zřízení připouštělo užití ručnic k lovu zvěře při honech na hornatých panstvích, kde byl lov za použití loveckých sítí (tenat) obtížný. Samostatný článek zřízení opakoval starší zákaz *shonu* (tj. honu) na cizím statku bez souhlasu příslušné vrchnosti, a to pod sankcí – žaloby z 50 kop grošů.³⁷

Úprava v zemském zřízení z roku 1535 však nebyla zdaleka konečná, další články týkající se ručnic a myslivosti se ve sněmovních usneseních objevují v letech 1536, 1537, 1536 a 1540.³⁸ Nové moravské zemské zřízení z roku 1545, které moravští stavové přijali bez souhlasu krále Ferdinanda I. a proto nebylo v praxi používáno, obsahuje oproti předchozímu zřízení částečně pozměněnou úpravu. Vedle článku o zákazu lovu formou *shonu* na cizím panství, který byl převzat ze zřízení z roku 1535, bylo do nového zřízení převzato také výše citované ustanovení z roku 1523, které upravovalo lov formou štvání zvěře (*O ščvaní s chrty*) na cizím statku bez svolení dané vrchnosti. Zemské zřízení z roku 1545 dále převzalo pod titulem *O myslivosti sedlské* článek z usnesení z roku 1540. Poddaným byl lov zakázán pod pokutou pěti kop grošů. Výjimku tvořil lov drobného ptactva *s sítkami, s lepem* a dělání jam na vlky a lišky.³⁹ Poddaní za toto oprávnění zpravidla odváděli vrchnosti stanovenou, zpravidla naturální dávku.⁴⁰ Z roku 1536 je doloženo, že právo poddanské čížby mělo být regulováno. Podle sněmovního usnesení byly vrchnosti povinny na svých panstvích zajistit, aby jejich poddaní „*všeliakých ptákův z jara nelapali a nebili krom holubů*“.⁴¹

Později bylo právo myslivosti zmíněno opět v souvislosti s právní úpravou nošení a užívání ručnic z let 1559 a 1562.⁴² Tato úprava byla zařazena v roce 1562 jako doplněk do dalšího moravského zemského zřízení, které jinak převzalo textaci článků ze zemského zřízení z roku 1535. Z hlediska výkonu práva lovu stojí za zmínku skutečnost, že pozemkové vrchnosti mohly mít na svém panství nejvíce tři myslivce, kteří mohli chodit s ručnicí a kteří museli mít od vrchnosti písemný doklad.⁴³ Právo lovu na cizím statku bylo znovu předmětem jednání moravského zemského sněmu v letech 1580, 1583 a 1590.⁴⁴ Kolem přelomu 16. a 17. století byla poměrně pravidelně (v letech 1584, 1594, 1599, 1605) přijata také usnesení týkající se ochrany zvěře. Zakázán byl lov laní na stanovený počet let (3–5), a to pod vysokou pokutou 100 kop grošů, z nichž polovina měla připadnout zemi a polovina osobě, která z tohoto přestupku žalovala (poháněla) před zemským soudem.⁴⁵

³⁷ ČÁDA, František (ed.). *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným*. Praha : Česká akademie věd a umění 1937, s. 119 – 122, čl. 109, 110.

³⁸ JANIŠ, *Moravský zemský sněm*, s. 294, čl. 463; s. 295, čl. 467; s. 304, čl. 496; s. 367, čl. 627; s. 370, čl. 638.

³⁹ JANIŠ, Dalibor (ed.). *Práva a zřízení Markrabství moravského z roku 1545 (Pokus moravských stavů o revizi zemského zřízení)*. Brno : Matice moravská 2005, s. 212 – 213, čl. 239 – 241.

⁴⁰ ANDRESKA – ANDRESKOVÁ, *Tisíc let myslivosti*, s. 387.

⁴¹ JANIŠ, *Moravský zemský sněm*, s. 295, čl. 467.

⁴² MZA, f. A 3, inv. č. 2 (*Památky sněmovní II*), fol. 150r-v, 185r-v.

⁴³ ČÁDA, *Zemské zřízení moravské*, s. 200 – 201, čl. 145.

⁴⁴ KAMENÍČEK, *Zemské sněmy*, s. 64 – 65.

⁴⁵ Tamže, s. 66 – 67.

Poslední předbělohorské moravské zemské zřízení z roku 1604 obsahuje opět pozměněnou skladbu ustanovení týkajících se výkonu loveckého práva.⁴⁶ Zemské zřízení obsahuje nejprve článek *O záповídání gruntův*, a to v odlišném znění, než je tento článek v zemských zřízeních z let 1535 a 1545 a dále ustanovení *O shony*, totožné se zněním ze zřízení z roku 1535. Následuje obsáhlý článek *Z strany provozování myslivosti na cizích gruntech*, který vychází ze starších sněmovních usnesení (zejména z textace z roku 1580) a zakazuje jakékoliv druhy lovu na panství bez povolení příslušné pozemkové vrchnosti. Problematika zákazu lovu pro poddané byla zařazena pod názvem *O myslivosti lidí poddaných našich* a jde o převzatý článek z roku 1540, který byl již dříve zařazen do zemského zřízení z roku 1545.⁴⁷ Myslivosti se dotýká, byť jen okrajově také následující článek v zemském zřízení z roku 1604, který pod rubrikou *O ručnice* doslovně opakuje již citované ustanovení z roku 1562, zařazené již do zřízení z roku 1562.⁴⁸

Právní úprava lovu a myslivosti obsažená v předbělohorských usneseních moravského zemského sněmu a odtud převzatá do tištěných zemských zřízení z let 1516, 1535, 1562 a 1604 ukazuje určitý vývoj a zároveň určitou stabilitu. Existence příslušných ustanovení již v prvním tištěném moravském zemském zřízení z roku 1516 dokládá význam této problematiky pro soudobou společnost a potřebu právní, tj. pro obyvatelstvo závazné a vymahatelné regulace lovu, myslivosti a nošení zbraní.

HUNTING LEGISLATION IN THE MORAVIAN LAND ORDER IN THE 16TH AND EARLY 17TH CENTURIES

Jana Janišová

The advancement of land law-making in the Czech Lands towards the end of the Middle Ages brought with it the arrival of Assembly Resolutions, adopted on an ongoing basis, which, alongside court rulings and older legal books, became the basis for the printed codifications of Bohemian and Moravian Land Law Orders – or Land Constitutions. They contained provisions, which were often closely related to security and order, supplementing the regulations of the nature of policing laid down in the Moravian Landfrieds. These provisions included the exercise of hunting law, which, in Assembly Resolutions, was often associated with legislation on the right to carry firearms. The actual nature of the exercise of hunting law is, in itself, an intriguing question. The law is traditionally regarded as part of the original Lord-of-the-Land Regal and was related to the fact that the forests originally belonged to the Lord of the

⁴⁶ *Zřízení zemské Markrabství moravského, s povolením jeho milosti císařské etc. a s poručením všech čtyř pánův stavův znovu vytištěné*. Olomouc : Jifík Handle 1604, list Cv-CIIIr (citováno podle exempláře Moravská zemská knihovna Brno, Sběrka rukopisů a starých tisků, sg. ST 1–38293a).

⁴⁷ Srov. pozn. 39.

⁴⁸ MZA, f. A 3, inv. č. 2 (*Památky sněmovní II*), fol. 185r-v. Srov. pozn. 43.

Land. During the 13th and 14th centuries, various landed gentry also sought to acquire the right to hunt on their estates. Hunting legislation was contained in the pre-White Mountain resolutions of the Moravian Land Assembly, and from there it was carried over to the printed Land Constitutions of 1516, 1535, 1562 and 1604. The legislation exhibited some signs of development, while at the same time remained stable to a certain extent. The existence of a relevant provision already in the first printed Moravian Land Constitution of 1516 attests to the significance of the issue for society at that time, as well as the moral need for the regulation of hunting and the carrying of firearms, binding upon the population.

Mgr. Jana Janišová, PhD., Katedra teorie práva a právních dějin, Právnická fakulta Univerzity Palackého Olomouc, Tř. 17. listopadu 8, 711 00 OLOMOUC

SOKOLIARSTVO V STREDOVEKOM UHORSKU¹

Úvod do problematiky

Žofia Lysá

LYSÁ, Žofia. Falconry in medieval Hungary. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 113 – 124. Die Studie befasst sich mit dem Thema der Falknerei in Ungarn bis Ende des 13. Jahrhunderts. Die Studie bringt einen Überblick über die Thematik in der westlichen, slowakischen und ungarischen Literatur. Am Anfang stellt die Studie die Auffassung der Falknerei in den mittelalterlichen Quellen dar. Im mittelalterlichen Ungarn haben sich zwei Traditionen der Falknerei getroffen – die großmährische und altmagyarische. Die diplomatischen ungarischen Quellen bis Ende des 13. Jahrhunderts zeugen hauptsächlich von der Schicht der Falkner (*falconarii*). Die Falkner gehörten ursprünglich zur Dienstbevölkerung, auf den königlichen Gütern. Die Relikte der Dienstorganisation bildeten die Ortsnamen und die mehrfache Erwähnung solcher Spezialisierung von der Dienstbevölkerung.

Die Falknerei. Ungarn. Der Falkner. Die Jagd. Die Dienstorganisation.

Dejiny sokoliarstva sú v západnej Európe spracované najmä v rámci dejín poľovníctva.² Dokazuje to i charakter zachovaných písomných prameňov, ktoré sú k tejto

¹ Štúdia je súčasťou riešenia grantovej úlohy VEGA 2/0061/11 Človek a svet zvierat v stredoveku. Práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0051-12 Stredoveké hrady na Slovensku, život, kultúra, spoločnosť.

² CUMMINS, John. *The Hound and the Hawk. The art of medieval hunting*. New York : Palgrave Macmillan 1988; OGGINS, Robert S. *The kings and their hawks: falconry in the medieval England*. London : New Haven : Yale University Press 2004; MAMOUN, Fansa (ed.). *Von den Kunst mit Vögeln zu jagen. Das Falkenbuch des Friedrichs II. Kulturgeschichte und Ornithologie*. Mainz : Philipp von Zabern 2008; LINDNER, Kurt. *Beiträge zu Vögel Fang und Falknerei im Altertum*. In Quellen und Studien zur Geschichte der Jagd, vol. 12. Berlin : de Gruyter 1973; LINDNER, Kurt. *Von Falken, Hunden und Pferden: Deutsche Albertus-Magnus-Übersetzungen aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Quellen und Studien zur Geschichte der Jagd, vol. 7. Berlin : de Gruyter 1962; FERIOLI Alessandro. La custodia dei falconi nei precetti di Alberto Magno. In *Quaderni medievali* 50, 2000, s. 6 – 32; LÖFSTEDT, Bengt. Notizen zu Abelard von Bath, De cura accipitrum. In *Latomus* 63, 2004, s. 450 – 452; MÖLLER, Detlef. *Studien zur mittelalterlichen arabischen Falknereliteratur*. Quellen und Studien zur Geschichte der Jagd 10, Berlin : de Gruyter 1965; SZABO, Thomas. Die kritik der Jagd: Von der Antike zum Mittelalter. In *Jagd und höfische kultur im Mittelalter*. Ed. Werner Rosener. Göttingen : Handenhoeck & Ruprecht 1997, s. 167 – 229; FRIED, Johannes. Kaiser Friedrich II. als Jäger. In *Jagd und höfische kultur im Mittelalter*, s. 149 – 165; OGGINS, Robin S. Albertus Magnus on Falcons and Hawks. In *Albertus Magnus and the Sciences. Commemorative Essays*. Ed. James A. Weisheipl. Toronto (Ont.) : Pontifical Institute of Mediaeval Studies 1980,

téme bohaté.³ Aj v uhorskom prostredí vzniklo v období stredoveku dielo o krotení sokolov. Jeho autorom bol údajne hlavný sokoliar na dvore kráľa Ľudovíta I. Veľkého Ladislav Hungarus. Vieme o ňom len vďaka spisu z 15. storočia, tzv. *Aucupatorium herodiorum*, ktoré cituje uhorského sokoliara. Obe práce následne spomínajú historici 18. a 19. storočia.⁴ Jedno z najstarších diel o sokoliarstve z územia Slovenska napísal Juraj Pray – *De institutione ac venatu falcorum libri duo* (vydané v Trnave roku 1749).⁵

Problematikou dejín sokoliarstva v stredoveku sa na Slovensku dosiaľ nikto systematicky nezaoberal. Dejiny sú spracované iba v rámci populárnovedných publikácií, ktoré predstavujú najmä históriu svetového sokoliarstva a prinášajú len niekoľko

s. 441 – 62; Van den ABEELE, Baudouin. Les traités de fauconnerie du XIIe siècle. Manuscripts et perspectives. In *Scriptorium* 44, 1990, s. 276 – 286; ABEELE, Baudouin. *La fauconnerie au Moyen Âge: Connaissance, affeitage et médecine des oiseaux de chasse d'après les traités latins*. Paris : Klincksienck 1994; FERIOLI, Alessandro. La custodia dei falconi nei precetti di Alberto Magno. In *Quaderni medievali* 50, 2000, s. 6 – 32; BRAEKMAN, Willy L. (ed.). *Of Hawks and Horses: Four Late Middle English Prose Treatises*. Brussels : UFSAL 1986; FRIEDMAN, Mira. The Falcon and the Hunt. Symbolic Love Imagery in Medieval and Renaissance Art. In *Poetics of Love in the Middle Ages: Texts and Contexts*. Ed. Moshe Lazar and Norris J. Lacy. Fairfax, VA : George Mason University Press 1989, s. 157 – 175; HARTING, James Edmund. *Bibliotheca accipitraria: A Catalogue of Books Ancient and Modern Relating to Falconry, with Notes, Glossary, and Vocabulary*. London : B. Quaritch 1891; HOFMANN, Gisela. Falkenjagd und Falkenhandel in den nordischen Landern während des Mittelalters. In *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 88, 1957-1958, s. 115 – 149.

³ Spomeňme okrem iných najmä stredoveké traktáty o dravých vtákoch. Predovšetkým od nemeckého cisára Fridricha II. (1194 – 1250) *De arte venandi cum avibus*, ktorý vyšiel v latinskom vydaní a v anglickom aj nemeckom preklade. Faksimile pozri: *Das Falkenbuch Kaiser Friedrichs II.* Nach der Prachthandschrift in der Vatikanischer Bibliothek. Einführung und Erläuterungen von Carl Arnold Willemsen. Dortmund : Harenberg 1980; WILLEMSEN, Carl Arnold. *Friderici imperatoris De arte venandi cum avibus*. 2 Bände. Leipzig : Insel-verlag 1942; WILLEMSEN, Carl Arnold – ODENTHAL Dagmar. Über die Kunst mit Vögeln zu jagen. Frankfurt a. M. : Insel-verlag 1964; Frederick II. *The Art of Falconry, Being the "De arte venandi cum avibus" of Frederick II of Hohenstaufen*. Trans. and ed. Casey A. Wood – F. Marjorie Fyfe. Stanford : Stanford University Press 1943; Na Slovensku vyšiel preklad krátkej ukážky diela: FIŠEROVÁ, Lenka. Fridrich Štaufský a jeho dielo *De arte venandi cum avibus*. In *Sambucus VI. Práce z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky*. Trnava : Trnavská univerzita v Trnave, Filozofická fakulta, Katedra klasických jazykov 2010, s. 45 – 55. Ďalej pozri traktáty: ADELARD of Bath. *De avibus tractatus* (Treatise on Birds). In *Adelard of Bath, Conversations With His Nephew. On the Same and the Different, Questions on Natural Science, and On Birds*. Ed. and trans. Charles Burnett. Cambridge : Cambridge University Press 2006, s. 238 – 265; CRESCENZI, Pietro de. *Liber ruralium commodorum*. In *Arte della caccia: Testi di falconeria uccellazione e altre cacce*. Ed. Giuliano Innamorati. Milan : Edizioni il Polifilo 1965, 127 – 93; Prehľad o stredovekých traktátoch k problematike sokoliarstva, resp. z oblasti ornitológie aj s odkazmi na literatúru pozri: OGGINS, *The Kings*, s. 1 – 7.

⁴ HICKFELT, Eberhart. *Aucupatorium herodiorum*. Ed. Ernst Dombrowski. In *Altdeutsche Weidwerk*, Band 1. Wien : Selbsverlag des Herausgebers 1986. O diele pozri: CSÖRE, Pál. *A solymászat története*. Budapest : TerraPrint 1996, s. 38 – 44.

⁵ MÁTÉ, Agnes. Corvimachia, avagy a sólyom-holló háború motívuma Piccolominitől Prayig. In *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Eds. Békes Enikő – Tegye Imre. Debrecin – Budapest : Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében 2012, s. 155.

útržkovitých údajov k uhorskému stredoveku.⁶ Primárny výskum tejto problematiky úplne absentuje, údaje o sokoliarstve sa uvádzajú hlavne ako súčasť dejín poľovníctva (dodnes najširšie spracoval túto problematiku László Zolnay).⁷

V *Encyklopédii stredoveku* predstavuje autor príslušnej časti (Alain Guerreau) lov ako spoločenskú a symbolickú činnosť. Zároveň popiera, že by poľovačky hrali ekonomickú rolu (zásobovanie mäsom), spochybňuje význam lovu ako prípravu alebo náhradu vojenskej činnosti a zároveň odmieta vnímanie poľovačky ako stredovekej podoby športu.⁸ Vo všetkých troch bodoch s ním na základe materiálu uhorských prameňov presvedčivo polemizuje Daniela Dvořáková.⁹ Podľa Jacquesa le Goffa bol lov predovšetkým zábavou, športom, vášňou, ale aj oslavou zdatnosti rytierov, pričom aj podľa neho zohrával skôr spoločenskú či symbolickú než ekonomickú rolu.¹⁰ Rovnaký pohľad na lov so sokolmi ponúka aj samotná reč prameňov. Moravsko-panónska legenda hovorí o love s dravými vtákmi ako o „*zábave zámožných mladíkov*“.¹¹ Iné pramene svedčia o tom, že lov so sokolmi sa vnímal predovšetkým ako umenie/zručnosť (*ars*), ktoré sa nepovažovalo za samozrejmosť, ale, naopak, za výnimočnosť. Fridrich II. vo svojom spise *De arte venandi cum avibus* opisuje zručnosti a vlastnosti, ktoré má mať sokoliar. O sokoliarskom umení Fridrich uvádza, že sokoliar so správnymi predpokladmi „*si neznechutí ani toto umenie (sokoliarstvo), ani námahu, ktorú pri ňom vynakladá, ale bude ho milovať a zotrvá pri ňom samom natoľko, že keď sa bude blížiť*

⁶ Najucelenejší prehľad pozri: KRIVJANSKÝ, Tomáš. *Sokoliarstvo*. 1. diel História sokoliarstva. Žilina : Epos 2007; ŠOMEK, Peter. *Sokoliarstvo staré prastaré umenie lovu s dravými vtákmi*. Bratislava : ŠOMEK 2004; NAGY-ŠÁROVSKÝ, Alexander. *Sokoliarске príbehy*. Bratislava : Koncípár 1990; Staršie publikácie pozri: ŠTORKANOVÁ, Anna. *Sokolníctví – Příručka k sokolnické skoušce a pro praxi*. Český Těšín : Víkend 2003; STERNBERG, Zdeněk. *Sokolníctví*. Praha : Státní zemědělské nakladatelství 1969; KUMBERA, Ján. *Výcvyk loveckých dravců*. Praha : Státní zemědělské nakladatelství 1976; MIKULICU, Ondřej – PTÁČEK Jozef – KUČERA, Miloslav. *Dravci a sokolníctví v ČSSR*. Praha : Státní zemědělské nakladatelství 1988; PLÁČEK, Jozef. *Opeřené lovy – povídaní o sokolnicích, pro sokolníky a nejen pro ně*. Tišnov : Sursum 2005; SPEJCHAL, Vladimír. *Dotkni se sokolníctví*. Břeclav : Moraviapress 2007.

⁷ ZOLNAY, László. *Vadászatok a régi magyarországon*. Budapest : Natura 1971, s. 20, 21, 27, 56 – 57, 62, 86 – 91, 101 – 102, 212 a nasl.; CSÖRE, *A solymászat története*. Pozri tiež DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Kůň a člověk v středověku*. Budmerice : Rak 2007, s. 197, 201; DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Rytier a jeho král. Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský*. Budmerice : Rak 2003, s. 169 – 170; FIŠEROVÁ, *Fridrich Štaufský*.

⁸ GUERREAU, Alain. Lov. In *Encyklopedie středověku*. Eds. Jacques le Goff-Jean-Claude Schmitt. Praha : Vyšehrad 2002, s. 368. Autor tiež tvrdí, že základným znakom stredovekého lovu boli dva protikladné póly: lov so psom a lov s vtákmi. Lov so psami sa odohrával v lese, dlhým prenasledovaním koristi. Lov s dravými vtákmi na otvorených priestranstvách bol z pohľadu lovca statický. Sokol bol pozitívnym symbolom, kým pes mal negatívny náboj. V profánnej ikonografii sa psík spájal zväčša so ženou, kým sokol vždy s mužom, resp. s rytierom.

⁹ Konštatuje, že v Uhorsku nemali poddaní všeobecne obmedzené právo lovu. Podľa D. Dvořákovovej nebol síce hlavný dôvod lovu zásobovať aristokraciu mäsom, avšak divina bola obľúbenou lahôdkou na dvore šľachty. Dodáva, že poľovačka v ťažkom teréne bola dobrým výcvikom koňa i jazdca, ktorý mohli využiť v boji. DVOŘÁKOVÁ, *Rytier*, s. 173 – 174.

¹⁰ LE GOFF, Jaques. *Kultura středověké Evropy*. Praha : Vyšehrad 2005, s. 615.

¹¹ *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov II. Slovensko očami cudzincov*. Ed. Richard Marsina a kol. Budmerice : Rak, Literárne informačné centrum 1999, s. 175.

k starobe, nebude sa mu venovať o nič menej. Toto všetko plynie zo zaľúbenia, ktoré má v tomto umení. Keďže sokoliarske umenie ide dlhou cestou a stále ho ovplyvňuje mnoho nových vecí, človek nikdy nesmie upustiť od precvičovania, ale vytrvať, kým žije, aby svoje umenie priviedol k dokonalosti“¹². V roku 1360 povýšil kráľ Ľudovít I. Veľký hradného jobagióna a sokoliara Marcela do šľachtického stavu pre jeho „sokoliarske umenie“. Kráľ dodal, že mu prináša svojím umením „potechu“.¹³ Dokonca aj vyšší cirkevní hodnostári so svojimi početnými sprievodmi drancovali jednotlivé fary „z dôvodu poľovačiek, rekreácie a zábavy“.¹⁴ Lov s dravými vtákmi si vyžadoval aj doslova športové zručnosti. Podľa príručky Fridricha II. má byť správny sokoliar „strednej výšky, aby kvôli svojej veľkosti nebol viac unavený a menej pohyblivý... Musí mať optimálnu postavu, aby mu jeho vyzíabnutosť nebránila vykonávať namáhavé činy alebo znášať chlad a naopak, alebo aby kvôli jeho korpulentnosti nemal odpor k námahe a teplu a nepohyboval sa priveľmi pomaly a lenivo... Musí mať rýchle a šikovné pohyby, aby mohol rýchlo pribehnúť svojmu dravcovi na pomoc, kedykoľvek treba. Taktiež musí vedieť plávať, aby vedel prekonať vodnú plochu, ktorá sa nedá prebrodiť, keď ju dravec preletí a na druhej strane potrebuje pomoc“¹⁵. Navyše, aj na sklonku stredoveku sa v samotných poľovníckych príručkách považuje lov za výbornú prípravu na boj.¹⁶

V stredovekom Uhorsku sa stretli dve tradície sokoliarstva – veľkomoravská a staromaďarská. O love pomocou dravých vtákov na Veľkej Morave nás informujú písomné pramene aj archeologické vykopávky. Známy je príbeh z fuldských análov o tom, ako sa Svätoplukovi podarilo roku 870 vyhnúť plánu jeho strýka Rastislava, ktorý sa rozhodol dať Svätopluka počas hostiny zavraždiť. „Ten sa však s Božou milosťou vyslobodil z nebezpečenstva smrti, pretože prv, ako by tí, čo ho mali zavraždiť, vstúpili do domu, vstal od hostiteľovho stolu, upozornený niekým, kto o týchto úkladoch vedel, a predstieral, že ide na lov so sokolmi. Tak vyviazol z pripravenej pasce.“¹⁷ Už Dušan Třeštík upozornil, že celý príbeh je ako vystrihnutý zo stredovekej literatúry, v ktorej

¹² „... non fastidiat artem neque laborem, sed diligit et perserveret in ipsa in tantum, quod etiam quando devenerit ad senectutem, non minus intendat arti, quod totum procedet ex amore, quem habebit in arte, cum enim ars longa sit et plura in usu secundum eam noviter incidant, nunquam debet homo desistere ab exercitio huius artis, sed perseverare, quamdiu vixerit, ut ipsam artem perfectius consequatur.“ FIŠEROVÁ, *Fridrich Štaufský*, s. 51, 53.

¹³ „Nos si quid. petitionibus eiusdem Marcell diligentem exauditis, attendentes fidelitates et meritoria servitia ipsius, qui falconaria arte varia et diversa placabilia solatia frequenter nostre exhibuit...“ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH). Tomi IX, volumen VI. Ed. Georgius Fejér. Budae : Typ. Universitatis 1844, č. 103, s. 106 – 107. Pozri tiež DVOŘÁKOVÁ, *Rytier*, s. 177.

¹⁴ Pápež pod hrozbou exkomunikácie takého zvyklosti zakázal. *Zsigmondkori oklevéltár V* (1415 – 1416). Ed. Elemér MÁLYUSZ – Iván BORSA. Budapest : Bd. Akadémiai Kiadó 1997, č. 162. Na listinu upozornila DVOŘÁKOVÁ, *Kôň*, s. 200 – 201

¹⁵ Preklad pozri FIŠEROVÁ, *Fridrich Štaufský*, s. 53 – 54.

¹⁶ Baldassare Castiglione (1478 – 1529) vo svojej príručke *Libro del cortegiano* ukazuje veľa podobností lovu a vojny a konštatuje, že lov je hodný len veľkých pánov. ZOLNAY, *Vadászatok a régi magyarországon*, s. 219.

¹⁷ *Pramene k dejinám Slovenska*, s. 158.

sa často vyskytuje schéma zradného pozvania na hostinu, takže aj mnohí historici pochybovali o autenticite príbehu z fuldských análov.¹⁸ Či už nás informuje tento prameň zaujato, alebo nie, nič to nemení na tom, že lov s dravými vtákmi sa predstavuje ako súčasť zábavy vyšších spoločenských vrstiev na Veľkej Morave. Podobne aj Život Konštantína (v súbore Moravsko-panónskych legiend) opisuje lov s dravcami predovšetkým ako zábavu zámožných vrstiev v Byzancii: „*Jedného dňa, ako je u zámožných mladíkov zvykom zabávať sa lovom, vyšiel (Konštantín) s nimi do poľa so svojím jastrabom.*“ K tejto udalosti z Konštantínovej mladosti sa dokonca viaže jeho osobný obrat od svetskej zábavy k filozofii. „*A len čo ho (jastraba) vypustil, Božím riadením sa strhol vietor; vzal mu ho a odniesol. Chlapec preto prepadol sklúčenosti a smútku a dva dni nejedol chlieb. Svojou láskou k ľuďom ho totiž milosrdný Boh, ktorý nechcel, aby si zvykol na svetské veci, ľahko ulovil. Ako predtým ulovil Placida jeleňom, tak aj jeho teraz jastrabom...*“ Konštantín sa od tohto dňa rozhodol pre dráhu učenca – filozofa.¹⁹

V inej časti Moravsko-panónskych legiend sokol symbolizuje dobro v protiklade k zlu stelesnenému havranom. „*Ked' bol (Konštantín) v Benátkach, zišli sa proti nemu latinskí biskupi, kňazi a mnísi ako havrany na sokola a pozdvihli trojjazyčný blud, hovoriac: ,Človeče, povedz nám, prečo si teraz vytvoril pre Slovienov písmená a učíš ich, hoci ich nikto iný nevynašiel skôr, ani apoštol, ani rímsky pápež, ani Gregor Bohoslovec, ani Hieronym, ani Augustín? .*“²⁰ Aj Alain Guerreau konštatuje, že odkedy sa lov so sokolom rozšíril prostredníctvom Germánov z Ázie do Európy (prvé dôkazy sú z 5. storočia), stal sa predmetom obdivu a pozitívnym symbolom.²¹ Sokol sa stal veľmi rýchlo symbolom sily, odvahy, obratnosti a rytierstva všeobecne. Na jednom z dobových vyobrazení symbolizuje tzv. *vita activa* rytier na koni, so sokolom, poľovníckym psom a vežou hradu, kým *vita contemplativa* sú znázornené mníchom, holubicou a vežou kostola.²² Čisto teoreticky mal byť naozaj sokol a lov so sokolom súčasťou svetského života a do rúk cirkevných hodnostárov nemal patriť. Karol Veľký už roku 802 zakázal poľovačku pre klérus.²³ Uhorské zákony z konca 11. storočia (zákony prijaté v Szabolcsi 1092) zakazovali poľovačku v nedeľu a počas sviatkov, inak mohli poľovníkom zadržať koňa či psa, alebo mohli svojho koňa vykúpiť býkom. Ak však poľovali v tieto dni kňazi alebo klerici, mali byť vylúčení z rádu, až kým neurobili náhradu/

¹⁸ TŘEŠTÍK, Dušan. *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791 – 871.* Praha : Nakladatelství lidové noviny 2001, s. 197 – 198.

¹⁹ *Pramene k dejinám Slovenska*, s. 174 – 175.

²⁰ Tamže, s. 78.

²¹ GUERREAU, *Encyklopedie středověku*, s. 370.

²² Obrázok pozri: ŠEDIVÝ, Juraj – ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. *Dejiny Bratislavy I. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr.* Bratislava : Slovart 2012, s. 376.

²³ Nariadenie Karola Veľkého: „*Ut episcopi abates, presbyteri, diaconus nullusque ex omni clero canes ad venandum aut acceptors, falcones seu spatvarios habere praesumant, sed pleniter se unusquisque in ordine suo canonice vel regulariter custodiant.*“ Karoli magni capitularia. In *Monumenta Germaniae historica.* Legum sectio II. Capitularia regum francorum. Tomus I. Ed. Alfredus Boretius. Hannoverae : Hahniani 1883, p. 95.

ospravedlnenie.²⁴ Aj neskoršie pramene ukazujú, že poľovačka (aj sokolarstvo) boli bežnou súčasťou tak v cirkevných kruhoch, ako aj u svetských osôb.²⁵

Motív sokola či sokoliara sa zachoval aj na niekoľkých ozdobných predmetoch z veľkomoravského obdobia, pričom archeológovia sa rôznia v názoroch na ich domáci či nedomáci pôvod, resp. pôvod námetu.²⁶ Kostrové pozostatky vtákov v niektorých veľkomoravských hradiskách sú spracované len veľmi útržkovito, a to výlučne z územia Českej republiky. Z veľkomoravského obdobia sa medzi spracovanými údajmi nenašli pozostatky dravých vtákov.²⁷

Aj na staromaďarských náleziskách nachádzame kovania so zobrazením orla, resp. staromaďarského bájneho vtáka turula. Nikdy nejde o vyobrazenia sokoliarov či loveckých scén ako v prípade veľkomoravských kovaní.²⁸ Od bájneho vtáka si odvodzoval svoj pôvod kráľovský rod Arpádovcov. *Anonymova kronika* opisuje, ako sa narodil predok rodu Álmoš, ktorý bol otcom kniežata Arpáda: „*Álmoš však dostal meno vďaka Božiemu zjaveniu, lebo jeho tarchavej matke sa v sne ukázalo Božie videnie v podobe jastraba, ktorý ju sotva priletiac, obťažkal a oznámil jej, že z jej lona vyrazí bystrina a že z jej bedier sa zrodia slávni králi, no nebudú sa množiť vo svojej krajine. A keďže sen sa v maďarskom jazyku povie álom a jeho narodenie bolo predpovedané vo sne,*

²⁴ „*Si vero presbyter vel clericus venatus fuerit, ab ordine descendat usque ad satisfactionem.*” *Decreta regni mediaevalis Hungariae* (Ďalej DRMH) I, 1000 – 1301. Eds. János M. Bak et al. Bakersfield : Charles Schlacks, Jr., Publisher 1999, čl. č. 12, s. 55.

²⁵ Príklady uvádza DVŔÁKOVÁ, *Kôň*, s. 200 – 201.

²⁶ K najznámejším patrí liate bronzové nákončie s postavou sokoliara z lokality Moravský Ján (dĺžka 9 cm) či strieborné terčovité kovanie s obrazom sokoliara na koni z lokality Starého mesta (priemer 4 cm). Ďalej pozri pozlátené plechové kovanie s obrazom sokola alebo orla, ktorý napáda jeleňa z lokality Želénky. Vyobrazenia publikované DEKAN, Ján. *Velká Morava. Doba a umenie*. Bratislava : Tatran 1985, obr. č. 66, 131 a č. 177 – 178. Pozri základnú literatúru k téme: BENDA Klement. Stříbrný terč se sokolníkem ze Starého města u Uherského Hradiště. In *Památky archeologické*, 54, 1963, 1, s. 44 – 66. Najnovšie považuje Cs. Bálint terčik so sokoliarom jednoznačne za produkt miestnej moravskej výroby. Samotný motív bol však podľa autora prevzatý, pretože moravský kovorytec nezobrazil údajne miestny žánér, ale obraz jazdca na koni je výsledkom prevzatia. Jeho ikonografia, ale aj samotná tématika boli podľa Bálinta Moravanom cudzie a mimo ich kultúrneho prostredia. Námet bol prevzatý z Byzancie. BÁLINT, Csanád. Zobrazenie na terči zo Starého mesta. In *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Ed. Gabriel Fusek. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied 2004, s. 31 – 34.

²⁷ V Uherskom Hradišti sa z obdobia 8. – 10. storočia nenašli žiadne kostenné pozostatky po dravých vtákoch. FROLÍKOVÁ-KALISOVÁ, Drahomíra. Zvířecí kosti z 8. – 10. století v Uherském Hradišti a jejich spracování. Předběžná správa. In *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, s. 75 – 80. J. Mlíkovský urobil podrobný rozbor nálezov hradu Stará Boleslav, kde našiel pozostatky krahulca a jastraba. MLÍKOVSKÝ, Jiří. Ptáci z raně středověkého hradu Stará Boleslav. (Střední Čechy). In *Mediaevalia archeologica V. Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku*. Ed. Ivana Boháčová. Praha : Archeologický ústav AV ČR 2003, s. 335 – 344.

²⁸ Vyobrazenia pozri DVŔÁK, Pavel. *Stopy dávnej minulosti 3. Zrod národa*. Budmerice : RAK 2004, s. 217, 229. Podrobnejšie: BUDINSKÝ-KRIČKA, Vojtech – FETTICH, Nándor. *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1973; RÉVÉSZ, László. *A karosi honfoglalás kori temetők*. Miskolc : Herman Ottó Múzeum, Magyar Nemzeti Múzeum 1996.

dostal meno Álmoš. ²⁹ Ako konštatuje Vincent Múcska, Anonymus tu zaznamenal povest' o Álmošovom zázračnom splodení bájnym vtákom – povest' o turulovi, ktorá je totemickým mýtom o pôvode arpádovského rodu. Jej analógiu v kresťanskom prepracovaní vidí aj v tzv. *Väčšej svätostefanskej legende*, podľa ktorej bolo narodenie kráľa Štefana zvestované Božím zjavením.³⁰ Podľa mýtu sa turul zjavil na oblohe kniežat'u Álmošovi a priviedol ľud ku Karpatom. Motív bájneho turula sa opakuje aj v stredovekej ikonografii, napr. je vyobrazený na štíte „kráľa“ Attilu, kniežat'a Arpáda či Takšoňa v tzv. *Obrázkovej kronike*.³¹

Motív sokola alebo dravého vtáka sa nachádza aj na minciach uhorských kráľov. Ako ukázal Ján Hunka, od 13. storočia sa popri náboženských symboloch začali objavovať na minciach aj svetské symboly: kráľovský trón, štátne symboly (dvojitý kríž, arpádovské brvná, kráľovský palác), ale aj panovník ako divé či mýtické zvieratá: holubice, draky, lev, orol (orol s rozpätými krídlami však symbolizoval Krista), sokol, divé prasa, liška, jeleň či slon.³² Na denároch kráľa Bela III. (1173 – 1196) je spodobehný sokoliar na koni. Mince kráľa Bela III. mali okolo 20 rôznych motívov. Na jednej z ďalších mincí tohto panovníka je orol a lev, ktoré azda symbolizujú udatnosť, rytierstvo a bojovnosť. Tvorca tohto námetu chcel možno charakterizovať neobmedzenú vládu panovníka na zemi aj vo vzduchu. Na denároch Bela IV. (1235 – 1270) je orol a na reverze orol útočiaci na zajaca. Denáre Štefana V. (1270 – 1272) majú vyobrazenie dvoch k sebe otočených sokolov a podobný motív majú aj neskoršie mince Ota I. (1305 – 1308).³³

Zo stredovekého Uhorska sa najviac prameňov dejín sokoliarstva vzťahuje na sokoliarov (*falconarii*). Časť sokoliarov bola súčasťou služobníckej organizácie, ktorá fungovala na dominikálnych kráľovských majetkoch. V stredovekom Uhorsku vznikali v kráľovských lesoch kráľovské loviská (*locus venationis*), s ktorými súvisel aj celý systém organizácie starostlivosti o tieto majetky.³⁴ Kráľovské lesy mali na starosti kráľovskí hájníci (*custodes silvarum*) a tam, kde sa nachádzal lovecký revír, zabezpečovali starostlivosť a prípravu na poľovačku špecializovaní služobníci – lovci (*venatores*),

²⁹ MÚCSKA, Vincent. *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum*. Budmerice : Rak 2000, s. 41.

³⁰ MÚCSKA, *Kronika anonymného notára*, s. 123. Porovnaj Väčšiu legendu svätého kráľa Štefana: MARSINA, Richard. *Legendy stredovekého Slovenska*. Budmerice : Rak 1997, s. 50 – 51.

³¹ WESZPRÉMY, László – WEHLI, Tünde – HAPÁK, József. *Képes Krónika könyve*. Budapest : Kossuth Kiadó, Országos Szechenyi Könyvtár 2009, s. 64, 70.

³² HUNKA, Ján. Denárové mincovníctvo v 11. – 15. storočí. In *Ludia, peniaze, banky*. Bratislava : Národná banka Slovenska 2003, s. 71 – 72.

³³ HUNKA, *Denárové mincovníctvo*, s. 71 – 72. Vyobrazenia niektorých mincí pozri: ZOLNAY, *Vadászatok a régi magyarországon*, s. 20 – 21; *Kronika peňazí na Slovensku. Od najstarších čias do roku 2009*. Ed. Eva Kolníková. Bratislava : Fortuna print 2009, s. 55, 60. HUNKA, Ján. Medené mince Bela III. (1172 – 1196) dôsledok menovej reformy v Uhorsku? In *Historický časopis*, 42, 1994, 4, s. 609 – 624.

³⁴ HUDÁČEK, Pavol. *Vplyv človeka na prírodné prostredie Slovenska s osobitným zreteľom na stredoveké zalesnenie Šariša*. Dizertačná práca. Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2011, s. 81 a nasl.

psiari (*caniferi*) či sokoliari (*falconarii*).³⁵ Služobné povinnosti jednotlivých kategórií tohto obyvateľstva však nie sú vždy jednoznačné.³⁶ Sokoliari zabezpečovali odchyt dravých vtákov – sokolov, jastrabov, krahulcov z prírody, ich výcvik na lov a následne sa zúčastňovali poľovačiek s dravými vtákmi. Okrem toho však mali na starosti aj lesy alebo iné povinnosti. V roku 1216 kráľ Ondrej II. potvrdil, že komesovi Tomášovi daroval jeho otec kráľ Imrich spolu s lesom aj štyri usadlosti kráľovských sokoliarov, ktorých povinnosťou bolo stráženie lesa a kosenie trávy.³⁷ Existovali kompaktné dediny takéhoto špecializovaného služobného obyvateľstva, ako to naznačujú nielen toponymické údaje, ale občas aj konkrétne zmienky v prameňoch. V roku 1075 sa spomína vo sfalšovanej donácii kláštora v Hronskom Beňadiku 40 usadlostí koniarov.³⁸ Na špecializované osady sokoliarov alebo len azda na oblasti s výskytom sokolov či iných dravých vtákov odkazuje aj veľký počet toponým typu Sokol, Sokolovce, Dravce a pod.³⁹ Dnes však už historici upozorňujú na opatrný prístup k rovnici, podľa ktorej

³⁵ HUDÁČEK, Pavol. Stredovekí strážcovia lesov. Kráľovskí hájníci v Uhorsku. In *História. Revue o dejinách spoločnosti*, 11, 2011, 3 – 4, s. 13 – 18.

³⁶ Napríklad *venatores* sa nestarali výlučne o zabezpečenie lovu. Vyplýva to aj z ustanovenia privilégia pre Bratislavu z roku 1291, ktoré oslobodilo mešťanov od poplatkov za lesy, drevo a akékoľvek stavby komesovi poľovníkov/lovcov (*comes venatorum*). Termín *comes venatorum* možno preložiť v zmysle komes lovcov/poľovníkov. Rovnako ho preložili aj samotní mešťania (*Jäger Graff*) začiatkom 15. storočia pri prepise privilégia do nemčiny. Samo ustanovenie privilégia však naznačuje, že jeho funkcia bola širšia, a preto termín možno preložiť aj v zmysle lesmajster (H. Hudáková), správca hájnikov či správca lesov (V. Horváth). Bližšie pozri LYSÁ, Žofia. Privilégium pre Bratislavu z roku 1291. In *Historický časopis*, 59, 2011, 2, s. 192.

³⁷ „*Similiter quatuor mansions, quas de nostris falconariis ad custodiendam predictam silvam et falcandum fenum...*” *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej CDSI) I. Ed. Richard MARSINA. Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1971. č. 209, s. 165. JAVOŠOVÁ, Erika. Spoločenské postavenie neprivilégovaného obyvateľstva na Slovensku v prvej polovici 13. storočia. In *Slovenská archivistika*, 39, 2004, 2, s. 91.

³⁸ CDSI I, č. 58, s. 55. JAVOŠOVÁ, *Spoločenské postavenie*, s. 90.

³⁹ *Zocol, Socolus/Sokolníky pri Nitre (1113) – CDSI I, č. 69, s. 66. Zakalus/Sokolce, súčasť dnešného Komárna (1247) – Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej CDSI) II. Ed. Richard MARSINA. Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1987, č. 262, s. 179. *Zocol/Sokolany* dnes súčasť dediny Hutníky (1251) – CDSI II., č. 366, s. 254; CDSI II, č. 217, s. 150. *Zakalus* pri Váhu a Dudváhu (1260) – CDSI II, č. 647, s. 451. V metácii zeme *Lyskaulaza* (dnes Olaszliszka v Maďarsku) sa spomína aj vrch *Zokolahege* (1248) – CDSI II, č. 300, s. 211. *Solumus*, rybník *Solumus* pri Váhu (1260) – CDSI II, č. 647, s. 451. V metácii dediny Boleráz sa spomína *villa Solumus* (1247) – CDSI II, č. 563, s. 393. Ďalšia dedina *Solumus* pri rieke Blatnica, hneď pri veľkom lese pri hrade Turiec/Zniev (Sokolec, dnes Martin) sa spomína v rokoch 1251, 1252 – CDSI II, č. 370, s. 257; č. 400, s. 279. Roku 1294 sa spomína dedina Dravce (*Dorauch*), dnes Šarišské Dravce – *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej RDSI) I. Ed. Vincent SEDLÁK, Bratislava : Veda 1987, č. 633, s. 283. Listina sa zachovala v odpise z roku 1412. V blízkosti kráľovských lovisk sa nachádzala aj dedina *Solumus* (dnes Šarišské Sokolovce, 1307) – RDSL I, č. 489, s. 487. V novohradskom komitáte sa v roku 1309 spomína zem *Zakula*. RDSL I, č. 714, s. 313. Ďalej pozri zmienku *Solumusputum/Potôň* – RDSI I, č. 1 126, s. 479. V roku 1275 daroval Ladislav IV. zem *Zacalus* (dnes Podhorany pri Nitre), RDSI II, č. 693, s. 311. Roku 1263 sa spomína dedina Dravce (Dravce na Spiši) a jej obyvatelia *dravcarii* – CDH IV/3, s. 137. Ďalšie údaje o dedinách sokoliarov v Uhorsku pozri CSÖRE, Pál. *A magyar erd gazdálkodás története : Középkor*. Budapest : Akadémiai Kiadó 1980, s. 140 – 141; KRAJČOVIČ, Rudolf. Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku. In

toponymum miestneho názvu (napr. Sokolovce) má odkazovať na zamestnanie jej obyvateľov (sokoliarov), resp. na služobnícku organizáciu. Práve naopak, ako konštatuje Jan Klápště, len málokedy sa množina miestnych názvov prekrýva aj so špecialistami rovnakého zamestnania, doloženými v písomných prameňoch.⁴⁰ Jednou z uhorských výnimiek je listina z roku 1263, ktorá dokazuje, že dedinu Dravce (*villa Drauch*) na Spiši obývali „*draucarii nostri cum Michaelae, comite eorum*“, ktorí sa dostali do sporu s obyvateľmi Iliašoviec (*villa Vrsi*).⁴¹ Roku 1245 sa spomína zem *Halasz*, kde kedysi „*castrum fuerant piscatores*“.⁴² Vo Varadínskom registri sa dozvedáme, že roku 1213 Pavol (*comes venatorum*) obvinil Feherema z dediny *Solumus*, čo by naznačovalo, že v dedine mohli bývať sokoliari.⁴³ V listine z roku 1264 sa píše, že na čele sokoliarov zo Spiša stál stotník, ktorý ich zastupoval v sporoch (*centurio Drauchiariorum de Scepus, de villa Drauch*).⁴⁴ Nepochybne išlo o ľudí, ktorí mali na starosti dravcov. V inej listine sa hovorí, že títo ľudia sa volajú ľudovo *drawc* (*de populis nostris, qui drawc vulgo dicuntur*), z tohto ľudového pomenovania vznikol latinský termín *draucarius*.⁴⁵ Roku 1282 sa osada spomína ako *villa Drauch*.⁴⁶ Napriek tomu, že na základe zamestnaneckých miestnych názvov nemôžeme s istotou preukázať služobné osady, z iných prípadov písomných prameňov vieme, že takéto služobné osady existovali, hoci sa to nie vždy odrazilo v ich názve. Roku 1239 dostal ostrihomský arcibiskup donáciu zeme a majetky Paňa (*Poonh*, Nitriansky komitát), Úľany (*Fedemus iuxta Harsan*, Komárniansky komitát) a Hrádok (*Oluar*, v Tekovskom komitáte), a to aj so služobníkmi

O počiatkoch slovenských dejín. Ed. Peter Ratkoš. Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1965, s. 211 – 212, 215 – 216, 243. V roku 1246 sa spomína *terrae Draus* (dnes Veľké Dravce, okres Lučenec) – CDH IV/1, s. 407. Doklad o sokoliaroch pochádza aj z roku 1263 – 1270 („... *de populis nostris, qui drawc dicuntur*“) – *Codex diplomaticus arpadianus continuatus : Árpád-kori új okmánytár* (ďalej CDAC) VIII. Ed. Gusztáv Wenzel. [CD-ROM], s. 20. Bližšie KRAJČOVIČ, Rudolf. Najstaršie zamestnania v Tekove, Honte a Novohrade vo svetle toponymie. In *Slovenský národopis*, 11, 1963, 2 – 3, s. 173, 174, 179; JAVOŠOVÁ, *Spoločenské postavenie*, s. 91; HUDÁČEK, *Vplyv človeka na prírodné prostredie*, s. 84. K služobníckym osadám pozri. JAVOŠOVÁ, *Spoločenské postavenie*, s. 82 a nasl. KŘEMIĚNSKA, Barbara – TŘEŠTÍK, Dušan. Služebná organizace v raněstředověkých Čechách. In *Československý časopis historický*, 12, 1964, 5, s. 664; KUČERA, Matúš. K problému včasnostredovekej služobníckej organizácie na Slovensku. In *Historický časopis*, 12, 1964, 4, s. 554 – 568; ŽEMLIČKA, Josef. *Čechy v době knížecí*. Praha : Nakladatelství lidové noviny 1997, s. 156 – 157.

⁴⁰ KLÁPŠTĚ, Jan. *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 307 – 310.

⁴¹ CDH IV/3, s. 137.

⁴² CDAC VII, s. 187, 220, 244; CDAC X, s. 120. Pozri KUČERA, *K problému včasnostredovekej*, s. 555.

⁴³ *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico degestum*. Eds. J. Karácsanyi, S. Borovszky. Budapest : Váradi Káptalan 1903, č. 33, s. 167; KUČERA, *K problému včasnostredovekej*, s. 555.

⁴⁴ „... *quod Villam centurio Drauchiariorum de Scepus, de villa Drauch, et populi de eadem quamdam terram Ecclesiae S. Martini, praepositurae de Scepus, Vizoka nominatam, dudum a nobis sibi dari petiissent.*“ CDH IV/3, s. 195 – 196.

⁴⁵ CDAC VIII, č. 20. Pozri KRAJČOVIČ, *Najstaršie zamestnania*, s. 173.

⁴⁶ CDH VII/2, s. 116 – 118.

kondicionálnymi sietiarimi a sokoliarimi.⁴⁷ Roku 1247 udelil Belo IV. Bechendovi územie Šarkan (*Sarkan*) za služby preukázané počas vpádu Tatárov. Listina hovorí, že územie obývali ľudia rôznych povinností – sokoliari, dvorníci a pivniční majstri.⁴⁸ Roku 1275 daroval Ladislav IV. prázdnu oblasť *Halla* v Nitrianskom komitáte, kde predtým bývali kráľovskí sokoliari.⁴⁹ V súvislosti s oblasťou sa menujú aj lúky a rybníky, teda ideálne otvorené loviská na poľovačku s dravými vtákmi. Roku 1297 sa spomína aj zem „*falconariorum ipsius domini Regis in Lypto*“.⁵⁰

Nevieme presne, čo bolo náplňou práce tzv. vtáčkarov (*auceps, aucipes*). Možno boli ekvivalentom sokoliarov alebo mali na starosti lov a dodávku vtákov ako pochúťky na stôl pre kráľa.⁵¹ Roku 1235 sa spomína v potvrdení majetkov pre päťkostolného biskupa zem „*Narad, aucupum, et caniferorum nostrorum, in Comitatu de Baranya*“.⁵² Iste teda súvisela ich služba s poľovačkami. V potvrdení Ondreja III. z roku 1294 sa dozvedáme, že vtáčiar (*auceps*) Leonard mal na príkaz Bela IV. vykonávať starostlivosť o zem na Spiši, ktorej súčasťou bol aj les.⁵³ Vtáčiari alebo tiež *draucarii* podliehali spolu s poľovníkmi, rybármi, mäsiarmi, dodávateľmi slaných rýb hlavnému kráľovskému stolníkovi (*magister dapiferorum regalium*).⁵⁴

Tieto kategórie obyvateľstva sa spomínajú v Zlatej bule Ondreja II. z roku 1222. V jednom z ustanovení sa koniarnikom, psiárom a sokoliarom zakazuje, aby vyžadovali pohostenie v dedinách kráľovských servientov.⁵⁵ To by naznačovalo, že tieto kategórie patrili k vyššie postaveným vazalom z okruhu panovníka, pretože si občas neprávnym nárokovali povinnosť pohostenia, prináležiacu len kráľovmu sprievodu a vysokým úradníkom, napr. županom. Kráľovskí sokoliari podliehali hlavnému sokoliarovi (*comes falconariorum*).⁵⁶ Spomínajú sa aj sokoliarski predáci menších územných jednotiek, napr. komes sokoliarov na Spiši.⁵⁷

⁴⁷ „*Item donavimus et tradidimus eidem ecclesie et archiepiscopatu Strigoniensi... quosdam terras seu possessiones nostras cum suis servitoribus condicionariis, retiferis scilicet et falconariis perpetuo et irrevocabiliter archiepiscopo...*“ CDSI II, č. 55, s. 40.

⁴⁸ „*... quondam terram Sarkan, que fuerat terra populorum diverse condicionis, videlicet falconariorum, Sulgageurii udvornicorum, qui vulgariter zuulguuztou dicuntur, et pircernarum, qui bucharii appellantur...*“ CDSI II, č. 248, 170. Výraz bucharii môže naznačovať, že vyrábali nádoby na uskladnenie vína (bucharii = bočári, bočkári) JAVOŠOVÁ, *Spoločenské postavenie*, s. 98.

⁴⁹ „*... dictam terram Halla cum fenetis, pratis, piscaturis et aliis utilitatibus suis universis, sub eisdem metis et terminis antiquis, quibus antea per Falconarios nostros habita fuerat et possessa, ipsi magistro Iwanche... dedimus...*“ CDH VII/2, s. 274 – 275.

⁵⁰ CDAC V, č. 119.

⁵¹ JAVOŠOVÁ, *Spoločenské postavenie*, s. 91.

⁵² CDH III/2, s. 432.

⁵³ CDH VI/1, s. 302.

⁵⁴ CDH X/6, s. 26.

⁵⁵ „*Agasones, caniferi et falconarii non presumant descendere in villis servientum.*“ *DRMH I*, článok č. 15, s. 33. Autori vydania prekladajú termín *descendere* vo význame povinnosti pohostenia, ktoré mali všetci obyvatelia voči panovníkovi, jeho sprievodu a úradníkom. Pozri *DRMH I*, s. 98, pozn. č. 23.

⁵⁶ Roku 1280 sa spomína Ladislav, syn Farkaša, ktorý mal pozemkový majetok, čiže bol šľachticom. CDAC V, č. 261.

⁵⁷ CDH IV/3, s. 137, 195 – 196.

Vráťme sa však k povinnosti pohostenia kráľovských lovcov. O tom, že pohostiť sprievod pripravujúci poľovačku si vyžadovalo nemalé náklady, svedčia ako ilustrácia cirkevné pramene. Vyplýva z nich, že cirkevní vizitátori radi využívali vizitácie na poľovačky a ich sprievod vyžadoval na miestnych farách pohostenie. V roku 1450 ostrihomská synoda konštatovala, že vizitátori prichádzajú na fary niekedy v sprievode viac ako 20 koní, so služobníkmi, loveckými psami a vtákmi a fary vydrancujú. Synoda určila, že vizitácie mali vykonať osobne archidiaconi a prepošti, s maximálne 8 koňmi alebo ak poslali svojich zástupcov (vicearchidiaconov), mali prísť s maximálne dvoma koňmi.⁵⁸ V účtovných knihách mesta Bratislavy z roku 1434 sa uvádzajú medzi výdavkami mesta aj údaje týkajúce sa pobytu kráľa Žigmunda a jeho sokoliarskej družiny – údajne priniesol so sebou množstvo poľovníckych sokolov a mesto mu malo pre nich vyhotoviť kliecky.⁵⁹

Mená kráľovských sokoliarov či ich konkrétne skutky spomínajú pramene len zriedka. Jeden z kráľovských sokoliarov Mercel preukázal kráľovi vernosť v bitke na Moravskom poli a panovník ho v roku 1279 povýšil medzi šľachticov.⁶⁰ V roku 1360 povýšil kráľ Ľudovít I. Veľký hradného jobagióna a sokoliara Marcela do šľachtického stavu za preukázané služby aj priamo za jeho sokoliarske umenie.⁶¹ Erb, ktorý udelil kráľ Žigmund v roku 1418 Davidovi Zemlényimu, naznačuje, že bol tiež sokoliarom. V erbe je vyobrazená lovecká sieť a hlavy troch sokolov aj so sokoliarskymi čiapočkami.⁶² Nevieme, či aj Mikuláš, syn Imricha, ktorému v roku 1326 udelil kráľ Karol Róbert právo užívať v znaku svojho rodu sokola, bol sokoliarom.⁶³

Táto práca načrtla typ pramenného materiálu k dejinám sokoliarstva do konca 13. storočia. S nasledujúcimi storočiami počet prameňov k tejto problematike stúpa a ich spracovanie si bude vyžadovať ďalší minuciózny výskum.

DIE FALKNEREI IN MITTELALTERLICHEN UNGARN

Einleitung in die Problematik

Žofia Lysá

Die Studie befasst sich mit dem Thema der Falknerie in Ungarn bis Ende des 13. Jahrhunderts. Die Studie bringt einen Überblick über die Thematik in der westlichen,

⁵⁸ DVOŘÁKOVÁ, *Koň*, s. 201.

⁵⁹ KRIVJANSKÝ, *Sokoliarstvo*, s. 56.

⁶⁰ *Hazai okmánytár : Codex diplomaticus patrius. VI. kötet.* Eds. I. Nagy et al. Győrött : Saurvein, Budapest : Franklin 1891, s. 249. ZOLNAY, *Vadászatok a régi magyarországon*, s. 215.

⁶¹ „*Nos si quid. petitionibus eiusdem Marcelli diligenter exauditis, attendentes fidelitates et meritoria servitia ipsius, qui falconaria arte varia et diversa placabilia solatia frequenter nostre exhibuit...*“ . CDH IX/6, č. 103, s. 106 – 107. Pozri tiež DVOŘÁKOVÁ, *Rytier*, s. 177.

⁶² ZOLNAY, *Vadászatok a régi magyarországon*, s. 217. DVOŘÁKOVÁ, *Rytier*, s. 170.

⁶³ „... *in forma avis, scilicet falconis aurei, habentis distensas blancas alas, sub quibus folia deaurata, in modum herbae, Luhere dictae, pendent; super quibus falconis nasum viridis ramusculus erectus existit, folia habens aurea...*“ CDH VII/2, s. 63 – 64.

slowakischen und ungarischen Literatur. Am Anfang stellt die Studie die Auffassung der Falknerei in den mittelalterlichen Quellen dar. In den Zeitquellen wird die Falknerei besonders als eine Kunst/ Könnerschaft (*ars*) aufgefasst.

Im mittelalterlichen Ungarn haben sich zwei Traditionen der Falknerei getroffen – die großmährische und altmagyarische. Wir sind über der Falkenjagd in Großmähren durch die narrativen Quellen als auch dank archäologischen Ausgrabungen informiert. In der altmagyarischen Tradition gibt es eine andere Bedeutung der Raubvogel – die Raubvögel spielten mehr eine symbolische Rolle, die sich am meisten in der Sage vom mythischen Vogel, dem sogenannten „*turul*“ erweist. Die diplomatischen ungarischen Quellen bis Ende des 13. Jahrhunderts zeugen hauptsächlich von der Schicht der Falkner (*falconarii*). Die Falkner gehörten ursprünglich zur Dienstbevölkerung, auf den königlichen Gütern. Die Relikte der Dienstorganisation bildeten die Ortsnamen und die mehrfache Erwähnung solcher Spezialisierung von der Dienstbevölkerung.

Mgr. Žofia Lysá, PhD., Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

PSY A ICH CHOV V STREDOVEKEJ SPOLOČNOSTI SO ZVLÁŠTNÝM ZAMERANÍM NA ÚZEMIE UHORSKÉHO KRÁĽOVSTVA

Michal Pírek

„*Qui me amat, amet et canem meum.*“

Svätý Bernard z Clairvaux

PÍREK, Michal. Dogs and their breeding in Middle Ages society with special attention to the territory of the Hungarian Kingdom. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 125 – 136.

Dog breeding, as a targeted human activity, certainly existed in the Hungarian medieval kingdom. Unfortunately, in contrast to medieval Western Europe, we have no historical sources about Hungarian medieval dog breeding, which would allow us to be able to describe such activity. As is clear from the present paper, we have only a few historical sources, which prove a high level of Hungarian medieval dog breeding. It also follows from these sources, that in medieval Hungary there was a rich representation of imported and domestic dog breeds, which responded within its composition to the requirements and needs of Hungarian medieval society.

Medieval Hungarian kingdom. Hunting books. Medieval dogs. Medieval breeder.

Žiadne iné zviera, hádam s výnimkou koňa, neovplyvnilo život človeka väčšmi ako pes (*canis*).¹ Tvor, ktorý sa dodnes za bližšie neobjasnených okolností dobrovoľne rozhodol sprevádzať ľudský rod v jeho dobrých aj zlých časoch. A dnes môžeme s istotou povedať, že jeho funkcia – pomocníka človeka pri love – zohrala v najstarších obdobiach ľudských dejín kľúčovú úlohu v evolúcii ľudstva.² Hoci je dnes známe, že jeho

¹ Ako uvádza francúzsky stredoveký filozof, františkánsky mních Bartolomej Angličan, vo svojom encyklopedickom diele *De proprietatibus rerum*, datovanom do obdobia okolo roku 1240. Latinský názov psa „*canis*“ bol odvodený od gréckeho slova „*cenos*“ označujúceho štekot. ANGLICUS, Bartholomeus. *De proprietatibus rerum*. Anton Koberger : Norimberg 1483, s. 422. Dostupné na internete: [http://www.archive.org/details/deproprietatibu00anglgoog.](http://www.archive.org/details/deproprietatibu00anglgoog/), [10.9.2013]

² Veľmi zaujímavé sú závery posledných genetických výskumov, ktoré zmenili pôvodné teórie. Podľa nich došlo k domestikácii prvých psov vo východnej Ázii. Dnes je viac než isté, že prvé psy sa objavili najskôr v oblasti Stredného východu a ich najstarším predkom bol stredovýchodný vlk. Na vzniku dnešných plemien psov sa ďalej rôznou mierou kríženia podieľal aj čínsky vlk, európsky vlk a severoamerický vlk. Vedcom sa dokonca podarilo identifikovať krátku sekvenciu DNA, nachádzajúcu sa

cielené šľachtenie a plemenitba siahajú až hlboko do staroveku, ich úroveň v tomto období nikdy nedosiahla kvality chovu a plemenitby stredoveku, kde sa prvýkrát stabilizuje štandard psích plemien, ktoré sa stali základnými na vývoj všetkých dnešných moderných plemien.

Inak to nebolo ani v Uhorskom kráľovstve, kde sa cielená plemenitba a chov uplatňovali najmä na majetkoch zámožnej šľachty, a samozrejme, najmä na kráľovskom dvore. Práve v službách bohatej aristokracie a panovníka pôsobili profesionálni chovatelia psov, predchodcovia moderných kynológov, v stredovekých, aj v uhorských prameňoch označovaní ako *caniferi*, teda doslovne psiari.³

Uhorské stredoveké právne dokumenty sú na informácie o psiaroch veľmi skúpe, hoci práve ony by nám mohli o ich postavení v rámci dobovej uhorskej spoločnosti povedať viac. Nájde sa v nich len jedna zmienka v Zlatej bule Ondreja II., a to v článku 15., v ktorom sa im zakazuje, spolu s ľuďmi zaoberajúcimi sa chovom koní (*agasones*) a sokoliarimi (*falconarii*), žiť v poddanských osadách.⁴ Tento článok neskôr prevzali do svojich zákoníkov aj ďalší uhorskí panovníci.⁵ O tom, čo viedlo kráľov k takému podstatnému kroku, že tento zákaz potvrdili aj zákonom, dnes už môžeme len hádať. Najskôr však išlo o opatrenie bezpečnostné, ktorého cieľom bolo ochrániť poddaných pred nechcenými zrážkami so zvieratami, ktoré mohli poškodiť úrodu, napadnúť domáce zvieratá či zraniť, alebo dokonca usmrtiť samotných obyvateľov. O tom, že nešlo v stredovekom Uhorsku o nič výnimočné, svedčia mnohé prípady zachované v písomných prameňoch, pojednávajúce o škodách spôsobených zvieratami zo spomenutých chovov. Mnohé z nich sa často končili až ozbrojenými konfliktmi medzi poškodenými a majiteľmi zvierat.⁶

O živote a postupoch psiarov pri výchove a plemenitbe stredovekých psích plemien dnes vieme najmä vďaka dvom skvostom stredovekej literatúry. V oboch prípadoch

v blízkosti génu WBSCR17, ktorá by mohla byť zodpovedná za samotnú domestikáciu prvých vlkov. Pozri VONHOLDT, Bridgett M. et al. Genom-wide SNP and haplotype analyses reveal a rich history underlying dog domestication. In *Nature*, 464, 2010, s. 898 – 903.

³ S týmto označením sa stretávame napríklad v listine Bela IV. z 24. marca 1254: „*Quod accedentes ad presenciam nostram Saxones // nostri de Scypus, in villa Sumug cum caniferis nostris existentes.*“ MARSINA, Richard. *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae : Slovenský Diplomatar II*. Bratislava : Obzor 1987, s. 305, č. 439 (ďalej CDES). K správnosti slovenského prekladu psiari je dôležité ukázať historický výraz, ktorým sa títo chovatelia a psodvi označovali v starej slovenčine: „*Psiar [psiar, psár]m kto sa stará o psov, psodvi: plyte pripustene od Bycze z gednym tarnym wozom, s koczom, a ze psarom TRENČÍN 1652; usil som psiarowi nohawicse M. KAMENŤ 1733; -ik dem: s poruczeny pana dano psarykowy na doloman a na nohawycze sukna TRENČÍN 1652.*“ MAJTÁN, Milan et al. *Historický slovník slovenského jazyka IV*. Bratislava : Veda 1995, s. 558.

⁴ „*Agasones, caniferi et falconarii, non praesumant descendere in villis servientum.*“ NAGY, Gyula et al. *Corpus Juris Hungarici: Magyar törvénytar 1000 – 1526*. Budapest : Franklin-Társulat 1899, s. 136.

⁵ Napríklad prakticky bezo zmeny ho prevzal do svojich zákoníkov aj Žigmund Luxemburský. DÖRY, Franciscus – BONIS, Georgius – BÁCSKAI, Vera. *Decreta Regni Hungariae : Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301 – 1457*. Budapest : Akademiai Kiado 1976, s. 163, č. 13.

⁶ Podrobnejšie sa tejto problematike venuje vo svojej práci D. Dvořáková. DVORÁKOVÁ, Daniela. *Koň a člověk v stredoveku*. Budmerice : Rak 2007, s. 104 – 106.

sú to diela zaoberajúce sa stredovekým lovom. Ide o *Loveckú knihu kráľa Modusa (Le livre du roy Modus et de la royne Racio)*⁷, najstaršie odborné dielo pojednávajúce o poľovníctve. Jej autorstvo sa pripisuje normandskému šľachticovi Henrimu de Ferrièresovi, ktorý ju mal napísať okolo roku 1370 ako zhrnutie svojich celoživotných loveckých skúseností. Druhou prácou je *Lovecká kniha Gastona Phébusa (Le livre de chasse de Gaston Phebus)*⁸, ktorej autorom, ako už jej názov naznačuje, je gróf z Foix Gaston de Foix, známy skôr ako Gaston Phébus. Nadiktoval ju v rokoch 1387 – 1389 a venoval burgundskému vojvodovi Filipovi II. Smelému. Aj on svoje dielo poňal ako zhrnutie celoživotne nadobudnutých poznatkov o poľovníctve.

Veľmi podstatnou pre priblíženie našej problematiky je najmä práca Gastona Phébusa, ktorý sa nevenoval, na rozdiel Henricha de Ferrièresa, sokolníctvu, ale špecializoval sa výlučne na lov so psami. O jeho vášni práve k tomuto spôsobu lovu svedčí aj kvalita chovu, v ktorom sa údajne nachádzalo 1 600 psov⁹ rôznych plemien. A o jeho jedinečnom vzťahu ku psom svedčia aj iluminácie, na ktorých sa v jeho blízkosti vždy nachádza nejaký pes. Podľa Phébusa stál na čele loveckých povolanií hájnik, ktorý musel prejsť výcvikom vo všetkých loveckých povolaniach. Táto postupnosť pomerne verne kopírovala výchovu mladého šľachtica na rytiera, s tým rozdielom, že sa úzko špecializovala na poľovníctvo a šľachtický pôvod nebol na jej výkon podmienkou. A práve na systéme vzdelávania v jednotlivých loveckých povolaniach a zručnostiach si môžeme priblížiť, čo všetko obsahovalo povolanie psiara. Podľa Phébusa adeptov na výkon tohto povolania vyberali spomedzi najviac sedem rokov starých chlapcov, ktorí mali kladný vzťah k zvieratám a prírode. Museli milovať svoje psy, ale zároveň byť pripravení potrestať ich, ak neposlúchali. Títo chlapci museli poznať mená všetkých psov v chove a každé ráno vyčistiť psie koterce v psinci. Dvakrát denne vymeniť všetkým psom vodu, každé tri dni prehádzať podstielku v kotercoch, a raz týždenne ju vymeniť. Museli vedieť dávať psom povely a zúčastniť sa s nimi na love. V prípade, že sa

⁷ Toto dielo sa zachovalo v jednom pravdepodobnom origináli datovanom do roku 1379 a v mnohých mladších prepisoch. Pre bohatú knižnú ilumináciu s vysokou výpovednou ikonografickou hodnotou sa okrem originálu, ktorý je uložený pod číslom Ms. Fr. 22545 v oddelení manuskriptov vo Francúzskej národnej knižnici v Paríži, vysoko hodnotí aj prepis vyhotovený v roku 1455 vo flámskej dielni pre burgundského vojvodu Filipa III. Dobrého. Uložený je v Kráľovskej knižnici Alberta I. v Bruseli pod signatúrou Ms. 10218. Viackrát bolo toto dielo vydané aj tlačou, napr. BLAZE, Elzéar et al. *Le livre du roy modus et de la royne Racio*. Paris : Elzéar Blaze 1839, 305 s. Dostupné na internete: <http://www.archive.org/details/lelivreduroymod00unkngoog>, [7.9.2013]

⁸ Práca sa zachovala len v neskorších prepisoch, z ktorých dva najvýznamnejšie, pre ich unikátne knižné iluminácie s obrovskou ikonografickou výpovednou hodnotou, sú dnes uložené pod signatúrami Ms. Fr. 616 a Ms. Fr. 619 v oddelení manuskriptov vo Francúzskej národnej knižnici v Paríži. Prepis Ms. Fr. 619 vyhotovila dielňa v Avignone a je starší ako Ms. Fr. 616. V súčasnosti sa pokladá za prvý prepis Phébusovho originálu, ktorý bol vyhotovený ešte za jeho života, teda do roku 1391, o čom by mohol svedčiť aj fakt, že až do 16. storočia bol vo vlastníctve rodu z Foix. Ms. Fr. 616, ktorý vyhotovili tri parížske dielne v roku 1407, dal potom s najväčšou pravdepodobnosťou odpísať, podľa originálu Gastona Phébusa vo vlastníctve vojvodu Filipa II. Smelého, jeho syn a nasledovník, burgundský vojvoda Jan I. Smelý. DE LONGEVIALLE, Christian et al. *The Hunting book of Gaston Phébus*. Hackberry Press : Dallas 2002, s. 4 – 7.

⁹ Tamže, s. 24.

práve honba nekonala, boli povinní psov dvakrát denne vyvádzať. V štrnástich rokoch sa títo chlapi stali konečne psiarmi a začali chodiť do lesa na postriežku, aby vedeli dobre rozpoznať zver, hlavne však jelene. Po dosiahnutí 20 rokov, ak splnili všetky predpoklady, mohli sa zo psiara stať pomocníkmi hájnika, a až potom hájnikom. Pre výkon tohto povolania však museli vedieť loviť. Zver, ktorá utiekla na polia, museli vedieť zahnať naspäť do lesa a museli vedieť chytiť a skrotiť jeleňa. Hájnik nosil vysoké a pevné kožené čižmy, ktoré ho chránili pred ihličím a koreňmi. V lete chodil oblečený v zelených šatách, aby sa mohol maskovať pred zverou, v zime potom v šedých, ktoré ho maskovali pred diviakmi. Cez krk mal prehodený kožený remeň s loveckým rohom. Na boku mal na opasku pripevnený lovecký meč a na druhej strane zasa s'ahovací nôž. Musel vlastniť tri kone a v ruke, na ktorej mal natiahnutú koženú rukavicu, nosil palicu (*estortoire*), aby si pri jazde lesom chránil tvár a odstrkával haluze.¹⁰

Za jednu z hlavných zručností hájnika pokladal Phébus výcvik farbiarov. Ten mali na starosti výlučne hájníci. Psy boli počas tohto výcviku zviazané do párov, aby neboli príliš mobilné a aby sa posilnilo ich sociálne správanie v skupine. Hájnik ich potom rôznymi signálmi a povelmi ovládal z konského chrbta. Počas celého výcviku spal so psami v jednej miestnosti, čo posilňovalo jeho súdržnosť so svorkou.¹¹ Z uvedeného vyplýva, že stredoveká kynológia bola v tomto období na omnoho vyššej úrovni, než si dnes vieme predstaviť. A to platí rovnako aj o veterinárnej starostlivosti.¹²

Zachoval sa pomerne dostatok prameňov, ktoré dokumentujú rozšírenie a postavenie psiarov v uhorskej stredovekej spoločnosti. Pravdepodobne najstaršou listinou, v ktorej sa spomínajú uhorskí kráľovskí psiari, je listina kráľa Ondreja II. z roku 1235, kde kráľ spomína kráľovských psiarov usadených v župe Baranya.¹³ Osobitnú pozornosť pramene venujú práve kráľovským psiarom, ktorí sa tešili vysokej priazni všetkých uhorských panovníkov. Svedčia o tom najmä listiny, v ktorých sa spomína majetok psiarov či ich osady nachádzajúce sa podľa litery zákona vždy mimo osady ostatných kráľovských poddaných. Paradoxne, práve z niektorých osád psiarov sa neskôr vyvinuli osady poddanské. Na našom území môžeme tento proces celkom spoľahlivo doložiť na príkladoch obcí Huncovce¹⁴ (okres Kežmarok) a Smižany (okres Spišská Nová Ves). Druhá menovaná bola, podľa formulácie v listine Bela IV. „*caniferis nostris*“, osadou kráľovských psiarov (*caniferi regii*).¹⁵ Navyše, táto listina z 25. marca 1254 naznačuje aj to, že táto osada kráľovských psiarov sa tešila výraznej podpore panovníka. Ide totiž

¹⁰ VERDON, Jean. *Volný čas ve středověku*. Vyšehrad : Praha 2003, s. 54 – 55.

¹¹ DE LONGEVIALLE, *The Hunting book*, s. 52 – 53.

¹² Phébus správne prikladal veterinárnej starostlivosti vysokú dôležitosť, lebo bola kľúčovou pre úspešný chov. Vo svojej práci sa preto dopodrobna venuje základnej veterinárnej starostlivosti, ako aj komplikovanejším liečebným postupom. Tamže, s. 24 – 25.

¹³ „*Et caniferorum nostrorum, in Comitatu de Baranya constitutas*.“ FEJÉR, Georgius. *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. Tomi III, Vol. 2. Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae 1829, s. 432 (ďalej CDHEC).

¹⁴ Prvýkrát doložené ako osada psiarov pod názvom „*villa Canis*“ v listine z roku 1308: „*Thiederico de Villa Canis*.“ SEDLÁK, Vincent. *Regesta diplomatica nec non epistolarie Slovaciae I*. Veda : Bratislava 1980, s. 263, č. 579 (ďalej RDES).

¹⁵ CDES II., s. 305, č. 439. Pozri taktiež CDHEC, Tomi IV, Vol. 2, s. 211 – 212.

o kráľovské privilegium, ktorým Belo IV. svojim psiarom udeľuje právo na slobodný odpredaj pôdy, čím vlastne potvrdzuje ich slobodné vlastníctvo tohto územia. Ako z listiny vyplýva, kráľ takto reagoval na už existujúce odpredaje pôdy v prospech spišských Sasov, s ktorých majetkami osada a pozemky kráľovských psiarov (*terra Sumugh*) susedili. V listine je doložený aj štatút slobodného postavenia kráľovských psiarov, keďže sa tu jasne spomína, že pozemky môžu predávať len rovnako slobodným ľuďom, ako sú oni sami. Kráľ však podmieňoval vlastnícke právo tohto územia tým, že noví majitelia sa museli, rovnako ako predchádzajúci vlastníci pozemkov, venovať chovu psov pre kráľovský dvor. Toto všetko nasvedčuje, že psiari zo Smižian patrili medzi popredných chovateľov psov Uhorského kráľovstva. V súvislosti s tým preto zaujímavo pôsobí neskoršia listina Ladislava IV. z roku 1274, v ktorej kráľ udeľuje do večného užívania časť pozemkov psiarov zo Smižian svojmu familiárovi kňazovi Matejovi, farárovi z farnosti svätého Egídia v Turni (obec Turňa nad Bodvou, okres Košice-okolie).¹⁶ Je totiž veľmi nepravdepodobné, že by sa kňaz venoval chovu psov. Zároveň však možno jednoznačne konštatovať, že táto donácia Ladislava IV. nevypovedá o úpadku postavenia psiarov zo Smižian, lebo tí sa svojmu jedinečnému postaveniu tešili aj za vlády ďalších uhorských panovníkov. Kráľ Ondrej III. im 15. mája roku 1293 udelil ďalšie privilegium¹⁷, na základe ktorého podliehali psiari zo Smižian rovnako ako spišskí Sasi saskému právu, vychádzajúcemu zo zbierky saského feudálneho práva *Saského zrkadla*, ktorú vypracoval medzi rokmi 1220 – 1235 saský šľachtic Erike von Repgow. V Uhorskom kráľovstve patrili prípady saského práva do jurisdikcie grófa spišských Sasov. Preto je vysoko pravdepodobné, že väčšina psiarov zo Smižian pochádzala v tomto období, vďaka spomenutej podmienke Bela IV., spomedzi spišských Sasov, ktorým pozemky predali, alebo, skrátka, asimilovali s väčšinovým etnikom v danom regióne. Listina okrem už spomenutého privilegia obsahuje aj poplatky v zlate, ktoré boli psiari povinní platiť výlučne kráľovi, a to v presných termínoch¹⁸, ako aj pomerne veľmi presnú metáciu územia Sumugh. Zaujímavo vyznieva aj informácia, že psiari zo Smižian boli v reči ostatných obyvateľov Spiša nazývaní *besuncus*.¹⁹ V roku 1322 potvrdil toto privilegium Ondreja III. aj kráľ Karol Róbert z Anjou, a ešte neskôr v roku 1589 aj cisár Rudolf II. Habsburský. Možno preto predpokladať, že svoju vysokú úroveň chovu psov pre pa-

¹⁶ CDHEC, Tomi V, Vol. 2, s. 230.

¹⁷ Tamže, VI, Vol. 1, s. 245 – 247. Pozri BÁRTFAI, Szabó László. *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I., Oklevelek 1229 – 1499*. Budapest : Stephaneum Nyomda R. T. 1919, s. 22 – 24.

¹⁸ Na Sviatok svätého Martina 2 marky zлата, v druhej polovici 40-denného pôstu 2 marky zлата a 2 marky zлата na Sviatok svätého Jána Krstiteľa. CDHEC, Tomi VI, Vol. 1, s. 245. Išlo skutočne o nie malé poplatky, keďže jedna budínska zlatá marka v tom čase predstavovala 245,537 g zлата. Dovedna museli teda psiari zo Smižian ročne odviesť panovníkovi 1 473,222 gramu zлата. Aj tento fakt dokazuje, že išlo najskôr o privilegovaných a zámožných ľudí. HÓMAN, Bálint. *Magyar penztörténet 1000 – 1325*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia 1916, s. 122.

¹⁹ Ako uvádzajú vo svojej práci I. Szentpétery a I. Borsa, pomenovanie psiarov zo Smižian, ktoré spomína vo svojej listine kráľ Belo IV, je najskôr skomoleninou slovenského výrazu *besnucus*. SZENTPÉTERY, Imre – BORSA, Iván. *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II*. Budapest : Magyar Országos Levéltár Kiadványai 1961, 2. – 3. zoš., s. 118, č. 2 577 (ďalej AKOKJ). V takomto prípade nie je vylúčené, že tento výraz by mohol byť odvodený od slova *besný*, *besnota*.

novnícky dvor si osada Sumugh udržala až do novoveku. Psiari zo Smižian však neboli jediní v Spišskej župe, ktorým sa od panovníkov dostávalo nevídaných výsad, čomu nasvedčuje aj nasledujúci prípad.

V roku 1288 sa medzi spišskými kráľovskými psiarmi vedenými Mikulášom, bratom Botyzovým (*Botyz, Boticz*), a spišským prepoštom Jakubom rozhorel spor týkajúci sa platenia desiatkov. Kráľovskí psiari sa platbe desiatkov bránili, pričom sa odvolávali na staré kráľovské privilégia, ktoré oslobodzovali všetkých kráľovských služobníkov (sokoliarov – *falconarii, draucharii, psiarov – caniferi* atď.) v Spišskej župe od platenia desiatkov. Prepošť Jakub sa preto sťažoval na Mikuláša u ostrihomského arcibiskupa Lodoméra, ktorý sa v tejto veci obrátil na kráľa Ladislava IV. Kráľ arcibiskupovi odpovedal v listine z 5. marca 1288²⁰, kde nie celkom jednoznačne odsúhlasil, aby jeho psiari a aj ostatní služobníci neboli oslobodení od povinnosti platiť cirkevný desiatok spišskému prepošťovi na základe starých privilégii. Nejednoznačné kráľovo vyjadrenie však najskôr spor neurovnilo a psiari aj naďalej odmietali desiatok platiť. Arcibiskup Lodomér sa preto o dva roky neskôr, v roku 1290, rozhodol Spišskú župu navštíviť. Tu potom osobne spory urovnal. Nakoniec, listinou vydanou v Spišskej Kapitule²¹ odsúdil protiprávne konanie psiarov a ostatných kráľovských služobníkov zapletených do sporu a prikázal spišskému prepošťovi Jakubovi, aby desiatky opäť začal vyberať. Okrem starých cirkevných práv, ako vyplýva z listiny, Lodomér svoju hlavnú obhajobu výberu desiatku spišským prepošťom opieral o privilégia svojho predchodcu ostrihomského arcibiskupa Filipa.

Okrem takýchto výnimočných svedectiev o pôsobení kráľovských psiarov sa zachovalo aj niekoľko menej významných údajov dokazujúcich ich pôsobenie na území Uhorského kráľovstva. V listine kráľa Bela IV. z roku 1247 sa spomínajú pozemky v okolí hradu Zemplín, ktoré kráľ pôvodne daroval kráľovským psiarom.²² V inej listine kráľa Bela IV. z roku 1254²³ sa spomína zasa pozemok psiara Pavla, ktorý sa mal nachádzať v blízkosti jazera Jazernica v Turčianskej kotline (dnes s najväčšou pravdepodobnosťou kataster obce Jazernica, okres Turčianske Teplice). V tomto prípade sa však nedá s istotou povedať, či išlo o kráľovského psiara, pretože ide len o informáciu súvisiacu s metáciou pozemkov, a kráľ tohto psiara nenazýva svojím – teda kráľovským psiarom.

Majetky kráľovských psiarov spomína najmä kráľ Ladislav IV., a to v listine z 5. augusta 1273, v ktorej udeľuje liptovskému psiarovi Stoissanakovi a jeho potomkom časť chotára Okoličné (dnes mestská časť mesta Liptovský Mikuláš, okres Liptovský Mikuláš).²⁴ Ďalej v dvoch listinách z roku 1281. Išlo o majetky kráľovských psiarov usadených v osade St. Gall (dnes maďarská obec Szentgál vo Vesprémskej župe).²⁵

²⁰ CDHEC, Tomi V, Vol. 3, s. 402 – 403.

²¹ WAGNER, Carolus. *Analecta Scepusii sacri et profani III.*: Viennae : Joannis Michaelis Landerer 1778, s. 15 – 16.

²² CDES II, s. 171, č. 249.

²³ Tamže, s. 319, č. 459.

²⁴ AKOKJ II, 2 – 3 zoš., s. 54, č. 2 398.

²⁵ WENZEL, Gusztáv. *Árpádkori új okmánytár: Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus IV, 1272*

Sem, na kráľov príkaz, vyslala Vesprémska kapitula svojho posla, aby zistil a overil metácie majetkov kráľovských psiarov a ich susedov, šľachticov Jacoba a Grysgona de Pechel. V dvoch listinách z roku 1289²⁶ a 1290²⁷ zasa kráľ spomína bývalý pozemok svojho psiara Johanna, ktorý daroval svojej sestre Alžbete, abatiši kláštora dominikánok na Zajačom ostrove pri Budíne. Toto územie malo priamo susediť s osadou Taxon (dnes obec Matúškovo, okres Galanta). V ďalšej donačnej listine z roku 1290, v ktorej kráľ Ladislav IV. udeľuje viaceré majetky comesovi Štefanovi de Bokon a jeho bratovi Mikulášovi za ich zásluhy pri dobýjaní hradu Barastian, sa spomínajú aj pozemky kráľovských psiarov Nyilas (dnes obec Hnilec, okres Spišská Nová Ves).²⁸ Z roku 1290 pochádza ďalšia donačná listina kráľa Ladislava IV. pre comesa Tomáša, syna Šimonovho, v ktorej sa spomínajú dva pozemky kráľovských psiarov, a to Luch (dnes kataster obce Tiszalúc ležiacej v Boršodsko-abovsko-zemplínskej župe v Maďarsku) a Tochol (dnes kataster mesta Tokaj, slávneho centra vinárskeho regiónu s rovnakým názvom, ležiaceho v Boršodsko-abovsko-zemplínskej župe v Maďarsku).²⁹

Celkom iného typu je listina kráľa Ladislava IV., datovaná medzi roky 1289 – 1291 a adresovaná županovi Puedovi. Kráľ v nej na základe sťažností viacerých šľachticov zo Zvolenskej župy nariaďuje županovi Puedovi, aby zabránil akémukoľvek nezákonnému privlastneniu si dedičného pozemku Guleb synov šľachtica Beyna, ležiaceho v tejto župe. Keďže na základe ich sťažností zistil, že bol ohľadom vlastníctva tohto územia oklamáný psiarom Martinom a jeho synmi, ktorí si svojím klamstvom chceli tento pozemok privlastniť.³⁰

V období vlády Anjouovcov sú zmienky o psiaroch viac než skromné. Vo všetkých prípadoch išlo skôr o potvrdenie starších historických prameňov, v ktorých sa nachádza zmienka o psiaroch. Jedinou výnimkou je exkomunikačná listina pre Matúša Čáka Trenčianskeho, vydaná nitrianskym biskupom Jánom 3. marca 1318. V nej biskup vymenúva všetky škody, ktoré mu spôsobil Matúš Čák pri dobýjaní Nitry, a aj na ostatných jeho majetkoch. Medzi inými neprávosťami a škodami sa tu spomína aj nezákonné zabratie biskupského dvora a domu s biskupovými jobagiónmi v Trenčíne, ktorý bol vo vlastníctve nitrianskych biskupov od čias jeho predchodcu biskupa Pascasia. Po jeho obsadení tu Matúš usadil svojich psiarov, pravdepodobne aj s chovom, čím, ako biskup spomína, mu spôsobil škodu vo výške 100 mariek.³¹

– 1290. Pest : Kiadja a Magyar Tudományos Akademia 1862, s. 231 – 232, č. 141 (ďalej CDAC); CDAC IV, s. 233, č. 142.

²⁶ „... quod terram Zoich vocatam ville Taxon immediate contiguam, sicut dicitur; a Johanne canifero nostro auferendo...“ CDAC IV, s. 340, č. 217.

²⁷ „... quod terram Zoych uocatam ville Toxun immediate contiguam, sicut dicitur; ab Johanne canifero nostro auferendo...“ CDAC IX, s. 524, č. 379.

²⁸ CDHEC, Tomi V, Vol. 3, s. 488.

²⁹ Tamže, VII, Vol. 3, s. 93 – 94, č. LXXVII.

³⁰ NAGY, Imre – NAGY, Iván – VÉGHÉLY, Dezső. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára: Codex Diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*. Pest : Societas Historica Hungarica 1871, s. 71, č. 75.

³¹ „... preterea curiam nostram et domum et iobagiones nostros, in villa Trinchinensi existentes, a tempore mortis domini Pascasii, bone memorie predecessoris nostri, occupavit et caniferos suos

Z obdobia vlády Žigmunda Luxemburského poznáme o psiaroch tiež veľmi málo prameňov. Nájde ich napríklad v metáciach mesta Lendava (v listine ako Lyndua, dnes mesto vo východnom Slovinsku, neďaleko hraníc s Maďarskom, v regióne Prekmurje). V tejto metačnej listine z 3. marca 1389 sa spomínajú hneď štyria psiari, ktorí vlastnili v spomenutom meste majetky.³² Ide o pomerne zaujímavú informáciu, keďže, ako sme už spomenuli vyššie, Žigmund prebral do svojich zákonov starší uhorský zákon arpádovských panovníkov, zakazujúci usadzovanie psiarov v poddanských osadách.³³

Ak sa o psiaroch zachovalo iba malé množstvo historických prameňov, ešte horšia je situácia s informáciami o psoch a psích plemenách. Ako však dokazujú už vyššie uvedené stredoveké práce pojednávajúce o poľovníctve, chove a výcviku psov, úroveň stredovekých psích chovov bola pomerne vysoká. Tejto problematike sa vo svojej práci obsiahnejšie venuje najmä Phébus. Jeho chov tvorili najmä dlho- a krátkosrsté chrty rôznych veľkostí, v stredovekej francúzštine označované ako *levrier* či *lièvres*, v latinčine ako *vertragus*³⁴ a v nemčine ako *windhund*. V chove sa nachádzali aj štyri anglické chrty (*Greyhound*), ktoré dostal darom od slávneho stredovekého francúzskeho kronikára Jeana Froissarta. Ďalej talianske chrty, ktorých najbližším príbuzným je dnes plemeno talianskeho chrtika a pravdepodobne, podľa vyobrazení, aj írské a škótske dlhosrsté chrty, známe skôr pod názvom írsky vlkodav (*Irish Wolfhound*) a škótsky jelení pes (*Scottish Deerhound*).³⁵ Tieto psy boli podľa Phébusa priateľské a oddané a ich využitie v poľovníctve bolo všestranné. Osobitne si ich Phébus však vážil najmä ako vynikajúcich bežcov, ktorí ako jediní z pomedzi psích rás boli schopní uštvat' a uloviť zajace.³⁶ Podľa Istvána Szamotu a Gyulu Zolnaia sa v uhorských historických prameňoch chrty všeobecne označujú výrazom *agar*.³⁷ V tomto prípade je však dôležité byť pri ich tvrdení nanajvýš opatrný, nakoľko jediné, o čo toto svoje tvrdenie opierajú, je maďarské označenie chrtu *agár*. Avšak na obhajobu tohto výrazu v uhorských stredovekých prameňoch chýbajú presvedčivé dôkazy. Obaja bádatelia totiž odkazujú výlučne na názvy území a osád v uhorských stredovekých prameňoch, ktoré nesú toto označenie v svojom názve.³⁸ No práve v spomenutých prípadoch nie je vylúčené, že ide o skomoleninu latinského výrazu *ager*, všeobecne označujúceho pole či pozemok.

ibidem collocavit, in quibus nobis centum marcarum dampni intulit.“ RDES II, s. 151, č. 312. Pozri taktiež CDHEC, Tomi VIII, Vol 2, s. 169 – 183, č. LVIII.

³² „... item Iohannes Sustar et Chernel canifer intereg,...“; „...item Blasius Claus ac Fredel canifer intereg...“ MÁLYUSZ, Elemér. *Zsigmondkori oklevéltár I (1387 – 1399)*. Budapest : Magyar Országos Levéltár Kiadványai 1951, s. 94, č. 940 (ďalej ZO).

³³ Pozri pozn. č. 4.

³⁴ VERDON, *Volný čas*, s. 57.

³⁵ DE LONGEVIALLE, *The Hunting book*, s. 27.

³⁶ Tamže, s. 92.

³⁷ SZAMOTA, István – ZOLNAI, Gyula. *Magyar oklevel-szótár: Régi okleveleken és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye*. Budapest : Kiadja Hornyánszky Viktor 1906, s. 6.

³⁸ Napríklad Listina Bela III. z roku 1193, kde je medzi inými spomenutý aj pozemok „*Agar*“. CDHEC, Tomi II, s. 284.

Ďalšou významnou skupinou obľúbených psov v stredoveku boli *molosy*.³⁹ O ich zastúpení v uhorských stredovekých chovoch svedčí napríklad listina z 28. mája 1409 sudcu Štefana z Rozhanoviec.⁴⁰ Žiaľ, v tejto listine neexistuje žiadna presnejšia plemenná špecifikácia, o aké molosoidé plemená šlo. Gaston Phébus pokladal molosy za nenahraditeľné v love medveďov a divých sviň. V jeho chove sa nachádzali dogy, alany a anglické mastify, ktoré boli importované z Anglicka. Jediným žijúcim zástupcom plemena *alano* je dnes plemeno španielsky alano (*Alano Español*).⁴¹ Jeho plemenitba je veľmi blízka plemenitbe staroanglických buldogov, bulmastifov a dnes už neexistujúceho plemena nemeckých buldogov (*bullenbeiserov*)⁴², z ktorých bol neskôr vyšľachtený dnešný nemecký boxer.

Dogy radí Phébus do jednej skupiny s alanmi, teda medzi psy dôležité najmä pre lov medveďov a divých sviň. Pri oboch plemenách však upozorňuje na ich neskrotnú temperamentnú povahu, pre ktorú odporúča, aby mimo lovu mali tieto psy náhubky. Na ilumináciách v Phébusovej práci sú tieto psy vždy vyobrazené s honosnými obojkami, ktoré svedčia o tom, akú vysokú cenu mali tieto plemená v stredoveku.⁴³

Osobitne sa Phébus venuje azda najznámejšiemu zástupcovi skupiny molosov – mastifom (po taliansky – *mastino*, po španielsky – *mastín*, po starofrancúzsky – *mas-tin*).⁴⁴ Tieto dodnes najväčšie psy spomedzi všetkých psích rás patrili počas celého stredoveku medzi vysoko cenené. Mali povahové vlastnosti vynikajúcich prítulných rodinných psov, ale zároveň boli aj nekompromisnými ochrancami pánovej rodiny

³⁹ Hoci tieto psy sprevádzali ľudstvo už od úsvitu prvých starovekých civilizácií, o čom svedčia ich vyobrazenia z obdobia Sumerkej a Asýrskej ríše, svoj súčasťný názov dostali až v antickom Grécku, podľa gréckeho kráľovstva Molosia, ktoré ležalo v centrálnej časti historického Epiru (*Epeiros*), v jednej z najhornatejších častí pohoria Pindus (pokračovanie Dinárskych Álp na gréckom území), ktoré pokrýva prakticky celé územie klasického Epiru. O jedinečných vlastnostiach týchto psov písal rímsky básnik Grattius či Aristoteles v svojej práci *História zvierat*. Dostupné na http://classics.mit.edu/Aristotle/history_anim.9.ix.html, [11.9.2013]

⁴⁰ „... unum videlicet *fīluulum vulgo layhunth nominatum et alium molosum*...“ ZO II (1407 – 1410), s. 244, č. 807.

⁴¹ Toto plemeno sa dostalo na Pyrenejský polostrov spolu s germánskym kmeňom alanov. Je jediným molosom, ktorý si zachoval svoju najčistejšiu historickú podobu. V priebehu 19. storočia sa toto plemeno považovalo za vyhynuté, no podarilo sa mu prežiť v izolovaných oblastiach Španielska. Vďaka tomu nedošlo k jeho ďalšiemu križeniu a plemenitbe. Asi aj preto sa toto plemeno v súčasnosti dožíva najvyššieho veku spomedzi všetkých molosoidných plemien a máva najmenej zdravotných problémov. V Španielsku sa dodnes tieto psy používajú na lov divých sviň bez použitia zbraní. Svorky alanov diviaka najprv vystupujú, uštvú a nakoniec usmrtia bez zásahu človeka. Jedinečnosť tohto plemena, ako aj jeho starobylý pôvod potvrdil aj výskum odborníkov na genetiku z fakulty Veterinárnej medicíny na Cordóbskej Univerzite v Španielsku (Universidad de Córdoba - Facultad de Veterinaria). Pozri MORERA, L. et al. Genetic Variation Detected by Microsatellites in Five Spanish Dog Breeds. In *Journal of Heredity*, 90, 1999, 6, s. 654 – 656.

⁴² Okrem nemeckého bulenbeisera existovalo aj mnoho ďalších národných variant tohto psa, za všetky spomeňme napr. brabantského a dánskeho bulenbeisera.

⁴³ DE LONGEVIALLE, *The Hunting book*, s. 26 – 27.

⁴⁴ Názov *mastin* vznikol s najväčšou pravdepodobnosťou odvodením z latinského nespisovného výrazu *mansuetinus* – domáci, ktorý vznikol odvodením z latinského výrazu *mansuetus* – krotký, pokorný, láskavý. Výraz *mastif* potom vznikol jeho skomolením v starej francúzštine vo výraze *mestif* – psisko.

a majetku. Z tohto dôvodu sa najčastejšie využívali ako strážne psy na hradoch a v palácoch. Ako však Phébus dodáva, anglické mastify sú vynikajúce aj pri love medveďov, diviakov a vlkov.⁴⁵ Na ilumináciách v Phébusovej práci majú mastify vždy obojok s ostrými vonkajšími hrotmi, ktorý ich mal chrániť počas poľovačky pred útokom divých zvierat.

Azda najvýznamnejšími loveckými psami stredoveku boli farbiare (po lat. *segusius*, *canis sagax*, *canis sangvinarius*),⁴⁶ ktoré sa v uhorských stredovekých prameňoch označovali výrazmi *layhunt*, *layhwnt*, *layhunth* či *leithunt*. Ich jedinečná úloha pri hľadaní poranenej zveri vďaka krvi (v poľovníctve označovanej ako farba), ktorú za sebou zanechávalo unikajúce poranené zviera, ich radila medzi jednu z najvyhľadávanejších skupín poľovných plemien v stredoveku. Techniky a zbrane používané stredovekými lovcami totiž zviera skôr zranili, ako usmrtili, a preto dohľadávanie patrilo k bežnejšej súčasti poľovačiek, ako je to v modernom poľovníctve. Stredoveké formy farbiarov však boli omnoho mohutnejšie a väčšie. Ich plemenitba bola pravdepodobne založená na krížení s molosmi, o čom by mohla svedčiť aj už spomenutá formulácia v listine Štefana z Rozhanoviec.⁴⁷ Vari jedným z najlepšie zachovaných plemien stredovekých farbiarov je plemeno anglického farbiara (po lat. *canis sangvinarius Anglorum*). Hoci toto plemeno dnes má v názve prívlastok anglický, jeho pôvod je potrebné hľadať v Belgicku. Iný názov tohto psa je totiž pes svätého Huberta (po fran. *Chien de Saint Hubert*), a ako spomína vo svojej práci Phébus, medzi najlepších farbiarov v tých časoch patrili psy zo slávneho opátstva Saint Hubert v Ardenách (dnes valónska časť Belgicka, provincia Luxembourg).⁴⁸ Veľkosť a mohutnosť stredovekých farbiarov bola nevyhnutnosťou, keďže sa často dostávali do bezprostredného kontaktu s poranenou vysokou a čiernou zverou, ktorej sa museli ubrániť, a tiež museli byť schopné prekonať pri dohľadaní často veľmi veľké vzdialenosti. Ako sme už spomenuli, výcvik farbiarov patril k najvyššiemu stupňu poľovníckych zručností a mohli sa mu venovať výlučne hájníci, ktorí tejto zručnosti cvičili zároveň aj svojich nasledovníkov spomedzi psiarov. V Phébusovej práci je zobrazených mnoho z výcvikových postupov, kde hájnik, vždy sediaci v sedle koňa, učí dohľadať poranenú zver psiara, ktorý vedie na dlhej stopovacej vôdžke farbiara.⁴⁹

O prítomnosti farbiarov v stredovekom Uhorsku svedčí aj listina kráľa Žigmunda Luxemburského z 13. októbra 1423, ktorá je odpoveďou na sťažnosť vdovy po Mikulášovi Forgáčovi z Gýmeša a jej synov Imricha, Petra, Ladislava a Juraja.⁵⁰ Kráľ v tejto listine prikazuje jednému zo svojich ľudí (v listine sú menovaní Valentín z Kostolian, Peter z Oslían, Benedikt z Kalnej nad Hronom a Michal z Kyshethe), aby vyšetrili túto sťažnosť, podľa ktorej si mal Peter Čech z Levíc požičať od Forgáčovcov 6 psov zvaných *layhwnt*, a ani po viacerých žiadostiach ich nevrátil. Závery vyšetrovania kráľ

⁴⁵ DE LONGEVIALLE, *The Hunting book*, s. 30 – 31.

⁴⁶ VERDON, *Volný čas*, s. 57.

⁴⁷ Pozri poznámku č. 40.

⁴⁸ DE LONGEVIALLE, *The Hunting book*, s. 42.

⁴⁹ Napríklad, DE LONGEVIALLE, *The Hunting book*, s. 37.

⁵⁰ ZO X (1423), s. 488, č. 1 221.

žiadal oznámiť prostredníctvom hronskobeňadického konventu. Konvent listinou z 22. novembra 1423 kráľovi potvrdil, že Peter Čech z Levíc si spomenuté psy od Forgáčovcov požičal a doteraz ich nevrátil.⁵¹

To, že sa farbiari v stredovekom Uhorsku na šľachtických panstvách bežne chovali, potvrdzuje aj listina zo 6. decembra 1395, v ktorej sa vdova po magistrovi Mikšovi sťažuje kráľovi Žigmundovi na nezákonné zabratie majetkov z pozostalosti jej manžela Štefanovým synom Štefanom.⁵² Pri vymenovávaní všetkých škôd na rôznych majetkoch spomína aj osadu Zenthgyvrgvara (dnes obec Jur nad Hronom, okr. Levice), v ktorej jej mal tento šľachtic okrem spôsobených ostatných škôd ukradnúť aj päť psov nazývaných *layhunt* a 40 psov nazývaných *zelednek*. V súčasnej maďarčine sa výrazom *szelindek*, odvodeným zo stredovekého *zelendek*, označujú najmä anglické mastify či krížence mastifov s molosmi. Stredoveký výraz *zelendek* sa však jednoznačne vzťahuje na najrozšírenejší typ psa v stredoveku – tzv. *mäsiarskeho psa*. Prívlastok mäsiarsky dostala táto skupina psov vďaka svojmu využitiu, pretože poháňali zvieratá zakúpené mäsiarmi.⁵³ Dnes sú jeho najbližšími príbuznými plemená rotvajler (*Rotweiler*) a bordeauxská doga (*Dogue de Bordeaux*). Tieto psy patrili v stredoveku spomedzi molosov k finančne najdostupnejším, a tak ich na ochranu svojich obydli využívali aj menej zámožné vrstvy obyvateľstva. Dali sa však úspešne využiť aj pri love čiernej a vysokej zveri či medveďov. Phébus ich podľa hodnoty radil do spoločnej skupiny so psami, ktoré označoval výrazom *courser*, predchodcov dnešných duričov. Tieto psy nasadzovali najmä tam, kde nemohli loviť pre nebezpečenstvo zranenia vysoko cenené chrtý. V Phébusovom chove sa takýchto psov nachádzalo najviac. Charakteristické boli najmä atletickým telom s mohutnejším hrudníkom a zvesenými ušami. Farebná variabilita ich srsti bola obrovská. Hoci rozhodne nepatrili v chove medzi najvzácnejšie, o čom svedčí aj to, že ani na jednom z vyobrazení nemajú tieto psy obojok, ktorý bol na vzácnych kusoch doslova ukážkou stredovekého šperkárskoho umenia⁵⁴, pre jeho najobľúbenejší typ lovu *boud* – veľkého honu na koňoch s obrovským množstvom psov – boli nenahraditeľné. Pre ich vlastnosti ich dokonca pokladal za najvhodnejšie na tento typ lovu.⁵⁵ Medzi najmenej uznávané plemená v Phébusovom chove patrili plemená určené na lov vtáctva. Išlo najmä o krátkosrsté a dlhosrsté stavače a rôzne typy španielov, ktoré sa nazývali podľa krajiny, odkiaľ ich dovezli. Tie však Phébus nemal vo veľkej obľube, tvrdil o nich, že majú toľko nedostatkov ako krajina, z ktorej pochádzajú.⁵⁶

Zaujímavé je aj to, že vo Phébusovej dobe neboli v Okcitánsku známe menšie poľovné psie plemená ako jazvečíky či malé teriéry určené na lov zajacov v brlohoch. Na

⁵¹ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (Q szekció), Családi levéltárak (P szekcióból), Forgách család (Q 75), 58977.

⁵² ZO I (1387 – 1399), s. 458, č. 4 179.

⁵³ VERDON, *Volný čas*, s. 58.

⁵⁴ Jedna z najväčších zbierok historických psích obojkov sa nachádza v Múzeu psích obojkov na hrade Leed v grófstve Kent vo Veľkej Británii.

⁵⁵ DE LONGEVIALLE, *The Hunting book*, s. 28 – 29.

⁵⁶ Tamže, s. 29.

ich lov sa preto používala živá fretka, ktorá mala náhubok. Lovci uložili k všetkým východom z brlohu siete a psy, najčastejšie už spomínané plemená určené na lov vtákov. Fretka potom zajace vypudila z brlohu a tie priamo vbehli do sietí, alebo ich ulovili pri výbehu psy.⁵⁷

Chovateľstvo psov ako cieľená činnosť teda nechýbala ani v stredovekom Uhorskom kráľovstve. Je pravda, že na rozdiel od západnej Európy sa nám priamo o nej nezachovali žiadne historické pramene, ktoré by nám ju mohli priblížiť. No ako vyplýva z predloženého krátkeho prehľadu, k dispozícii máme niekoľko historických prameňov, vďaka ktorým možno predpokladať, že aj uhorské stredoveké chovateľstvo dosahovalo podobnú úroveň. Je taktiež nad všetky pochybnosti zrejmé, že v stredovekom Uhorsku existovalo bohaté zastúpenie stredovekých psích plemien vycvičených na rôzne činnosti. V uhorských šľachtických chovoch, a najmä v kráľovskom, sa určite nachádzalo množstvo importovaných, ale aj domácich plemien psov, ktoré zodpovedali svojou skladbou požiadavkám a potrebám stredovekej spoločnosti.

DOGS AND THEIR BREEDING IN MIDDLE AGES SOCIETY WITH SPECIAL ATTENTION TO THE TERRITORY OF THE HUNGARIAN KINGDOM

Michal Pírek

The dog - an animal that in the history of humans, has played a key role. The latest findings of modern genetics impose the origins of the dog to the Middle East, and outline the likely reasons for its domestication. It seems that the targeted cross-breeding and breeding of various breeds occurred in antiquity, but breeding as a targeted human activity reached its peak in the Middle Ages. Although Hungarian historical sources are very modest about medieval dog breeding, it is likely that the famous works on this subject from the environment of medieval Western Europe were also known to Hungarian kings and nobility. Though historical sources about this fact are still absent, this paper confirms the historical sources that mention the medieval specialists of the breeding and care of dogs in the service of Hungarian kings and nobility. In addition to these important historical sources there are also those which mention the different dog breeds in the holdings of the Hungarian kings and aristocracy.

Mgr. Michal Pírek, PhD., SNM – Historické múzeum, Vajanského nábrežie 2, P. O. Box 13, 810 06 Bratislava

⁵⁷ Tamže, s. 60 – 61.

KUKAČKA A KUKAČČÍ MLÁDĚ V ANTICKÝCH A STŘEDOVĚKÝCH ODBORNÝCH TEXTECH¹

Hana Šedinová

ŠEDINOVÁ, Hana. The Cuckoo and Cuckoo Young in Ancient and Medieval Treatises. *Historické štúdie*, 2014, 48, pp. 137 – 153.

The paper is concerned with one of the most interesting birds of ancient and medieval ornithology, the cuckoo (*cuculus*, *karkolaz*), and its remarkable behaviour – the brood parasitism – in the texts of ancient, medieval and humanist encyclopaedists and natural scientists.

Ancient and medieval ornithology. Latin names of birds. Aristotle. Aristoteles Latinus. Thomas of Cantimpré Bartholomaeus de Solencia dictus Claretus

Mezi pozoruhodné způsoby chování zvířat patří vnitrodruhový a mezidruhový hnízdní parazitismus, při němž někteří ptáci kladou vejce do cizích hnízd a svěřují výchovu mláďat jiným rodičům. Špačci a vlaštovky využijí někdy nepřítomnosti sousedního páru a podsunou jim svého budoucího potomka, další ptáci přenechávají svá vejce dokonce ptákům zcela odlišných druhů: snovač kukaččí parazituje v hnízdech pěnic a rákosníků, mláďata vdovek vychovávají astrildí, čejky občas odkládají svá vejce do hnízd jespáků bojovných. V našem prostředí se toto chování traduje zejména o kukačce a skutečně téměř polovina ze sto třiceti známých druhů kukaček patří mezi hnízdní parazity.² Neobvyklý způsob, jímž kukačka zajišťuje přežití svého rodu, neunikl pozornosti antických přírodovědců a prostřednictvím středověkých encyklopedií se dostaly poznatky o hnízdním parazitismu až do latinských bohemikálních pramenů.

Na badatele, který se zabývá antickými a středověkými texty, jež se zmiňují o kukačce, číhá několik zajímavých problémů, které se mu nabízejí k řešení. První z nich zaujme zvláště lexikografa, neboť se týká rozličných jmen, jimiž byla v řečtině a v latině kukačka označena; některé názvy totiž nebyly doposud identifikovány a bylo ne-

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Filosofického ústavu Akademie věd České republiky (RVO: 67985955), s podporou projektu MŠMT LD13043 (*Slovník středověké latiny v českých zemích – Latinitatis mediaevi lexicon Bohemorum*), řešeného v rámci mezinárodního programu COST. Překlady z děl antických a středověkých autorů, uvedené v tomto textu, jsou mé vlastní, text bible cituji podle českého ekumenického vydání *Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Praha: Česká biblická společnost 2001.

² VESELOVSKÝ, Zdeněk. *Etologie. Biologie chování zvířat*. Praha: Academia 2008, s. 324 – 325.

jisté, zda označují skutečně kukačku. Nejasná jsou rovněž některá jména ptáků, kteří se starají o odložená kukaččí vejce. Ten, kdo chce s jistotou určit význam těchto slov, musí proniknout k nejdále vystopovatelným počátkům daných pojmů a sledovat jejich proměny, k nimž v antice i ve středověku docházelo. Přitom je třeba oddělovat od pravdivých skutečností omyly, jež se v souvislosti s těmito pojmy tradují. Mnozí autoři totiž ve svých často expresivních popisech nevycházeli z vlastního pozorování zvířat v jejich přirozeném prostředí, nýbrž pouze tradovali poznatky získané z druhé ruky; na tento korpus někdy až protichůdných tvrzení se pak postupně nabalovaly různé fantastické historicky, které znesnadňovaly identifikaci jmen jednotlivých živočichů. Tak je tomu i s kukačkou, jejími rozličnými názvy a s popisem jejího chování.

Kukačka u antických autorů

Kukačka měla v řečtině jméno *kokkyx*, jež římscí autoři transkribovali jen s malou změnou do latinky; vedle této výpůjčky existovaly rovněž latinské výrazy *cuculus* a *tucus*, které jsou, stejně jako řecké jméno, onomatopoického původu, neboť přiléhavě vyjadřují kukání, které se začíná ozývat v dubnu a v květnu a které vydává kukaččí sameček, vymezující si a bránící své teritorium.³ Tato jména označují velmi pravděpodobně kukačku obecnou (*Cuculus canorus* Linné), která je hojným a rozšířeným druhem v celé Evropě.⁴

Pro povědomí o tom, jakou představu měli antičtí autoři o ptácích a dalších živočišných druzích, je důležitá znalost zejména Aristotelových zoologických spisů *Historia animalium*, *De generatione animalium* a *De partibus animalium*, které ovlivnily odbornou literaturu římského období a raného i vrcholného středověku. Ve spise *Historia animalium* pojednává Aristoteles také o kukačce a vedle údajů, jež zcela nebo alespoň částečně odpovídají jejímu skutečnému vzhledu a chování, uvádí rovněž některé mylné poznatky, kupříkladu že je to pták, který vzniká přeměnou z jestřába, protože jestřáb mizí z dohledu v době, kdy se začíná objevovat kukačka, a jen výjimečně je možné v období, kdy se kukačka ozývá, spatřit i jiné druhy jestřábovitých.⁵ Hlavní pozornost

³ CRAMP, Stanley et al. *Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic. Vol. IV: Terns to Woodpeckers*. Oxford : Oxford University Press 1985, s. 409 a 412. Dospělé kukačky (samice i samci) mají ještě další hlasové projevy, k nimž viz TÝŽ, s. 412 – 413. O tvoření jména *cuculus* na základě onomatopoeie se zmiňuje v pasáži o zvukomalebných jménech ptáků již VARRO. *De lingua Latina*. Ed. Georg Goetz – Fritz Schoell. Leipzig : Teubner 1910, V,75.

⁴ K poznatkům o kukačce ve starověku viz THOMPSON, D'Arcy Wentworth. *A Glossary of Greek Birds*. London : Humphrey Milford 1936, s. 151 – 153; ANDRÉ, Jacques. *Les noms d'oiseaux*. Paris : Librairie C. Klincksieck 1967, s. 64; CAPPONI, Filippo. *Ornithologia Latina*. Genova : Istituto di filologia classica e medievale 1979, s. 169 – 176; LEITNER, Helmut. *Zoologische Terminologie beim Älteren Plinius*. Hildesheim : Verlag Dr. H. A. Gerstenberg 1972, s. 93.

⁵ ARISTOTELES. *Historia animalium*. Ed. Pierre Louis. Paris : Les Belles Lettres, 1964 – 1969, VI, 7, 563b14-18; odtud poněkud nepřesně PLINIUS SECUNDUS. *Naturalis historia*. Ed. Etienne de Saint-Denis. Paris : Les Belles Lettres 2003, X, 25. Aristoteles reprodukuje poznatky, které získal patrně od lovců ptáků, posléze však toto tvrzení odmítá (VI, 7, 563b27-29). Je ovšem pravda, že jestřáb

však věnuje Aristoteles hnízdnímu parazitismu kukačky, jehož popis sestává v jeho spise i v dílech pozdějších autorů ze dvou částí: v první je protagonistou kukaččí samice, která klade svá vajíčka do cizích hnízd, ve druhé části se přenáší pozornost na její vylíhlé mládě a jeho *modus operandi* ve styku s hostiteli a jejich vlastními potomky.

Na rozdíl od malých ptáků, kteří jsou mimořádně plodní, klade kukačka podle Aristotelova popisu jedno až dvě vejce, nebuduje však hnízdo a nechává na pěstounech, aby vejce propašované do jejich příbytku vaseděli a cizí potomky vychovali. Někdy podstrčí svou snůšku zástupcům drobného ptactva (zejména chocholouše, zvonka nebo pěnice), nejčastěji pak parazituje v hníždě divokého holuba.⁶ Ať si však vybere za hostitele kteréhokoli ptáka, sežere mu jeho vajíčka. Zajímavé jsou důvody, jež Aristoteles pro hnízdní parazitismus kukačky uvádí. Omezený počet kladených vajíček je prý zapříčiněn chladnou přirozeností tohoto ptáka, s níž souvisí také jeho hlavní povahový rys, totiž zbabělost, jež má za následek, že se dokonce i malí ptáčci odvažují škubat kukačce pera a zahánět ji na útěk. A protože si je kukačka vědoma své neschopnosti ochránit potomstvo, přenáší tuto starost rozumně na bedra jiných.⁷

V další části pak Aristoteles líčí dosti barvitě chování pěstounky a malé kukačky, jež se vylíhla v cizím hníždě. Na základě toho, co se dozvěděl ze svých pramenů, uvádí postupně několik odlišných názorů na to, jak mládě dokáže v cizím hníždě přežít. Podle některých znalců živočišného světa ve chvíli, kdy vetřelec povyroste, zapudí samička hostitele vlastní ptáčata a ta zahynou. Jiní prý vypožorovali, že samička svá mláďata dokonce zabije a poskytne je malé kukačce jako potravu, neboť cizinec je tak krásný, že matka opovrhne vlastním potomstvem. Podle dalších je zase zabijákem dospělá kukaččí samice, která se vrátí k hnízdu, do něhož vložila svá vejce, a zlikviduje v něm všechna cizí mláďata. Existuje však prý i tvrzení, že malá kukačka si dokáže zajistit větší podíl z přinášené potravy, takže vlastní mláďata hostitele zahynou v důsledku vyhladovění. A některé Aristotelovy prameny uvádějí, že když mládě kukačky vyrostе a nabyde síly, zabije samo mláďata pěstounky.⁸

Mnohé Aristotelovy poznatky o zvířatech převzal do své encyklopedie *Naturalis historia* ve stručnější, avšak místy expresivnější podobě autor 1. stol. po Kr. Plinius Starší. Tak je tomu i s Aristotelovým popisem kukačky a jejím jménem, které římský polyhistor transkriboval v podobě *coccyx*. Bázlivá kukačka podle Plinia dobře ví, že

se objevuje v jižní Evropě na podzim, kdy se kukačka stěhuje na zimu do Afriky, a v květnu odlétá do severních oblastí, zatímco kukačka přilétá hnízdit; spatřit oba ptáky ve stejné době tedy není právě obvyklé. Viz k tomu podrobněji CAPPONI, *Ornithologia Latina*, s. 170.

⁶ ARISTOTELES, *Historia animalium*, VI, 7, 563b29-564a3; podobně IX, 29, 618a8-13. Podle THOMPSONA, *A Glossary*, s. 302, 164 a 331, označuje jméno *faps* holuba hřivnáče (*Columba palumbus* Linné z čeledi holubovitých a řádu měkkozobých), jméno *korydos* chocholouše obecného (*Galerida cristata* Linné z čeledi skřivanovitých a řádu pěvců) a jméno *chlóris* zvonka zeleného (*Carduelis chloris* Linné z čeledi pěnkavovitých a řádu pěvců). U jména *hypolais* (s. 295) autor uvádí, že se jedná o nějakého malého ptáka, kterého nelze přesněji určit, zmiňuje se však o tom, že v moderní řečtině se tak říká pěnici (rod *Sylvia* Scopoli).

⁷ ARISTOTELES, *De generatione animalium*. Ed. Pierre Louis. Paris : Les Belles lettres 1961, III,1, 750a11-15; TÝŽ, *Historia animalium*, IX, 29, 618a25-30.

⁸ ARISTOTELES, *Historia animalium*, IX, 29, 618a13-25.

ji nenávidí všichni ptáci, neboť se na ni obořují i ti nejmenší, a právě proto svěřuje vysezení svých vajec jiným zástupcům ptačí říše a přenáší na ně zodpovědnost za jejich krmení a výchovu. Domnívá se totiž, že může zachovat svůj rod pouze za pomoci lsti. Odloží tedy vejce do cizího hnízda (a to většinou do hnízda holuba) a nechá na jiné samičce, aby se o mládě postarala. Malá kukačka je pak pro potomstvo pěstounů naprostou pohromou. Od přírody nenasytná dokáže pro sebe ukořistit na úkor ostatních veškerou potravu, takže tloustne a svým krásným zjevem svou pěstounku zcela uchvátí. Náhradní matka se raduje, jak její mládě úžasně vypadá, a obdivuje samu sebe, že dokázala přivést na svět tak skvostné stvoření. A když pak srovná malou kukačku s vlastními potomky, nejen že je zavrhne jako cizí, ale dokonce bez odporu snese, že je kukačka před jejím očima sežere. Za její péči se jí však nakonec nedostane žádného vděku; naopak – jakmile je kukačka schopna letu, vypořádá se bez slitování i se svou pěstounkou.⁹

Delší pasáž věnoval kukačce ve své sbírce podivuhodných příběhů o zvířatech *De natura animalium* rovněž autor přelomu 2. – 3. století po Kr. Ailianos, jenž Aristotelův a Pliniův popis kukaččina chování rozšířil o některé pravdivé i chybné poznatky: „*Zdá se mi, že vzdělaný člověk by měl znát rovněž následující věci. Kukačka je mimořádně inteligentní pták, který dokáže vymyslet šikovný způsob, jak se dostat z problémů. Kupříkladu ví, že není schopna vysedět vejce a nechat vylíhnout mláďata; je to prý způsobeno její chladnou přirozeností. Když má tedy klást vajíčka, nezačne budovat hnízdo a pečovat o vylíhlá ptáčata, nýbrž sleduje ptáky, kteří zahnízdili, a jakmile zpozoruje, že právoplatní majitelé opustili hnízdo a vydali se hledat potravu, vnikne do obydlí, které jí nepatří, a naklade tam svá vejce. Nevpadá takto do jakéhokoli hnízda, ale pouze do hnízd chocholouše, divokého holuba, zvonka a ptáka jménem pappos, protože dobře ví, že tito ptáci kladou vajíčka, která se podobají jejím. Pokud je hnízdo prázdné, kukačka se mu vyhne, jsou-li v něm však vajíčka, zamíchá do nich svá vlastní. A jestliže zaznamená, že je cizích vajíček hodně, zlikviduje je tak, že je vykutálí z hnízda ven, a místo nich nasadí do hnízda svá vejce, jež se podobají snůšce hostitele, takže nelze podvod odhalit. Ptáci, které jsme jmenovali výše, pak sedí na cizích vejcích, a když kukaččí mláďata vyrostou a pochopí, že jsou bastardi, vylétnou z hnízda a vrátí se ke svým vlastním rodičům. Jakmile jim totiž celé tělo obroste peřím, je ihned jasná jejich pravá totožnost a ptáci, kteří byli oklamáni, s nimi začnou špatně zacházet.*“¹⁰

Kukačka ve středověku

Výsledky Aristotelova zoologického bádání se dostaly ke středověkým latinským čtenářům několika cestami. Nejprve prostřednictvím Isidora ze Sevilly, který ve své encyklopedii *Etymologiae* shromáždil základní poznatky z mnoha starověkých vědních disciplín a vytvořil z ní jedno z nejčtenějších děl celého středověku; ze zoologic-

⁹ PLINIUS SECUNDUS, *Naturalis historia*, X, 25 – 27.

¹⁰ AILIANOS. *De natura animalium*. Ed. Rudolf Hercher. Leipzig : Teubner 1866 (Nachdruck Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1971), III, 30.

kých knih Plinia Staršího, jež mu posloužily jako hlavní pramen a jež jsou založeny ve velké míře na excerpce z Aristotela, však Isidor pořídil pouze stručné výpisky, takže touto cestou pronikly ke středověkému čtenáři již jen značně okleštěné údaje. Za druhé se encyklopedisté vrcholného středověku navracejí zpět k Pliniovu pojednání *Historia naturalis* a rozvádějí krátké Isidorovy popisy o další poznatky získané novým studiem díla římského polyhistora. K velkému prohloubení znalostí v oblasti zoologie pak dochází především v souvislosti s latinskými překlady Aristotelova spisu *Historia animalium*, z nichž čerpali na prvním místě encyklopedista 13. století Tomáš z Cantimpré v šesti knihách svého díla *De natura rerum* a středověký učenec Albert Veliký, který o zvířatech pojednal v rozsáhlém spise *De animalibus*.

Cuculus a coccyx

Tomáš z Cantimpré se v kapitole nazvané *De cuculo* odvolává na tři prameny, z nichž čerpal – na dnes ztracený středověký spis *Liber rerum*, na Isidora a na Plinia. Kukačka je podle jeho popisu zavřeníhodný pták, jehož neochotu vychovávat vlastní mláďata nevysvětluje Tomáš zbabělostí, nýbrž mimořádnou leností a nestálostí v pobývání na určitém místě. Kukačka snáší do cizího hnízda, přičemž odtud odstraní stejný počet vajec, jaký sama do hnízda nakladla. Kdyby totiž vyhlédnutá pěstounka po návratu zjistila, že je v hnízdě více vajec, než má být, přebývajících vajíčka by vyhodila. Oklamaná samička jiného ptačího druhu pak sedí na podsunutém vejci, vychovává vylihlé mládě a není dost chytrá na to, aby rozlišila obludně velkého vetřelce od svých mnohem menších mláďat. Následky jsou totožné s těmi, jež popisoval již Plinius: cizí mládě si díky své vrozené chtivosti dokáže urvat více potravy než ostatní mláďata, tloustne a vypadá oproti ostatním tak skvostně, že náhradní živitelka, uchvácená jeho krásou a pyšná sama na sebe, upřednostňuje nepravého potomka před potomky vlastními. Náležitá „odměna“ jí však nemine, neboť poté, co vyvede dospívající mládě z hnízda a naučí je létat, mladá kukačka se na ni vrhne a zabije ji.¹¹

Tomášovým textem se inspirovali další středověcí encyklopedisté píšící latinsky i v národních jazycích, kteří však většinou pouze parafrázovali Tomášovo znění a ne-

¹¹ THOMAS CANTIPRATENSIS. *De natura rerum*. Ed. Helmut Boese. Berlin – New York : Walter de Gruyter 1973, V, 34: „*De cuculo: Cuculus, ut dicit Liber rerum, avis est improba ... Avis pigerrima est et loco instabilis. Ponit ova sua in nido aviculae alterius generis demitque numerum ovorum, que in nido invenit alieno, ad numerum ovorum, que propria ponit, videlicet ne, dum avicula numero superflua ova inveniat, quasi aliena repudiet. Fovet ergo decepta avicula alieni generis ovum appositum et fetum educit nec est tam callida, ut magnitudine fetum discernat a pullis forma minoribus. Itaque, ut Plinius dicit, dum cuculus cum reliquis pullis adhuc in nido sedens invalidus est, preripit tamen aviditate naturali ceteris pullis cibos atque hac satietate pinguescit pre ceteris et fit nitidior. In cuius elegantia conversa nutrix gaudet eius forma miraturque se ipsam, quod talem peperit. Omnes pullos suos comparatione illius dampnat absumique se ipsam pre ammiratione ipsius patitur. Et hec illi merces: ignorans ignorantiam repperit. Nam ubi cuculum putata mater eduxerit et ad robur nutrierit evolandi, cuculus versa vice in nutricem exurgit et perimit insequentem.*“

přidali k němu žádný nový poznatek.¹² Výjimku představuje pasáž o kukačce, kterou zařadil do dvacáté třetí knihy svého spisu *De animalibus* Albert Veliký. Ačkoli Albert v mnoha jiných případech přejímá Tomášův text jen s malými, často pouze stylistickými změnami, pro pasáž o kukačce zjevně čerpal také z jiných pramenů. Rozlišuje dva druhy kukačky, kterou nazývá *cugulus*, přičemž oba jsou prý spojením holuba a jestřába. Od obou ptáků má kukačka některé tělesné znaky nebo projevy chování. S dravým ptákem ji spojuje barva peří, tvar křídel a to, že vpadá ze zálohy do hnízd malých ptáků, kteří se s ní proto v době kladení vajec dostávají do střetu, s holubem má společný tvar zobáku a nohou a to, že neloví jiné ptáky. V popisu hnízdního parazitismu kukačky je pak Albert v této pasáži mnohem strážlivější než Tomáš z Cantimpré a uvádí jen stručně, že pták, do jehož hnízda nasadila kukačka své vejce, živí vyhlhlé mládě a těší se jeho krásou. Někdy se též stává, že přijdou k úhoně vlastní mláďata hostitele nebo že kukačka zabije svou živitelku.¹³

Odras Tomášova popisu nacházíme rovněž v některých pramenech českého středověku. Klaret uvádí ve svém *Glosáři* a *Bohemáři* pouze latinský termín *cuculus*, doplněný o český ekvivalent *zezuhle*, a rovněž Jan Vodňanský omezil svůj popis kukačky na kratičkou zmínku, že je to pták nazvaný podle svého hlasu a že jeho české jméno zní *žezuhle*.¹⁴ Více údajů o kukačce zaznamenal český autor Pavel Židek ve své encyklopedii *Liber viginti arcium*, jenž kromě obvyklé zmínky o hnízdním parazitismu včetně nesprávného tvrzení, že pěstounka nakonec za svou péči o cizí mládě zaplatí životem, rovněž uvádí, že kukačka představuje nebezpečí pro ty, kdo procházejí lesem. Vyrazu-

¹² VINCENTIUS BELLOVACENSIS. *Speculum naturale*. Ed. Dovai: Balthazar Beller 1624, XVI, 52 (*coccyx*), XVI, 67 (*cuculus*); KONRAD VON MEGENBERG. *Das Buch der Natur*. Ed. Franz Pfeiffer. Stuttgart : K. Aue 1861, IIIB, 20 (*cuculus*); JACOB VAN MAERLANT. *Der naturen Bloeme*. Ed. Maurits Gysseling. Den Haag; Antwerpen : Cd-rom, Instituut voor Nederlandse Lexicologie 1998, v. 5 661 – 5 698 (*cuculus*, *cucuet*, *cuccuc*).

¹³ ALBERTUS MAGNUS. *De animalibus libri XXVI*. Ed. Hermann Stadler. Münster : Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung 1916 – 1920, XXIII, 38. Albert Veliký v úvodu své kapitoly o kukačce upozorňuje, že o tomto ptáku pojednával již v předchozích částech svého spisu *De animalibus*, a skutečně nacházíme podrobnější pasáže v jeho šesté a osmé knize; viz *ibid.* VI, 51 – 52 a VIII, 91 – 93 (kde autor rozlišuje dva druhy kukačky – *gugulus maior* a *gugulus minor*). Albert zde nepracoval s textem Tomáše z Cantimpré, nýbrž parafrázoval Aristotelův text, jež znal z latinského překladu, vytvořeného v první polovině 13. století Michaelem Scotem, o němž viz níže. Malé druhy jestřábů, které Albert uvádí, by mohly být krahujec obecný evropský (*Accipiter nisus nisus* Linné) a poštolka obecná evropská (*Falco tinnunculus tinnunculus* Linné), viz CAPPONI, *Ornithologia Latina*, s. 170. Albert, *ibid.* VIII, 93, rovněž přejímá Aristotelův popis chování kukaččího mláděte a jako důvod parazitismu kukačky uvádí její moudrost (*sapientia*)!

¹⁴ CLARETUS. *Glossarius*. Ed. Václav Flajšhans. In Klaret a jeho družina I. Praha : ČAVU 1926, v. 237: *cuculus zezuhle*; TÝŽ. *Bohemarius*. *Ibid.*, v. 98: *zezuhle sit cuculus*; IOHANNES AQUENSIS. *Vocabularius dictus Lactifer*. Ed. Plzeň: Mikuláš Štětina 1511, fol. nn 2va: *Cuculus ... avis est a sono vocis dicta. Žezuhle*. Rovněž některé další bohemikální prameny uvádějí pouze latinské jméno a český ekvivalent, viz např. Praha, Knihovna Národního muzea, rkp. II F 2 (*Codex Vodnianus*, kol. r. 1410), fol. 48vb: *cuculus zezuhle*; Praha, Metropolitní kapitula u sv. Víta, Archiv Pražského hradu, rkp. 84 (14. stol.), fol. 94r: *kukulus zezuhle*. Některé texty poskytují rovněž německý ekvivalent, viz např. Praha, Knihovna Národního muzea, rkp. II F 4 (r. 1470), fol. 80r: *cuculus ... avis quedam, kukuck, zezuhle*.

je totiž svým kukáním jejich přítomnost a lupiči, kteří její hlas zaslechnou, jsou si jisti kořistí a ihned vyrazí na přepad.¹⁵

Verše a poznámka v Klaretově *Physiologiári* nejen že narážejí na parazitismus kukačky, ale zmiňují se také o ptáku *canapellus*, který odložená kukaččí vejce našel, sedí na nich a vylíhlá ptáčata živí jako svá vlastní. Původ tohoto jména zůstává prozatím stále nejasný, díky českým glosám, které jsou v pramenech českého středověku k tomuto jménu připojeny, však můžeme pěstouna identifikovat, a to jako pěnici. Překvapivý je však závěr Klaretových veršů, který do určité míry připomíná Ailianův text, neboť na rozdíl od toho, co uvádějí jiní antičtí a středověcí autoři, předpokládá schopnost náhradní samičky rozpoznat (alespoň v konečné fázi vývoje) podstrčeného potomka jako vetřelce – jakmile prý pěnice spatří kukaččí mládřata poté, co dospěla, pochopí, že jsou cizí a uletí od nich.¹⁶

Karkolaz > karcolat, karolus, carbolasia et al.

Nikoli na základě Plinia Staršího a dalších latinských autorů, nýbrž s odvoláním na Aristotela popisuje Tomáš z Cantimpré létavce, který odkládá vajíčka do cizího hnízda, ještě v jiné kapitole, jež má název *De karkolaz*. Ve východních krajích prý žije jakýsi lstivý a zlomyslný pták, který nejen že si libuje v nicnedělání a ve zvědavém poletování sem a tam, ale je rovněž příliš líný na to, aby se postaral o svá mládřata. Protože však povinnost, kterou mu ukládá příroda, nemůže zcela odmítnout, počíná si následujícím způsobem: jakmile oplodněná samice pocítí, že se přiblížil čas snůšky, vyhledá hnízdo divokého holuba, sežere jeho vajíčka ve stejném počtu, jaký hodlá sama naklást, a vsune mu do hnízda svá vlastní. Oklamaná holubice pak na nich sedí a vychovává mládřata jiného ptačího druhu.¹⁷

¹⁵ PAULERINUS ŽÍDEK. Liber viginti arcium. Ed. Alena Hadravová. In *Kniha dvacatera umění Pavla Židka, část přírodovědná*. Praha : Academia 2008, 82, s. 118.

¹⁶ CLARETUS. Physiologiarius. Ed. Václav Flajšhans. In *Klaret a jeho družina II*. Praha : ČAVU 1928, v. 275 a 277, „*Ova creat cuculus (gl.: zezhule), post excubat hec canapellus / ... Non nutrit cuculos cernens canapellus adultos, a nota ad v. 275: Cuculus ... Qui ponens ova non vult eas excubare, canapellus autem inveniens ea excubat et nutrit tamquam proprios. Cum autem viderit eos adultos, statim ab eis volat cognoscens alienos...*“ Viz český překlad in CLARETUS. *Ptačí zahrádka*. Překlad Jana Nechutová. Brno : Nakladatelství Petrov 1991, s. 26; O obou ptácích se zmiňuje rovněž rukopis Národního muzea v Praze XIV E 5 (15. stol.), fol. 201v: „*Mitto divitibus canapellum, id est pyenyzy. Unde legitur de natura eius, quia ipsa nutrit pullos (gl.: ptaczatka) aliarum avicularum, quia cuculus (gl.: zelhulka), quando invenit ova eius, tunc ebibit ova eius et ponit propria.*“ Za pěstouna kukaččího mláděte je v bohemikálních středověkých pramenech označován rovněž pták jménem *curruca* (s variantami *tuttuga*, *turtuca* a dalšími). Tomuto termínu (označujícímu patrně též pěnici) budu věnovat zvláštní studii, proto od jeho rozboru na tomto místě upouštím.

¹⁷ THOMAS CANTIPRATENSIS. *De natura rerum*, V, 71: „*De karkolaz. Karkolaz avis est orientis astuta naturaliter et maliciosa, ut dicit Aristotiles. Hec enim otium diligens et vagam curiositatem pigra quoque est in procreatione generis sui. Sed quoniam ex toto debitum nature negare non potest, ubi femina a masculo semen acceperit ovaque senserit matura ad partum, petit nidum palumbe sorbetque ova eius ad numerum ovorum, que paritura est, et ponit ova sua in nido palumbe. Sic delusa palumba fovet ova externi generis.*“

I tento Tomášův text a jméno jeho ptáci protagonistky přejali ve více či méně pozměněné podobě další středověcí encyklopedisté včetně některých českých autorů, přičemž Albert Veliký uvádí jméno tohoto ptáka v podobě *karkoloz*, Jacob van Maerlant v podobě *karolus* a Jan Vodňanský v podobě *karcolat*, k níž vytvořil český ekvivalent *karkulijk*.¹⁸ Je možné, že z Tomášova termínu vychází také výraz *carbolasia*, jež uvádí ve dvojici s prozatím nejasným českým *dozlosskrw* Klaret ve svém *Glosáři*.¹⁹ Protože se Tomášův text shoduje s Aristotelovým popisem chování kukačky, není důvodu pochybovat o tom, že kukačku označovalo i neobvyklé jméno *karkolaz* a jeho varianty. Dopusud však zůstával neobjasněn původ tohoto termínu.²⁰

Mnohá jména živočichů pronikla z Aristotelových zoologických pojednání do středověkých děl přes arabské prostředí. Tomáš z Cantimpré čerpal četné popisy zvířat z latinského překladu Aristotelova spisu *Historia animalium*, jež pořídil v 1. polovině 13. století z arabské verze Michael Scotus.²¹ Při překládání Aristotelova textu z řečtiny do arabštiny a poté z arabštiny do latiny však došlo v některých zoologických názvech v důsledku odlišné fonetiky těchto tří jazyků a rozličných chyb ve čtení arabského písma k velkým hláskovým změnám, takže latinská slova již téměř nepřipomínají řecké výrazy nebo jejich latinizované formy, známé z encyklopedií Plinia Staršího či Isidora ze Sevilly.²² Ke změnám došlo leckdy rovněž v popisu jednotlivých živočichů, takže tyto termíny již lze pokládat za zcela nová slova, označující tvory obdařené novými tělesnými rysy, vlastnostmi či chováním.²³ Skutečnost, že Tomáš z Cantimpré neměl bez znalosti řečtiny a arabštiny možnost identifikovat původní Aristotelovy názvy a rozpoznat, že se jedná o stejné živočichy, o nichž se zmiňují též Plinius Starší nebo

¹⁸ ALBERTUS MAGNUS, *De animalibus libri*, XXIII, 124; JACOB VAN MAERLANT, *Der naturen Bloeme*, v. 7 095 – 7 106; IOHANNES AQUENSIS, *Vocabularius*, fol. nn 4ra: „*Karcolat est avis astuta naturaliter, vana et pigra in procreacione sui generis. Sed quoniam ex toto debitum nature negare non potest, ubi femina a masculo semen receperit ovaque sua senserit matura, petit nidum palumbe sorbetque ova eius ad numerum ovorum suorum et ponit ova sua in nido palumbe et sic delusa palumba fovet ea. Karkulijk.*“

¹⁹ CLARETUS. *Glossarius*, v. 290.

²⁰ Žádné řešení nenavrhují v komentářích ani překladatelé Albertova spisu o zvířatech, viz SCANLAN, James J. In ALBERT THE GREAT. *Man and the Beasts. De animalibus. Books 22-26*. New York : State University of New York at Binghamton 1987, s. 300; KITCHELL JR., Kenneth F. – RESNICK, Irven M. In ALBERTUS MAGNUS. *On Animals. A Medieval Summa Zoologica*. Baltimore – London : The John Hopkins University Press 1999, s. 1634.

²¹ ARISTOTELES LATINUS. *De animalibus libri XIX in der Übersetzung des Michael Scotus (Buch I-XIV)*. Ed. Benedikt Konrad Vollmann. München : Manuskript gedruckt mit Unterstützung der Münchener Universitätsgesellschaft e. V., 1994.

²² Kupříkladu řecký termín *féné*, pod nímž popisuje Aristoteles orlosupa, má u Michaela Scota podobu *kini*, u Tomáše z Cantimpré *kym* a u Klareta *kuna*. Viz k tomu podrobněji ŠEDINOVÁ, Hana. Šest knih o zvířatech v encyklopedii *De natura rerum* Tomáše z Cantimpré. In TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ. *De monstris marinis (De natura rerum VI) – Mořská monstra (O přírodě VI)*. Ed. Hana Šedinová. Praha : Oikoymenh 2008, s. 24 – 29.

²³ Kupříkladu jméno mořského monstra *barchora* (THOMAS CANTIPRATENSIS, *De natura rerum*, VI, 5) pochází z řeckého jména ostranky *porfyrá*; popis tohoto monstra však vznikl spojením dvou Aristotelových pasáží, z nichž první pojednává o ostrance a druhá o mořské želvě. Viz k tomu podrobněji ŠEDINOVÁ, Hana. *Komentář*. In TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ. *De monstris marinis*, s. 188 – 191.

Isidor ze Sevilly, tak zapříčinila, že někdy popsal téměř shodnými slovy jednoho a téhož živočicha ve dvou různých paragrafech – jednou pod neobvyklým jménem, které převzal z Michaelova překladu Aristotelova traktátu, jindy pod známějším jménem, pod kterým jej našel u Plinia Staršího nebo jiného autora.²⁴ Tak je tomu zjevně i se jménem a popisem kukačky.

V Michaelově překladu Aristotelova spisu se původní řecký výraz *kokkux* objevuje v první pasáži v podobách *kokokoz* a *kokochoz*, ve druhé v podobách *kokoz*, *kokokoz*, *kakokoz*, *kokonoz*, *kokukez* a *kokogoz*.²⁵ Vollmanova edice postrádá srovnání s arabskou verzí, a dokud tedy nevyjde nová kritická edice Michaelova latinského překladu Aristotelova spisu *Historia animalium*, nevíme, jakou podobu měl Aristotelův termín *kokkux* v arabské verzi. Známe však arabský převod téhož slova v jiné Aristotelově pasáži. Aristoteles se totiž zmiňuje krátce o kukačce také ve svém spise *De generatione animalium* a latinský překlad tohoto díla, jehož autorem je rovněž Michael Scotus, byl již vydán v kritické edici, která je doplněna latinsko-arabsko-řeckými rejstříky.²⁶ V arabské verzi bylo řecké slovo *kokkux* pouze transkribováno a mělo podobu *qwqqs*,²⁷ jež odpovídá fonetice arabštiny, která postrádá konsonant *x* (nahrazen konsonantem *s*) a vokál *o* (nahrazen konsonantem *w*); nahrazení řeckého písmene *kappa* arabským raženým *qáf* je v překladu Aristotelova spisu naprosto běžné. Řecké písmeno *ypsilon*, jež konsonantem nahrazeno nebylo, ze zápisu zcela vypadlo, neboť arabština nemá pro krátké vokály zvláštní grafémy. Stejně jako v hebrejštině se užívají pouze značky, jež se umísťují nad písmeno nebo pod ně, a to jen výjimečně; většina textů je nevokalizovaná. Arabský přepis *qwqqs* měl pak Michael Scotus možnost převést do latiny za použití jakýchkoli latinských vokálů. Při překladu Aristotelova díla *De generatione animalium* vytvořil podoby *kokokoz* a *kokix*, v díle *Historia animalium* se zjevně nerozhodl pro jednu či dvě varianty, ale vokalizoval, jak se mu to právě hodilo – odtud výše uvedené dvouslabičné i trojslabičné podoby jednoho a téhož slova. U Tomáše z Cantimpré pak došlo k další deformaci tohoto termínu na podobu *karkolaz*.

Souvisí však s Tomášovou podobou původního řeckého termínu *kokkux* také slovo *carbolasia*, jež uvádí český lexikograf Klaret ve svém *Glosáři*? Etymologie a význam českého ekvivalentu *dozlosskrw*, jenž by mohl určení latinského výrazu napomoci, ne-

²⁴ Tomáš z Cantimpré popisuje vícekrát kupříkladu tuleně, a to jednak pod středolatinskou formou klasického latinského slova *phoca*, jež je výpůjčkou z řečtiny a jež převzal od Plinia Staršího (*focha* < klas. lat. *phoca* < řec. *fóké*), jednak pod středolatinskou formou téhož řeckého slova, jež převzal od Michaela Scota a v němž došlo chybným přepisem přes arabštinu a latinu k fonetickým změnám (*koki* < arab. *fúqí* < řec. *fóké*); kromě toho píše o tuleni také pod latinským termínem „mořské tele“, převzatým rovněž od Plinia Staršího (*vitulus maris*), a pod středolatinským výrazem pocházejícím patrně z anglosaského prostředí (*helchus*). Viz THOMAS CANTIPRATENSIS. *De natura rerum*, VI, 23 (*focha*), 29 (*koki*), 56 (*vituli marini*), 22 (*helchus*).

²⁵ ARISTOTELES LATINUS, *De animalibus libri XIX*, 563b14-564a1; 618a9-30.

²⁶ ARISTOTELES LATINUS. *De animalibus. Michael Scot's Arabic-Latin Translation, III (Books XV-XIX: Generation of Animals)*. Ed. Aafke van Oppenraay. Leiden – New York – Köln : E. J. Brill 1992, 750a11-17.

²⁷ VAN OPPENRAAY, Aafke. *Index animalium, plantarum, nominum*. In ARISTOTELES LATINUS, *De animalibus libri XIX*, 563b14-564a1; 618a9-30, s. 351.

byly doposud rozluštěny.²⁸ Již zakladatel a dlouholetý vedoucí *Slovníku středověké latiny v českých zemích* Bohumil Ryba upozornil u hesla *carbolasia* na to, že Tomášův termín *karkolaz* má v opise jeho encyklopedie, který je uložen v Národní knihovně v Praze pod signaturou X C 8, podobu *karbolam*.²⁹ Podobné varianty se objevují také v dalších opisech Tomášova díla, nacházejících se v českých knihovnách. V iluminovaném rukopise X A 4, uloženém rovněž v Národní knihovně v Praze, je v Tomášově textu uveden na témže místě výraz *karbolam*, přičemž na okraji je rukou připsána oprava *carcolam*. V rukopise L 11, uloženém v Metropolitní kapitule u sv. Víta, je termín uveden v podobě *karbola*.³⁰ Je tedy nanejvýš pravděpodobné, že Klaretovo jméno *carbolasia* je pouze varianta Tomášova *karkolaz*. O jakého ptáka se jedná, nebylo bezpochyby jasné nejen Tomášovi, ale ani Klaretovi a Janu Vodňanskému, kteří vytvořili nové české ekvivalenty *dozlosskrw* a *karkulijk*, zatímco pro klasické jméno *cuculus* použili běžně užívaný český ekvivalent *zezhule* (*žežhule*).³¹

Symbolické výklady chování kukačky

Vedle odborných zoologických děl existovala ještě jiná skupina středověkých textů pojednávajících o zvířatech, jež navazovaly na raněkřesťanský alegorický spis *Physiologus*, který vznikl přibližně ve 2. – 4. století po Kr. Původní řecké znění tohoto díla a jeho latinské překlady inspirovaly středověké exegety a autory středověkých bestiářů sepsaných latinsky i v národních jazycích v průběhu 11. až 13. století. Bohužel kukačce se ve *Physiologu* nedostalo žádné pozornosti, a proto ve středověku nacházíme jen ojedinělé symbolické výklady jejího chování v některých jiných textech, zejména v kazatelských příručkách.

²⁸ GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský*. Sv. I. Praha : Česká grafická akciová společnost „Unie“ 1903, s. 319b, s. v. *dozloškrv*, uvádí toto slovo s otazníkem, odkazuje na latinské *carbolasia* a definuje staročeský výraz jako „pták nějaký“. Naproti tomu autoři *Elektronického slovníku staré češtiny*, s. v. *dozloškrv*, <http://vokabular.ujc.cas.cz>, [14. 5. 2013] (AČ), určují význam tohoto výrazu s otazníkem jako „pták útočící na zlé lidi“ a odkazují rovněž na jediný doklad z Klareta. Tuto definici pokládám za nesprávnou. Za prvé proto, že autoři zcela pomíjejí význam latinského *carbolasia*, ačkoli toto heslo je ve *Slovníku středověké latiny* zpracováno (viz následující pozn.) a význam „kukačka“, byť s otazníkem, i možná inspirace popisem kukačky u Tomáše z Cantimpré jsou zde uvedeny. Za druhé proto, že nabízené srovnání se stejně ojedinělým staročeským *zloškrv*, jež autoři určují s otazníkem jako „zlomyslník“ či „licoměrník“, uvedenou definici nepodporuje. I v případě, že bychom kukačku, která klade do cizích hnízd, kvalifikovali jako zlomyslného ptáka, nevidím důvod k definici „pták útočící na zlé lidi“, protože kukačka na lidi (ať již se vyznačují jakýmkoli charakterem) neútočí a ani žádné další rysy v popisu jejího chování takové definici neodpovídají.

²⁹ Praha, Národní knihovna, rkp. X C 8 (14. – 15. stol.), fol. 106r. Viz *Slovník středověké latiny v českých zemích (Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum)*. Sv. I. Praha : Academia 1987, s. 551b, s. v. *carbolasia*; RYBA, Bohumil. Několik nejasných latinsko-českých dvojic jmen ptáků v Klaretově Glosáři. In *Listy filologické*, 67, 1940, s. 327.

³⁰ Praha, Národní knihovna, rkp. X A 4 (1. čtvrtina 15. stol.), fol. 106rb; Praha, Metropolitní kapitula u sv. Víta, Archiv Pražského hradu, rkp. L 11 (r. 1404), fol. 106va.

³¹ Viz výše, pozn. 14.

Některé autory zaujalo pozoruhodné, avšak nepravdivé tvrzení Isidora ze Sevilly, že kukačky dokážou létat jen na krátké vzdálenosti, a proto je na dlouhých tratích přenášejí na svých zádech luňáci, aby kukačky nezemřely vysílením.³² Podle morálního výkladu autora 13. století Marka z Orvieta jsou luňáci symbolem bohatých a mocných tohoto světa, jejichž povinností je vzít v časech nouze na svá bedra břemeno chudých a nešťastných lidí, podle slov apoštola Pavla z *Prvního listu Timoteovi* (6,17-19): „*Těm, kteří jsou bohatí v tomto věku, přikazuj ... ať jsou štedří, dobročinní, a tak ať si střežují dobrý základ pro budoucnost, aby obdrželi pravý život.*“³³ Odlišný výklad podává kazatel 14. století Petr Berchorius ve své sbírce *Reductorium morale*. Kukačky jsou podle něho slabí věřící, neschopní letět do nebes na křídlech svých ctnostných činů. Musí se proto se vši zbožností svěřit do ochrany Krista, Panny Marie a světců a s jejich pomocí vzlétnout k nebeské slávě, podle toho, co je psáno v *Knize Deuteronomion* (32,11): „*Svá křídla rozprostírá, své (mládě) bere a na své peruti je nosí.*“³⁴

Oba autoři uvádějí symbolické výklady také dalších rysů ve vzhledu a chování kukačky, z nichž se zmíním pouze o jejich názoru na neochotu tohoto ptáka vychovávat vlastní mláďata. Podle Marka z Orvieta představuje robustní, avšak zbabělá kukačka, která prchá nejen před malými ptáčky, ale dokonce před cikádou (!), takové lidi, kteří sice mají silnou tělesnou konstituci, postrádají však odvalu a ve svém konání jsou bázlivi a pošetilí. Rovněž skutečnost, že líná kukačka cítí nechuť k jakékoli práci, takže snáší do cizích hnízd, kde nejprve sežere vajíčka hostitelů, vykládá autor negativně jako obraz lhostejných lidí, kteří jsou tak líní a nedbalí, že odmítají pracovat a tyjí z práce jiných.³⁵ Naproti tomu Petr Berchorius spojuje takové chování s nepřítelem lidského pokolení. Lstivá a úskočná kukačka je obrazem ďábla a vajíčka, jež tajně podstrkuje do cizích hnízd, představují nejhorší ďáblovy syny – pokrytce. Nevinného ptáka *curruca*, který se o odložená vajíčka stará, ztotožňuje pak autor s křesťanskou vírou a s církví, z jejíhož klína odstraňuje ďábel řádné a spravedlivé syny a podstrkuje na jejich místo zkažené preláty či heretiky. Církev nejen že na tyto pokrytce pohlíží jako na své děti, ale považuje je dokonce za ctnostnější, než jsou ostatní. Je hrdá na to, že má takové syny, vyzdvihuje je, vyvyšuje a projevuje jim přízeň, zatímco své pravé syny pokládá za méně dokonalé. Za tuto slepotu k pravému charakteru „kukaččích potomků“ se jí nakonec dostane patřičné odplaty, neboť nespravedlivě povyšování se o svou živitelku nestarají a neslouží jí, ba ještě ji očerňují, napadají a vykořisťují, a nakonec ji opustí. Naplňují se tak slova proroka *Izajáše* (1,2): „*Syny jsem vychoval, pečoval o ně, ale vzepřeli se mi.*“³⁶

³² ISIDORUS HISPALENSIS. *Originum seu etymologiarum libri XX*. Ed. W. M. Lindsay. Oxford : Oxford University Press 1911, XII, 7, 67.

³³ MARCUS AB URBE VETERI. *Liber de moralitatibus*. Ed. Girard J. Etzkorn. New York : St. Bonaventure University 2005, 3,11,9.

³⁴ PETRUS BERCHORIUS. *Reductorium morale, II: De rerum proprietatibus*. Köln a. R. : Anton und Arnold Hierat 1631, VII, 28, 1, s. 484a.

³⁵ MARCUS AB URBE VETERI. *Liber de moralitatibus*, tr. 3, 11, 4 – 5.

³⁶ PETRUS BERCHORIUS. *Reductorium morale*, VII, 28, 2 (s. 484a – b).

Pravdivost a fantasknost některých tradovaných poznatků o kukačce

Které poznatky, jež Aristoteles popsal nikoli z vlastní zkušenosti, nýbrž na základě pozorování jiných znalců živočišného světa, a jež od něho převzali a dále rozšiřovali pozdější autoři, odpovídají skutečnosti, a které je naopak třeba zařadit do říše fantazie? O tom máme možnost poučit se u moderních badatelů, zejména ornitologů.³⁷

Z výše uvedených popisů chování kukačky a jejího vylíhlého mláděte lze vysoudit, že lovci ptáků, kteří patrně stojí za Aristotelovými poznatky, pozorovali kukačku v jejím přirozeném prostředí a mnohé rysy v jejím chování interpretovali správně. Kukačky připomínají krahujce nebo jiného menšího dravce (kupříkladu poštolku), takže chybný názor antických autorů, že tito ptáci vznikli přeměnou z jestřába, má učitě opodstatnění.³⁸ Zcela mylné je naproti tomu Isidorovo tvrzení, že kukačky nejsou dobří letci, a proto je musí na větší vzdálenost přenášet na svých křídlech luňáci. Kukačka obecná je tažný pták a evropské populace přezimují v Africe jižně od Sahary. Dospělí ptáci začínají odlétat během srpna a září, na hnízdiště se vracejí na jih Evropy již v březnu, do střední Evropy v dubnu a v květnu. Mladí ptáci odlétají zvláště přibližně měsíc po dospělcih – jejich tah je tedy vrozený a nezávislý na učení – a vracejí se obvykle na místo, kde byli vychováni, v květnu). Během stěhování uletí tedy kukačky velkou vzdálenost.³⁹

Dospělá kukačka a pěstouni

Chování samice kukačky v době snůšky zaznamenali antičtí autoři místy dosti přesně. Jak uvádí Ailianos, kukačky skutečně tiše a nenápadně hlídají na vyvýšených místech, sledují chování hostitelů, navštěvují jejich rozestavěná hnízda a své vlastní vejce snesou, až když samička hostitele začne sama klást.⁴⁰ Odtud patrně pochází nelichotivý soud středověkých autorů, že kukačka se nezabývá žádnou pořádnou činností

³⁷ Některá tvrzení hodnotí autoři prací o řeckých a latinských jménech ptáků, viz pozn. č. 4. Z moderních ornitologických příruček viz zejména CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 402 – 416 (*Cuculus canorus*); ŠTASTNÝ, Karel – BEJČEK, Vladimír – VAŠÁK, Pavel. *Svět zvířat*, V (*Ptáci*, 2). Praha : Albatros, 1998, s. 76 – 84 (čeleď kukačkovitých – *Cuculidae*). Z českých ornitologů se na etologii hnízdního parazitismu specializuje RNDr. Tomáš Grim, který tomuto tématu věnoval svou diplomovou, doktorskou i habilitační práci a vydal řadu odborných studií i populárně-vědeckých publikací (jejich přehled viz na: <http://www.zoologie.upol.cz/osoby/grim.htm>). Základní údaje o kukačce, potřebné pro srovnání s tvrzeními antických a středověkých autorů, jsem kromě čtvrtého svazku ornitologické encyklopedie Stanleje Crampa a kol. čerpala zejména z kratší práce T. Grima, jež je určena širší veřejnosti, viz GRIM, Tomáš. *Kukačka obecná. Pták roku 2010*. Praha : Česká ornitologická společnost 2010.

³⁸ CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 403; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 5. O podobnosti kukačky s dravcem (slovo *nisus* označuje pravděpodobně krahujce) se zmiňuje rovněž CLARETUS, *Physiologiarum, nota ad. v. 275: Cuculus est sicut nisus: sub ventre colinarus, desuper autem grisea sicut gallina*.

³⁹ CRAMP, *Handbook of the Birds* 2, s. 405; ŠTASTNÝ – BEJČEK – VAŠÁK. *Svět zvířat*, s. 80; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 8.

⁴⁰ CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 410; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 11.

(rozuměj – stavbou hnízda, sezením na vajíčkách a sháněním potravy pro vylíhlá mláďata) a pouze líně vylíhlá nebo jen tak bezcílně poletuje z místa na místo. Poté, co vyhlédnutí pěstouni začnou klást vlastní vajíčka, podstrčí jim kukačka do hnízda své vejce, přičemž, jak správně uvádějí antičtí a středověcí autoři, sežere (nebo zlikviduje jiným způsobem) jedno vejce hostitele. Pravdě mohou odpovídat dokonce i některé Aristotelovy detaily, jež se zdají být naprosto fantaskní, kupříkladu, že se dospělá kukačka vrátí po své snůšce do hnízda hostitele a zabije v něm cizí mláďata. Byl totiž zaznamenán případ, kdy kukačka nakladla vejce do hnízda konipase bílého, které již obsahovalo tři vylíhlá mláďata hostitele, a po dvou dnech se vrátila a vyhodila ptáčata ven, a jiný případ, kdy dospělá kukačka žrala čtyři dny stará mláďata rákosníka obecného.⁴¹

Antičtí autoři se dále zmiňují o tom, že kukačka klade jedno, zřídka dvě vejce. I tento postřeh odpovídá pravdě, byť to samozřejmě neznamená, že by se kukačka postarala o pokračování svého rodu pouze jedním až dvěma nakladenými vejci za celé hnízdní období. Takto malá snůška by nezajistila přežití druhu, protože určité procento z nakladených vajec hostitelé odmítnou. Ve skutečnosti naklade samice za sezónu až dvacet pět vajec, a to v intervalu přibližně dvou dní.⁴²

Plinius a Ailianos tvrdí, že kukačky snášejí do hnízd určitých ptačích druhů, protože dobře vědí, že tito ptáci kladou vajíčka, jež se podobají těm jejich. Ačkoliv nelze u kukačky předpokládat podobné rozumové schopnosti, či přímo moudrost, kterou jí přisuzuje Albert Veliký, je tento postřeh pravdivý do té míry, že tzv. „mimetická“ kukaččí vejce se mnohdy velice podobají vejcům hostitele a nejsou často rozpoznána. Je to možné především proto, že kukaččí samička se specializuje na jednoho nebo několik málo druhů hostitelů a postupem času dochází k tomu, že její vajíčka stále přesněji a přesněji kopírují vejce pěstouna. Přízpůsobení spočívá nejen v tom, že vejce jsou v poměru k velikosti kukačky velmi malá, ale rovněž v tom, že jsou podobně zbarvená jako vejce budoucích pěstounů – modrá se podobají vejcům rehků a bramborníčků, skvrnitá jsou určena do hnízd konipasů, rákosníků a pěnic. Někteří vyhlédnutí pěstouni ale přece jen dokážou rozpoznat, že jsou parazitováni. Uchopí vejce do zobáku a vyhodí je z hnízda nebo je (méně často, protože by tak mohla přijít k úhonně jejich vlastní vajíčka) rozklovou. Tomu se ovšem zase parazit brání velmi odolnou skořápkou.⁴³

Pravdě rovněž odpovídá, že někteří hostitelé jsou ke kukačce agresivní, útočí na ni a od hnízda ji dokážou odehnat, takže kukačka se musí pokusit o přiblížení i vícekrát. Podle antických autorů je to dokladem odvážného chování malých ptáčků a zbabělosti kukačky. Obranné chování hostitelů vedlo ke vzniku nenápadného kukaččina chování a jejího nezvykle rychlého kladení. Přílétne na hnízdo hostitele (pokud možno nepřítomného, aby se vyhnula případnému střetu, při kterém může dojít i k rozbití jejího

⁴¹ CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 409 a 414; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 8 – 9.

⁴² Totéž, s. 414; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 2.

⁴³ Totéž, s. 413; VESELOVSKÝ, *Etologie*, s. 325 – 326; podrobněji GRIM, *Kukačka obecná*, s. 11, 13 a s. 4, kde autor uvádí tři fotografie s hnízdy rehka zahradního, rákosníka zpěvného a rákosníka obecného, jež obsahují kromě vlastních vajíček těchto ptáků rovněž jedno vejce kukačky.

vejce), odejme jeho vejce (jedno, výjimečně více), naklade a vytratí se. Celá akce trvá obvykle necelou minutu.⁴⁴

Aristoteles a jeho následovníci rovněž uvádějí správně některé druhy ptáků, v jejichž hnízdech kukačka parazituje – chocholouš, zvonek a pěnice náležejí do řádu pěvců (*Passeriformes*), přičemž kukačka se skutečně „specializuje“ na drobné hmyzožravé pěvce, kteří si stavějí otevřená hnízda, a její vejce byla v Evropě nalezena u více než stovky druhů ptáků; častými hostiteli jsou zejména linduška, rehek, červenka, pěnice, konipas a bramborníček.⁴⁵ K pěstounům kukaččích mládřat však zcela jistě nenáleží Aristotelem avizovaný holub hřivnáč.

Chování vylíhlého mláděte kukačky

Kukačka žije skrytým způsobem života. Úspěšně parazitováno bývá podle moderních výzkumů jen několik procent hnízd hostitelských druhů a setkání s kukaččím mládětem či vejcem je velmi vzácné.⁴⁶ Proto není překvapivé, že antičtí a středověcí autoři uvádějí o chování vylíhlého mláděte kukačky místy dosti fantaskní poznatky. Není pravdou, že by náhradní matka, uchvácená velikostí a krásou vetřelce, zavrhla vědomě svá vlastní mládřata, popřípadě je dokonce zabila a nabídla je malé kukačce jako potravu, a už vůbec neodpovídá skutečnosti tvrzení, že pokud kukačka roste v hnízdě společně s mládřaty hostitele, uzurpuje si většinu potravy, a ostatní ptáčata pak zahynou v důsledku vyhladovění. A navzdory tomu, že je dospívající kukačka mnohem větší než její pěstouni, neodmění se jim za jejich péči tím, že by náhradní matku zabila.

Mládřata kukačky obecné se ve skutečnosti postarají o své přežití sama, a to posledním způsobem, který ne zcela přesně popisuje Aristoteles. Líhnou se totiž většinou dříve než mládřata hostitele a hned po vylíhnutí, ještě holá a slepá, vynesou postupně v prohlubni na zádech k okraji hnízda všechna vejce (a popřípadě i mládřata) svého pěstouna a překulí je přes okraj ven.⁴⁷ Tato činnost může trvat celé dny, je však pro malou kukačku nezbytností. Pokud by totiž musela sdílet hnízdo s mládřaty hostitele, nedokázala by si, v protikladu k tomu, co tvrdí antičtí autoři, zajistit dost potravy pro sebe a často by zahynula před vylétnutím z hnízda. Zbavit se potomstva hostitele co nejdříve je proto její jediná šance, jak v hnízdě obstát.⁴⁸ Výjimečně se stane, že parazit

⁴⁴ CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 410; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 10 a 13.

⁴⁵ Podle CRAMPA, *Handbook of the Birds*, s. 413, je v severozápadní Evropě nejčastějším hostitelem linduška luční (*Anthus pratensis* Linné), pěvuška modrá (*Prunella modularis* Linné) a rákosník obecný (*Acrocephalus scirpaceus* Hermann), ve střední Evropě vedle lindušky též pěnice slavíková (*Sylvia borin* Boddaert), konipas bílý (*Motacilla alba* Linné) a červenka obecná (*Erithacus rubecula* Linné), jižněji (kupříkladu v Maďarsku) rákosník velký (*Acrocephalus arundinaceus* Linné), na našem území pak nejčastěji rákosník obecný, červenka obecná a rehek zahradní (*Phoenicurus phoenicurus* Linné); viz též GRIM, *Kukačka obecná*, s. 9.

⁴⁶ GRIM, *Kukačka obecná*, s. 3.

⁴⁷ ŠTASTNÝ – BEJČEK – VAŠÁK, *Svět zvířat*, s. 80; VESELOVSKÝ, *Etologie*, s. 325; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 6 a 13.

⁴⁸ GRIM, *Kukačka obecná*, s. 6 – 7. Jak autor uvádí, týká se to zejména otevřeně hnízdicích pěv-

vypadne při této činnosti sám z hnízda, nebo že se mu vyházet mlád'ata hostitele nepodaří, protože vejce jsou již příliš velká nebo mlád'ata příliš povyroslá.⁴⁹

Pokud se malé kukačce podaří vytlačit ven cizí vejce, popřípadě se dokáže zbavit svých nevlastních sourozenců, stává se jediným obyvatelem hnízda a získává veškerou pěstounskou péči pro sebe. Přestože náhradní rodiče dokážou často rozpoznat a odmítnout cizí vejce, nikdy neodmítnou cizí vylíhlé mládě. O žravou, avšak klidnou a vzorně se chovající kukačku, se pečlivě starají jako o svého vlastního potomka až do její úplné samostatnosti, to jest do stáří asi čtyř až pěti týdnů, přičemž ke konci je mladá kukačka již tak velká, že je pro její maličké „rodiče“ pohodlnější usednout jí při jejím krmení na hřbet nebo na hlavu. Ani takto obrovitě mládě kukačky nevyvolává však u hostitelů jakékoli podezření, zda se náhodou nejedná o vetřelce, a Ailianovo či Klaretovo tvrzení, že hostitelé od mláděte poté, co dospělo, uletí, nebo že s ním dokonce začnou špatně zacházet, je tedy rovněž nepravdivé.⁵⁰

Závěr

Aristotelovy spisy obsahují velké množství poznatků o živých tvorech, které pocházejí z několika zdrojů. Některé údaje převzal autor z pojednání řeckých básníků, historiků, filosofů a přírodovědců, v těchto textech se však objevují obvykle jen ojedinělé zmínky o jednotlivých zvířatech. Aristotelovo dílo je v převážné míře založeno na vlastním pozorování a na vědomostech získaných od jiných znalců živočišného světa. Mnohé z Aristotelových údajů, a to zvláště výsledky jeho vlastního zkoumání mořských živočichů, jsou velmi přesné, jiné již odpovídají pravdě méně. Navíc starověcí a středověcí autoři nepřebírali jeho popisy zvířat v celé šíři, nýbrž si vybírali jen některé poznatky, a to často takové, jež se týkaly pozoruhodných detailů ve vzhledu a chování živočichů. Tak je tomu i s kukačkou. Kukačka žije skrytým způsobem života a setkání s kukaččím vejcem nebo mládětem je velmi vzácné i pro moderní ornitology. Většina toho, co je známo o jejím způsobu života, byla vybadána v posledních dvaceti letech, a není tedy překvapivé, že Aristotelův fantaskně znějící popis jejího parazitického chování, byť místy dosti přesný, tolik fascinoval římské a raněstředověké autory a že se kukačce pod jménem *cuculus* dostalo pozornosti i v pramenech českého středověku.

ců, kde se kukačce prakticky vždy podaří potomstvo hostitele zlikvidovat. Naproti tomu kupříkladu u dutinového hnízdiče rehka zahradního lze najít hnízdo, jež kukačka obývá společně s mlád'aty hostitele; sdílená péče ale má pro kukačku katastrofální následky, neboť kukačka si v přítomnosti mlád'at hostitele nedokáže uzmout dost potravy, roste pomalu a může být v hnízdě i zanechána svému osudu poté, co mladí rehci hnízdo opustí a jejich rodiče se jim pak už věnují mimo ně.

⁴⁹ K tvrdému boji o přežití může dojít i tehdy, pakliže se v hnízdě pěstouna ocitnou dvě či dokonce tři kukaččí vejce; v případě dvou vyhodí po vylíhnutí jedno mládě druhé, v případě tří je jedno vyhozeno hned po vylíhnutí a zbylá dvě spolu bojují; byl zaznamenán případ, kdy ve snaze vytlačit se navzájem vypadly nakonec obě zbylé kukačky nechtěně z hnízda; CRAMP, *Handbook of the Birds*, s. 411.

⁵⁰ ŠŤASTNÝ – BEJČEK – VAŠÁK, *Svět zvířat*, s. 80; VESELOVSKÝ, *Etologie*, s. 325; GRIM, *Kukačka obecná*, s. 13 – 14.

Poznatky o parazitismu kukačky však pronikly do středověku ještě druhou cestou, prostřednictvím překladu Aristotelova spisu z řečtiny do arabštiny a poté z arabštiny do latiny. V obou verzích došlo v původním textu k menším či větším změnám, a z některých ve starověku běžně známých živočichů se tak stali tvorové podivného vzhledu a svérázného chování, v nichž ani pro moderní badatele znalé řečtiny není vždy snadné rozpoznat živočichy popsané v Aristotelových spisech. Za některé změny je posléze zodpovědný také Tomáš z Cantimpré, který se při přejímání pasáží z latinského překladu Aristotelových spisů dopouštěl četných chyb a Michaellem vytvořená latinská jména zvířat ještě mnohdy výrazně pozměnil. Došlo k tomu též v názvu kukačky, jehož podoba *karkolaz* znesnadnila identifikaci skutečného živočicha nejen dalším středověkým autorům včetně českých lexikografů 14. – 15. století, ale i modernímu čtenáři.

THE CUCKOO AND CUCKOO YOUNG IN ANCIENT AND MEDIEVAL TREATISES

Hana Šedinová

One of the interesting behaviour types of birds is intraspecific and interspecific brood parasitism. The term denotes the behaviour of some birds, including cuckoos, which lay their eggs in foreign nests and leave the breeding of their young to other parents. The cuckoos' unusual way of ensuring the survival of their species did not escape the notion of ancient scientists and via medieval encyclopaedias, the knowledge of brood parasitism is present in the books of the Czech Middle Ages.

In order to gain insight into what the ancient authors thought about birds and other animal species, it is essential to be familiar with Aristotle's zoological treatise, *Historia animalium*, which influenced naturalist literature of the Roman Age and as well as the late Middle Ages. Aristotle's description of the cuckoo has two parts: in the first, the female occupies the stage, laying eggs in other birds' nests, while in the second part attention is transferred to her hatchling and its *modus operandi* towards its hosts and their young. The cuckoo leads a secretive life and even ornithologists do not encounter cuckoo eggs or their young too often. Most of what is known about their way of life has been discovered during the last twenty years. Therefore, it is not surprising that Aristotle's description of their parasitism was so bizarre, though quite precise at some points, that it aroused fascination among Roman and Early Medieval authors, and that the cuckoo (under the name *cuculus*) gained attention also in Czech medieval treatises.

However, knowledge of the cuckoo's parasitism reached the Middle Ages also by another means, via the translation of Aristotelian treatise from Greek to Arabian and thence to Latin. In the course of both translations, the text underwent minor or greater changes with the result that some animals commonly known in ancient times became beings of strange appearance and peculiar behaviour. To identify these with the animals described in Aristotle's works has proven difficult, even for modern scholars with knowledge of ancient Greek. The responsibility for some of these changes rests with the medieval encyclopaedist Thomas of Cantimpré who, when adapting passages from

a Latin translation of Aristotle, committed numerous errors and sometimes considerably changed the form of the names. This was the case with the name of the cuckoo and its form, *karkolaz*, which made the identification of the real bird difficult not only for medieval writers, including Czech lexicographers of the 14th and 15th centuries, but also for modern readers.

*Mgr. Hana Šedinová PhD., Kabinet pro klasická studia Filosofického ústavu AV ČR,
Na Florenci 3, 110 00 Praha*

**ZVIERA AKO KRADNUTÝ TOVAR
V NESKOROSTREDOVEKEJ BRATISLAVE.
VYBRANÉ PRÍPADY HOSPODÁRSKEJ
KRIMINALITY Z TRESTNEJ KNIHY
BRATISLAVSKÉHO MESTSKÉHO SÚDNICTVA
Z ROKOV 1435 – 1519¹**

Martin Štefánik

ŠTEFÁNIK, Martin. Animals as stolen goods in Late-Middle Age Pressburg: selected cases of economic criminality from the judiciary book of Pressburg's city justice from the years 1435 – 1519. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 155 – 161.

Ausgewählte Wirtschaftskriminalitätsfälle aus dem mittelalterlichen Strafgerichtsbuch der Stadt Bratislava-Preßburg aus den Jahren 1435-1519. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. Im vorliegenden Beitrag werden 29 von insgesamt 238 im mittelalterlichen Gerichtsbuch der Stadt Pressburg aus den Jahren 1435-1519 eingetragenen Delikten mit Tieren als gestohlenen Waren analysiert. Dabei werden auch die erhaltenen Verkaufssummen, verschiedene Besonderheiten und die ausgesprochenen Urteile bei den verübten Straftaten erwähnt.

Mittelalter, Pressburg, Kriminalität, Tiere, Diebstähle, Pferde

Už základné bratislavské mestské privilégium kráľa Ondreja III. vymedzilo súdnu právomoc richtára a mestskej rady nad spormi a deliktami tak vlastných mešťanov, ako aj cudzích osôb, ktoré vznikli medzi nimi samými alebo v hraniciach mesta.² Základné privilégium potvrdili takmer všetci stredovekí panovníci.³ Hoci pri následných kráľovských potvrdeniach išlo o odpisy konfirmácií z r. 1313 a 1323, ktoré mali pozmenené znenie niektorých pasáží, základnej výsady vlastnej súdnej právomoci sa zmeny nedotkli.⁴ Početné udelenia ďalších výsad v 14. a 15. storočí sa vo veľkej väč-

¹ Štúdia je súčasťou riešenia grantovej úlohy VEGA 2/0061/11 Človek a svet zvierat v stredoveku a VEGA 2/0079/14, Sociálny a demografický vývoj miest na Slovensku v stredoveku. Práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0051-12 Stredoveké hrady na Slovensku, život, kultúra, spoločnosť.

² „... omnes causas ipsorum et eciam extraneorum exortas inter ipsos, vel intra metas civitatis more hospitum aliorum cum duodecim iuratis concivibus suis possint iudicare.“ HORVÁTH, Vladimír. *Bratislavské mestské privilégium (Ondrej III. – 2. decembra 1291)*. Bratislava : Obzor 1991, s. 13.

³ LEHOTSKÁ, Darina. Bratislavské mestské privilégiá. In *Zborník FFUK Historica*, 27, 1976, s. 216.

⁴ LYSÁ, Žofia. Bratislava. In ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján (eds.). *Lexikon stredovekých*

šine zaoberajú hospodárskymi a obchodnými záležitosťami. Trestného súdnictva sa týka Žigmundovo privilégium z roka 1405, ktorým udelil mestskej rade právo súdiť aj takých zločincov, ktorí hľadali azyl v bratislavskej kapitule a v domoch kanonikov.⁵ Významným sumárnym potvrdením súdnych a iných výsad mesta Bratislavy bola *Zlatá bula* kráľa Mateja Korvína z roku 1464. V oblasti súdnych kompetencií získalo mesto Bratislava od tohto panovníka r. 1468 ešte dôležité privilégium – právo podrobiť tortúre a popravovať zločincov podľa ich previnenia. Medzi vymenovanými zločincami sa popri vrahoch či podpaľačoch vyskytujú aj zlodeji a lúpežníci, ktorých môžu vešať, stínať, lámať v kolese či upaľovať.⁶ Mesto síce vykonávalo hrdelné tresty na prichytených zločincoch už dávno predtým,⁷ výslovne však toto zvrchované právo ako symbol rovnocenného postavenia s feudálmi dostala Bratislava až Matejovou privilegijnou listinou.

Pomerne početné, ale roztrúsené správy o kriminalite v stredovekom meste prináša aj listinný materiál, ucelenejší obraz však poskytuje zachovaná kniha trestného súdnictva, tzv. *Aechtbuch*, ktorá je predmetom tohto príspevku. Ide o jedinečný prameň v rámci zachovaných mestských kníh na Slovensku. V pergamene viazaná kniha s rozmermi 30 x 21 cm z rokov 1435 – 1519 je písaná na papieri s motívom vodoznaku v dvoch variantoch volskej hlavy, z ktorej vyrastá kvet na dlhej stopke. Na základe typu vodoznaku možno usudzovať, že papier tejto knihy bol vyrobený v Taliansku.⁸ Na 44 zapísaných stranách sa nachádzajú zápisy z rokov 1435 – 1519. V záznamoch badať istú medzerovitosť. Z niektorých rokov pochádzajú početné zápisy, z iných zasa žiadne. Pomerne intenzívne sa do nej zapisovalo v rokoch 1435 – 1453/58, nasleduje izolovaný zápis z r. 1468 a potom po prestávke niekoľkých desaťročí zápisy z rokov 1510 – 1519. Tým sú určené aj limity a štatistické obmedzenia tohto prameňa. Celá kniha obsahuje 49 súdnych prípadov, t. j. trestných záležitostí jedného alebo viacerých obvinených, ktoré sa naraz prejednávajú pred súdom. V rámci týchto 49 prípadov kniha zachytáva 238 deliktov najrôznejšieho charakteru z obdobia 1435 – 1519.

miest na Slovensku, Bratislava : Historický ústav SAV 2010, s. 110 – 112, 129 (pozn. 121 – 124).

⁵ Archív mesta Bratislavy (ďalej AMB), listina č. 732: 15. III. 1405. FEJÉR, Georgius. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Tomus X. Vol. 4. Budae : Typis typogr. Regiae Universitatis Ungaricae 1841, s. 400 – 402 (Nr. CLXXXVI).

⁶ „... ut ipsi(cives) in territoriis dicte civitatis nostre posoniensis patibulum rotas palos ac aliorum tormentorum genera erigere univrosque fures latrones vispilonos domorum incensores homicidas aliosque quoscumque malefactores ubicumque in territoriis sew tenutis prefate civitatis publice et manifeste locis sceleratis et maliciosos deprehensos in persona detinere et detentos prout immo videbitur expedire laqueis suspendi rotare decolare ac incinerare et iuxta eorum excessus et demerita aliis condignis penis feriri et necare.” AMB, listina č. 3 549: 15. II. 1468.

⁷ Napríklad, aj v analyzovanej knihe *Aechtbuch* sa spomína obesenie dvoch zlodejov už r. 1443 alebo podvodníka Janka v r. 1451. AMB, 4 g I, s. 14, 20.

⁸ DECKER, Viliam. *Priesvitky archívu mesta Kremnice v zbierke Pavla Križku*. Martin : Matica slovenská 1956, s. 4, 16, 21 – 22, 35 – 36, 57.

Druh deliktu	Počet		
Lúpežná vražda	18		
Vražda	11		
Zabitie	1		
Pokus o vraždu	9		
Napomáhanie pri vražde	1		
Navádzanie na vraždu	1		
Lúpež a krádež*	154, z toho:	peniaze	65-krát
		oblečenie	37
		zvieratá	29
		zbrane	8
		látky	7
		ostatné	27
Vlámania	10		
Napomáhanie a navádzanie na lúpež a krádež	4		
Podvod	1		
Falošná hra	2		
Podpaľačstvo	3		
Násilnosti	8		
Znásilnenie	2		
Krvismilstvo	1		
Cudzoložstvo	3		
Delikty proti vrchnosti	8		
Iné	2		

* Keďže pri mnohých deliktoch boli odňaté viaceré veci, súčet jednotlivých položiek je vyšší ako počet lúpeží a krádeží.

Výrazne najrozsiahlšie sú počtom 154 doložené lúpež a krádež, ktoré nie je možné od seba vždy typologicky oddeliť (keďže pri mnohých z nich nie je zrejmé, či bolo použité násilie, alebo vyhrážka, alebo naopak, či boli vykonané tajne). V rámci lúpeží a krádeží sa zvieratá vyskytujú v 29 deliktoch a po peniazoch a oblečení sú tak treťou najpočetnejšou skupinou vecí ukradnutých obetiam. Z nich najväčší počet – 23 – pripadá na kone, 5 na dobytok a 1 na hydinu.

Kone	23
Dobytok	5
Hydina	1

Kone boli v stredoveku najbežnejším dopravným prostriedkom. O obchod s koňmi sa veľmi zaujímal i panovník. Vyvážať ich z krajiny bolo už od 11. storočia zakázané⁹ a len zriedka sa z tohto zákazu udeľovali výnimky. Jednu z nich dostala aj Bratislava. Roku 1391 kráľ Žigmund zákaz pre Bratislavčanov zrušil a dvakrát ročne, na výročnom trhu, povolil obchodovať s koňmi a predávať ich cudzincom.¹⁰ Vďaka tejto výsade sa stala Bratislava známym a vyhľadávaným konským trhom. Roku 1502 panovník zákaz obnovil a prostredníctvom palatína nariadil bratislavskému richtárovi a mestskej rade prihlásiť u bratislavského župana všetky kone určené na predaj.¹¹ Nečudo teda, že o takýto „nedostatkový“ tovar bol záujem i medzi lupičmi a zlodejmi.

Kôň predstavoval značnú sumu peňazí a hocikto si ho nemohol dovoliť. Medzi okradnutými, ktorých mená poznáme, nachádzame bohatších mešťanov. Roku 1445 istý Jakub Hamr vypovedal, ako ukradol kone Ventúrovi (pravdepodobne Gašparovi Ventúrovi, ktorý bol onoho roku prisáznym).¹² O rok neskôr sa pred bratislavským súdom ocitol Ondrej Payr, ktorý vzal koňa významnému mešťanovi Wolfgangovi Raneisovi. Odcudzený kôň je aj opísaný (*des Wolfgang Raneis ros mit den weys(e)n fuss(e)n*). Ďalej vypovedal Ondrej Payr proti svojim spoločníkom, ktorí okradajú bratislavských mešťanov o kone.¹³

Podstatne častejšie ako napr. pri odcudzenom šatstve – až 14-krát – sa vo výpovediach vyskytujú údaje o ďalšom osude ukradnutých koní. V 11 prípadoch už boli v čase výpovede predané a väčšinou sa uvádzajú i sumy, ktoré týmto spôsobom zločinci utŕžili. Ak si tieto ceny porovnáme s bežnými cenami na trhu, sú značne nižšie a predstavujú len zlomok zvyčajnej hodnoty.¹⁴ Je to však pochopiteľné, pretože sa delikventi snažili koní čo najrýchlejšie zbaviť a speňažiť ich. Druhá vec je, do akej miery možno údajom z výpovedí zločincov veriť. Viacerí z nich boli nielen zlodejmi, ale aj vrahmi. Možno predpokladať, že všetci boli vzhľadom na závažnosť svojich činov podrobení mučeniu, hoci sa to uvádza len pri jednom z nich, a to Petrovi Siferovi v r. 1510.¹⁵ Na mučidlách sa priznávali k činom spáchaným aj mnoho rokov pred dolapením a v ďalekých krajinách. Možno chceli uvedeným znížením predajných cien znížiť aj závažnosť svojich deliktov. Koľko z týchto priznaní zodpovedá skutočnosti, či sú utŕžené sumy uvedené presne, závisí od konkrétnych okolností vedenia výsluchov, ktoré zo strohých zápisov nevieme posúdiť. K dispozícii však máme údaje o predaných ukradnutých koňoch v nasledujúcej tabuľke.¹⁶

⁹ DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Kôň a člověk v středověku*. Budmerice : Rak 2007, s. 96 – 97.

¹⁰ AMB, listina č. 547: 23. V. 1391; CDH X/8, s. 323 – 324 (Nr. CXXVI).

¹¹ AMB. Listina č. 4235: 28. III. 1502.

¹² AMB, 4 g 1, s. 15.

¹³ AMB, 4 g 1, s. 18.

¹⁴ DVOŘÁKOVÁ, *Kôň a člověk*, s. 87 – 88.

¹⁵ *Ann alle marter*. AMB, 4 g 1, s. 26.

¹⁶ Všeobecne nie je jednoduché v stredoveku stanoviť, v akých reálnych minciach sa sumy uvedené pod pojmom florén vyplácali, najčastejšie však v rôznych typoch denárov. Skratka fl., resp. po nemecky guld., gulden zodpovedá počtovému florénu, t. j. počtovej jednotkezodpovedajúcej striebriu obsiahnutému v 100 denároch z čias Anjouovcov (pričom počet aktuálnych menej kvalitných denárov so zodpovedajúcim obsahom striebra býval vyšší), ktoré boli ekvivalentom stabilnej zlatej mince. Skutočná

Strana	Rok zápisu	Počet koní	Utržená suma
25	1510	2	Spolu za 6 fl.
28	1510	1	3,5 fl.
30	1510	1	4 fl.
«	«	2	7 lib. den.
45	1517	2	5 fl.
«	«	7	jedného za 3 fl., ostatné po 4 fl. spolu 27 fl.
«	«	1	1 fl.
49	1518	4	11 fl.
50	«	1	11 solid. den.

Vo výpovediach však delikventi opisujú aj iný osud ako predaj, ktorý postretol ukradnuté zvieratá. Kuriózný je prípad spomínaného Jakuba Hamra, ktorý vymenil Ventúrove ukradnuté kone za iného koňa. Tohto mu však zasa iní zloději ukradli.¹⁷ Ondrej Payr zasa uvádza meno istého Kalumbta ako nového majiteľa koňa. Nevedno však, či bol tento Payrovým spoluvinníkom, alebo či mu Payr koňa predal.¹⁸ Spomínaný Peter Sifer roku 1510 len opisuje, ako chcel jeho spoločník ukradnutého koňa v Pezinku predat'. Či sa tak aj stalo, zo zápisu nie je jasné.¹⁹

Napokon sa vyskytujú aj prípady akéhosi vybavovania účtov medzi jednotlivými mestami a ich predstaviteľmi, pri ktorých boli odcudzené kone. Nejde pritom o klasické krádeže spáchané bežnými kriminálnikmi, ale o násilné činy významných osobností. V nedeľu po Sviatku sv. Vavrinca (17. 8. 1449), keď trnavského kapitána Ladislava Zenasa (resp. Szénása) nevpustili do Bratislavy a musel zostať pred Laurinskou bránou, rozhneváný sa vracal a niekde vonku zajaľ Burgharda, syna mešťanosta Bartolomeja Scharracha spolu s jeho 3 koňmi, ktoré odviezol do Trnavy.²⁰ Ten istý Ladislav Zenas oznamoval bratislavskej mestskej rade o tri mesiace neskôr, že nejakí zloději ukradli a predali bratislavskému Židovi koňa a žiadal o jeho vrátenie.²¹ Je možné, že obe záležitosti spolu súvisia.

zlatá minca (= zlatý florén, lat. *florenus auri*, nem. gulden in gold) tak mala oproti aktuálnemu denáru pohyblivý kurz od 100 – 200, 300 a v problémových obdobiach aj viac denárov podľa premenlivého obsahu striebra v drobných minciach (len na ilustráciu možno uviesť, že napr. v priebehu r. 1446 sa podľa kremnickej knihy *Kunstrechnung* kurz menil medzi 200 – 600 denármi za zlatý florén. FEJÉR-PATAKY, László. *Magyarország városok régi számadáskönyvei*. Budapest : Magyar tudományos akadémia 1885, s. 634. V skúmanej bratislavskej mestskej knihe *Aechtbuch* pisári označujú reálnu zlatú mincu (= zlatý florén, florén v zlate) ako *fl. auri* alebo *fl. in gold*. AMB, 4 g 1, s. 20, 50, 52.

¹⁷ AMB, 4 g 1, s. 15.

¹⁸ Tamže, s. 18.

¹⁹ Tamže, s. 24.

²⁰ Tamže, s. 19.

²¹ AMB, listina č. 2 494: 7. XI. 1449.

Aj dobytok mal podobne ako kone pomerne vysokú hodnotu,²² ktorú, navyše znásoboval fakt, že sa kradol vždy po niekoľkých kusoch – zakaždým ho nachádzame uvedený v pluráli. Vo viacerých prípadoch je zapísaný aj ich počet.

Roku 1449 vypovedal Peter Prochandler, ako so svojimi spoločníkmi ukradol v noci bratislavskému mešťanovi Šimonovi 150 volov. Ďalej opisuje, ako zvieratá prepravili cez rieku Dunaj na druhý breh. Spolupracoval s nimi aj istý Ondrej, ktorý im dal o voloch informáciu a potom im aj pomohol pri čine.²³ V roku 1451 bol pred Bratislavou ukradnutý bližšie neurčený počet kráv.²⁴ Na krádeži sa prostredníctvom svojich služobníkov podieľal šľachtic Michal Orság, ktorý rôznym spôsobom predtým aj potom strpčoval Bratislavčanom život.²⁵

Zaujímavý je, vzhľadom na ich povolanie, prípad dvoch mäsiarov – Wolfganga a Raya, ktorí medzi rokmi 1453 – 1455 v spolupráci s istým Petrom Polsterom (ktorý potom proti nim vypovedal) ukradli nejakému mužovi zo Starhembergu v Rakúsku 11 volov.²⁶ Kravy a voly bral so svojimi spoločníkmi aj Jakub Hamr, spomínaný už v súvislosti s krádežami koní. Dobytok (voly) ulúpený na pastvinách pred mestom potom podľa záznamu zahnali do Bratislavy – zrejme za účelom predaja, ale to už zápis neprezrádza. Na konci zápisu sa uvádza kompletný zoznam všetkých spoluvinníkov, ktorí sa na lúpeži podieľali.²⁷

Iné zvieratá – zaznamenaný je jediný prípad – krádež sliepok z roku 1510.²⁸ Priznal sa k nej istý Nicklen, ktorý sa dostal pred bratislavský súd spolu so svojim druhom Gregorom. Záznam je stručný a okrem mena ešte jedného spoluvinníka Juraja neobsahuje iné podrobnosti. Delikt ani nevzbudil na súde veľkú pozornosť, pretože Nicklen mal na konte viacero vážnejších a rozsiahlejších krádeží koní, peňazí aj oblečenia.

Celkovo teda sa objavili zvieratá v 13 súdnych prípadoch²⁹, pričom, ako sme už spomenuli, v niektorých z nich kradol ten istý delikvent viacero druhov zvierat. Rozsudok je zaznamenaný v štyroch z nich – z toho trikrát smrť obesením, čo bol typický

²² Napríklad, v rokoch 1439 – 1449 sa cena jedného vola pohybovala okolo 610 denárov. GÁČSOVÁ, Alžbeta. K problematike mestskej chudoby v Bratislave v 1. polovici XV. Storočia. In *Historický časopis*, 1, 1953, 2, s. 212.

²³ *Item Peter Prochandler, Mathes Pergmaister, Lamprecht mit irn dienern haben genomen diebleich in einer nacht dem Symon Sneider unsrm mitburger HF ax(e)n und die gepracht an dos urfar daz da haisst an den Oxn. Do hat I(hne)n der Tarnak Jannko und Peretzy Mihal geholfen die oxsen vberzubringen.* AMB, 4 g 1, s. 19.

²⁴ AMB, 4 g 1, s. 21.

²⁵ Vtedajší kráľovský pokladník Michal Orság z Gútu sústavne porušoval kráľovské privilégia a páchal rôzne násilnosti na Bratislavčanoch, obyvateľoch iných miest (AMB, listiny č. 1 470, 2 481) aj na osadenstve Bratislavského hradu. ORTVAY, Tivadar. *Geschichte der Stadt Pressburg II/3. Der Haushalt der Stadt im Mittelalter.* Pressburg : Carl Stampfel 1900, s. 240. Okrem iného posielal do Bratislavy aj svojich špiónov. AMB, 4 g 1, s. 20.

²⁶ AMB, 4 g 1, s. 23.

²⁷ Tamže, s. 15.

²⁸ Tamže, s. 30.

²⁹ Tamže, s. 15 – 16, 18, 19, 21, 23 – 28, 30, 45, 48 – 50.

trest pre zlodejov.³⁰ Okrem toho bol jeden zlodej koní popravený zvlášť krutým spôsobom – lámaním v kolese.³¹ Šlo o bývalého kata Juraja Tolpla, ktorý sa dopustil 19 vážnych deliktov, z toho šesť lúpežných vražd, čo je najväčší počet previnení jedného páchatel'a, zaznamenaný v súdnej knihe, a tomu zodpovedá aj jeho prísny trest.³²

TIER ALS GESTOHLENE WARE IM SPÄTMITTELALTERLICHEN
PRESSBURG AUSGEWÄHLTE WIRTSCHAFTSKRIMINALITÄTSFÄLLE
AUS DEM MITTELALTERLICHEN STRAFGERICHTSBUCH
DER STADT BRATISLAVA-PRESSBURG AUS DEN JAHREN 1435 – 1519

Martin Štefánik

Die wichtigste Quelle zur Geschichte der Kriminalität im mittelalterlichen Pressburg stellt das älteste Straferichtsbuch mit dem Namen Aechtbuch aus den Jahren 1435-1519 dar. Das „*Aechtbuch*“ enthält insgesamt 49 Gerichtsfälle mit 238 verschiedenen Straftaten. Weit am häufigsten sind Raub und Diebstahl vertreten. Von insgesamt 154 Delikten dieser Art handelt sich 29-mal um Tiere, davon 23-mal um Pferde, 5-mal um Vieh und 1mal um Hühner. Die gestohlenen Pferde werden häufig durch besondere oder außergewöhnliche Zeichen beschrieben. Manchmal kommen auch die, beim Verkauf erzielten Summen vor, welche in der Regel dem Wert von 2-5 Gulden entsprechen. Das Vieh wurde in allen Fällen in mehreren Exemplaren, in der Regel während des Weidens in der Nähe der Stadt gestohlen und die Täter mussten bei ihren Aktionen in einer organisierten, aus mehreren Personen bestehenden Gruppe vorgehen. Das Urteil ist in 4 dieser Fälle bekannt und, wie es im Mittelalter bei Raub und Diebstahl üblich war, relativ streng: 3mal Erhängen, 1mal Radebrechen (im letztgenannten Falle handelte sich jedoch um einen mehrfachen Mörder, welcher sich seine Strafe auch für andere schwere Delikte verdiente).

Mgr. Martin Štefánik, PhD. Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

³⁰ Tamže, s. 28, 45, 50.

³¹ Tamže, s. 49.

³² V tejto štúdií uvádzam oproti svojim predchádzajúcim prácam niekoľko opravených a revidovaných číselných údajov.

**ŠTÚDIE DOKTORANDOV
HISTORICKÉHO ÚSTAVU SAV**

POČIATKY REHOĽNEJ NEMOCNICE PRI KLÁŠTORE ALŽBETÍNOK V BRATISLAVE (1738 – 1745)

Tomáš Králik

KRÁLIK, Tomáš. The beginnings of St. Elisabeth's hospital in Bratislava, 1739 – 1745. *Historické štúdie*, 2014, 48, pp. 165 – 176.

The present paper depicts the beginnings of the first hospital for women in Bratislava – and also in Hungary – which belonged to the Order of Saint Elisabeth. The hospital was founded in 1738 via high subventions from Imre Eszterhazy, archbishop of Esztergom. Before the construction of the monastery, the institution was twice removed to improvised rooms in small buildings on Spital street. Unlike the Order of Brothers of Charity, the existence of the hospital was financed only by the funding, gifts and alms of several aristocratic families and institutions located in Bratislava and Vienna. Although the hospital began in decent conditions, medical care described in its articles was of a high level. The mortality of patients in the hospital was about 10 % in the years 1739 – 1745. History. Hungary. Bratislava. Order of St. Elisabeth. Medical care.

Štúdia vznikla pri príležitosti 275. výročia založenia jednej z najstarších zdravotníckych inštitúcií na Slovensku. Onkologický ústav sv. Alžbety, ktorý je pokračovateľom niekdajšej Nemocnice sv. Alžbety, je prvou inštitúciou na Slovensku špecializujúcou sa výlučne na liečbu rakoviny (od roku 1940 pod názvom Rádiumterapeutický ústav). Napriek svojmu veľkému významu a dlhej existencii nebolo dodnes publikované žiadne rozsiahlejšie dielo zaoberajúce sa jej dejinami. Nedostatok publikovaných prác spôsobil, že autori, píšuci o dejinách Bratislavy, sa stretávajú s fabuláciami a chybami, ktoré sa za vyše sto rokov nahromadili v krátkych pasážach v periodikách a knihách, ktoré sa zaoberajú dejinami kláštora a nemocnice. V literatúre zo začiatku 20. storočia sa napríklad objavujú nejasné zmienky o stredovekom pôvode kláštora a nemocnice. Nejasnosti spôsobuje aj autorstvo kostolných sôch a vzácnej kazateľnice, ktoré sa raz prisudzujú majstrovi Rafaelovi Donnerovi, inokedy o generáciu mladšiemu Ľudovítovi Godemu. Ťažkosť spôsobuje aj chronológia udalostí viažucich sa k vývoju kláštora alebo nemocnice.

Vo svojej štúdií uvádzam niekoľko údajov týkajúcich sa najstaršieho obdobia nemocnice, pričom sa najskôr pokúsim uviesť a opísať publikované zmienky v textoch pochádzajúcich od polovice 19. storočia až po súčasnosť a v nasledujúcej časti predstavím čitateľovi málo známu rehoľu alžbetínok a jej pôsobenie v Bratislave počas prvých siedmich rokov jej existencie, na obvyklú prax v ich nemocnici a na choroby, ktoré sa pri ošetrovaní pacientov vyskytli.

Literatúra o dejinách kláštora a nemocnice

Dejiny súkromných (ako aj cirkevných) dobročinných ústavov patria všeobecne k málo prebádaným oblastiam slovenskej historiografie. O dejinách Nemocnice sv. Alžbety (dnes Onkologický ústav sv. Alžbety v Bratislave) sa napísalo iba niekoľko kníh, brožúr a článkov, ktoré sa jej najstarším obdobím zaoberajú len okrajovo.

Prvé publikované správy o kláštornej nemocnici sa objavovali v priebehu 19. storočia v krátkych zmienkach pri knižných opisoch Bratislavy, alebo v novinových článkoch uverejňovaných pri jej výročiach. V knihe Pavla Ballusa sa text o reholi alžbetínok a o ich nemocnici nachádza na dvoch miestach, a to v kapitolách *Kirchen und Klöster* a *Anstalten der Wohltätigkeit*. Historické údaje sú však len v kapitole o kostoloch a kláštoroch¹ a sú zhrnuté do dvoch viet. Pri príležitosti stého výročia založenia kláštora a kostola bol 2. októbra 1838 v novinách *Pressburger Zeitung* publikovaný článok opisujúci v prvom rade slávnosť, ktorú zorganizovali rehoľa a mesto. Na konci správy sa uvádza krátky historický exkurz a bilancia, koľko pacientok nemocnica prijala, koľko zomrelo a koľko dovtedy prijatých sestier sa dožilo svojho 50. výročia zloženia večných sľubov.² Asi najrozsiahlejšou publikovanou prácou o dejinách kláštora a nemocnice sv. Alžbety bol článok doktora Štefana Vámosyho: *Klosterspital zur heil. Elisabeth in Poszony*.³ Uverejňoval ho po častiach v denníku *Pressbuzer Tagblatt* v polovici novembra 1907, keď práve vrcholila v celom Uhorsku jubilejná slávnosť 700 rokov od narodenia sv. Alžbety. Tak ako jeho predchodcovia, ani Dr. Vámosy neoddeľoval dejiny kláštora od dejín nemocnice. Kláštorná nemocnica v jeho poňatí bola inštitúcia plne podriadená rehoľnej komunite, z ktorej sa kreovala aj väčšina jej zdravotníckeho personálu. Preto sa autor zaoberal hlavne dejinami kláštora ako takého. Pri svojom písaní čerpal zväčša z knižky *Stiftungs und Hausgeschichte des Elisabethiner Kloster in der königl. Freystadt Preßburg vom Jahre 1732 bis 16ten september 1838*, ktorú rehoľné sestry napísali pre svoje potreby pri príležitosti 100. jubilea založenia kláštora v rokoch 1836 až 1838.⁴ Napriek tomu, že Š. Vámosy bol významným odborníkom v oblasti dejín lekárstva v Uhorsku⁵ a zároveň dlhé roky pracoval ako hlavný lekár v kláštornej nemocnici, mylne označil rehoľu alžbetínok, ktorá bola v Rakúsko-Uhorsku pomerne rozšírená (okrem Bratislavy sa jej kláštory dodnes nachádzajú vo Viedni, v Prahe, Budapešti, v Linci, Klagenfurte, v Brne a v ďalších mestách) za spoločnosť založenú sv. Angelou di Corbara na sklonku 14. storočia. O samotnej

¹ BALLUS, Paul. *Presburg und seine Umgebungen*. Presburg : Buchhandlung Andreas Schwaiger und J. Landes 1823, s. 95 – 96.

² *Pressburger Zeitung*, 1 – 10, 1838, 79, s. 1.

³ VÁMOSSY, István. *Klosterspital zur heil. Elisabeth in Poszony*. In *Pressburger Tagblatt*, 12, 12. – 15. 11. 1907, s. 1 – 2.

⁴ Archív kláštora alžbetínok v Bratislave, *Ordo sanctis Elisabethae* (ďalej OSE), knihy : *Stiftungs und Hausgeschichte des Elisabethiner Kloster in der königl. Freystadt Preßburg vom Jahre 1732 bis 16ten september 1838*.

⁵ VÁMOSSY, István : *Bürgerversorgungs – Anstalt in Pressburg*, Pressburg : Buchdruckerei Karl Angermayer, 1898; VÁMOSSY, István. *Beiträge zur Geschichte der Medizin in Pressburg*, Pressburg : Buchdruckerei Carl Angermayer 1902.

nemocnici sa zmenil až v závere celej série článkov, kde sa venoval len bilancii počtu prijatých a zomrelých pacientok.

V roku 1922 vyšla v tlačiarni Carla Angermayera krátka práca *Kloster und Kirche der Elisabethinerinnen in Preßburg* bratislavskej kunsthistoričky Gizely Weideovej.⁶ Text vyšiel v troch jazykových mutáciách – po maďarsky, nemecky a po slovensky. Autorka si v prvom rade všimla umelecké diela v kostole, ktorým venovala podstatnú časť textu. Kláštor, nemocnicu a historickú lekárňu opisala len na jednej dvojstrane, pričom historický exkurz spolu s chybnými údajmi prevzala z článkov Š. Vámosyho, ku ktorému pripojila aj názor Tivadara Ortvaya,⁷ podľa ktorého sa v Bratislave nachádzal kláštor tejto rehole už v roku 1420.⁸

Po roku 1939 sa práce o kláštore a nemocnici (až na niekoľko výnimiek) vytrácajú. Počas komunizmu bola nemocnica zoštatnená a odovzdaná Výskumnému a klinickému ústavu onkologickému.

K obnoveniu pôsobenia rehole došlo po nežnej revolúcii začiatkom roka 1990. Prvou významnou prácou z tohto obdobia bol článok v časopise *Slovenská radiológia* od Alexandra Kutarňu *Nemocnica sv. Alžbety v Bratislave – jej miesto v dejinách slovenskej onkológie a radiológie*.⁹ Kutarňa sa vo svojej práci opäť vrátil k dielam Š. Vámosyho a T. Ortvaya, od ktorých prebral informáciu o stredovekom pôvode nielen rehole, ale aj nemocnice. Na rozdiel od predchádzajúcich autorov však oddelil inštitúciu nemocnice od kláštora, keď opisuje obdobie po založení Radiumtherapeutického ústavu v r. 1940. Posledný príspevok s názvom *Sv. Alžbeta Uhorská–Durínska* od Alžbety Hanzlíkovej a Ivety Michalkovej, ktorý sa venuje dejinám nemocnice a rehole alžbetínok, vyšiel v časopise *Ošetrovatelstvo a pôrodná asistancia* v roku 2003¹⁰. Článok je rozdelený na dve časti, pričom sa v prvej venuje osobnosti sv. Alžbety a v ďalšej už dejinám nemocnice. V texte je viditeľný významný odklon od pisateľov z prelomu 19. – 20. storočia, pretože autorky sa vrátili k pramennému materiálu a priestoru starších dejín (18. – 19. storočie) venujú už podstatnú časť textu.

Rehoľa sv. Alžbety

Rehoľa sv. Alžbety patrí k tzv. potridentským ženským rehoľným komunitám, ktorú krátko pred svojou smrťou v roku 1626 založila Apolónia Radermecherová v meste Aachen. Patrí do široko rozvetvenej rodiny 3. serafínskeho rádu sv. Františka z Assisi a jej hlavnou pracovnou náplňou je ošetrovateľská a charitatívna činnosť, ktorú vyko-

⁶ WEIDE, Gizela. *Kloster und Kirche der Elisabethinerinnen in Preßburg*. Pressburg : Carl Angermayer vormals Alois Schreiber 1922.

⁷ ORTVAY, Tivadar. *Pozsony utcái és terei*. Pozsony : Wigard 1905.

⁸ WEIDE, *Kloster und Kirche*, s. 19.

⁹ KUTARŇA, Alexander. *Nemocnica sv. Alžbety v Bratislave – jej miesto v dejinách slovenskej onkológie a radiológie*. In *Slovenská radiológia*, 3, 1996, 3, s. 131 – 140.

¹⁰ HANZLÍKOVÁ, Alžbeta – MICHALKOVÁ, Iveta. *Sv. Alžbeta Uhorská–Durínska*. In *Ošetrovatelstvo a pôrodná asistancia*, 1, 2003, 4, s. 5–7.

náva vo vlastných nemocniciach nachádzajúcich sa predovšetkým v Nemecku, Rakúsku, Luxembursku, Českej republike, ale aj v Maďarsku, na Slovensku, v Poľsku, Kanade a v USA. Až do zavedenia všeobecného zdravotného poistenia koncom 19. storočia sa nemocnice alžbetínok zameriavali najmä na pomoc chudobným pacientom, ktorí neboli schopní zaplatiť si lekársku starostlivosť. Patrónkou rádu je sv. Alžbeta Durínska (*1207, +1231), o ktorej sa donedávna tradovalo, že sa narodila v Bratislave.¹¹ S rehoľou milosrdných bratov, ktorá sa rovnako zaoberá zdravotnou starostlivosťou a charitou, má rád niekoľko spoločných črt. Obaja ich zakladatelia začali svoju činnosť v približne rovnakom veku (sv. Ján z Boha mal 42 rokov, Apolónia Radermcherová 40), pôsobili v prostredí mestskej chudoby a napriek tomu, že ani jeden z nich sa nepokúšal pretvoriť svoju dobročinnú iniciatívu na nejaký trvalý program, krátko po ich smrti vznikli dve početné rehole šíriace ich odkaz.

Na územie habsburskej monarchie vstúpila rehoľa alžbetínok po prvýkrát v roku 1690 a usadila sa v meste Graz. Odtiaľ sa rozšírila do Viedne (1709), Klagenfurtu (1710) a do Prahy (1719). O založení kláštora v Uhorsku sa po prvýkrát uvažovalo až začiatkom 30. rokov 18. storočia, keď sa na scéne objavilo niekoľko mecénov, ktorí boli ochotní finančne podporiť rehoľu s takýmto zameraním. Najväčšiu iniciatívu v tejto oblasti prejavil ostrihomský arcibiskup Imrich Eszterházy, ktorý dal medzi rokmi 1738 – 1745 pre nich postaviť podľa plánov Antona Pilgrama aj neskorobarokový kláštor s kostolom. Celková výstavba všetkých budov trvala sedem rokov (do r. 1745) a než sa v ich priestoroch usídlila nemocnica, bolo nutné počkať ešte ďalšie tri (1748).

Do Bratislavy prišli z Viedne štyri rehoľníčky 16. septembra 1738 a trvalo im len niekoľko dní, kým v improvizovaných podmienkach založili svoju vlastnú nemocnicu. Nachádzala sa v dome odkúpenom od kniežat'a Pavla Antona Eszterházyho z Kitsee na severnej strane Špitálskej ulice – na mieste, kde sa zakrátko mal postaviť kláštor. Celá nemocnica bola v jednej priestranej miestnosti vo východnom trakte domu, do ktorej sa zmestili prinajmenšom štyri nemocničné lôžka. V nej sa v novembri 1738 konala aj obliečka¹² dvochulantiek, keďže kaplnka zriadená v spomínanom dome bola na tento účel primaná.¹³ Malá nemocnica sa špecializovala na ošetrovanie pacientov ženského pohlavia, čo bolo v Uhorsku s dosiaľ zaostávajúcou zdravotnou starostlivosťou nómum. Vtedajšia ošetrovateľská prax, ktorá sa používala v nemocniciach pri kláštore alžbetínok, sa vykonávala v jednej priestranej miestnosti, kde súkromie a zdravie pacientov bolo chránené len posteľami a zástenami. Ani o tridsať rokov neskôr nevidel ich vtedajší provinciál Ferdinand Schnefler dôvod, aby mala nemocnica viac oddelených miestností.¹⁴

¹¹ V súčasnosti sa uvažuje aj o meste Sarospatak pri maďarsko-slovenských hraniciach. Tam sa totiž na svojich majetkoch zvykla zdržiavať jej matka Gertrúda, manželka Ondreja II.

¹² Obliečka je iniciačná slávnosť, pri ktorej kandidát/kandidátka prijímajú rehoľný odev a stávajú sa novicom/ckou.

¹³ Archív hlavného mesta Bratislavy (ďalej AMB), fond (ďalej f.) kláštory (ďalej kl.), kartón (ďalej k.) Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j. II.A. 5. 17. 1738 – 1796, Kronika konventu bratislavských alžbetínok, s. 14 – 15.

¹⁴ KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Nemocnice milosrdných bratov v Uhorsku v súradniciach osvietenských reforiem Márie Terézie a Jozefa II. In *Historický časopis*, 51, 2003, 3, s. 411.

Na evidenciu prijímaných pacientok slúžil rehoľným ošetrovatelkám tzv. *Verzeichnis deren armen Krancken*¹⁵ – Zoznam chudobných pacientok, v ktorom, na rozdiel od chronologickej evidencie milosrdných bratov, ošetrovatelky spočiatku neuvádzali povolanie pacientky ani jej vek či miesto, odkiaľ pochádzala, prípadne meno otca alebo matky, diagnózu, alebo vierovyznanie.¹⁶ Zoznam z prvých desaťročí zahŕňal iba meno pacientky a dátumy príchodu a odchodu, prípadne jej smrti. Skromné množstvo informácií môže súvisieť s postavením ženy v spoločnosti 18. storočia, ktorá bola zvyčajne (samozrejme až na vdovy) silne závislá od hlavy rodiny – otca alebo manžela – a venovala sa hlavne výchove detí. Spomenuté údaje slúžili nemocnici na vypracovanie jednoduchej ročnej štatistiky, v ktorej rehoľnice porovnávali počet vylicieňených a zomrelých pacientok. O prvej pacientke Barbare Emagerovej záznamy napríklad uvádzajú, že prišla do nemocnice 6. októbra 1738 a bola prepustená 9. novembra toho roku.¹⁷ Po nej ešte v rovnakom roku prijali alžbetinky 9 pacientok. Okamžité začatie ošetrovateľskej činnosti nebolo naplánované, pretože Metod Hungar, vtedajší guardián kapucínskeho kláštora v Prešporku, požehnal nemocničnú izbu aj s celým domom až dva dni potom, ako prvá pacientka obsadila nemocničné lôžko.¹⁸ Na rozdiel od milosrdných bratov, ktorých nemocnica bola v susedstve, kláštor prijímal do svojej nemocnice aj pacientky s dlhšie pretrvávajúcimi chorobami a dožívajúce staré ženy. V októbri 1739 prišla do nemocnice Mária Anna Gäbsinová, ktorá zomrela až 17. februára 1742.¹⁹

Od 6. októbra 1738 do 13. apríla 1739, keď bola ošetrovateľská činnosť dočasne prerušená pre výstavbu kostola a kláštora (ktorej padlo za obeť prvé sídlo kláštora), sa v improvizovanej nemocnici v dome Eszterházyovcov liečilo dohromady 20 žien. Mortalita dosiahla v nemocnici úroveň 10 % po tom, ako v januári a v marci 1739 zomreli po krátkej hospitalizácii dve pacientky.

Napriek nedostatku priestorov po zbúraní improvizovanej nemocnice sa predsa našlo miesto ešte pre tri pacientky, ktoré rehoľnice ošetrovali do polovice októbra na neznámom mieste. Kláštor alžbetínok kúpil 18. októbra 1739 ďalšiu budovu v susedstve, ktorá patrila priženému remenárovi Štefanovi Némethovi. Remenárov dom bol malou jednoposchodovou stavbou, v ktorej rehoľníčky zariadili počas nasledujúcich rokov (1740 – 1748) niekoľko miestností pre nemocnicu. Spočiatku sa v dome mohlo súčasne liečiť asi päť ľudí. Od roku 1741 však kapacita druhej budovy nemocnice postupne narastala. Počet prijatých pacientok stúpol z 26 v roku 1740 na 40 v roku 1741. Tento trend bol v priebehu nasledujúcich rokov vzostupný. V roku 1742 prijali rehoľné ošetrovatelky do nemocnice už 64 pacientok, o rok neskôr 83. V roku 1744 počet klesol na 74, v roku 1745 stúpol na 79.²⁰

¹⁵ AMB, f. kl., k. Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j. II.A.1. 1738 – 1758 Verzeichniss der aufgenommenen Kranken.

¹⁶ KUŠNIRÁKOVÁ, *Nemocnice milosrdných bratov*, s. 406.

¹⁷ AMB, f. kl., k. Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j. II.A.1. 1738 – 1758 Verzeichniss der aufgenommenen Kranken.

¹⁸ Tamže, č. j., II.A.5.17.1738 – 1796, Kronika konventu bratislavských alžbetínok, s. 11.

¹⁹ AMB, f. kl., k. Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j. II.A.1.1738-1758 Verzeichniss der aufgenommenen Kranken.

²⁰ Tamže.

Hoci počet pacientok vzrastal, úmrtnosť v priebehu piatich rokov vždy presiahla 10 %. Najviac smrteľných ochorení bolo medzi rokmi 1739 – 1745 v zimných (14 prípadov) a v jesenných mesiacoch (13). Rovnako došlo aj k najväčšiemu počtu úmrtí (po 13 prípadov ne jeseň aj v zime). Naopak, najmenej úmrtí zaznamenali rehoľné sestry v jarňých (8) a v letných mesiacoch (10). V jarňých mesiacoch zomreli dokonca len 4 pacientky, kým v lete ich počet stúpol na 11.

Z počtu smrteľných ochorení v zimných mesiacoch je možné ukázať, ako chorobnosť a úmrtnosť chudobných bratislavských žien ovplyvňovalo počasie v jednotlivých ročných obdobiach. Pozoruhodný je aj údaj o počte smrteľných ochorení na začiatku jesene, keď v septembri medzi rokmi 1739 – 1745 prijalo v kláštore ošetrovateľskú starostlivosť osem žien a sedem zomrelo. Vo všetkých prípadoch pacientky zomreli krátko po hospitalizácii.

Hospitalizácia 1739 – 1745												
Mesiace	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Máj	Jún	Júl	Aug.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.
Počet pacientok	8	4	5	2	1	2	3	5	8	3	2	2
Úmrtia 1739 – 1745												
Mesiace	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Máj	Jún	Júl	Aug.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.
Počet pacientok	3	7	5	1	0	2	6	3	7	5	1	3

Po dokončení výstavby kostola, kláštora a nemocnice v roku 1748 premiestnili počas 14. až 19. júla 21 pacientok do nových priestorov. Niekdajší dom Š. Németha postupne chátral, kým ho rehoľníčky v roku 1778 neinkorporovali do stavebného komplexu kláštora. Nová nemocničná izba sa nachádzala na prízemí v západnom trakte a dokázala pojať až 30 lôžok. Do roku 1778 mala drevenú podlahu (Ján Illesházy vtedy venoval finančný dar na výmenu drevených dosiek za kamenné dlaždice²¹), masívne steny s oknami orientovanými na západ a jednoduchú pruskú klenbu. Jej severný roh vyplňal nízky barokový oltár.

K nemocnici patrila aj súkromná lekáreň, ktorá sa spolu s laboratóriom nachádzala na prízemí v trakte orientovanom na Špitálsku ulicu. Slúžila hlavne pre potreby nemocnice. Prvá správa o nej pochádza už z roku 1748.²² Lekáreň vďaka Trogerovým freskám neslúžila len na pracovné, ale aj na reprezentatívne účely. Tu sa počas slávností hostili pozvaní urodzení hostia.²³ Na prácu v lekárni sa vyberali chórové sestry²⁴ pracujúce pod

²¹ OSE: Knihy: Stiftungs und Haus Protokoll unsers Klosters No. 1, s. 149

²² OSE: Knihy: Verzeichnis aller in gegenwärtigen Archiv (...) altenen Kloster und Hausschriften von Anfange der Stiftung unsers Klosters St. Elisabeth 3ten Ordens des heiligen seraphinischen Vaters Francisci in königl. Freistadt Presburg, Jahrgang 1748, Fasciculus 1., Numero. 70 – 72.

²³ AMB, f. kl., k. Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j., II.A.5.17. 1738 – 1796, Kronika konventu bratislavských alžbetinok, s. 19.

²⁴ Chórové sestry boli rehoľníčky s právom voliť a byť volené do úradu predstavenej. Zameriavali sa priamo na činnosť, ktorej bola rehoľa zasvätená, a mohli postupovať po hierarchickom rebríčku. Opa-

dozorom skúsenej lekárničky a zároveň členky ich rádu. Prvou skúsenou „magistrou“ bola Anna Barbara Holleckerová, ktorú na jednom mieste riadny spovedník Florentián označil ako „doktorku“.²⁵ Sestra Anna Barbara prišla z Viedne s prvými rehoľníkmi už v roku 1738. Úlohou predstavenej lekárne bolo okrem iného chodiť počas vizitácie s lekárom, ktorý jej diktoval lieky pre konkrétne pacientky. Suroviny na ich výrobu sa zväčša pestovali v záhrade nachádzajúcej sa pri kláštore.²⁶ Na rozdiel od rehole milosrdných bratov alebo jezuitov kláštor nemohol voľne predávať lieky vyrobené v jeho lekárni. Až do konca 19. stor. sa mohli využívať výlučne v rádovej nemocnici.

Financovanie nemocnice

Nárast ošetrovaných pacientok súvisel v prvom rade s finančnou podporou najmä z blízkeho okolia. Kláštor alžbetínok bytostne závisel od darcov, ktorí na jeho chod prispievali či už materiálnou pomocou, alebo finančnými darmi a pôžičkami. Do stavby kláštora a nemocnice vložil vysokú sumu ostrihomský arcibiskup Imrich Eszterházy. Kláštorný spovedník brat Florentiánus z Hally ju vyčíslil na 145 000 zlatých.²⁷ Za podobnú cenu zvýšili mešťania o dvadsať rokov neskôr vežu Dómu sv. Martina o 24 metrov a v roku 1776 – 1777 za 200 000 zlatých vybudovali hrádzu dlhú 21 km.²⁸ Ešte pred arcibiskupom (v roku 1732) odkázala reholi alžbetínok vdova po vedúcom pošty Františkovi Tosetlovi dom nachádzajúci sa v Pešti, ktorý tamojší magistrát odkúpil za 3 075 zlatých. Nemalou sumou prispela aj jeho prvá predstavená Mária Alžbeta Schüllerová. Jej veno vo výške 4 000 zlatých postačovalo na zakúpenie letného sídla Pavla Antona Eszterházyho a jeho oslobodenie od všetkých záväzkov. Kláštor sa tešil nemalej podpore od Alžbety Guntherovej zo Sterneggu, ktorá najprv venovala fundáciu 15 000 zlatých na živobytie rehoľníčok a až do svojej smrti 10. septembra 1780 prispievala rozličnými darmi na chod kláštora a nemocnice.²⁹ V závete potom odkázala 8 000 zlatých pre kláštor a 2 000 na nemocničné lôžko. Nemalá pomoc prichádzala aj z hlavného mesta habsburskej monarchie. Cez materský kláštor vo Viedni posielali mnohí jeho priaznivci peniaze na podporu sestier v Prešporku. Kláštor sa tešil aj podpore magistrátu, od ktorého zadarmo získal pozemky na niekdajšom cintoríne sv. Ondreja.

kom chórových sestier boli sestry laické, ktoré sa venovali hospodárskym, domácim a pomocným prácam v kláštore.

²⁵ AMB, f. kl., k. Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j., II.A.5.17.1738 – 1796, Kronika konventu bratislavských alžbetínok, s. 95.

²⁶ OSE: knihy: Regul und Ordnung Satzungen Der Kloster Frauen Elisabethinerinen genandt.

²⁷ AMB, f. kl., k. Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j., II.A.5.17.1738 – 1796, Kronika konventu bratislavských alžbetínok, s. 85.

²⁸ SPIESZ Anton. *Bratislava v 18. storočí*, Bratislava : Tatran, 1987, s. 36.

²⁹ Počas skladania večných sľubov 21. novembra 1744 priniesla malý organ a striebornú monštranciu. AMB, f. kl., k. Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j., II.A.5.17.1738 – 1796, Kronika konventu bratislavských alžbetínok, s. 77.

Okrem materiálnych a peňažných darov získavali kláštor a nemocnica alžbetínok aj peniaze z fundácií na nemocničné lôžka. Hodnota týchto fundácií bola 1 000 až 1 500 zlatých. Z príspevku vo výške 1 500 zlatých postačili úroky na pokrytie všetkých nákladov spojených s vydržiavaním jednej nemocničnej postele po celý rok. Kláštor získané peniaze požičiaval na úroky. Cirkevné a štátne inštitúcie platili 5 % úrok, súkromní dlžníci o percento viac. Štát v období novoveku však nebol vždy dôveryhodným finančným partnerom, preto správcovia fundácií (ako bol kláštor alžbetínok) i samotní dobrodinci (fundátori) uprednostňovali skôr cirkevné inštitúcie a súkromné osoby.³⁰ Prvú fundáciu na nemocničné lôžko s kapitálom 1 010 zlatých založila grófka Terézia Erdödyová, ktorá už aj predtým podporovala dobročinné inštitúcie v Bratislave.³¹

V roku 1740 pribudlo v nemocnici jedno lôžko, na ktoré Františka Bachnerová venovala fundáciu v hodnote 1 500 zlatých. O rok neskoršie pribudli dva takéto príspevky na založenie nemocničných lôžok (vtedy prispel barón Adam Zichy 1 500 a grófka Stahrenbergová³² 1 000 zlatými). V roku 1742 venovali mestský farár Gregor Schmid a grófka Jozefa Erdödyová kláštoru po 1 000 zlatých. A nakoniec v roku 1743 priložili gróf Leopold Nádasdi a grófka Judita O'neillová po 1 000 zlatých a grófka Terézia Illesházyová 2 000 zlatých.³³

Po posviacke kostola sa postupne začali objavovať aj votívne fundácie na sväté omše. Išlo o rozlične vysoké sumy, z ktorých sa hradili náklady na sv. omše (za sviece, kňaza, asistenciu) slúžené výhradne na úmysel platiteľa.³⁴ Kláštor dostával peniaze aj vo forme almužien, ktoré sa každý rok vyhodnocovali. V niektorých kláštoroch sa zvyklo robiť tzv. kveštovanie. Bola to istá forma žobrania, ktorú vykonávali mladí, nižšie postavení (zväčša tzv. laickí) rehoľníci pre potreby svojho kláštora. Na rozdiel od spomenutých milosrdných bratov však kláštor alžbetínok v prvých dvoch storočiach svojej existencie takúto činnosť vykonávať nemohol, pretože musel dodržiavať prísnu klauzúru, ktorá nedovoľovala rehoľníckam opúšťať kláštor bez súhlasu pápeža alebo ich diecézneho biskupa. Už od čias staroveku totiž prevládala v spoločnosti názor, že ženy sú náchylnejšie upadnúť do morálnych pokleskov. Klauzúra, ktorá bola pre ženy oveľa prísnejšia ako pre mužov, ich mala ochrániť od všetkých pokušení. Priestor kláštora však bol zároveň aj útočiskom žien pred nebezpečným okolím. Až v prvej polovici 20. storočia, za úradovania predstavenej Anny Jozefy Petrovej (1907 – 1931) nastala zmena stanov, ktorá umožnila laickým sestrám v niektorých prípadoch vyjsť z klauzúry s povolením matky predstavenej.

Almužna, ktorú sekretárka každoročne uvádzala v protokoloch na konci roka, sa získavala buď počas sv. omši vyberaním do zvončeka, alebo počas verejných zbierok,

³⁰ KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. *Piae fundationes, Zbožné fundácie a ich význam pre rozvoj uhorskej spoločnosti v ranom novoveku*, Bratislava : Historický ústav SAV 2009, s. 12.

³¹ UHL, Karl. *Ueber die frühern Schicksale und die jetzige Beistand des Bürgerspitals und dazu gehörige Kirche zum h. Ladislaus in Preßburg*. Preßburg : Karl K. Snischek 1830, s. 20.

³² Jej krstné meno nebolo uvedené v dokumentoch. Mohla to byť Mária Františka Stahrenbergová, manželka Gundemara Jozefa, grófa von Stahrenberg.

³³ OSE: knihy: Aufzeichnungen über verschiedene Stiftungen u.s.w. bis 1837/1848, s. 1.

³⁴ Zvyčajne sa slúžilo za mŕtvych, ale aj za zdravie a Božie požehnanie pre žijúcich.

ktoré zorganizovala niektorá dobrodinka. V niektorých prípadoch chodila peniaze vyberať aj kláštorná slúžka, ktorej sa hovorilo Ausgeherin – „vychádzkarka“.

Chod nemocnice

Meno profesionálneho lekára, ktorý v prvých rokoch existencie nemocnice ošetroval pacientky, nie je známe. Úzku spoluprácu mníšok s neďalekým kláštorom milosrdných bratov, aká sa dá doložiť napríklad v Brne³⁵, nie je možné z dostupných pramených materiálov potvrdiť. Z niekoľkých zmienok zachytených v zápiskoch rehoľných spovedníkov a taktiež z neskoršej praxe však môžeme formulovať hypotézu, že kláštor alžbetínok navštevoval mestský fyzikus pôsobiaci v blízkom špitáli sv. Ladislava.

Po duchovnej stránke sa o pacientky staral touto úlohou poverený kapucín. Z roku 1743 je známe meno brata Decoróza, spovedníka svetských pacientok. No postupom času sa zaužíval zvyk, že pravidelný kláštorný spovedník vysluhoval sviatosti rovnako pre rehoľníčky, ako aj pre pacientky. Ak boli medzi pacientkami choré, ktoré požiadali pred bohoslužbami o prijatie oltárnej sviatosti, počas omše – ihneď po obslúžení mníšok – šiel spovedník a miništrant so zvončekom až k dverám nemocničnej kaplnky, kde matka predstavená a vikárka už čakali so zažatými sviečkami. Keď okolo nich prešiel miništrant, odovzdal sestram zvonček. Od kaplnky sa potom urobila krátka procesia, kde všetky sestry spievali pieseň *Confiteor*³⁶. Kňaz potom rozdal pacientkam v posteliach prijímanie.

Stanovy rehole zaväzovali alžbetínky pochovávať svoje pacientky na vlastné náklady a na vlastnom pozemku.³⁷ Na tento účel slúžil kláštorný cintorín, ktorý rehoľa získala od mestského magistrátu ešte koncom roka 1738. Darovaný pozemok sa nachádzal na časti starého cintorína sv. Ondreja, ktorý sa aj vďaka postupujúcej zástavbe a osvietenským nariadeniam panovníkov rušil. Cintorín bol ohraničený kamenným múrom a mal tvar pravidelného štvorca 13 x 13 siah, čo predstavuje asi 25 x 25 m.³⁸ Jeho južná stena hraničila po celej dĺžke s cintorínom sv. Ondreja. O pohrebné bohoslužby sa mal postarať ich duchovný – kláštorný spovedník. Rehoľné sestry pochovávali mŕtve pacientky na vlastnom cintoríne až do roku 1831, keď bol mestským nariadením zrušený.

Denný režim v nemocnici sa riadil podľa stanov, ktoré mali mníšky zapísané v reguli. Keď do nemocničnej sály prišla chudobná pacientka, mala ju prijať predstavená, alebo v prípade, ak z nejakého dôvodu nemohla, prokurátorka. Čas, keď sa mali prijímať noví chorí, určovali stanovy ráno okolo siedmej hodiny a popoludní okolo jednej. Hneď od začiatku sa dbalo o čo najlepšie hygienické podmienky chorej. Umyli sa jej ruky a nohy, povyberali z hlavy vši a na jej posteľ sa rozprestrelí čisté ľanové obliečky.

³⁵ FLODROVÁ Milena. Z dejín brněnských alžbetinek. In FLODROVÁ Milena. *Konvent sester alžbetinek v Brně 1749–1999*, Brno : Konvent sester alžbetinek v Brně 1999, s. 7.

³⁶ Modlitba na začiatku sv. omše.

³⁷ FLODROVÁ, *Z dejín brněnských alžbetinek*, s. 7.

³⁸ AMB, f. kl., k. Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j., II.A.5.17.1738 – 1796, Kronika konventu bratislavských alžbetínok, s. 20.

Postele sa stlali pravidelne ráno o šiestej a v zime, keď slnko vychádzalo neskoršie, o siedmej. Pred raňajkami priniesli ošetrojúce rehoľnice pacientkam čerstvú vodu, aby si urobili základnú hygienu – umyli ruky a vypláchli ústa. Potom im priniesli polievku. Na obed dali ošetrovatelky pacientkam znamenie, aby sa pred obedom pomodlili a upravili. Najprv im bolo servírované niečo na pitie. O deľbu porcií sa starala sama predstavená alebo ekonómka, ak ju zastupovala. Samotný obed však už roznášali rehoľné ošetrovatelky. O pacientky sa okrem chórových sestier starali aj novicky a kandidátky, ktoré sa takto pripravovali na svoju budúcu profesiu. Dozor nad nimi mala ich magistra, ktorá ich aj zaučala. Po nemocničnej izbe sa malo pohybovať niekoľko mníšok, no najmenej dve.³⁹

Ani v noci sa starostlivosť o pacientky nekončila. Večer sa v nemocničnej izbe zapálila sviečka, ktorá horela celú noc. Pacientky boli pokropené svätenou vodou a sestry ich napomenuli, aby sa prežehnali. Potom sa ich ešte opýtali, či niečo nepotrebujú. Rehoľníčky mali medzi sebou rozdelené nočné zmeny a museli byť pohotové, keď počuli klopanie alebo volanie o pomoc. Okolo polnoci sa robili vizitácie, keď sestry, ktoré mali službu, chodili pomedzi pacientky a ak nespali, pýtali sa ich, či niečo nepotrebujú. To sa opakovalo až do rána, mníšky sa v službe striedali po hodine.⁴⁰

V prípade, keď išlo o vážne chorú pacientku, bývali pri nej striedavo dve mníšky. Ak niektorá pacientka zomierala, mohli ku nej zavolať predstavenú alebo niektorú zo sestier, aby sa pri nej modlila a povzbudzovala ju. K umierajúcej prišiel aj spovedník, ktorý jej poskytol všetky potrebné sviatosti: spoveď, pomazanie a prijímanie. Spovedník bol zároveň aj jediným svedkom, ktorému zomierajúca mohla diktovať poslednú vôľu.

Počas sv. omše, ktorá sa konala v kaplnke, mali sestry napomínať pacientky aby zachovávali ticho. Keď prišiel k pacientkam doktor alebo kúpeľník⁴¹, mali byť prítomné pri ošetrovaní nielen ošetrojúce sestry, ale aj lekárnička, ktorá podľa lekárovho predpisu pripravila lieky. Ošetrojúce sestry ich potom podľa lekárových pokynov podávali chorým. Prípadné zmeny zdravotného stavu k lepšiemu alebo horšiemu sa mu museli hlásiť. Sestrám bolo zakázané zhovárať sa s pacientkami o svetských záležitostiach. Regula ich však nabádala, aby vzdelávali tie pacientky, ktoré neboli dostatočne poučené o katolíckej viere, a učili ich modliť sa, predčítavali im z duchovnej literatúry, alebo sa pri ich posteli modlili ruženec.⁴²

³⁹ OS: knihy: Regul und Ordnung Satzungen Der Kloster Frauen Elisabethinerinen genandt, Von Aufnehmung der Krancken, und der Versorgung.

⁴⁰ Tamže.

⁴¹ Pracovník verejných mestských kúpeľov. Svojim zákazníkom zvykol ponúkať aj menšie ošetrovateľské služby ako napríklad vytrhnutie zubu alebo tzv. čistenie krvi pijavicami.

⁴² OSE: knihy: Regul und Ordnung Satzungen Der Kloster Frauen Elisabethinerinen genandt, Das Achte Capitl. Von dem Dienst der Kranken.

Liečebná prax nemocnice

O chorobách pacientok liečených počas prvých siedmich rokov nemáme dostatočné správy. Dobové pramene, medzi nimi aj kláštorne protokoly, uvádzajú k roku 1738 všeobecnú správu o morovej náказe, ktorá ohrozovala krajinu. Našťastie sa mor do Bratislavy nedostal. Napriek nedostatku správ z nemocnice je možné niektoré choroby dedukovať zo zachovaných osobných poznámok kláštorných spovedníkov, v ktorých zaznamenali ochorenia ošetrojúcich rehoľníčok. Z nich sa dozvedáme, že medzi sestrami sa často vyskytoval škvrnitý týfus, ktorým sa nakazili od svojich chudobných pacientok. Túto chorobu prenášali vši vlasové. Sestry ich vyberali pacientkam z vlasov predtým, ako ich umiestnili na nemocničné lôžko. Kláštorný spovedník kapucín Florentinianus z Halle opisuje horúčky, škvrny na pokožke a bolesti údov, ktoré sú sprievodnými javmi tejto veľmi vážnej a smrteľnej choroby. Okrem týfu spovedník spomína u sestier niekoľko prípadov silného kataru, angíny, „horúčky údov“ a kravských kiahní.

Ošetrované i ošetrojúce ženy zomierali nielen na následky choroby, ale často aj v dôsledku neadekvátneho liečenia, ktoré však bolo v 18. storočí rozšírené a všeobecne akceptované. Takým bola aj takzvaná *očista krvi*, spomínaná kapucínom Florentiniánom, keď sa pacientke urobila rana na žile, z ktorej malo vytiecť určité množstvo krvi. Alebo sa na podobný úkon používali pijavice.

Niektoré sestry sa z následkov choroby už nikdy nespamätali. Sestra Cecília, ktorá niekoľko rokov sprevádzala omše hrou na organe, po neidentifikovanej chorobe často prepadala slabostiam a záchvatom. O jej smrti hovoril páter Florentinián skôr ako o vykúpení z veľmi ťažkého života.⁴³ Choroby neobchádzali ani matku predstavenú. Podľa reguly mala totiž sama dohliadať na choré sestry a prípadne im aj poslúžiť. Prvú predstavenú Máriu Alžbetu Schüllerovú postihlo neznáme horúčkovité ochorenie 11. decembra 1744, s ktorým za pomoci doktora Kormanna zápasila až do príchodu Vianoc, keď mohla opäť opustiť svoje lôžko.⁴⁴

Záver

Nemocnica sv. Alžbety v roku 2013 oslávila 275. výročie svojho vzniku. Napriek dlhšej a bohatej histórii ostávajú dodnes jej dejiny pomerne málo prebádanou témou. Práce, ktoré o nej donedávna vyšli, hľadali jej stredoveký pôvod či už cez rehoľu (ako sa to pokúsil hľadať MUDr. Štefan Vámosy), alebo cez inštitúciu (Tivadar Ortvy). Pôvod rehole, ku ktorej sa hlási aj bratislavský kláštor, však siaha „len“ do prvej tretiny 17. storočia. Rovnako hľadanie spojitosti medzi stredovekým špitálom sv. Alžbety a súčasnou nemocnicou (Ortvy) smeruje do slepej uličky. Zachované pramenné materiály jednoznačne dokladajú vznik kláštora a nemocnice na konci 30. rokov 18.

⁴³ AMB, f. kl., k. Knihy: knižné rukopisy II. nemocnica sv. Alžbety, č. j., II.A.5.17.1738 – 1796, Kronika konventu bratislavských alžbetínok, s. 238.

⁴⁴ Tamže, s. 78.

storočia. Na Špitálskej ulici v Bratislave sa v dome kúpenom od P. A. Eszterházyho usadila v tom čase pomerne mladá potridentská rehoľa bez vedomosti o existencii stredovekého špitálu.

Počas prvých rokov, keď sa stavala budova kláštora, možno určiť dve miesta, v ktorých sa nachádzala nemocničná izba pred jej definitívnym umiestnením v súčasnej kláštornej budove. Najprv v dome P. A. Eszterházyho, odkiaľ sa po jeho zbúraní v priebehu apríla – októbra 1739 presunula do susedného domu odkúpeného od Š. Németha. Počet pacientok ošetrovaných ročne nebol medzi rokmi 1738 – 1745 zvlášť vysoký, no mal stúpajúcu tendenciu. Zlé podmienky špitálu, chudobná klientela a pomerne malé znalosti v odbore lekárstva v polovici 18. storočia sa podpísali pomerne pod vysoké percento úmrtnosti pacientok. Počas roka zomieralo najviac pacientok vo februári a v septembri, čo mohlo súvisieť s počasím, ako aj s epidémiami.

Hoci sa pramenný materiál nezmieňuje o chorobách liečených priamo v nemocnici, zachovali sa správy riadneho spovedníka, ktorý navštevoval choré ošetrovatelky. Ich choroby ako týfus, kiahne, zápal mandlí atď. sú epidemiologického charakteru, čo nám čiastočne dáva odpoveď, s čím sa ošetrovatelky bez funkčnej ochrany v nemocnici stretávali v prvých rokoch existencie rehoľnej nemocnice.

DIE ANFÄNGE DES ELISABETHINER SPITAL IN BRATISLAVA VON 1738 BIS 1745

Tomáš Králik

Die Studie befasst sich mit den Anfängen des ersten Elisabethiner Spital für die Weiber nicht nur in Bratislava, sondern auch in Ungarn. Das Spital wurde in 1738 unter einer großen Unterstützung des Erzbischofs von Esztergom Imre Eszterhazy gestiftet. Vor den Ausbau des Klosters diese Institution bezieht sich zweimal zu dem improvisiert Plätzen des kleinen Bauen in Spitalgasse. Entgegen des Konvent des barmherzigen Brüdern der Spital war nur durch die Stiftungen, Geschenke und Almosen einiger aristokratischen Familien und Institutionen aus Bratislava und Wien finanziert. Trotz der dürftigen Verhältnissen die Krankenfürsorge war auf hohem Niveau. Die Mortalität der Kranken lag in den Jahren 1739 – 1745 über 10%.

Mgr. Tomáš Králik, Historický ústav SAV, P.O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

BANÍCKA ŠKOLA V SMOLNÍKU VO SVETLE NOVÝCH POZNATKOV¹

Miroslav Lacko

LACKO, Miroslav. Die Bergschule in Schmöllnitz (Smolník) im Licht der neuen Erkenntnisse. *Historické štúdie*, 2014, 48, pp. 165 – 176.

Die vorliegende Studie stellt einen Beitrag zu den Anfängen des Montanschulwesens in der Habsburgermonarchie in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts dar. Die Schmöllnitzer Bergschule wurde im Jahr 1747 gegründet und ihre Errichtung bildete im Rahmen des hiesigen Oberinspektor-Amtes einen Bestandteil der Maßnahmen zur Unterstützung des Kupferbergbaus im Zips-Gemerer Montangebiet. Der Verfasser erwähnter Maßnahmen, Georg Ernest Multz von Walda, wirkte in Schmöllnitz als Oberinspektor und Verwalter des staatlichen Kupferunternehmens und an der Schule lehrte er aus seinen eigenen Werken – den montanwissenschaftlichen Handschriften. Der Autor in vorliegender Studie wies auch auf mehrere Desinterpretationen dieses Themas hin, die aus ideologischen Gründen entstanden.

Montanschulwesen. Schmöllnitzer. Bergschule. Zips-Gemerer Bergbauegebiet.

Úvod do problematiky

Dejinám banského školstva venovali bádatelia na poli montánej histórie na Slovensku intenzívnu pozornosť už od 60. rokov 20. storočia, výnimkou nie je ani banícka škola v Smolníku. Prvý z nich – známy historik hospodárskych dejín Jozef Vlachovič – publikoval v roku 1964 syntetizujúci pohľad na dejiny banského školstva na území Slovenska v 18. storočí formou rozsiahlej štúdie v zborníku *Z dejín vied a techniky na Slovensku*.² Podľa Vlachoviča nepredstavoval prípad smolnickej školy systematické a inštitucionálne ukotvené vyučovanie, avšak pri jej stručnom hodnotení vychádzal len z publikovaného nariadenia o reforme inšpektorského úradu a banskej správy v oblasti Smolníka z roku 1747. Pritom si treba uvedomiť, že do týchto nariadení úradníci Dvor-

¹ Výskum k predloženej štúdii bol realizovaný vďaka štipendiu Ernsta Macha v rámci Akcie Rakúsko – Slovensko v roku 2012 a s podporou Národného štipendijného programu SR v roku 2013. Autor na tomto mieste ďakuje za všestrannú podporu pri realizácii výskumných pobytov v Rakúsku univ. prof. Dr. Dr. h.c. Thomasovi Winkelbauerovi, riaditeľovi Inštitútu pre rakúsky historický výskum na univerzite vo Viedni.

² VLACHOVIČ, Jozef. Dejiny banského školstva na Slovensku v 18. storočí. In *Z dejín vied a techniky*, 3, 1964, s. 33 – 96.

skej komory vo Viedni často preberali úryvky zo správ nižšie postavených banských úradníkov.³

Na Vlachovičov výskum dejín banského školstva, ktorý zostal nedokončený vinou jeho predčasnej smrti, nadväzovali neskôr viacerí autori. Najintenzívnejšie sa baníckou školou v Smolníku zaoberal Jozef Vozár a publikoval viaceré štúdie. Už v prvej, venovanej rozsahu a úrovni montánných vied pred založením Banskej akadémie v Banskej Štiavnici, upozornil na dovtedy neznáme rukopisy smolníckeho vrchného inšpektora Juraja Ernesta Multza von Walda. Ich vznik dával do úzkeho súvisu so založením baníckej školy v Smolníku v roku 1747.⁴ Žiaľ, J. Vozár zostal len pri formálnom opise Multzových rukopisov bez hlbšej obsahovej a historickej analýzy a uvedené konštatovanie platí aj o ďalších ním publikovaných prác k tejto téme. V roku 1989 uverejnil o predmetnej téme kratší článok v časopise *Rudy*.⁵ Ten rozvinul v deväťdesiatych rokoch 20. storočia v troch príspevkoch, z ktorých najpodrobnejší vyšiel v *Zborníku príspevkov k slovenským dejinám*, ktorý bol vydaný k životnému jubileu Richarda Marsinu v roku 1998.⁶ K Vozárovým príspevkom, obsahovo celkom recyklovaným, treba hneď v úvode vysloviť niekoľko kritických pripomienok.

Okrem nedôslednej jazykovej apretácie⁷ musíme upozorniť aj na niektoré ahistorické – tendenčné Vozárove tvrdenia o zblížovaní slovenského a českého národa, ktoré malo podľa Vozára symbolizovať Multzovo pôsobenie v Smolníku. Takisto v týchto príspevkoch nepostihol kontext konštituovania a vývinu baníckej školy na pozadí spišského štátneho mediarskeho podniku a reforiem štátnej banskej správy.

Na základe Vozárom publikovaných poznatkov prenikli jeho interpretácie aj do ďalších prác o dejinách banského školstva či o dejinách vied. Stalo sa tak i v prípade syntézy dejín geológie, kde boli publikované základné údaje o vzniku baníckej školy a o Multzovom rukopise *Vade Mecum Metallurgicum* z roku 1743, ale opätovne bez

³ Tamže, s. 47 – 48. Viac o ňom LACKO, Miroslav. Historik Jozef Vlachovič (1929 – 1977) a jeho dielo. In *Montánna história*, 4, 2011, s. 214 – 221.

⁴ VOZÁR, Jozef. Rozsah a úroveň banských vied na Slovensku pred založením Banskej akadémie v Banskej Štiavnici. In *Zborník Slovenského banského múzea*, 10, 1981, s. 19 – 52.

⁵ VOZÁR, Jozef. Počiatky vyučovania banských odborníkov pre obvod Košickej komory v Smolníku. In *Rudy*, 37, 1989, 11, s. 349 – 350.

⁶ VOZÁR, Jozef. Počiatky vyučovania banských odborníkov pre obvod Košickej komory. Založenie baníckej školy v Smolníku. In *Zborník príspevkov k slovenským dejinám: k životnému jubileu univ. prof. PhDr. Richarda Marsinu, DrSc.* Bratislava: Slovenský historický ústav Matice slovenskej 1998, s. 281 – 293; VOZÁR, Jozef. Technické a právne vzdelávanie odborníkov pre bane a huty v oblasti Košickej komory. In *Formy a obsah vzdelanosti v historickom procese. Zborník materiálov z vedeckej konferencie v Smoleniciach 17. – 19. 11. 1997.* Ed. Viliam Čičaj. Bratislava: Veda 1999, s. 106 – 113; VOZÁR, Jozef. 250. výročie založenia baníckej školy v Smolníku. In *Acta montanistica Slovaca*, 2, 1997, 4, s. 381 – 386.

⁷ Jozef Vozár preberá jazyk prameňov na viacerých miestach svojich textov (napr. v texte o Multzovi: „Robí čo môže, aby sa to uskutočnilo. Mnohé poznatky dal na papier, ale nemožno všetko písomne zachytiť.“ VOZÁR, *Počiatky vyučovania banských odborníkov*, s. 284 – 285 a rovnako na iných miestach), ale na druhej strane používa historicky neadekvátnu a nezdôvodnenú terminológiu, keď Multza nazýva prvým riaditeľom baníckej školy (Tamže, s. 285).

podrobnejšej analýzy z hľadiska dejín vied.⁸ Ten istý autor uverejnil rovnaký text aj v publikácii o histórii vysokého banského školstva na území Slovenska.⁹

Najnovšie sa banským školstvom pred rokom 1762 zaoberal Miroslav Kamenický. Kapitola o smolníckej škole v jeho útlej publikácii predstavuje nevedecký a nekritický plagiát vychádzajúci z Vozárových príspevkov.¹⁰ Okrem toho Kamenického brožúra obsahuje i viaceré faktografické nedostatky, na čo poukážeme neskôr.

Po dlhom období recyklovania a opisovania všeobecne známych poznatkov bez akéhokoľvek metodologického ukotvenia a vecnej analýzy dostáva v ostatnom čase výskum dejín banského školstva nové podnety a impulzy. Práve s využitím moderných prístupov a koncepcií súčasného bádania na poli dejín vied dochádza aj k reinterpretácii a významnému progresu v poznaní dejín banského školstva. Do zorného poľa nových výskumov v širokom kontexte dejín vied, ktoré v slovenskej historiografii reprezentujú najmä práce Petra Konečného, sa dostala problematika kameralizmu a jeho vplyvu na realizáciu nových foriem výchovy montánneho úradníctva pre potreby špecializovaného byrokratického aparátu štátnej banskej správy, otázka vzťahu moderného – vedeckého a remeselného – protoindustriálneho riešenia aktuálnych technologických problémov, otázka počiatkov profesijnej špecializácie a materiálových analýz, ako aj viaceré ďalšie – dosiaľ celkom neprebádané témy s prienikmi do dejín hutníctva, chémie a prírodných vied.¹¹

⁸ HERČKO, Ivan. História geológie na Slovensku od najstarších čias do roku 1918. In GRECULA, Pavol et al. *História geológie na Slovensku 1*. Bratislava : Štátny geologický ústav Dionýza Štúra 2002, s. 70 – 71.

⁹ Porovnaj HERČKO, Ivan. Baníctvo a banícke školstvo na území Slovenska pred založením Baníckej akadémie v Banskej Štiavnici. In RYBÁR, Pavol et al. *História baníckeho vysokého školstva na území Slovenska*. Košice : Technická univerzita 2001, s. 16 – 17.

¹⁰ Pozri napr. VOZÁR, *Technické a právne vzdelávanie odborníkov*, s. 107: „*Veľké úsilie o výchovu banských odborníkov pre oblasť Košickej komory a pre zriadenie osobitnej inštitúcie pre tento účel vyvinul Juraj Ernest Multz de Walda, ktorého roku 1736 postavila Dvorská komora vo Viedni do čela erárneho baníctva v Smolníku. J. E. Multz de Walda pochádzal z Čiech, kde sa narodil roku 1690. Bol absolventom Baníckej školy v Jáchymove, založenej roku 1716.*“; Porovnaj s prácou KAMENICKÝ, Miroslav. *Banícke školstvo na Slovensku do založenia Baníckej akadémie v Banskej Štiavnici*. Bratislava : Slovak Academic Press 2006, s. 72: „*Veľké úsilie v tomto smere vyvinul Juraj Ernest Multz de Walda, ktorý sa stal v roku 1736 vedúcim úradníkom erárneho baníctva v Smolníku. Walda prišiel na Slovensko z Čiech (pochádzal pravdepodobne z Oloví pri Jáchymove). Bol absolventom jáchymovskej baníckej školy.*“ Znak plagiátorstva je možné dokladovať aj na ďalších ukážkach z Kamenického brožúry.

¹¹ Pozri napr. KONEČNÝ, Peter. Hutnícka odbornosť a jej vedecký kontext. Uhorská med' a problém jej kvality v druhej polovici 18. storočia. In *Z dejín hutníctví (Rozpravy Národného technického múzea v Praze 219)*, 42, 2012, s. 101 – 110; KONEČNÝ, Peter. The Hybrid Expert in the 'Bergstaat': Anton von Ruprecht as a Professor of Chemistry and Mining and as a Mining Official, 1779 – 1814. In *Annals of Science*, 69, 2012, 3, s. 335 – 347; KONEČNÝ, Peter. Sites of Chemistry in the Schemnitz Mining Academy and the Eighteenth-Century Habsburg Mining Administration. In *Ambix*, 60, 2013, 2, s. 160 – 178; Popularizačnou formou prístupné tiež ako samostatná publikácia KONEČNÝ, Peter. *250. výročie Banskej a lesníckej akadémie v Banskej Štiavnici. Jej význam pre vývoj montánneho školstva v Rakúsko-Uhorsku, 1762 – 1919*. Košice : Banská agentúra 2012.

Kým zahraničné historiografie už produkujú výstupy k dôležitej problematike v dejinách banského školstva a banskej správy – k počiatkom expertnej kultúry a expertov v ranom novoveku, na Slovensku sa takto štrukturovaný výskum v súčasnosti len začína.¹² Na druhej strane uvedený deficit prináša možnosti zásadných objavov a riešenia nosných nezodpovedaných otázok. V nadväznosti na uvedené nové podnety a systematický výskum dejín štátneho mediarskeho podniku na Spiši je potrebné osvetliť konštituovanie a ďalšie pôsobenie baníckej školy v Smolníku, ktorá tvorila integrálnu súčasť tamojšej erárnej a podnikovej banskej správy. Cieľ predloženej štúdie predstavuje objasnenie neznámych okolností jej vzniku a zodpovedanie viacerých otázok. Išlo teda vôbec o školu s riadnym vyučovacím procesom? Aké boli rozdiely medzi dovtedy bežnou praktickou prípravou expektantov – čakateľov na funkčné miesta v banskej správe – a vyučovaním na baníckej škole? Aké bolo inštitucionálne, materiálne a personálne zabezpečenie smolníckej školy? Pokračovala činnosť baníckej školy po smrti Juraja Ernesta Multza von Walda? Práve túto otázku nedokázal zodpovedať ani jeden z autorov, ktorí sa zaoberali skúmanou témou. Čo vieme o poslucháčoch smolníckej školy? Načrtnuté otázky zostali dosiaľ zväčša nezodpovedané, resp. do značnej miery i nesprávne – ahistoricky interpretované. Z chronologického hľadiska sa zameriame na prvú fázu existencie školy v rokoch 1747 – 1750. Ešte predtým, než sa pokúsime zodpovedať uvedené otázky, si musíme priblížiť osudy už viackrát spomínaného smolníckeho inšpektora Juraja Ernesta Multza von Walda, s ktorým je existencia baníckej školy v Smolníku úzko spätá.

Juraj Ernest Multz von Walda a jeho netypická kariéra výnimočného banského úradníka

Pôvodom nemecký rod Multzovcov sa v západočeskej banskej oblasti objavil v polovici 16. storočia. Prvý známy člen rodu Juraj Multz z Horného Slavkova bol povýšený do šľachtického stavu v roku 1544. Ich predikát bol odvodený od usadlosti Lesná – Valdov (nem. Waldau) neďaleko Hrzína (súčasť obce Nový Kostel) v oblasti Chebu, s ktorou získali i menší hrad, neskôr nimi renesančne prestavaný. Majetok Valdov vlastnili Multzovci až do polovice 19. storočia. V prvej polovici 18. storočia postavili členovia rodu aj barokovú kúriu v neďalekej Lomničke (nem. Steingrub, dnes súčasť mesta Plesná). Takisto im patrili majetky Doubí (nem. Aich, dnes súčasť mesta Karlovy Vary), kde Július Heinrich Multz von Walda a jeho manželka Jozefína Eleonóra, rodená Metternichová, uskutočnili v rokoch 1739 – 1756 barokovú prestavbu miestneho zámku, ďalej Valchov (nem. *Walchow*, v oblasti Blanska), Dalovice (nem. Dalowitz, dnes okres Karlovy Vary) – patriaci v prvej polovici 18. storočia Jurajovi

¹² Na tému expertnej kultúry v ranovekej banskej správe vyšiel v roku 2013 zborník *Staat, Bergbau und Bergakademie. Montanexperten im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Ed. Hartmut Schleiff – Peter Konečný. Stuttgart : Franz Steiner Verlag 2013. K problematike expertov v iných vedných odboroch pozri aktuálne zborník *Wissen, maßgeschneidert. Experten und Expertenkulturen im Europa der Vormoderne*. Ed. Björn Reich – Frank Rexroth – Matthias Roick. München : Oldenbourg Verlag 2012.

Albrechtovi Multzovi von Walda, a v rokoch 1717 – 1725 aj panstvo Poběžovice, ktoré získal Wolfgang Multz von Walda.¹³

Už v druhej polovici 16. storočia viacerí členovia rodu Multz podnikali v baníctve v oblasti Jáchymova a v okolitých banských revíroch, o čom svedčia i viaceré spory, ktoré viedli práve v súvislosti s banským podnikaním.¹⁴ Heinrich Multz podnikal v oblasti Krásna (nem. Schönfeld) a Horného Slavkova (nem. Schlaggenwald), starý otec neskoršieho smolníckeho inšpektora Fabián Multz von Walda pôsobil ako vojenský komisár. Vojenskej kariére sa venovali aj Jurajovi bratrance Krištof Adam a Heinrich Ernst Multzovci. Aj jeden z jeho predkov z matkinej strany Ernst von Feldhofen a jeho starý otec Gabriel von Berg mali vojenské zásluhy, Berg pôsobil ako vrchný strážmajster.

Samotný Juraj Ernest sa narodil okolo roku 1688. Najprv pracoval ako advokát a pisár, záujem o prácu v banskej správe prejavil v roku 1728. Dobrovoľnú prax absolvoval v roku 1728 v Jáchymove, kde na príhovor komorského radcu a administrátora Úradu vrchného banského a mincovného majstra pre České kráľovstvo Jána Františka von Lauern strávil päť mesiacov, počas ktorých sa okrem výkonu advokátskych a písárskych služieb venoval i fáraniu a obhliadkam jáchymovských baní a hút. Sledoval tu jednotlivé výrobné procesy počnúc samotnou ťažbou cez skúšobníctvo až po hutnícke spracúvanie banských produktov. Trikrát sa zúčastnil pri vyučovaní miezd, avšak podľa názoru vrchného banského správcu v Jáchymove išlo len o dobrovoľnú prax, ktorá nepredstavovala žiadne systematické štúdium. Okrem toho strávil šesť týždňov s obdobným cieľom v saských banských mestách a krátko pôsobil na markgrófskom dvore v bavorskom meste Bayreuth.¹⁵ V meračstve a aritmetike sa vzdelával pod vedením Jána Martina Schotta zo západočeského mesta Nejdek (nem. Neudeck), s ktorým zostal v kontakte aj po odchode do Uhorska. Išlo o poddaného Černínovcov z Chudebníc.

Absolvovaním uvedených študijných pobytov sa však záujem Juraja Ernesta Multza o baníctvo a hutníctvo neskončil, práve naopak – začal sa ďalej prehlbovať. V máji 1730 napísal do Viedne žiadosť o miesto adjunkta na Úrade vrchného banského a mincovného majstra pre České kráľovstvo. Dvorská komora vo Viedni odoslala Multzovi žiadosť Českej komore do Prahy a komorskí úradníci v Prahe sa obrátili so žiadosťou o spracovanie posudku na vrchného banského správcu Jána Kristiána Reimba v Jáchymove. Reimb spracoval prvý posudok na Multza 31. októbra 1730, v ktorom konštatoval už uvedené fakty o jeho dovtedajšej kariére, pričom tento posudok adresovaný Českej komore v Prahe skoncipoval neutrálne. Ešte v ten istý deň však jáchymovský bankský správca napísal druhý – voči Multzovi už značne kritický posudok, ako sa môže domnievať podľa oslovenia – adresovaný prezidentovi Českej komory. J. K. Reimb

¹³ HASSENPFUG-ELZHOLZ, Eila. *Böhmen und die böhmischen Stände in der Zeit des beginnenden Zentralismus*. München – Wien : Oldenbourg 1982, s. 242; VÁŇOVÁ, Ladislava. *Velkostatek Poběžovice 1622 – 1943*. Inventár. Plzeň : Státní oblastní archiv 2006, s. 7.

¹⁴ Národní archiv Praha (ďalej len NA), fond Vrchní horní úřad Jáchymov (ďalej len VHÚ Jáchymov), inv. č. 1 234, kar. 25, fol. 250r.

¹⁵ Tamže, inv. č. 3 220, kar. 216, č. sp. 12 z 9. 10. 1730.

v ňom veľmi otvorene naznačil svoj negatívny postoj k prijatiu Multza do štátnej banskej správy, čo sa iným banským úradníkom podľa jeho názoru mohlo javiť ako nepriateľné vzhľadom na to, že Multz dovtedy nezastával žiadnu pozíciu ani v banskej správe, ani na žiadnom inom štátnom úrade. Kriticky zhodnotil aj jeho doterajšie praxovanie a záujem o banské vedy, ktoré nepokladal za riadne štúdium. Multzovo advokátske a písárske pôsobenie pokladal za nenáležité pre šľachticu. V rovnakom duchu sa Reimb vyjadril o spomenutom Jánovi Martinovi Schottovi, keďže podľa neho nebol žiadnym študovaným učencom, ale len autodidaktom a teoretikom vychádzajúcim iba z dostupnej literatúry, navyše mladým človekom, ktorý sa živil úplne odlišným povoláním. Pri prezentovaní svojich názorov sa Reimb odvolával aj na jáchymovských hutných úradníkov Kristiána Heüppla a Antona Pöschla. Svoj kritický postoj podčiarkol Reimb poukázaním na blízky vzťah komorského radcu von Lauern k Multzovi von Walda, keďže J. F. von Lauern bol údajne Multzovým svokrom.¹⁶ Zároveň Reimb zdôraznil svoje desaťročné finančne nedocenené pôsobenie v banskej správe, ktorému ešte predchádzala päťročná vojenská služba.¹⁷ Značné rozdiely v oboch posudkoch vyvolávajú rôzne otázky o Reimbovej nestrannosti, ale aj o netypickom postavení Multza von Walda, ktorý dovtedy skutočne neabsolvoval kariérny rast typický pre väčšinu banských úradníkov.¹⁸

Napokon Multz zrejme získal miesto v banskej správe, pretože už v roku 1731 dovšil práce na trojzväzkovom rukopisnom diele *Schopný, dostatočne vzdelaný a kvalifikovaný vrchný banský a hutný úradník*, v ktorom predstavil súhrn vedomostí, akými by mal disponovať odborne pripravený montánný úradník.¹⁹ Do Smolníka bol preložený v roku 1736.²⁰ Administrátor Spišskej komory F. Michal Fischer informoval 24. októbra 1736 vrchného inšpektora a správcu mediarskeho podniku v Smolníku Leopolda Pergera, že nový viceinšpektor Multz von Walda vyrazil z Viedne 11. októbra a v Smolníku mu mal účtovník Ján Michal Hopfen uvoľniť byt. Zároveň nechal pozdraviť Multza a poznamenal, že 9. novembra 1736 by sa mal dostaviť osobne do Tarcalu, aby tam zložil prísahu a skutočne nastúpil do funkcie.²¹ Do spišskej banskej

¹⁶ Uvedený fakt sa nám zatiaľ nepodarilo preveriť.

¹⁷ NA, f. VHÚ Jáchymov, inv. č. 3 220, kar. 216, č. sp. 12 z 9. 10. 1730.

¹⁸ K problematike banského úradníctva v 18. storočí viac LACKO, Miroslav. Príspevok k archontológii Vrhného inšpektorského úradu v Smolníku do roku 1788. In *Montánná história*, 3, 2010, s. 94 – 195.

¹⁹ Miskolci Egyetem Levéltára – Selmeczi Műemlékkönyvtár, L 4941 – L 4943: *Der taugliche, sattsamb unterwiesene, und qualificirte Ober-Berg- und Hütten-Beamte*. Allen und jeden redlichen Liebhabeten der wahren Berg- und Hütten-Kunst zur Überlegung unterworfen von G. E. M. D. W., 1 436 s.

²⁰ Jozef Vozár publikoval o Multzovom živote a kariére pred rokom 1736 zväčša rôzne neoverené domnienky: „S rodinou Multzovcov sa stretávame v Čechách od 16. storočia. Členovia tejto rodiny zastávali alebo významné funkcie v službách banského eráru, alebo podnikali v baníctve. Juraj Ernest pochádzal pravdepodobne z Oloví pri Jáchymove, kde mala jeho matka dom. O jeho živote a pôsobení pred príchodom do Smolníka vieme málo. Isté je, že už v mladosti získal dôkladné humanitné vzdelanie a nadobudol aj veľké vedomosti z baníctva, ktoré si rozširoval a prehlboval praxou a sústavným štúdiom.“ – VOZÁR, Jozef. Juraj Ernest Multz de Walda (1688 – 1748). In TIBENSKÝ, Ján et al. *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku I*. Bratislava : Obzor 1986, s. 267; O 20 rokov neskôr a po ďalšom výskume konštatoval Miroslav Kamenický rovnaké zistenia – pozri KAMENICKÝ, *Banícke školstvo*, s. 72. V pozn. 10 je pripojená aj presná citácia jeho textu odpísaného od J. Vozára.

²¹ Viac o tom LACKO, *Príspevok k archontológii*, s. 151.

oblasti prišiel Multz už ženatý. Jeho manželkou bola Johana Dorota Mária Magdaléna, rod. von Zetvitz (Zedwitz) a už 3. júna 1737 sa im v Smolníku narodil ďalší syn. So synom Mária Anton Ernest Juraj Félix už do Horného Uhorska prišli, pretože v Smolníku zomrel 29. septembra 1738 vo veku 5 rokov a pochovali ho do krypty farského kostola. Neskôr sa im tu narodili aj ďalšie deti.²² V rokoch 1736 až 1741 Multz von Walda vykonával v mediarskom podniku, resp. tunajšom inšpektorskom úrade funkciu viceinšpektora. Vtedajší vrchný inšpektor Leopold Perger (vo funkcii pôsobil od roku 1712) dosiahol vysoký vek a nemohol si už v plnej miere plniť svoje pracovné povinnosti. Zomrel ako 77-ročný 8. júna 1741, a tak Multz mohol zaujať jeho miesto.

Pred Multzom však stáli náročné úlohy tak v administratívnej, ako aj podnikovej sfére. Spišsko-gemerská banská oblasť sa stala v prvej polovici 18. storočia najvýznamnejším producentom medi v Uhorsku a začala hrať kľúčovú úlohu v štátnych financiách vzhľadom na existujúci štátny monopol na meď.²³ Preto bol zároveň vyvíjaný tlak na zvyšovanie produkcie v podniku, ktorá v 40. rokoch 18. storočia skutočne rapídne vzrastala spolu s produkciou súkromných ťažiarov. Na druhej strane, štát v politicky a ekonomicky komplikovanom období po nástupe Márie Terézie na trón nedisponoval dostatkom prostriedkov na výkup medi od súkromných spišských a gemerských ťažiarov, čím sa zvyšovali ich pohľadávky voči podniku a banskému eráru. Úsilie o ďalší nárast produkcie narážalo aj na technologické problémy, s ktorými podnik zápasil a ktoré museli výkonní úradníci na čele s Multzom nevyhnutne riešiť.²⁴ Napäté vzťahy v súvislosti s načrtnutými problémami existovali i medzi vrchnými úradníkmi podniku a Multz im počas svojho tunajšieho pôsobenia musel čeliť. Navyše sa ešte v tomto období vyhrotilo napätie medzi štátnou banskou správou a Spišskou stolicou, čo napokon vyústilo až do násilných daňových exekúcií zo strany Spišskej stolice na smolníckom komorskom panstve. Načrnutie Multzovej úradnej činnosti v spišskom mediarskom podniku v prelomovom období by si žiadalo podstatne väčší priestor, hádam až v rozsahu monografie. Okrem nej vykonával i neúradnú aktivitu – pracoval na svojich rukopisných dielach.

V Smolníku napísal a v roku 1743 dokončil tri rukopisy. Jeden z nich je známy v literatúre pod názvom *Banický sprievodca* – teda *Vade Mecum Metallurgicum* – ako súhrn poznatkov o baníctve v dvoch zväzkoch.²⁵ Ďalším známym rukopisom bol *Krátky výťah cisársko-kráľovského Maximiliánovho banského poriadku*, ktorého súčasťou sú aj výťahy z ďalších právnych noriem a ktorý sa zachoval ešte v dvoch odpisoch.²⁶ Tretím a donedávna celkom neznámym rukopisom z roku 1743 bolo dvojzväzkové

²² Tamže, s. 152.

²³ Viac o tom LACKO, Miroslav. Štátny dlh habsburskej monarchie a uhorská meď v 40. rokoch 18. storočia. Štúdia vyjde v *Historickom časopise* v roku 2014.

²⁴ Viac o tom LACKO, Miroslav. Projekt huty v Bystrom Potoku pri Smolníku z roku 1746 – príklad strategického rozhodovania v kameralistickom podnikaní. In *Z dejín hutníctví (Rozpravy Národního technického muzea v Praze)*, 43, 2013, v tlači.

²⁵ Miskolci Egyetem Levéltára – Selmeci Műemlékkönyvtár, SM V/77; L 1194 – L 1195: *Vade Mecum Metallurgicum*, 1 028 s.

²⁶ Tamže, SM IV/9; L 2452: *Kurtzer Auszug der Kays. und Königl. Maximilianischen Berg-Ordnung...*, 171 s.; SM IV/113; L 4940/1: odpis, 137 s.; druhý odpis sa nachádza v USA.

dielo *Kráľovský hornouhorský mediarsky podnik Smolník*, v ktorom spracoval vývoj samotného podniku. Druhú časť diela tvorí spomenutý výťah z Maximiliánovho banského poriadku.²⁷ Napokon v roku 1747 dokončil dielo *Zrkadlo banského sudcu*, ktoré sa zachovalo v troch odpisoch.²⁸ Analýza Multzovej rukopisnej tvorby si žiada ďalší historický výskum, preto sa ňou nebudeme v tejto štúdií podrobne zaoberať.

Jednou z početných Multzových iniciatív bola aj otázka povznesenia odbornej prípravy banských odborníkov tak pre potreby štátneho mediarskeho podniku, ako aj pre potreby súkromných ťažiarov podnikajúcich v spišsko-gemerskom regióne. Práve uvedenej otázke sa budeme ďalej venovať. Táto iniciatíva sa realizovala v závere jeho plodného života. Počas pôsobenia vo funkcii vrchného inšpektora Multz von Walda 25. mája 1748 zomrel vo veku 60 rokov a bol pochovaný v krypte smolníckeho farského kostola.²⁹

Tri centrá vzdelávania banského úradníctva v Uhorsku pred rokom 1762: Banská Štiavnica – Smolník – Oravica

Idea zriadenia baníckej školy v Smolníku sa objavuje prvý raz v rozsiahlej Multzovej správe z 22. októbra 1746, v ktorej predložil na schválenie Dvorskej komisii pre baníctvo a mincovníctvo vo Viedni celý rad návrhov a opatrení na zlepšenie ekonomickej a sociálnej situácie nielen v samotnom štátnom mediarskom podniku, ale i v celom spišsko-gemerskom regióne. Za dôležité treba označiť, že v tomto období sa v Smolníku zdržoval na dlhodobej vizitácii vrchný bankský majster z Oravice Bartolomej Ľudovít Hechengartner a ako uviedol sám Multz, prekonzultoval s ním všetky svoje návrhy a plánované opatrenia, ktoré mali predstavovať odpoveď na dlhodobé problémy podniku a celej banskej oblasti.

Multz von Walda poukazoval na prekážky, ktoré kládli bankskému podnikaniu uhorskí zemepáni, čím dochádzalo k poškodzovaniu štátnych záujmov, ako aj porušovaniu platnej legislatívy – Maximiliánovho banského poriadku. Panovníčka mala v týchto prípadoch rázne zasiahnuť v prospech banského podnikania. Ba dokonca navrhol, aby sa záležitosti baníctva vyňali z pôsobnosti krajinských zákonov, čo sa malo realizovať „*via legis*“ na zvolanom všeobecnom sneme. Vzhľadom na správne právomoci montánnych úradníkov inšpektorského úradu a zároveň podnikovej správy navrhoval premenovať mediarsky podnik na *Hornouhorský bankský podnik*, pričom ukázal i potrebu využívania tunajších ložísk ďalších nerastov, ako zlato, striebro, olovo a iné.

²⁷ Uvedený Multzov rukopis bol v januári 2001 predaný na aukcii spoločnosti Sotheby's v New Yorku za 1 920 dolárov. V súčasnosti sa nachádza v zbierkach Lawrence J. Schoenberga a Barbary Brizdlovej v USA.

²⁸ Miskolci Egyetem Levéltára – Selmeczi Műemlékkönyvtár, SM IV/113; L 4940/2: *Berg-Richter Spiegel*, 131 s.; Ďalšie dva odpisy tohto diela sú podľa J. Vozára deponované v Széchényiho knižnici v Budapešti a v Slovenskom národnom archíve v Bratislave – tie sme zatiaľ nemali v rukách. Pozri VOZÁR, Rozsah a úroveň banských vied, s. 34, pozn. č. 24.

²⁹ Viac o tom LACKO, *Príspevok k archontológii*, s. 151. Miroslav Kamenický uvádza nesprávny dátum Multzovho úmrtia v Smolníku ako 15. máj – KAMENICKÝ, *Banícke školstvo*, s. 73.

Značnú pozornosť venoval Multz – nie náhodou – problémom súkromných ťažiarov v regióne.³⁰ Keďže koncom 17. storočia bol zavedený štátny monopol na med' a jej výkup od súkromných producentov sa koncentroval v spišskom mediarskom podniku, financovanie uvedeného výkupu hralo významnú úlohu vo vzťahu štátu k miestnym producentom. Práve v 40. rokoch 18. storočia rapídne stúpali kvantá medi vo výkupe z produkcie súkromných ťažiarov, napríklad v roku 1745 prekročilo jej množstvo prvýkrát 10 000 centov.³¹ Preto primerane uvedeným faktom a významu súkromných ťažiarov sa venovala pozornosť ich problémom – navyše v čase, keď štát nebol schopný zabezpečiť dostatok financií na úhradu vykupovanej medi týmto podnikateľom. Multza znepokojovali najmä neefektívne metódy podnikania ťažiarov, ktorí neekonomicky pracovali tak v bankských prevádzkach, ako aj pri zhutňovaní medených rúd. Pre nedostatok kvalifikovaného personálu u súkromných producentov dochádzalo v hutách k veľkým stratám kovu aj z najkvalitnejších rúd. Príčinu videl predovšetkým vo veľkom počte drobných ťažiarov združovaných v jednotlivých ťažiarstvach a ich nedostatočnej odbornej pripravenosti. Procesy hutnej výroby, najmä v prípade polymetallických rúd, aké sa exploatovali v spiško-gemerskom regióne, si vyžadovali odborne fundovaný personál. Avšak tento región trpel jeho akútnym nedostatkom, a to v čase začínajúcej konjunktúry produkcie medi. Stratami u súkromných producentov bol postihnutý aj štátny podnik, ktorý potom musel nekvalitne spracovanú med' vykúpiť.

Na riešenie uvedenej nepriaznivej situácie navrhol Multz viaceré opatrenia. V prvom rade trval na ustanovení bankského inšpektora, ktorým sa mal stať správca cementácie František Ruprecht, a hutného inšpektora, za ktorého žiadal ustanoviť adjunkta skúšača Jána Žigmunda Kompotyho. Na druhej strane navrhol zrušiť dve miesta mediarskych inšpektorov, pretože ich pracovný výkon pokladal za nedostatočný. Hlavnú úlohu mediarskych inšpektorov (*Kupfer Überreiter*) predstavovali dozor a kontrola dodržiavania štátneho monopolu na med' v spiško-gemerskej banskej oblasti a na cestách smerom do Poľska. Prax však ukázala, že dvaja erárni mediarski inšpektori boli bezmocní voči rozsiahlemu nelegálnemu pašovaniu medi prevažne zo spišskonovoveského bankského revíru, ale aj z iných lokalít ozbrojenými pašerákmi do Poľska. Ilegálnemu obchodu s med'ou najmä z územia zálohovaného Poľsku napomáhala i oneskorené vyplácanie ťažiarov v štátnom výkupe v Smolníku. Za účelnejšie pokladal Multz ustanovenie spomínaných bankských a hutných inšpektorov – Ruprechta a Kompotyho, ktorí by systematicky vykonávali vizitácie v súkromných ťažiarovských baniach na území Abovskej, Gemerskej a Spišskej stolice, eventuálne aj v iných odľahlých bankských revíroch v hornom Uhorsku. O stave ťažiarovských baní by spracúvali a odovzdávali písomné správy s ich podrobným opisom, prehľadom produkcie, zásob a ložiskových pomerov so zreteľom na med'. Na základe takýchto správ by smolnícky inšpektorský úrad bol informovaný, koľko medi môže a má každé ťažiarstvo odovzdať do výkupu.

³⁰ Österreichisches Staatsarchiv in Wien (ďalej len ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (ďalej len FHKA) Neue Hofkammer (NHK), Münz- und Bergwesen (MBW), r. Nr. 8, kar. 16, spis z 9. 11. 1746, príloha z 22. 10. 1746, fol. 4r – 5v.

³¹ Pozri prehľad produkcie spišského mediarskeho podniku v prvej polovici 18. storočia LACKO, *Projekt hutny*, tab. 1.

Podľa Multz by sa takýmto spôsobom výrazne predchádzalo nelegálnemu exportu medi z hornouhorskej oblasti. Na druhej strane by inšpektori poskytovali ťažiarom odborné rady a usmernenia pri zeefektívňovaní súkromného podnikania. Preto pokladal ich odbornú erudíciu za dôležitú a rovnako vyzdvihol aj Ruprechtovu a Kompotyho jazykovú pripravenosť, keďže v spomínaných funkciách by museli nevyhnutne využívať nemecký, latinský, slovenský a maďarský jazyk. Okrem miezd navrhol pre nich aj príplatky na dva kone a jedného pomocníka, šatstvo a rôzne pomôcky.³² Za ďalší relevantný moment Multz označil usmerňovanie bankských majstrov v sídlach jednotlivých bankských súdov a kontrolu nimi vedených protokolov zo strany bankských a hutných inšpektorov.³³ Ako nevyhnutné sa to javilo z dôvodu nedostatočnej kvalifikácie bankských majstrov, vtedy volených miestnymi magistrátmi, ktorí nedisponovali potrebnými poznatkami o banskom práve. Aj vinou ich odbornej nepripravenosti dochádzalo k závažným podvodom a následným sporom medzi ťažiarimi či celými ťažiarstvami. Úradníci Dvorskej komisie vo Viedni označili uvedené návrhy za užitočné.

Súčasť analyzovaného radu opatrení tvorilo aj zriadenie baníckej a hutníckej školy v Smolníku. Na škole sa mali vzdelávať mladí adepti, ktorí by mohli pracovať nielen v štátnom mediarskom podniku, ale aj u súkromných ťažiarov v celom spišsko-gemerskom regióne. Inštruovaní by boli v baníctve, meračstve, skúšobníctve a hutníctve, zároveň mali byť prítomní pri jednotlivých pracovných postupoch v prevádzkach podniku, aby ich poznali z autopsie. Zaúčali by sa i do administratívnych prác, teda správneho vedenia evidencie o banskej a hutnej výrobe, akú predstavovali knihy taviieb, bankské protokoly a podobne. Podľa Multzovho návrhu mal pochádzať jeden študent – praktikant z Rožňavy alebo Dobšinej, jeden z Rejdovej, Nižnej alebo Vyšnej Slanej, ďalší zo Smolníka, Štósu, Medzeva a Mníška nad Hnilcom, jeden zo Švedlára, Nálep-kova (Vondrišľa), Poráča alebo Závadky a jeden z Gelnice, Sloviniek alebo Krompách. Týchto študentov mali vydržiavať a ich štúdium financovať súkromní ťažiar, ktorí by ich v podstate do školy vyslali. Takisto navrhoval, aby z každej lokality, kde pracovali taviace huty, bolo vyslaných do školy v Smolníku niekoľko mladých adeptov. Týmto opatrením by sa zeefektívnila hutná výroba u súkromných producentov medi a ťažiar, ktorí by v krátkom čase získali dostatok pripravených hutníkov. O to viac by potom rešpektovali pokyny bankských a hutných inšpektorov. Multz von Walda zdôrazňoval potrebu kvalifikovaných síl v tomto rozľahlom montánnom regióne, pretože štátni – podnikoví úradníci boli tak zaťažení výkonom vlastnej služby v podniku, že len zriedkakedy

³² ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 8, kar. 16, spis z 9. 11. 1746, príloha z 22. 10. 1746, fol. 6r – 8r.

³³ Jozef Vozár evidentne nepochopil kontext analyzovaného Multzovho návrhu z októbra 1746, keď funkcie mediarskych a bankských inšpektorov pokladal za totožné. Takisto zjavne nepochopil ani problematiku vzťahov štátu a súkromných ťažiarov v spišsko-gemerskej banskej oblasti. Pozri VOZÁR, Počiatky vyučovania bankských odborníkov, s. 287 – 288: „*Ba dá sa povedať, že na pozdvihnutí súkromných baní pracoval tento významný reorganizátor (Multz von Walda – pozn. autora) veľmi intenzívne najmä preto, že bolo ako loď bez kormidelníka. Už v novembri 1746 dal napr. návrh na výmenu dvoch bankských inšpektorov /Überreiter/, ktorí kontrolovali erárne i ťažiarске bane, lebo si neplnili riadne povinnosti. Za nových navrhol Františka Ruprechta a Žigmunda Compotyho.*“ Rovnako VOZÁR, *Technické a právne vzdelávanie odborníkov*, s. 111.

ich mohli vyslať do ťažiarских baní a hút.³⁴ Viedenský úradníci pokladali zriadenie baníckej školy za mimoriadne potrebné a aktuálne, preto Multz svoje návrhy vo veci zriadenia školy čoskoro podrobnejšie rozpracoval.

Okrem analyzovaných – úzko súvisiacich opatrení v spomenutej správe načrtol aj ďalšie otázky, ktorými sa nebudeme podrobnejšie zaoberať. Za zmienku však stojí, že Multz plánoval vybudovať stupy na drvenie rúd, ktoré by mohli využívať za mierny poplatok i súkromní ťažiar, aby sa tak zlepšila kovnosť vykupovaných rúd. Navrhol zavedenie peňažných odmien pre bankých majstrov, presné pomenúvanie bankých diel v regióne, čo by umožňovalo ich identifikáciu, spracúvanie bankých máp inšpektormi a ďalšiu podporu pre súkromných ťažiarov, ktorí tu podnikali v ťažbe drahých a farebných kovov. Zároveň načrtol aj otázku jurisdikcie smolníckeho inšpektorského úradu v oblasti Spišskej Novej Vsi, resp. na území zálohovanom Poľsku.³⁵ Viaceré z Multzových návrhov sa neskôr skutočne realizovali vrátane ustanovenia bankých a hutných inšpektorov. Ich funkcie vznikli v rámci reformy inšpektorského úradu v Smolníku v máji 1747, ktorou sa ešte budeme zaoberať. Multzove opatrenia vychádzali jednak z praktických – reálnych potrieb štátneho i súkromného bankého podnikania, jednak boli ideovo v súlade s vtedajšou kameralistickou hospodárskou politikou štátu, resp. centrálnych inštitúcií monarchie.³⁶ Multz sa svojim koncepcným myslením, ktoré prejavil i pri tvorbe už spomínaných rukopisných diel, zaradil medzi popredných súdobých kameralistických úradníkov v štátnych službách.

Vzápätí koncom októbra 1746 spracoval Multz von Walda pre potreby Dvorskej komisie pre baníctvo a mincovníctvo podrobnejší návrh a celkovú koncepciu plánovanej baníckej školy v Smolníku. Pri argumentácii v prospech svojich podnetov sa neraz prezentoval predchádzajúcim pôsobením. Podľa jeho vlastných konštatovaní sa intenzívne zaujímal o bankú a hutnú výrobu od roku 1726 a disponoval poznatkami z českých, saských a tirolských bankých revírov. V roku 1736 – teda v roku príchodu do Smolníka – absolvoval na príkaz nadriadených pracovnú cestu do Tirolska.³⁷ Ako sme už naznačili, v Smolníku pokračoval v práci na ďalších rukopisných dielach, a tak

³⁴ ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 8, kar. 16, spis z 9. 11. 1746, príloha z 22. 10. 1746, fol. 8v – 10r.

³⁵ Tamže, fol. 10r – 15r.

³⁶ Jozef Vozár sa pri hodnotení Multzových návrhov na podporu súkromných ťažiarov dopustil nezmyselnej nacionalistickej fabulácie bez opory v prameňoch, keď tvrdil, že za úsilím o zefektívnenie ťažiarского podnikania treba hľadať snahu o presadzovanie Slovákov v baníctve na úkor rakúskych úradníkov. Zrejme neporozumel racionálnym dôvodom, ktoré viedli k týmto opatreniam v záujme bankého eráru, čo sme vyššie rozobrali. VOZÁR, *Počiatky vyučovania bankých odborníkov*, s. 285: „Za najpokrokovjšiu treba však označiť skutočnosť, že mali na nej možnosť študovať aj synovia súkromných podnikateľov, ba aj synovia haviarov a iste aj iných robotníkov baní a hút a ostatní záujemcovia o štúdium bankých disciplín. Pozoruhodná je aj myšlienka, že získaním vyššieho vzdelania sa mali v baníctve viac presadiť príslušníci tunajšieho národa, teda Slováci, pretože dovtedy zastávali úradnícke miesta v baníctve väčšinou rakúski Nemci.“ Totožne VOZÁR, *Technické a právne vzdelávanie odborníkov*, s. 111 – k tomu ešte dodal: „Je iste pozoruhodné, že tento vynikajúci banký odborník sa usiloval už pred 250 rokmi, aby si domáci odborníci z obvodu Košickej komory mohli riadiť všetky záležitosti v baníctve, bankom meračstve, hutníctve, skúšobníctve a v bankom súdnicstve sami, čiže aby si Slováci mohli riadiť svoje veci samostatne.“

³⁷ ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 8, kar. 16, spis zo 16. 11. 1746, príloha z 3. 11. 1746.

to bolo i v období koncepcnej prípravy tunajšej baníckej školy. Koncom októbra 1746 dokončil latinský preklad Maximiliánovho banského poriadku. Tak ako v prípade ostatných rukopisov pracoval na ňom nad rámec vlastných úradných povinností, spravidla v noci. Za komplikáciu pri tomto diele pokladal preklad nemeckej montánnej terminológie do latinského jazyka, pri ktorom mu chýbali určité predpráce pre nedostatok autorov píšucích po latinsky na témy z baníctva a hutníctva. Zväčša tak musel čerpať z diel Juraja Agricolu, ktorý publikoval aj v latinskom jazyku, no podľa Multzovho názoru narábal s montánnou terminológiou v latinčine veľmi neprimerane. Pri tejto príležitosti zdôrazňoval štúdium matematických a prírodných vied pri efektívnom riadení banského podnikania. Zdá sa, že nebyť predčasnej smrti v roku 1748, pokračoval by vo svojej odbornej literárnej tvorbe.³⁸

Na príkaz úradníkov viedenskej Dvorskej komisie Karola Ferdinanda Königsegga von Erps a Františka von Schmidlin zo začiatku novembra 1746 mal Multz von Walda zaslať latinský preklad Maximiliánovho banského poriadku a ďalšie dokumenty cez Banskú Bystricu do Kremnice, čím by sa ďalej zaoberal hlavný komorský gróf.³⁹

V tom čase Multz zároveň predložil koncepciu plánovanej baníckej školy, ktorá vypovedá o jej materiálnom a personálnom zabezpečení. Teoretická výučba sa mala realizovať v dome, kde sa náchadzal jeho byt. Okrem samotného vrchného inšpektora mal výučbu zabezpečovať Ignác Lill, ktorý pochádzal z Čiech a študoval u spomínaného Jána Martina Schotta z Nejdeku, s ktorým sa Multz poznal ešte z čias svojho pôsobenia v oblasti západných Čiech. Podľa Multza išlo o známeho matematika a banského odborníka. Lill mal vyučovať problematiku banského meračstva a vtedajší vrchný fárač Ján Gašpar Reitzner baníctvo. Čo je zaujímavé – J. G. Reitzner takisto študoval u Jána Martina Schotta, teda rovnako musel pôsobiť pred príchodom do Smolníka v západných Čechách. Skúšobníctvo mal na škole vyučovať podnikový – komorský skúšač. Túto funkciu vtedy zastával Jakub Anton Raabe.⁴⁰ Aby spracúvanie skúšok pre potreby prevádzky neviazlo pre študentskú prax, Multz navrhol postaviť malé skúšobnícke laboratórium v cene približne 200 zlatých. Hutníctvo mali vyučovať vtedajší hutní úradníci podniku. Vo funkcii vrchného hutného správcu pôsobil Ján Würer.⁴¹ Súčasťou koncepcie baníckej školy bol aj týždenný rozvrh výučby (tab. č. 1), zoznam potrebných učebných pomôcok, kníh a učebníc, ktoré sa na škole neskôr používali (tab. č. 2). Multz mienil učiť aj zo svojich rukopisných diel. Aj geometria sa mala učiť podľa jeho

³⁸ Naznačil to aj v správe z 30. októbra 1746: „*Ich unterfange mich Eüer Hoch Reichsgräffl. Excellenzen und Gnaden auch dieses Wercklein unterthänigst gehorsambst zu praesentiren, und wünsche, daß ich bey des die hohe Approbation verdienen möchte, welches mich dann animiren würde, noch ein unter der Feder habendes, von der Mineralogia, Metallurgia, Arte Docimastica, ac Fusoria, wie eben von der Geometria subterranea, und denen mit dem lure communi, et Hungarico conbinirten Berg-Gesätzen handelndes Vademecum Bergmannicum in Vorschein kommen zulassen, ich werde unter einem so hohen Patrocinio von allen gegentheiligen Anfällen allerdings gesicheret seyn, die sonst auf meine unschuldige Arbeith schon warthen dörfien.*“ Tamže, r. Nr. 14, kar. 26, spis z 9. 5. 1747, príloha z 30. 10. 1746.

³⁹ Tamže, r. Nr. 8, kar. 16, spis z 9. 11. 1746, príloha z 27. 10. 1746, fol. 17v – 19v.

⁴⁰ Porovnaj LACKO, *Príspevok k archontológii*, s. 162 – 163.

⁴¹ Viac o ňom a jeho rodine tamže, s. 179 – 180.

metódy a metalurgia najmä podľa *Banského zrkadla* od Baltazára Rösslera.⁴² Zvýšená pozornosť sa mala venovať najmä matematickým vedám, aritmetike, teoretickým základom geometrie a trigonometrie, ale aj praktickému využitiu matematických poznatkov v banskom meračstve, ďalej tiež mechanike, statike a hydraulike.

Práve na výučbu meračstva žiadal zaobstarat' viaceré učebné pomôcky, ako kružidlá rôznych veľkostí, niekoľko uhlomerov s rôznymi parametrami, astroláb, rôzne kompasy, mosadzné pravítka, štvoruholníky, šesť rysovacích pier, vodováhy, olovnice, meračské reťaze, ako aj papier vo viacerých zväzkoch a iné. Skúšač mal učiť študentov vykonávať skúšky na rôzne kovy a minerály tak, aby dokázali samostatne pracovať. V hutách sa mali praktikanti zaučať do procesu prípravy a výmazu taviacich pecí, dúchania, ako aj samotných procesov tavby, praženia a zvládnutia ich intenzity, aby nedošlo k stratám kovu.

Tabuľka 1. Týždenný rozvrh výučby na banickej škole v Smolníku podľa návrhu vrchného inšpektora J. E. Multza von Walda z 30. októbra 1746

Pondelok	banské meračstvo a geometria, skúšobníctvo
Utorok	skúšobníctvo v skúšobníckom laboratóriu
Streda	výučba baníctva s vrchným fáračom: fáranie, poznávanie ložiskových pomerov
Štvrtok	banské meračstvo a geometria
Piatok	hutníctvo (prípadne aj v ostatné dni okrem pondelka a utorka)

(ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 14, kar. 26, spis z 9. 5. 1747, príloha z 30. 10. 1746)

Tabuľka 2. Zoznam kníh a počet ich exemplárov, ktoré sa mali zaobstarat' pre potreby banickej školy v Smolníku podľa návrhu vrchného inšpektora J. E. Multza von Walda z 30. októbra 1746⁴³

RÖSSLER, Baltazár: <i>Speculum metallurgiae politissimum oder Hell-polierter Berg-Bau-Spiegel</i>	2
VOIGTEL, Mikuláš: <i>Geometria Subterranea oder Marckscheide-Kunst</i>	2
VLACQ, Adrián: <i>Tabulae sinuum, tangentium et secantium, et logarithmi sinuum, tangentium, et numerorum ab unitate ad 10 000</i> – nemecké vydanie	2
VLACQ – ten istý titul – latinské vydanie	1
WOLFF, Kristián: <i>Die Anfangs-Gründe aller mathematischen Wissenschaften</i> – štyri časti, nemecké vydanie	1
WOLFF, Kristián: <i>Auszug aus den Anfangs-Gründen aller mathematischen Wissenschaften</i>	1
LEUPOLD, Jakub: <i>Theatrum Machinarum</i> – viacdielna technická encyklopédia	1
LEUPOLD, Jakub: <i>Theatrum pontificale, oder Schau-Platz der Brücken und Brücken-Baues</i>	1

⁴² „Die Fundamenta Geometriae nach der von dem Inspectore anweisenden Methode, aus dem von ihm schon zusammen getragenen Opere tradiret.“ ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 14, kar. 26, spis z 9. 5. 1747, príloha z 30. 10. 1746.

⁴³ Zoznam kníh uverejnený M. Kamenickým je neúplný a viacero titulov (napr. Henckelovo a Leupoldovo dielo) je uvedených chybné. Pozri KAMENICKÝ, *Banicke školstvo*, s. 77 – 80.

HENCKEL, Ján Fridrich: <i>Pyritologia, oder: Kieß-Historie</i>	1
HENCKEL, Ján Fridrich: <i>Flora Saturnizans, die Verwandtschaft des Pflanzen mit dem Mineralreich, nach der Naturalhistorie und Chymie aus vielen Anmerkungen und Proben</i>	1
HENCKEL, Ján Fridrich: <i>Lexicon Mineralogicum</i>	1
BÉLIDOR, Bernard Forest: <i>Cursus Mathematicus</i>	1
Knihy potrebné na výučbu skúšobníctva:	
<i>Ars fusoria experimentalis</i> (od anonymného autora, ktorý bol podľa Moltza bankským inšpektorom)	6
<i>Ars docimastica</i>	6
<i>Fachs-Probierbuch</i>	1
<i>Das eröffnete Geheimbnus der Probier-Kunst</i>	6

(ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 14, kar. 26, spis z 9. 5. 1747, príloha z 30. 10. 1746)

Expektanti sa mali zúčastňovať aj na úradných rokovaníach, akými boli konzultačné porady, ale mali ovládať aj problematiku účtovnej administratívy. O svojom pracovnom týždni by odovzdávali správy s podpisom nižšieho úradníka vrchnému inšpektorovi, aby sa tak zaúčali aj do písomností. Popri štúdiu mali prijímať i usmernenia od skúsených robotníkov – baníkov, tavičov a iných, ktoré mohli využiť v praxi. Štúdium na škole plánoval Moltz umožniť, ako už spočiatku navrhoval, vo významnej miere aj súkromným ťažiarom, resp. ich potomkom.⁴⁴ Práve toto opatrenie predstavovalo súčasť jeho zámerov na zefektívnenie súkromného bankského podnikania v regióne, o ktorých sme sa už zmienili.

Prípravy na zriadenie baníckej školy naďalej pokračovali. Už 7. decembra 1746 predložil Moltz von Walda správu Dvorskej komisii pre baníctvo a mincovníctvo vo Viedni vo veci zaobstarania učebných pomôcok.⁴⁵ Išlo predovšetkým o meračské a geometrické nástroje, ako astroláb, meračské reťaze a iné. Viaceré z nich, ako aj ich použitie podrobne opísal v samostatnej prílohe. Ich zabezpečenie pre školu bola o to naliehavejšie, že priamo v Smolníku bolo iba veľmi málo týchto pomôcok, a navyše ich intenzívne využívali úradníci, a najmä on sám. Zároveň disponoval informáciou, že pred časom si niekoľko meračských nástrojov dal vyhotoviť hlavný komorský gróf Ján Nepomuk Mitrovský, ale v dolnouhorských (stredoslovenských) bankských mestách sa údajne nevyužívali. Získaním pomôcok pre školu bol však poverený istý Motter.⁴⁶ Moltz takisto žiadal, aby sa v Smolníku zvýšil počet praktikantov aspoň na osem,

⁴⁴ ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 14, kar. 26, spis z 9. 5. 1747, príloha z 30. 10. 1746.

⁴⁵ Jozef Vozár nesprávne rozviedol dátum predmetnej Moltzovej správy a datoval ju do 7. septembra 1746. Vínou tejto chyby ju pokladal za prvý návrh na založenie smolníckej baníckej školy. Pozri VOZÁR, *Počiatky vyučovania bankských odborníkov*, s. 283; Totožne VOZÁR, *Technické a právne vzdelávanie odborníkov*, s. 107; Chybné údaje od Vozára prevzal KAMENICKÝ, *Banícke školstvo*, s. 74.

⁴⁶ Išlo s najväčšou pravdepodobnosťou o Augusta Kristiána Martina Mottera z Viedne, s ktorým bol Moltz von Walda od mája 1745 zaangažovaný v ťažiarstve na ťažbu drahých kovov v oblasti Rožňavy. Okrem Moltza a Mottera boli významnými podielníkmi v ťažiarstve Ján Gašpar Reitzner či

pretože k dispozícii boli vtedy len dvaja expektanti, a tak by sa výučba nemohla začať. Výučba sa mala viesť tak, ako to načrtol už v návrhu z októbra 1746. Práve spomínaný Motter ho upozornil na istého Reza, ktorý vynikal v matematike a mimoriadne sa zaujímal o baníctvo. Neskôr skutočne prišiel do Smolníka praktikant Ernest Rez.

Za vhodného odborníka, ktorý by mohol na baníckej škole učiť, Multz pokladal už spomínaného Jána Martina Schotta, banského majstra v Nejdeku, ale jeho príchod do horného Uhorska neprichádzal do úvahy. Preto sa napokon uspokojil i s jeho žiakmi, o ktorých sme sa už tiež zmienili, vtedajším vrchným fáračom J. G. Reitznerom a do Smolníka odporučeným a povolným Ignáčom Lillom.⁴⁷

K otázke zriadenia baníckej školy v Smolníku úradníci viedenskej Dvorskej komisie na čele s K. F. Königseggom von Erps zaujali kladné stanovisko, pričom významnou mierou zavážilo pozitívne stanovisko vrchného banského majstra z Oravice Bartolomeja Ľudovíta Hechengartnera. Ten ho prezentoval aj v rozsiahlej záverečnej správe zo svojej dlhodobej vizitácie v spišskom mediarskom podniku v roku 1746. Vznik školy pokladal za dôležitý pre nedostatok odborne pripraveného personálu v banskej a hutnej výrobe, čo poškodzovalo štát. V tom čase sa v Smolníku nachádzali dvaja praktikanti – spomínaný I. Lill, ktorý by mal byť podľa Hechengartnera ustanovený do funkcie adjunkta merača, a Ján Gašpar Nicolaschy, ktorý predtým pracoval v premývacích závodoch na haldách. S obsahom výučby sa v zásade stotožňoval s Multzovou koncepciou, pričom zdôrazňoval, že geometrii a meračstvu by sa praktikanti mali venovať každý týždeň jeden deň. Mesačný plat vyplácaný vtedy praktikantom vo výške šesť a osem zlatých označil za nedostatočný.⁴⁸ O poznatkoch a vedomostiach z baníctva a hutníctva J. E. Multza von Walda sa Hechengartner vyjadril uznanlivo a so značným rešpektom.

Začiatkom marca 1747 Dvorská komisia pre baníctvo a mincovníctvo nariadila Úradu pre meď a ortuť vyplatiť za knihy pre banícku školu v Smolníku 110 zlatých 5 grajciarov známemu viedenskému kníhkupcovi Jánovi Pavlovi Krausovi (1701 – 1776), ktorý ich dodal.⁴⁹ Vďaka tejto informácii vieme, že Multzom navrhnuté knihy pre školu skutočne zakúpili a prípravy na začatie výučby pokračovali.

Postupne začali do Smolníka prichádzať aj budúci poslucháči baníckej školy. Medzi prvými získal dekrét na preloženie stupový majster a banský merač v Idriji Ján Anton von Steinberg. V Idriji pôsobil od roku 1737 ako prvý praktikant tamjších erárnych ortuťových baní. Následne našiel uplatnenie ako merač a stupový majster

rožňavský richtár Ján Soos. Viac o tom LUKÁČ, Andrej. Rožňava v období pozdneho feudalizmu a v podvečer buržoáznej revolúcie. In TAJTÁK, Ladislav et al. *Dejiny Rožňavy I*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 250 – 252.

⁴⁷ „Endlich kammet auch der von mir erst unlängst zu diesen Ende herein berufene Ignatius Lihl in Betrachtung.“ ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 10, kar. 19, spis z 27. 1. 1747, príloha zo 7. 12. 1746.

⁴⁸ Tamže, r. Nr. 10, kar. 19, spis z 29. 1. 1747.

⁴⁹ Tamže, r. Nr. 12, kar. 22, spis z 8. 3. 1747; Viac o J. P. Krausovi BACHLEITNER, Norbert – EYBL, Franz M. – FISCHER, Ernst. *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag 2000, s. 119 – 120; FRANK, Peter R. – FRIMMEL, Johannes. *Buchwesen in Wien 1750 – 1850*. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag 2008, s. 105 – 106.

v ortuťových baniach, ktoré spravoval jeho otec František Anton Steinberg v Idriji. Z vlastnej iniciatívy pracoval od roku 1742 ako praktikant v Banskej Štiavnici, konkrétne na Vindšachte a Siglisbergu, kde počas svojej praxe v roku 1745 vyhotovil podrobný prospekt s bankskými prevádzkami erárneho bankého závodu Horná Bieberova štôlna.⁵⁰ Napokon sa vo februári 1746 vrátil do Idrije, kde pôsobil až do roku 1747, keď bol dekrétom z 8. apríla preložený do Smolníka. Tu mal pracovať ako bankový úradník s ročným platom 500 zlatých a zároveň sa od začiatku mája 1747 (keď bola oficiálne zriadená smolnícka banícka škola) vzdelávať v úpravníctve, hutníctve, a vôbec vo všetkých montánných vedách. Hneď po príchode do Smolníka bol povinný zložiť prisahu.⁵¹ Steinberg počas pôsobenia v spišskom mediarskom podniku a štúdiu na baníckej škole vyhotovil v roku 1748 spolu s J. G. Reitznerom monumentálnu prehľadovú mapu erárnych i súkromných baní pod smolníckym Spitzenbergom s detailnou vedutou Smolníka.⁵²

Krátko pred vydaním oficiálneho nariadenia o založení baníckej školy – začiatkom mája 1747 – Dvorská komisia pre baníctvo a mincovníctvo povolila vyplatiť po 100 zlatých trom praktikantom – Karolovi Fridrichovi Ederovi, E. Rezovi a Adamovi Antonovi Sartorimu na úhradu nákladov spojených s cestou do Smolníka s cieľom štúdia na baníckej škole. Sartori a Rez dovedy pôsobili ako praktikanti Hlavného mincovného úradu vo Viedni a od mája 1747 už ako praktikanti smolníckeho inšpektorského úradu a mediarskeho podniku.⁵³

V tom čase bolo už o vzniku školy jednoznačne rozhodnuté. Na svojom zasadnutí viedenská Dvorská komisia pod vedením K. F. Königsegga von Erps 18. apríla 1747 schválila dekrét o reforme inšpektorského úradu v Smolníku, ktorý bol predložený panovníčke aj s menším výťahom o založení baníckej školy. Mária Terézia predložený materiál schválila a 9. mája 1747 nariadenia spolu s novým personálnym štatútom smolníckeho úradu vstúpili do platnosti.⁵⁴ Touto reformou bol Spišský mediarsky podnik vyňatý z právomoci Spišskej komory a začal podliehať Hlavnému komorskogrófskemu úradu v Banskej Štiavnici, od marca 1748 priamo Dvorskému kolégiu pre baníctvo a mincovníctvo. Zmeny v organizačnej štruktúre Inšpektorského úradu v Smolníku sa realizovali v rámci širšie koncipovanej reformy štátnej banskej správy v Uhorsku, ktorá sa uskutočnila koncom 40. rokov 18. storočia a z hľadiska dejín kameralistickej banskej správy ju môžeme označiť za zásadnú. Na inšpektorskom úrade došlo k po-

⁵⁰ Viac o prospekte baní na Vindšachte a Siglisbergu, ako aj o pobyte Steinberga v banskoštiavnickom revíri KAŠIAROVÁ, Elena. Neznáme okolnosti vzniku jedného známeho archívneho dokumentu. In *Zborník Slovenského bankého múzea*, 21, 2007, s. 17 – 22.

⁵¹ ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 13, kar. 24, spis z 8. 4. 1747.

⁵² Reprodukciu a archívnu signatúru prospektu Vindšachty a Siglisbergu uverejnila KAŠIAROVÁ, Elena. *Banícka a hutnícka minulosť Slovenska v kartografických pamiatkach*. Košice : Banská agentúra 2010, s. 46 – 48; Prehľadová mapa smolníckych baní pod Spitzenbergom z roku 1748 je deponovaná pod signatúrou – Štátny ústredný bankový archív v Banskej Štiavnici, fond Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici – VI, inv. č. 130.

⁵³ Österreichisches Staatsarchiv in Wien (ďalej len ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (ďalej len FHKA) Neue Hofkammer (NHK), Münz- und Bergwesen (MBW), r. Nr. 14, kar. 26, spis z 8. 5. 1747.

⁵⁴ Tamže, spis z 9. 5. 1747, príloha z 18. 4. 1747.

silneniu kolektívneho rozhodovania zavedením funkcií prísediacich – asesorov, teda na riadení štátneho mediarskeho podniku sa podieľalo sedem úradníkov s hlasovacím právom, ktoré uplatňovali na svojich zasadnutiach.⁵⁵ Súčasťou reformy boli i pomerne rozsiahle personálne zmeny, ako aj nariadenie o založení banickej školy v Smolníku.

Hlavným dôvodom založenia školy sa stal akútny nedostatok kvalifikovaných pracovných síl. Empirické odovzdávanie skúseností a zaúčanie praktikantov priamo v prevádzke už v období nastávajúcej výraznej konjunktúry banskej a hutnej výroby počas prvej polovice 18. storočia nepostačovalo na riešenie aktuálnych technologickeko-výrobných problémov. Ukázala sa potreba teoretickej odbornej prípravy s cieľom zvládnuť základné montánne vedy, ako skúšobníctvo, banské meračstvo, úpravníctvo či hutníctvo. Kvalifikovaný úradník už mal disponovať potrebnými vedomosťami a dokázať konštruktívne riešiť otázky, ktoré sa vyskytli v praxi. Uvedené konštatovania neplatia len pre štátny mediarsky podnik na Spiši, ale aj pre iné erárne banské podniky v habsburskej monarchii, kde môžeme pozorovať tento trend (Jáchymov, Banská Štiavnica, Oravica).

Podľa dekrétu pripraveného úradníkmi viedenskej Dvorskej komisie sa v Uhorsku mali konštituovať tri centrá vzdelávania banského úradníctva – v Banskej Štiavnici pre dolnouhorské (stredoslovenské) banské mestá, v Smolníku pre spišsko-gemerskú banskú oblasť, resp. Horné Uhorsko a v Oravici pre Banát.⁵⁶ Z toho vyplýva, že v roku 1747 išlo už o systémové rozhodnutie elit štátnej banskej správy. Nápadné sú aj väzby a úzke súvislosti medzi hlavnými aktérmi, ktorí stáli pri konštituovaní prvých montánnych škôl v českých a uhorských banských revíroch. Multz von Walda istý čas pôsobil v Jáchymove, kde sa od roku 1716 vyučovalo na miestnej banickej škole. Výučbu zabezpečovali banskí úradníci a neskôr v roku 1733 došlo k významnejšiemu ukotveniu školy vydaním novej inštrukcie spracovanej spomínaným tamojším vrchným banským správcom J. K. Reimbom, ktorá tvorila aj základ podobného nariadenia na vznik banickej školy v Banskej Štiavnici. Každé tri roky mali na jáchymovskej škole ukončiť štúdium štyria praktikanti.⁵⁷

Podľa vzoru Reimbovej inštrukcie pre jáchymovskú školu spracoval v roku 1736 komorský radca a administrátor Úradu vrchného banského a mincovného majstra pre Českú kráľovstvo Ján František von Lauern, s ktorým mal Multz von Walda úzke väzby pred príchodom do Smolníka, inštrukciu pre vtedy novozaloženú banickú školu

⁵⁵ Viac o reforme inšpektorského úradu v roku 1747, personálnych zmenách a jej význame v ďalšom správnom vývoji LACKO, *Príspevok k archontológii*, s. 111 – 121; LACKO, Miroslav. Príspevok k archontológii Vrchného inšpektorského úradu v Smolníku v rokoch 1788 až 1871. In *Montánna história*, 2, 2009, s. 128 – 140.

⁵⁶ „Daß künfftighin drey derley Berg und Schmölz-Schullen, und zwar eine in denen Nieder Hungarischen Bergstädten, eine allda selbst zu Schmölnitz in ober Hungarn, und eine in dem Temesvarer Banat errichtet, jedwedere auch a proportione, und nach Stärkhe deß Werkhs mit der Anzahl deren salarirten Practicanten und Scholarn versetzen anbey aber verhüttet werde.“ – *Chronologisch-systematische Sammlung der Bergesetze der Königreiche: Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Großfürstenthumes Siebenbürgen*. Bearbeitet von Franz Anton Schmidt. 7. Band. Wien : Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey 1834, č. 579, s. 196.

⁵⁷ VLACHOVIČ, Dejiny banského školstva, s. 37 – 38.

v Banskej Štiavnici.⁵⁸ Pracovné väzby a osobné kontakty existovali aj medzi Multzom von Walda a vrchným banským majstrom z Oravice Bartolomejom Ľudovítom Hechengartnerom.⁵⁹ Práve v Oravici sa malo konštituovať ďalšie centrum vzdelávania banského úradníctva. Hoci nariadenie z 30. marca 1747 nevypovedá priamo o vzniku školy, pri banátskych baniach mali pôsobiť najmenej štyria praktikanti a každý polrok zložiť komisionálne skúšky. Najlepší z nich mal dostať odmenu 70 zlatých a druhý v poradí 60 zl. Ako praktikanti na oravickom banskom inšpektoráte vtedy pôsobili Jozef Anton Zwick, ktorý v máji 1747 získal miesto hutného pisára v Smolníku, Bernard Fieschler, Ján Riss a Ján Jozef Feckersperger, ktorý neskôr takisto pôsobil v Smolníku. Najprv ako praktikant, od roku 1749 ako pisár pri cementácii medi a výrobe síry. Každý z nich dostával v Banáte ročný plat 156 zlatých.⁶⁰

Spomínaní vrchní montánni úradníci českých a uhorských banských revírov (Reimb, Lauern, Multz, Hechengartner) zohrali kľúčovú úlohu pri konštituovaní prvých baníckych škôl v Uhorsku v 30. a 40. rokoch 18. storočia. Ďalší výskum súvislostí a vzťahov medzi týmito úradníkmi i celými revírmi iste vnesie viac svetla aj do problematiky banského školstva pred rokom 1762.

Banická škola v Smolníku – učebný plán, poslucháči, skúšky

Podľa dekrétu z 9. mája 1747 sa mala smolnícka banská škola orientovať najmä na potreby praxe, čomu sa prispôbil aj obsah výučby so zameraním len na matematické disciplíny nevyhnutné pre banskú prax, teda najmä na aritmetiku, planimetriu, praktickú trigonometriu, mechaniku, ďalej hydrauliku či meračstvo, poznatky o žilách, skúšobníctvo a hutníctvo. Banskú školu riadil vrchný inšpektor J. E. Multz von Walda a študovať tu malo šesť stálych platených praktikantov, ktorým sa týždenne vyplácali tri zlaté, teda každému ročne 156 zl. Títo praktikanti sa v Smolníku vzdelávali šesť mesiacov v roku a po ich uplynutí museli podstúpiť skúšky. Najlepší z nich získal odmenu 70 zlatých, druhý 60 zlatých a tretí v poradí 50 zlatých, podobne ako v Oravici. Vyplatenie odmien schvaľovalo Dvorské kolégium pre baníctvo a mincovníctvo vo Viedni. Okrem odborných zručností sa mali zohľadňovať aj morálne hodnoty praktíkantov, ako boli čestnosť, pobožnosť a cudnosť. Tých, ktorí ani po dvoch alebo troch rokoch štúdia neobstáli na skúškach, mal erár prepustiť na základe rezolúcie viedenského Dvorského kolégia a ich miesta obsadiť inými záujemcami, pretože neschopní a neporiadni poslucháči predstavovali stratu času a zlý príklad pre ostatných. Zároveň mali úradníci pozorovať dôvody, prečo k tomu došlo. Praktikant mal už pri prijímaní

⁵⁸ KAMENICKÝ, Banické školstvo, s. 35 – 40; Pozri tiež VOZÁR, Jozef. Začiatky výučby banských odborníkov a založenie baníckej školy v Banskej Štiavnici. In *Zborník Slovenského banského múzea*, 18, 1997, s. 33 – 42.

⁵⁹ Bartolomej Ľudovít a Anna Mária Hechengartnerovci boli krstnými rodičmi Multzovho syna Mária Jozefa Joachima, ktorého krst sa uskutočnil 8. decembra 1746 v Smolníku, teda počas Hechengartnerovej vizitácie na Spiši. LACKO, *Príspevok k archontológii*, s. 152.

⁶⁰ *Chronologisch-systematische Sammlung*, č. 575, s. 144 – 145, 148.

ovládať základné matematické princípy. Študovať mal to, k čomu inklinoval, čo ho zaujímalo a na čo mal predpoklady. Napríklad u poslucháčov, ktorí mali pracovať ako pisári, sa vyžadovali len najnutnejšie matematické kalkulácie. Postačovalo, ak praktikanti získali len základy všetkých prednášaných vied tak, aby si v službe dokázali samostatne a podľa potreby plniť svoje povinnosti. Dôkladne mali úradníci obsadzovať miesta platených praktikantov a akceptovať záujemcov, ktorí už preukázali určité nadanie alebo absolvovali nejaké štúdium.

Meračstvo na škole vyučoval novoustanovený merač Ján Gašpar Reizner a jeho adjunkt I. Lill, skúšobníctvo skúšač J. A. Raabe, banské vedy a poznatky o rudných žilách vrchný banský správca František Zaffiri, hutnícke procesy vrchný hutný správca Ján Würer a hutní pisári Ján Selecký a J. A. Zwick, pričom každý platený i dobrovoľný praktikant mal byť dôkladne vyškolený v týchto disciplínach. Vzhľadom na dôležitosť skúšobníctva v banskom podnikaní sa aspoň jeden deň v týždni mali venovať práve skúšobníctvu. Zároveň si mal každý praktikant na istý čas vyskúšať prácu baníka ako obyčajný muž. Škola bola verejná, teda študovať tu mohli i neplatení dobrovoľní praktikanti, ako napr. ťažiar, úradníci ťažiarstiev či šľachtici. Títo mohli do banskej školy poslať na vlastné náklady svojich potomkov, ktorí by nemuseli neskôr pôsobiť len v štátnej službe, ale mohli by viesť a rozvíjať aj vlastné súkromné podniky.

Pre motiváciu a zvýšenie úsilia študujúcich sa úspešným absolventom koncoročnej verejnej skúšky udeľovali medaily. O ich udeľovaní hlasovali úradníci Vrchného inšpektorského úradu. Určovali sa podľa štyroch prednášaných disciplín, čiže mohol ich získať ten, kto sa osvedčil v matematike a meračstve, ďalej ten, kto sa vyznal v baníctve, preukázal najlepšie zručnosti zo skúšobníctva, a napokon ten, ktorý sa osvedčil v hutníctve. Úspešný poslucháč mohol získať podľa vlastnej voľby jednu zlatú a jednu striebornú medailu alebo len jednu striebornú pamätnú medailu a peniaze v hodnote zlatej medaily čiže 15 zlatých.⁶¹ Samozrejme, všetci praktikanti, ktorí sa zúčastnili skúšky, mali byť hodnotení, o čom sa vyhotovila podrobná správa, aby komorskí úradníci vedeli o poslucháčoch a ich prospechu.

Odmeňovať sa mali aj prednášajúci úradníci. Každému, kto vyučoval praktikantov, sa mala priznať odmena 30 zlatých, ale iba v prípade, že poslucháč bol už dostatočne odborne pripravený. Vtedy úradníci podali správu vrchnému inšpektorovi a on vymenoval komisárov, ktorí praktikantov dôkladne preskúšali. Potom vyhotovili posudok a vyučujúcemu úradníkovi sa tak mohla vyplatiť rekompenzácia.⁶²

Priblížme si osudy praktikantov, ktorí predstavovali prvých poslucháčov baníckej školy v Smolníku. V období založenia baníckej školy prišlo do Smolníka viacero banských úradníkov a praktikantov z Idrije, Viedne, Banátu a Čiech.⁶³ Úradníci z českých

⁶¹ K téme prospechových medailí pozri tiež SCHENK, Georg W. Prämienmedaillen der Bergakademie Schemnitz und ihrer Vorläufer. In *Der Anschnitt*, 10, 1958, 4 – 5, s. 25 – 35; MAGULA, Rudolf. Banícke školy na východnom Slovensku pred rokom 1918. In *Historica Carpatica*, 18, 1987, s. 47 – 53.

⁶² *Chronologisch-systematische Sammlung*, č. 579, s. 196 – 208; ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 14, kar. 26, spis z 9. 5. 1747.

⁶³ Z Čiech prišiel do Smolníka počas Multzovho pôsobenia vo funkcii vrchného inšpektora aj hutný skúšač Ferdinand Anton Leonhard. Začiatkom 30. rokov 18. storočia študoval meračstvo, skúšobníctvo

banských revírov sa podieľali v Smolníku na zabezpečovaní výučby, rovnako hutný pisár J. A. Zwick z Banátu. Spomenuli sme aj J. A. von Steinberga z Idrije, ktorý síce pôsobil v Smolníku v pozícii úradníka, ale podľa nariadenia viedenských úradníkov mal študovať montánne vedy na tejto škole. Steinberg okrem štúdia na baníckej škole dozeral na stupy a pracoval na inšpektorskom úrade ako protokolista. Čoskoro, už v auguste 1747, sa ukázalo, že na funkciu protokolistu sa nehodí, pretože nedokáže koncipovať. Navyše sa v tom čase na úrade riešilo značné množstvo právnych záležitostí, o ktorých bolo potrebné korešpondovať s okolitými stolicami v latinskom jazyku, čo Steinberg podľa vrchných smolníckych úradníkov nedokázal. Preto musel často sám vrchný inšpektor koncipovať jednotlivé dokumenty, a to ho pri práci mimoriadne zaťažovalo.⁶⁴ Keďže z úradu nebolo možné priamo dozeráť na banskú a hutnú výrobu, mal byť vrchný inšpektor odbremený od písomnej agendy a na miesto protokolistu mali prijať Františka Poppila z Baia Mare (Nagybánya). Podľa názoru vrchného inšpektora Multza bol na takú pozíciu mimoriadne vhodný, keďže dokázal samostatne koncipovať a ovládal latinský, nemecký, maďarský, slovenský a valašský jazyk. Napokon Dvorské kolégium pre baníctvo a mincovníctvo vo Viedni na čele s K. F. Königseggom von Erps nariadilo, že Steinberga mali v Smolníku skutočne zbaviť povinností protokolistu a vo väčšej miere mal vykonávať dozor priamo v banských a povrchových prevádzkach, ako aj pokračovať v štúdiu na baníckej škole. Miesto protokolistu nemalo byť obsadené, ale z dôvodu šetrenia by úlohy s tým spojené vykonával iný úradník za príplatok dva zlaté týždenne.⁶⁵

Okrem Steinberga prišiel z Idrije do Smolníka aj praktikant Karol Schels, ktorému mali v júli 1747 preplatiť cestovné náklady spojené s príchodom do Smolníka. Zároveň sa 14. júla 1747 vo Viedni rozhodlo o preložení vrchného plaviča erárnych ortuťových

tvo a hutníctvo na baníckej škole v Jáchymove, o čom vystavil hodnoverné potvrdenie jáchymovský hutný úradník Kristián Heüppel. V júni 1747 zo Smolníka dočasne vycestoval na Hechengartnerov podnet do Banátu vo veci riešenia úpravy zlatonosných a strieborných rúd. Po Multzovej smrti bol v roku 1749 vyslaný naspäť do Čiech údajne pre jeho nedostatočné vedomosti o skúšobníctve medi. S Multzom udržoval evidentne i úzke osobné vzťahy, keďže Multzovci boli krstnými rodičmi jeho dcéry Johany Šarloty, pokrstenej v Smolníku 31. augusta 1747. NA, f. VHÚ Jáchymov, inv. č. 3 221, kar. 216, spis zo 14. 4. 1731; ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 16, kar. 31, spis z 22. 7. 1747; LAC-KO, *Prispevok k archontológii*, s. 148.

⁶⁴ „Weillen von Jugend an in literariis, wie auch in heyer nicht wenig gearbeithet habe, meine Augen nothwendiger weise, sonderlich bey meinen Alter welches mehr zu 60 als 50 Jahren kommet sambt denen Cräften nachgeben müssen, über dises ist die direction übertragen worden.“ ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 20, kar. 41, spis z 30. 9. 1747, príloha z 29. 8. 1747.

⁶⁵ Tamže, r. Nr. 21, kar. 43, spis z 23. 10. 1747. Problémy s vytvorením miesta protokolistu pre nárast písomnej agendy sa však neskončili. Obsadenia tejto pozície sa domáhal vrchný inšpektor Multz von Walda už v júni 1747 a za vhodného kandidáta označil istého Formaneka, ktorý pracoval ako advokát v bližšie neurčenom českom banskom meste. Podľa Multza ovládal latinský, nemecký a slovenský jazyk, bol znalý bansko-súdnych záležitostí, pričom by mu stačil ročný plat 400 zl. Nový pokladník Adam Anton Wessely nemohol plniť úlohy spojené s protokolovaním na inšpektorskom úrade, pretože mu nezvyšoval čas popri riadení pokladne a navyiac dostatočne neovládal nemecký jazyk – tamže, spis z 24. 10. 1747, príloha z 21. 6. 1747. Problémy s protokolovaním na inšpektorskom úrade tak pretrvávali naďalej, až v roku 1750 sa spomína vo funkcii protokolistu Alexander von Uhlein.

baní v Idriji Mateja Lanského do Smolníka, kde mal pôsobiť ako správca stupových závodov. V tejto funkcii už predtým pôsobil v Banskej Štiavnici.⁶⁶ Príchod odborníkov na úpravníctvo súvisel s výstavbou nových stúp na Spiši.

Poslucháčmi baníckej školy malo byť najmä šesť platených praktikantov. Okrem spomínaných – K. F. Edera, E. Reza a A. A. Sartoriho – to bol Maximilián Ruprecht, M. Schwarz a J. G. Nicolaschy. Ako sme naznačovali, Rez a Sartori boli pôvodne praktikantmi Hlavného mincovného úradu vo Viedni. Najmenej vieme o Ederovi, ktorý sa vo februári 1749 stal hutným praktikantom. Neskôr pravdepodobne v spišskom mediarskom podniku nepôsobil. E. Rez sa už v roku 1749 stal vrchným bankovým správcom a prísediacim inšpektorského úradu. Sartori azda podobne ako Eder našiel uplatnenie v inom banskom podniku. M. Ruprecht (29. 9. 1719 Smolník – 22. 6. 1786 Smolník) pochádzal zo známeho rodu bankových úradníkov, ktorého členovia pôvodne pracovali v mediarskom podniku v Banskej Bystrici a po roku 1711 v Smolníku. V čase založenia tunašej baníckej školy mal za sebou už dlhšie pôsobenie v pozícii praktikanta, preto bol v roku 1747 na návrh B. L. Hechengartnera z 21. júna 1747 povýšený do funkcie zásobovacieho pisára a archivára. V päťdesiatych rokoch 18. storočia sa stal vrchným lesným správcom inšpektorského úradu a v tejto funkcii pôsobil dlhodobo. J. G. Nicolaschy (1717 Smolník – 29. 3. 1770 Smolník) taktiež pochádzal zo starého úradníckeho rodu a v roku 1747 už mal istú prax, preto aj jeho navrhli Hechengartner a vrchní úradníci podniku na postup do funkcie adjunkta komorského skúšača, čo sa i zrealizovalo. Vo februári 1749 sa stal smolníckym lesným správcom, ktorým bol prakticky až do smrti. M. Schwarz pochádzal z Krompách, ako praktikant vo februári 1749 postúpil do funkcie kontrolóra smolníckeho provizorátu. V päťdesiatych rokoch 18. storočia pracoval najprv v pozícii kontrolóra pokladne a neskôr dlhodobo ako pokladník inšpektorského úradu, resp. mediarskeho podniku.⁶⁷

Na uvoľnené praktikantské miesta navrhol B. L. Hechengartner prijať syna účtovníka Jána Rembsa alebo mladého Seleckého (syn hutného pisára, pravdepodobne išlo o Jozefa Seleckého). Obaja už mali isté školské vzdelanie, ovládali nemecký, latinský, maďarský a slovenský jazyk a počítanie. Úradníci viedenského Dvorského kolégia navrhli aj spomenutého K. Schelsa z Idrije, ktorý bol synom registrátora Dvorskej komory vo Viedni Jána Štefana Schelsa. Na druhé miesto mali byť teda prijatí dvaja praktikanti, mladý Rembs i Selecký, s tým, že každému by sa vyplácalo polovičné štipendium.⁶⁸

Každodenný život praktikantov – poslucháčov baníckej školy – nebol v Smolníku jednoduchý, pretože nízky plat im nestačil na pokrytie všetkých životných nákladov. V septembri 1747 žiadali E. Rez, K. F. von Eder, A. von Sartori a K. Schels o zvýšenie prídelu deputátneho dreva, pretože miestna klíma, ako aj ich tunajšie byty boli príliš studené a plat im nestačil na nákup ďalšieho dreva. Na základe odporúčania vrch-

⁶⁶ Tamže, r. Nr. 16, kar. 31, spisy zo 14. 7. 1747. Steinbergovi sa malo za cestu z Viedne do Smolníka vyplatiť 100 zl., Schelsovi 75 zl. a Lanskému na cestu z Idrije do Viedne 25 zl.

⁶⁷ Viac o tom LACKO, *Príspevok k archontológii*, s. 94 – 195; ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 16, kar. 31, spis zo 14. 7. 1747, príloha z 21. 6. 1747.

⁶⁸ Tamže.

ných úradníkov inšpektorského úradu im viedenské Dvorské kolégium povolilo vydať bezplatne 20 siah dreva.⁶⁹ Zároveň sa vyskytovali aj problémy s ubytovaním praktikantov či iných študentov, ktorí prichádzali do Smolníka na banícku školu. Problém s nedostatkom služobných bytov sa spomínal i v súvislosti s právnym vysporiadaním pozostalosti po nebohom kontroverznom účtovníkovi Jánovi Michalovi Hopfenovi, keď sa navrhovalo využiť niekdajší Hopfenov majer na byty pre erárnych banských úradníkov.

Vyučovanie na baníckej škole v roku 1747 prebiehalo v súlade s učebným plánom i pôvodnými zámermi. Praktikanti sa vzdelávali v matematických vedách, banskom meračstve a v iných disciplínach, zároveň každý týždeň absolvovali obhliadky banských pracovísk. Multz von Walda učil predovšetkým z vlastných rukopisných diel.⁷⁰ V tomto období dokončil rukopis *Zrkadlo banského sudcu*, ktorý sa týkal banského práva a praxe banských súdov, a dielo plánoval vydať tlačou. Z toho dôvodu nariadilo viedenské Dvorské kolégium hlavnému komorskému grófovi v Banskej Štiavnici, aby Multzov rukopis posúdil tamojší banský majster Jozef Schmid.⁷¹ Edičný zámer sa pravdepodobne i z dôvodu autorovej smrti nakoniec neuskutočnil.

V nadväznosti na štúdium sa 23. septembra 1747 uskutočnili skúšky, na ktorých boli praktikanti hodnotení. Absolventi museli zodpovedať trinásť otázok z aritmetiky, päť z geometrie a šesť z metalurgie, teda baníctva a hutníctva. Dobrovoľný – erárom neplatený praktikant Kristián Paecken (Pöcken) mladší, syn nebohého rožňavského lekára, skončil ako najlepší. Sám Multz mimoriadne ocenil jeho schopnosti a to, že i najzložitejšie otázky dokázal vyriešiť sám. Paeckenovo štúdium na smolníckej škole predstavuje dosiaľ celkom neznámy fakt v jeho biografii. Prvotné štúdium absolvoval už v Rožňave, kde pôsobil jeho otec ako stoličný lekár Gemerskej stolice. Po otcovej smrti (14. 8. 1747) bol praktikantom v súkromnom banskom podniku svojho strýka Mateja Karnera pri Dobšinej. O rok neskôr už študoval medicínu vo Wittenbergu, v Halle a Jene. Po štúdiách istý čas tiež pôsobil ako stoličný fyzikus Gemerskej stolice. V päťdesiatych rokoch 18. storočia odišiel do Ruska, kde sa stal jedným z najvýznamnejších lekárov – primárom vojenskej nemocnice v Petrohrade, tajomníkom Medicínskeho kolégia, najvyššej zdravotníckej inštitúcie v Rusku a autorom prvého ruského liekopisu.⁷²

⁶⁹ Tamže, r. Nr. 20, kar. 41, spis z 28. 9. 1747, príloha z 13. 9. 1747.

⁷⁰ „Nach meinen in all derley Scientificis verfasseten Opusculis.“ Pozri ÖStA, FHKa NHK, MBW, r. Nr. 21, kar. 42, spis z 9. 10. 1747.

⁷¹ Tamže, r. Nr. 16, kar. 31, spis z 31. 7. 1747.

⁷² Jeho otec Kristián Paecken starší pochádzal z Pruska, usadil sa v Rožňave a od roku 1721 zastával funkciu stoličného lekára Gemerskej stolice. V roku 1724 sprevádzal po spišsko-gemerskej banskej oblasti známeho nemeckého polyhistora Františka Ernesta Brückmanna. O Kristiánovi Paeckenovi mladšom viac BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. Kristián Paecken (1730 – 1779). In TIBENSKÝ, Ján et al. *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku I*. Bratislava : Obzor 1986, s. 183 – 186; AMBRUS, Tünde. Dr. Christian Paecken ml. a Ruský lékopis. In *Sborník přednášek z dějin farmacie České farmaceutické společnosti ČLS JEP 2009*, s. 20; TIBENSKÝ, Ján – URBANCOVÁ, Viera. *Slovensko očami Európy 900 – 1850*. Bratislava : Academic Electronic Press 2003, s. 157.

S priaznivým hodnotením na skúškach obstáli aj praktikanti E. Rez, K. F. Eder a K. Schels. A. Sartoriho pokladal za rozvážneho a skúseného v počítaní, avšak M. Schwarz, Selecký mladší i dobrovoľný praktikant Koch rozumeli učebnej látke už ťažšie a pomalší boli aj v jednotlivých matematických operáciach. Seleckého považoval Multz za nádejného úradníka. S najhorším prospechom skončil syn účtovníka mediarskeho podniku Rembs mladší, ktorý sa prejavil ako povrchný a lenivý, preto ho vrchný inšpektor rázne napomenul.

Záujem o štúdium na smolníckej baníckej škole prejavil aj mladý Alexander von Uhlein z Košíc, ktorý bol synom nebohého radcu Spišskej komory Dávida Uhleina. Na miesto plateného praktikanta ho odporúčal jeden z radcov Spišskej komory Ján von Ternyey. Mladého Uhleina sa zastával i Multz, pretože mu zrejme bol sympatický jeho záujem o baníctvo a navyše Uhlein nedisponoval žiadnymi financiami, aby mohol štúdium absolvovať ako dobrovoľný praktikant. Poukázal na ťažkosti, aké museli v Uhorsku znášať cudzinci, ak sa chceli užiť. Platené praktikantské miesta boli totiž na inšpektorskom úrade obsadené, preto mu Multz navrhoval vyplácať len malú podporu 13 zlatých mesačne. Úradníci viedenského Dvorského kolégia však uvedený návrh neakceptovali a odkázali, že adept musí zostať trezlivý.⁷³ Napokon A. von Uhlein predsa len prišiel do Smolníka, stal sa tu protokolistom, čím sa podarilo vyriešiť aj problém s týmto miestom a nárastom písomnej agendy, a v decembri 1748 sa tu i oženil.⁷⁴

Ako vyplýva z načrtnutého, na baníckej škole v Smolníku študovali okrem štátom platených praktikantov aj dobrovoľní expektanti, ale nevedla sa o nich evidencia, preto o niektorých nemáme žiadne poznatky.

V súvislosti s ustanovením administrátora v Smolníku 1. marca 1748 došlo i k zmenám na baníckej škole. I keď horlivosť Multza von Walda, ktorý tu prednášal zo svojich diel, bola schvaľovaná, praktikanti sa mali orientovať viac na prax. Preto sa teóriu nemali učiť v škole viac ako dva dni v týždni a každý deň len jednu hodinu alebo nanajvýš jeden a pol hodiny. Každý praktikant mal pobudnúť denne v prevádzke vybranej podľa jeho nadania. Praktikanti tak mali podstúpiť skutočnú prax a u jednotlivých úradníkov pôsobiť rovnaký čas, aby nadobudli riadne skúsenosti. Pri každom z nich sa im predpisala prax aspoň jeden deň týždenne.⁷⁵ Uvedené fakty naznačujú, že tak ako samotný vznik, tak i existencia školy a výučba na nej záviseli výhradne od praktických potrieb štátnej banskej správy, pričom nebolo absolútne zámerom spraviť z tohto typu výchovy praktikantov vyššiu odbornú školu orientovanú na štúdium teórie montánných vied. K tomu naozaj došlo až po roku 1762 založením Banskej akadémie v Banskej Štiavnici.

Po smrti vrchného inšpektora Multza von Walda pokračovala činnosť baníckej školy ďalej, čo dokazuje jej presťahovanie z inšpektorského domu do budovy podnikovej správy (*Cammerhaus*). Pôvodne sa učilo na škole práve v inšpektorskom dome, kde býval vrchný inšpektor so svojou rodinou a v auguste 1748 už nový inšpektor Krištof Gottlieb Czebrowsky von Eckersberg, ktorý obýval štyri izby na hornom podlaží. V bu-

⁷³ ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 21, kar. 42, spis z 9. 10. 1747.

⁷⁴ LACKO, *Príspevok k archontológii*, s. 178.

⁷⁵ *Chronologisch-systematische Sammlung*, č. 600, s. 467.

dove podnikovej správy – tzv. komorskom dome – na dolnom podlaží obýval dve izby provizor, ktorý sa mal podľa nariadenia viedenského Dvorského kolégia z 1. septembra 1748 presťahovať do inšpektorského domu. Práve tu boli na dolnom podlaží dve veľké izby s komorou, v ktorých sídlila banícka škola. Z inšpektorského domu mali školu presťahovať do budovy podnikovej správy, kde sa pre ňu mali nájsť dostatočne veľké priestory.⁷⁶ Zároveň sa tak splnilo pranie administrátora Jozefa Fischera, ktorý si želal mať školu pod väčším dohľadom. V nasledujúcich rokoch sa o smolníckej baníckej škole vyskytujú zmienky len sporadicky. Či výučba na škole pokračovala i po personálnych a správnych zmenách v rokoch 1749 – 1750, bude musieť objasniť ďalší výskum.⁷⁷ Špecifikum bádania o smolníckej škole predstavuje skutočnosť, že inštitucionálne nešlo o samostatnú ustanovizeň, ale bola bezprostrednou súčasťou inšpektorského úradu, teda správy spišského mediarskeho podniku. Tomu zodpovedá i pramenná základňa, ktorú netvorí samostatná registratúra školy, ale len rôzne príležitostné správy.

V predloženej štúdii sa nám podarilo objasniť problematiku materiálneho a personálneho zabezpečenia baníckej školy v Smolníku, osudy poslucháčov a vyučujúcich bankských úradníkov v prvej fáze jej existencie. Konštituovanie prvých montánných škôl v uhorských bankských revíroch v 30. a 40. rokoch 18. storočia súviselo vo významnej miere s rastúcou potrebou odborne kvalifikovaného personálu v čase stupňujúceho sa hospodárskeho významu banskej a hutnej výroby pre štát a štátne financie ranonovovekej habsburskej monarchie. Tradičné zaúčanie sa mladých adeptov len na základe empirie priamo v prevádzke sa ukazovalo v prvej polovici 18. storočia už ako neefektívne a nepostačujúce, preto bolo treba postaviť výchovu bankského úradníctva na teoretické základy. Z uvedeného dôvodu vznikol v prostredí kamealistickej banskej správy v predmetnom období špecifický typ odbornej praktickej školy, ktorá mala praktikantom ponúknuť okrem praktických skúseností z výroby i elementárne teoretické základy montánných vied. Tento zásadný rozdiel vo výchove personálu predstavoval nový kvalitatívny posun, ktorý sprevádzali aj ďalšie zmeny vo vývine expertnej kultúry, poznávania a riadenia. Proces ďalšej špecializácie a akcelerujúcej modernizácie však pokračoval. Konkrétne v druhej polovici 18. storočia zakladaním už vyššieho typu odborných škôl – bankských akademií.

Výskum načrtnutých zložitých procesov aj v podmienkach uhorského baníctva istotne prinesie ešte ďalšie nové vysvetlenia tohto fenoménu. Podmienkou je fakt, aby bádateľ vstupujúci na predmetné pole výskumu bol dôkladne pripravený a zbavený tendenčných ideologicky podmienených dogiem či lokálpatriotizmu v snahe dokázať prioritu niektorej zo škôl. Zvlášť spomenutým nemiestnym úsilím o dokázanie prvenstva svojej lokality v dejinách bankského školstva a neustálym posúvaním datovania

⁷⁶ ÖStA, FHKA NHK, MBW, r. Nr. 32, kar. 69, spis z 1. 9. 1748.

⁷⁷ V literatúre sa objavujú údaje, že v 50. rokoch 18. storočia na baníckej škole v Smolníku študoval Krištof Traugott Delius a v roku 1755 tu na praktikantských skúškach získal jednu zlatú a dve strieborné medaily, čo bude musieť preveriť ďalší výskum v archívnych fondoch Dvorskej komory vo Viedni. SOPKO, Anton. Krištof Traugott Delius (1728 – 1779). In TIBENSKÝ, Ján et al. *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 1*. Bratislava : Obzor 1986, s. 281.

jednotlivých škôl hlbšie do minulosti sa dosiaľ už diskvalifikovali mnohí autori.⁷⁸ Zmyslom, resp. cieľom výskumu tém z montánnej histórie je komplexné historické poznanie banských oblastí na území dnešného Slovenska, z ktorých práve v období ranonovovekej konjunktúry vychádzali kľúčové modernizačné impulzy a v ktorých sa kumuloval pozoruhodný hospodársky, sociálny a kultúrny kapitál.

DIE BERGSCHULE IN SCHMÖLLNITZ (SMOLNÍK) IM LICHT DER NEUEN ERKENNTNISSE

Miroslav Lacko

Die vorliegende Studie stellt einen Beitrag zu den Anfängen des Montanschulwesens in der Habsburgermonarchie in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts dar. Der Autor erklärt sowohl die Zusammenhänge der Gründung der Bergschule in Schmöllnitz, die Ideengeneese, die Materialversorgung und Personalangelegenheiten, als auch die Schicksale der Studenten und Schullehrer – Montanbeamten in der ersten Phase ihrer Existenz. Die Entstehung der ersten Bergschulen in den ungarischen Bergbaurevieren in den 1730er und 1740er Jahren stand bedeutungsvoll in Verbindung mit dem wachsenden Bedarf des fachmännisch qualifizierten Beamtentums in der Zeit der ansteigenden Wirtschaftsbedeutung des Berg- und Hüttenwesens für den Staat und die Staatsfinanzen der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. Das traditionelle Anlernen der jungen Adepten nur auf Grund der Empirie direkt im Betrieb, erwies sich in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts schon als ineffektiv und insuffizient, infolgedessen sollte man die Erziehung der Montanbeamten auf eine theoretische Basis gestellt werden. Deshalb entstand der spezifische Typ der beruflichen praktischen Schule, die den Praktikanten außer den praktischen Erfahrungen aus der Metallherzeugung auch die theoretischen Grundlagen der Montanwissenschaften anbot.

Die Schmöllnitzer Bergschule wurde im Jahr 1747 gegründet und ihre Errichtung im Rahmen des hiesigen Oberinspektor-Amtes bildete einen Bestandteil der Maßnahmen zur Unterstützung des Kupferbergbaus im Zips-Gemerer Montangebiet. Der Verfasser erwähnter Maßnahmen, Georg Ernest Multz von Walda, wirkte in Schmöllnitz als Oberinspektor und Verwalter des staatlichen Kupferunternehmens und an der Schule lehrte er aus seinen eigenen Werken – den montanwissenschaftlichen Handschriften. Nach dem Tod des Oberinspektors Multz von Walda, am 25. Mai 1748 setzte man im Unterricht fort. Die Schicksale der Bergschule nach der Umbildung des Oberinspektor-Amtes im Jahr 1750 müssen noch durch weitere Geschichtsforschung erhellt werden.

⁷⁸ Niektorých z nich sme spomenuli aj v tejto štúdii. V duchu absolútne plytkej fabulácie sa nesie napríklad text Rafaela Szabóa v kontroverznej „monografii“ Smolníka, v ktorom vznik Banskej akadémie v Banskej Štiavnici zasadil do Smolníka. Pozri SZABÓ, Rafael. Mesto Smolník, vzájomné vzťahy medzi využívaním ložiska, osídlením a kultúrou. In BARTALSKÝ, Ján et al. *Smolník – mesto medenorudných baní. Geológia ložiska polymetalických rúd, ich využívanie a vplyv na mesto a okolie*. Bratislava : Geocomplex 1993, s. 287.

Der Autor weist in der vorliegenden Studie ebenfalls auf mehrere Desinterpretationen dieses Themas, hin, die aus ideologischen Gründen entstanden.

Mgr. Miroslav Lacko, Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

REPREZENTÁCIE „NOVÉHO SVETA“ V SLOVENSKEJ TLAČI V ROKU 1913 AKO DIMENZIA TRANSNACIONÁLNEJ HISTÓRIE¹

Igor Harušťák

HARUŠŤÁK, Igor. Representations of the “New World” in the Slovak Press in the year 1913 as a Dimension of Transnational History. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 203 – 239. This paper deals with the migration and the so-called America-discourse represented in the Slovak press in the year 1913. This discourse was the result of the interest of Slovak nationalist elites (the elites were also the producers of discourses/representations) in the phenomenon of Slovak emigration from the Kingdom of Hungary to the United States, and also the result of interest in specific cultural values and the political system of the United States. The main objective of this research is to identify and describe the dominant (and often stereotypical) representations of the “New World”. The main objective is to define what the term “New World” meant in Slovak society in this period; or rather, to define what possible terms (concepts) existed in the minds of the authors who wrote about this phenomenon. The paper also deals with the origin of information that created knowledge about the “New World” phenomenon, i.e. it examines the functioning of transnational migration and information networks more closely.

Representation. Emigration. Slovak press. Upper Hungary. United States of America.

Hlavným zámerom autora je predstaviť čiastkové výsledky prieskumu obrazu „Nového sveta“², založené na výskume hornouhorskej³ slovenskej tlače⁴ (*Národné noviny*,

¹ Text je súčasťou pripravovanej dizertačnej práce *Reprezentácie Nového sveta v slovenskej tlači (1880 – 1925) ako dimenzia transnacionálnej histórie*, ktorá bude obhájená na Historickom ústave SAV v Bratislave a GWZO an der Universität Leipzig v Nemecku.

² Termínom „Nový svet“ sa v dobovej tlači označoval americký kontinent, prevažne Spojené štáty americké. Frekvencia používania tohto označenia vzrástla zhruba od 80. rokov 19. storočia, v čase masovej emigrácie (nielen) z Uhorska do USA. Pojem „Nový svet“ mal však širšie konotácie a nevzťahoval sa len na USA, ale aj na iné krajiny amerického kontinentu alebo amerického kontinentu ako celku. V článkoch analyzovaných periodík fungoval „Nový svet“ ako metafora, ktorej významy sa pokúšam dekonštruovať.

³ Horné Uhorsko/Horníaky bol región na severe Uhorska obývaný prevažne po slovensky hovoriacim obyvateľstvom. Priestor Horného Uhorska nie je presne definovaný a bol do istej miery zhodný s hranicami dnešného Slovenska. Ak hovorím o hornouhorskej tlači, mám na mysli predovšetkým jej čitateľský rádius, nie miesto vydávania. *Slovenské noviny*, *Prúdy* a *Slovenský týždenník* totiž vychádzali v Budapešti.

⁴ V celom texte používam termín „slovenská tlač“ (rozumej po slovensky písaná tlač) a zahŕňam do nej aj provládné (uhrofilské) periodikum *Slovenské noviny*, proti ktorému sa slovenské naciona-

Slovenské ľudové noviny, *Robotnícke noviny*, *Slovenský týždenník*, *Prúdy* a *Slovenské noviny*⁵), vychádzajúcej v uhorskej časti dualistickej rakúsko-uhorskej monarchie v roku 1913. Rok 1913 bol vybraný na základe fyzickej dostupnosti periodík, ako aj pre možnosti komparácie, ktorú poskytuje pomerne jasne ideovo vyhranená diferenciácia slovenskej politiky a jej tlačových orgánov (založenie Slovenskej ľudovej strany v júli 1913 znamenalo ukončenie politickej diferenciácie v slovenskom politickom tábore pred prvou svetovou vojnou). Pri analýze tlače z vojnových rokov 1914 – 1918 by bolo treba vziať do úvahy zmenené podmienky vydávania slovenskej tlače (čomu som sa chcel vyhnúť), ktoré ovplyvňovala zvýšená cenzúra a kontrola tlače, resp. embargo na dovoz a publikovanie niektorých informácií zo zahraničia.⁶

Teoretické východiská a ciele práce

Cieľom predkladaného textu je predstaviť poznanie slovenských kultúrnych a politických elít⁷ o fenoméne „Nového sveta“ alebo inak povedané, poznanie o krajinách amerického kontinentu (v tejto práci sa sústredím, tak ako aj analyzovaná tlač, prevažne na Spojené štáty americké)⁸, generované v slovensky písanej tlači v roku 1913 v kontexte zložitej politickej a národnostnej situácie v multietnickom Uhorsku.⁹ Na

listické elity stavali ako k tlači „maďarskej“, „maďarónskej“ a „uhrofilskej“, resp. neslovenskej. „Slovenská tlač“ označuje jednoducho celú analyzovanú tlač písanú v slovenskom jazyku. Termín „slovensko-americká tlač“ označuje po slovensky písanú nacionalistickú tlač vydávanú slovenskými kultúrnymi elitami v USA.

⁵ V *Slovenských novinách* z roku 1913 (ročník 1913 je uložený v Univerzitnej knižnici v Bratislave) chýbajú čísla 71, 72, 74, 76, 77, 115, 133, 158, 229, 269.

⁶ Svetová vojna mala výrazný vplyv na tlačovo-právne vzťahy v Uhorsku. Na jednej strane bolo vydávanie tlače podriadené vojenským cieľom Uhorska a ovplyvnené cenzúrou (napríklad *Slovenský týždenník* nesmel uverejňovať politické spravodajstvo, pozri RUTTKAY, Fraňo. *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1918*. Bratislava : Veda 1999, s. 217), na druhej strane boli niektoré periodiká (rozumej nemaďarské) vystavené svojvoľnému zaobchádzaniu zo strany uhorských úradov. Mnohí slovenskí politici a žurnalisti museli narukovať na front, niektoré periodiká znížili náklad alebo boli zakázané (*Slovenský denník* bol nariadením uhorského ministra vnútra Jánoša Sándora zrušený 18. augusta 1914, pozri CHMELÁR, Eduard. *Uhorská tlačová politika: So zreteľom na slovenské novinárstvo*. Nitra : UFK 1998, s. 128).

⁷ Redaktori a majitelia spomenutých slovenských periodík boli zároveň predstaviteľmi slovenského nacionalistického hnutia.

⁸ Analýzu článkov venujúci sa Kanade ako cieľovej stanici slovenských imigrantov som z dôvodu obmedzeného rozsahu tejto štúdie vynechal.

⁹ K termínom ako „národ“ alebo „etnikum“ pristupujem v tejto práci ako k sociálnym kategóriám, resp. ako k sociálnemu a politickému konštraktu v zmysle *imagined communities* (Pozri ANDERSON, Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York : Verso 1991; VÖRÖS, László. *Analytická historiografia versus národné dejiny: „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa : Pisa university press 2010, s. 92 – 98), a preto ho v tomto texte uvádzam v úvodzovkách. Termíny Slováč/Slováci používam na pomenovanie hornouhorskeho obyvateľstva, hovoriaceho jedným zo slovenských nárečí, ktorí sa sami označili (alebo boli druhými) za príslušníkov „slovenského národa“, resp. „slovenskej národnosti“.

základe analýzy diskurzov o „Novom svete“ chcem definovať dominantné reprezentácie¹⁰ (obrazy)¹¹, ktoré sa objavovali v skúmanej tlači. Kladiem si otázku, čo si slovenská spoločnosť, resp. jej časť pod termínom „Nový svet“ predstavovala. Pregnantnejšie vyjadrené – cieľom práce je opísať, aké koncepty o „Novom svete“ mohli existovať v „hlavách autorov“¹², ktorí o ňom písali. Zároveň si uvedomujem, že určenie dominantných reprezentácií je do istej miery mojím vlastným konštruktom. Ak parafrázujem Quentina Skinnera, tvrdím, že cieľom práce nie je určiť, čo istý autor zamýšľal povedať (teda stanoviť pôvodný význam), ale zistiť, aký možný význam mohla mať

¹⁰ Slovo „reprezentácia“ (angl. *representation*), používané v tomto texte, vychádza prevažne zo sociologickej, antropologickej a psychologickej literatúry, inšpirovanej konceptom reprezentácie Émile Durkheima (kolektívne) a Serge Moscoviciho (sociálne reprezentácie). Pre zámyery tejto práce používam definíciu reprezentácie ako semiotického alebo diskurzívneho systému, ktorý utvára obraz o určitej časti reality a je vyjadrený v diskurzoch. Ak hovorím o reprezentáciách „Nového sveta“, mám na mysli spôsoby, ako analyzované periodiká interpretovali tento fenomén (migračné, kultúrne a politické reálie USA), aké postoje a presvedčenia voči nemu zaujímali. Tieto predstavy či presvedčenia sa líšili podľa toho, k akému ideovému a politickému prúdu konkrétna tlač patrila (reprezentácie nie sú fixné a trvalé, ich obsah závisí od konkrétneho sociálneho, kultúrneho a politického kontextu). Reprezentácie objektívne nereflektujú skutočnosť, ale de facto sa podieľajú na konštruovaní (postulovaní) „reality“ reprezentovaného objektu. Pozri CHARTIER, Roger. *Na okraji útesu*. Červený Kostelec : Pavel Mervart 2010; FINDOR, Andrej. Historické reprezentácie: teória a príklad nacionalizácie „kultúrnej nadradenosti“. In *Filozofia*, 63, 2008, 5, s. 407 – 409; PLICHTOVÁ, Jana. Sociálne reprezentácie: teória, výskum, výzva. In *Československá psychologie*, 42, 1998, 6, s. 503 – 520; VÖRÖS, *Analytická historiografia*, s. 98 – 116; VÖRÖS, László. Premeny obrazu Slovákov v maďarskej hornouhorskej regionálnej tlači v období rokov 1914 – 1918. In *Historický časopis*, 54, 2006, 3, s. 420 – 421; MOSCOVICI, Serge. *Social Representations. Explorations in Social Psychology*. Ed. Gerard Duveen. New York : New York University Press 2001.

¹¹ Pojem „obraz“ (angl. *image*) pochádza z diela Waltera Lippmanna „*Public Opinion*“ a z diela Kennetha E. Bouldinga „*The Image*“, v ktorých sa títo autori pokúšajú o zadefinovanie obrazu a stereotypu. Obraz znamená predstavu alebo dojem niekoho a niečoho, ktorý je vytváraný na verejnosti, je stále produkovaný a ovplyvniteľný (*pictures in our heads/knowledge*). Koncepty obrazu a reprezentácie považujem za obdobné, zásadný rozdiel vidím v rozdielnych vedeckých tradíciách, ktoré oba koncepty vyvinuli a uviedli do vedeckých a spoločenských diskurzov. Pozri BOULDING, Kenneth E. *The Image. Knowledge in Life and Society*. Ann Arbor : University of Michigan Press 1961; LIPPMANN, Walter. *Public Opinion*. New York : Harcourt, Brace and Co. 1922; WILKE, Jürgen. Imagebildung durch Massenmedien. In WILKE, Jürgen. *Massenmedien und Journalismus in Geschichte und Gegenwart*. Bremen : Ed Lumière 2009; Česká literatúra sa v 90. rokoch minulého storočia zamerala na výskum „obrazu druhého“ – KLUSÁKOVÁ, Luda (ed.). *Obraz druhého v historickej perspektíve I*. Praha : Karolinum 1997. Pojem „obraz“ je nadradený pojmu „stereotyp“, pretože môže byť zložený z viacerých stereotypov. Pozri KREKOVIČOVÁ, Eva. *Mentálne obrazy, stereotypy a mýty vo folklóre a v politike*. Bratislava : Ústav etnológie SAV 2005, s. 11. „Stereotyp“ označuje opakujúci a zjednodušený obraz, vyjadrený v textovej alebo obrazovej podobe, ktorý prijíma určitá časť spoločnosti a funguje ako vyvolávacie heslo, na ktoré konkrétna spoločnosť (alebo jej časť) spontánne reaguje (nemusí mať vlastnú skúsenosť). Pozri KLUSÁKOVÁ, Stereotyp nebo obraz druhého? In *Obraz druhého*, s. 7 – 8; LIPMANN, *Public Opinion*, s. 1. Dostupné na internete: <http://www.gutenberg.org/ebooks/6456>, [15.7. 2013].

¹² Metóda môjho výskumu predpokladá uvažovanie a narábanie s tzv. kolektívnym autorstvom, keďže vo väčšine prípadov nie je možné zistiť totožnosť konkrétnych autorov. Hovoríme o tzv. objektivistickom prístupe pri analýze diskurzu.

autorova výpoveď v kontexte, v ktorom bola vyslovená.¹³ Autori analyzovaných článkov nemohli v diskurzoch objektívne zobrazit' realitu, čitateľom poskytli len *reprezentácie* tejto reality a ich vlastné hľadisko.

Štúdia ďalej hľadá odpovede na tieto otázky: Aké typy reprezentácií „Nového sveta“ sa v tlači objavovali? Mali analyzované periodiká záujem publikovať informácie týkajúce sa vyst'ahovalectva do Spojených štátov? Prečo selektovali určitý typ reprezentácií? Zaujímali pre- alebo protiemigračné postoje? Aký mali vzťah k Spojeným štátom (ďalej aj ako „USA“) a k ich domácej a zahraničnej politike? Aký postoj tieto periodiká zaujímali k americkej kultúre a spoločnosti? Aké informačné zdroje slovenská tlač používala, resp. ktoré informačné zdroje boli dostupné?

Analytická časť štúdie je podľa typu reprezentácií rozdelená na tri podkapitoly. Prvá sa zameriava na vyst'ahovalectvo a imigračnú politiku Spojených štátov. Druhá pojednáva o reprezentáciách domácej a zahraničnej politiky, reprezentáciách politických osobností a legislatívy a témou tretej sú reprezentácie vybraných aspektov americkej kultúry. Na základe uvedených troch podkapitol sa pokúsim určiť typy zjednocujúcich vysvetlení, pomocou ktorých bol „Nový svet“ reprezentovaný.¹⁴ V závere štúdie konfrontujem konkrétne reprezentácie z roku 1913 so závermi prác Volkera Depkata a Haliny Parafianowiczovej. Práve jej text poukazuje na prevládajúci pozitívny obraz USA (*American dream*), produkovaný v priestore stredovýchodnej Európy.¹⁵

Opísanie a vytypovanie dominantných obrazov/reprezentácií je len prvou, hoci podstatnou časťou výskumu. Niektorí autori¹⁶ považujú za relevantné skúmať nielen výskyt a typológiu obrazov, ale aj ich vznik a pôsobenie na určitú spoločenskú skupinu alebo celú spoločnosť. Preto sa ďalšia otázka tejto práce týka spôsobu, kto a ako poznanie o „Novom svete“ do analyzovanej tlače sprostredkoval. To znamená, určiť pôvod informácií a dôvody ich publikovania v jednotlivých periodikách. Samo hľadanie zdrojov informácií predpokladá opísanie vzniku a fungovania recipročného informačného systému, pod ktorým rozumiem agendu získavania informácií z inojazyčnej (maďarskej, rakúskej/nemeckej, ruskej a americkej) tlače, z tlačových agentúr (MTI v Budapešti, Reuters a i.) a v neposlednom rade priamo od komunity Slovákov v USA, ktorá s redaktormi slovenských periodík¹⁷ udržiavala písomnú a vo výnimoč-

¹³ FINDOR, Andrej. Ako fungujú „národné dejiny“: reprezentovanie „kultúrnej nadržanosti“ a vytváranie etnických hraníc v slovenských učebniciach dejepisu (1918 – 1938). In DRÁL, Peter – Findor, Andrej (eds.). *Ako skúmať národ. Deväť štúdií o etnicite a nacionalizme*. Brno : Tribun EU 2009, s. 113.

¹⁴ Pri stanovení a určení dominantných reprezentácií vychádzam z kľúčového diela DEPKAT, Volker. *Amerikabilier in politischen Diskursen: deutsche Zeitschriften – 1789 bis 1830*. Stuttgart : Klett-Cotta 1998.

¹⁵ PARAFIANOWICZ, Halina. American Exceptionalism: The American Dream and the Americanization of East-Central Europe. In JALAGIN, Seia – TAVERA, Susanna – DILLEY, Andrew. *World and Global History. Research and teaching*. Pisa : Pisa University Press 2011, s. 107 – 122.

¹⁶ BOULDING, *The Image*; KUBIŠ, Karel. Obraz Polska na stránkách *The Times* v letech 1944–1948. Pokus o rekonstrukci veřejného mínění. Část I. In KLUSÁKOVÁ, *Obraz druhého*, WILKE, *Imagebildung*.

¹⁷ S redaktormi americko-slovenskej tlače a kultúrnymi pracovníkmi z USA ich spájal predovšetkým slovenský nacionalistický program, na ktorého základe sa obe skupiny usilovali o kultúrnu a ja-

ných prípadoch aj osobné kontakty (tzv. transnacionálne siete). Mojmím zámerom nie je detailne opísať fungovanie pracovnej agendy slovenského žurnalizmu, ale pokúsim sa o všeobecnejšiu charakteristiku inštitucionálneho a spoločensko-politického rámca slovenskej (a aj „uhrofskej“) žurnalistiky, v kontexte ktorého sa skúmané reprezentácie produkovali.¹⁸ To mi umožní lepšie zodpovedať otázku, ako a za akým účelom daný obraz vznikol a ako sa menili jeho obsahy po kvalitatívnej a kvantitatívnej stránke v konkrétnom periodiku, resp. v konkrétnom ideovo-politickom prostredí. V závere práce nastoľujem (skôr teoretický) problém vplyvu diskurzov na recipientov tlače, a to konkrétne na rozhodnutie vysťahovať sa do Ameriky.

Na účely tejto práce považujem za potrebné bližšie definovať pojem „transnacionálny“¹⁹, ktorý predstavuje východisko na porozumenie transnacionálnej perspektívy tejto práce. Koncept transnacionalizmu/-ity je ovplyvnený modernými postupmi humanitných a spoločenských vied, ktoré do stredu svojho záujmu už nekladú národný štát, resp. „národ“ ako referenčný bod, slúžiaci ako východisko pri písaní dejín, ale sústredujú sa na cirkuláciu osôb, tovaru a ideí v rámci geograficky separátnych spoločností (medzi národnými štátmi, resp. kultúrami alebo spoločnosťami).²⁰ Štúdia ukazuje práve tie momenty transnacionality, ktoré produkovali obraz (poznatie) „Nového sveta“ v slovensky písanej tlači, teda boli výsledkom fyzických a mentálnych prekračovani hraníc medzi Uhorskom²¹ a európskymi štátmi a medzi Uhorskom a americkým kontinentom.

zykovú (v rokoch prvej svetovej vojny aj o politickú) nezávislosť slovenských žúp v rámci multietnického Uhorska.

¹⁸ Pri písaní tejto časti práce používam prístup ovplyvnený komunikačnými štúdiami, konkrétne prístup a definície týchto publikácií: BRAKE, Laurel – BELL, Bill – FINKELSTEIN, David (eds). *Nineteenth-Century Media and the Construction of Identities*. New York : Palgrave Publishers 2000; BRAKE, Laurel – DEMOOR, Marysa (eds.). *Dictionary of Nineteenth-Century Journalism. A handbook*. Bonn : Media and Communication Department of Friedrich-Ebert-Stiftung 1986; MENCL, Alexander. *Zdroje žurnalistických informáci: studijní texty pro distanční studium*. Olomouc : Univerzita Palackého, Středisko distančního vzdělávání 2002; WILKE, *Imagebildung*.

¹⁹ Niektorí autori rozlišujú pojmy transnacionalita a transnacionalizmus. Prvý pojem odkazuje na (fyzický) rozvoj sociálnych a inštitucionálnych „cross-border“ sietí, kým pojem transnacionalita zahŕňa „sémantickú konštrukciu všeobecných reprezentácií medzi väčšími skupinami v štáte a medzi neštátnymi aktérmi za hranicami národného štátu.“ ALBERT, Mathias – BLUHM, Gesa – HELMIG, Jan – LEUTZSCH, Andreas – WALTER, Jochen (eds.). *Transnational Political Spaces. Agents – Structures – Encounters*. Frankfurtam Main – New York : Campus 2009, s. 8; K problému transnacionálnych prístupov pozri aj HADLER, Frank – MIDDELL, Matthias. Cesta k transnacionálnym dejinám stredovýchodnej Európy: aktuálne diskusie a lipské kroky. In IVANIČKOVÁ, Edita a kol. *Kapitoly z histórie stredoeurópskeho priestoru v 19. a 20. storočí*. Bratislava : Historický ústav SAV 2011, s. 98 – 115; MESENHÖLLER, Mathias. Migration als Transnationale Geschichte. Ostmitteleuropa um den Ersten Weltkrieg. In *Comparativ*, 20, 2010, Heft 1/2, s. 144 – 163; MIDDELL, Matthias. On the road to a transnational history of Europe. In *The Plurality of Europe. Identities and Spaces*. Leipzig : Leipziger Universitätsverlag 2010.

²⁰ ALBERT, *Transnational Political Spaces*, s. 11.

²¹ V tejto štúdií hovoríme nielen o prekračovaní hraníc Uhorska, ale aj o prekračovaní hraníc priestoru Horného Uhorska, ktorého obyvateľstvo sa vymedzovalo ako „slovenský národ“. Transnacionálne dejiny neštudujú len obdobia už existujúcich „národov“ (národných štátov), ale aj takých spoločenských, ktoré sa ako „národy“ ešte len konštituuju (resp. vymedzuju) aj napriek neexisten-

Slovenská historiografia sa problémom reprezentácie „Nového sveta“ zaoberala len vo veľmi obmedzenej miere. Historik František Bielik publikoval v 70. a 80. rokoch niekoľko štúdií, v ktorých sa zaoberal reprezentáciami emigrácie slovenského obyvateľstva do zámoria a kultúrnymi aktivitami slovenskej komunity v USA, generovanými v slovenskej tlači.²² Výskum F. Bielika mal svoje limity, na ktoré chceme upozorniť a vyhnúť sa im. Bielik uplatňoval explicitne nacionálny diskurz a jeho práce sa vyznačovali nedostatočným tematickým záberom koncepcie obrazu, v ktorom dominovala nacionálna a ekonomicko-sociálna tematika. Hlavnou tematikou jeho práce bolo sledovanie pozitívnych alebo negatívnych vplyvov hornouhorskej emigrácie na slovenskú spoločnosť, sociálnych zápasov hornouhorských emigrantov a kultúrnych i spoločenských aktivít Slovákov v Amerike. Opis a interpretácia amerických spoločenských a politických reálií na základe štúdia slovenskej tlače v jeho výskume absentuje.²³

Slovenská tlač v roku 1913 v kontexte nacionalistických bojov v priestore Horného Uhorska

Slovenská tlač, reprezentujúca záujmy slovenskej kultúrno-politickej elity v Hornom Uhorsku, nebola v podstate až do 20. storočia rozmanitá ani v počte titulov, ani v nákladoch.²⁴ Tituly, analyzované v tejto práci, predstavujú päť ideovo-politických prúdov v slovenskom politickom tábore. Provládnú (nacionalistickú) politiku uhorských/maďarských politických a kultúrnych elit zastupuje iba jedno periodikum.

Slovenské noviny a časopisy determinovala aj zákonná úprava tlačových pome-

cii vlastného národného štátu. Pozri HADLER – MIDDELL, *Cesta k transnacionálnym dejinám*, s. 101.

²² Pozri BIELIK, František. Problematika slovenského vystaňovalectva na stránkach slovenskej súdovej tlače. In *Slováci v zahraničí*, 7, 1981, s. 117 – 150; BIELIK, František. Slovenské vystaňovalectvo v rokoch 1880 – 1914 a pramene jeho poznávania. In *Slováci v zahraničí*, 15, 1989, s. 77 – 89.

²³ Podobnou tematikou sa zaoberali aj autori v zahraničí (stručný prehľad): BERCLAY, David E. – GLASER – SCHMIDT, Elisabeth (eds.). *Transatlantic Images and Perceptions. Germany and America since 1776*. Cambridge : Cambridge University Press 1997; DEPKAT, Amerikabiler in politischen Diskurzen; DURZAK, Manfred. *Das Amerika-Bild in der deutschen Gegenwartsliteratur. Historische Voraussetzungen und aktuelle Beispiele*. Stuttgart : Kohlhammer 1979; KLEMENČIČ, Matjaž. Slovene Images of the United States from the 1830s to the 1930s. In HARRIS, Mary, N. *Sights and Insights. Interactive Images of Europe and the Wider World*, Pisa : Pisa University Press 2007, s. 143 – 164; KRÄTZER, Anita. *Studien zum Amerikabild in den neueren deutschen Literatur. Max Frisch-Uwe Johnson-Hans Magnus Enzensberger und das „Kursbuch“*. Bern – Frankfurt am Main : Peter Lang 1982; PARAFIANOWICZ, American Exceptionalism; RITTER, Alexander (Hrsg.). *Amerika im europäischen Roman um 1850. Varianten transatlantischer Erfahrung*. Wien : Praesens Verlag 2011.

²⁴ V porovnaní so slovenským žurnalizmom bol napríklad ten český (v rakúskej časti monarchie) na omnoho vyššej organizačnej úrovni. České novinárstvo patrilo k najvyspelejším v monarchii, pozri VĚNTUS, Aleš. *Zjazdy slovanských žurnalistov*. Diplomová práca. Bratislava : FiFUK 2008. Dokazuje to aj množstvo českých novinárskych organizácií (Spolek českých žurnalistů v Prahe, Spolek českých novinářů v Prahe, Svaz českých novinářů vo Viedni a i.), ktoré hlavne vinou politiky uhorskej vlády Slovákom chýbali.

rov v Uhorsku, ktorej pilierom bol základný článok 18/1848²⁵. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní spadala tlačová agenda priamo pod ministerstvo spravodlivosti, obnovila sa činnosť tzv. porotných súdov, posudzujúcich tlačové delikty²⁶, a bol zriadený tzv. osobitný centralizovaný úrad obžaloby pre stíhanie tlačových deliktov.²⁷ Národnostný zákon spolu so zákonom, upravujúcim tlačovú kultúru v Uhorsku, podliehal manipulácii a svojvôli uhorských/maďarských nacionalistických elít, v tomto prípade politikov, policie, editorov a sudcov, čo sa odrazilo aj na publikovaní a obsahu článkov v slovenskej tlači. V praxi sa kládlo mnoho prekážok, ktoré ovplyvňovali kvalitu a dostupnosť slovenských periodík.²⁸ Nízky náklad²⁹ slovenskej tlače spôsoboval nedostatok finančného zázemia slovenskej politiky, ako aj rôzne obštrukcie zo strany uhorských úradov, ako boli napríklad pokuty udeľované slovenským žurnalistom najčastejšie za „národnostné poburovanie“ a „panslavizmus“. Mierne uvoľnenie nastalo po nástupe Istvána Tiszu na čelo Národnej strany práce v roku 1910, a najmä nato, ako v roku 1913 na poste ministerského predsedu nahradil Lászla Lukácsa. Tisza začal presadzovať umiernenější kurz voči nemaďarským nacionalistickým hnutiam, ktorý pocítili najmä členovia Rumunskej národnostnej strany (RNS).³⁰ Voči ostatným národnostiam sa tento kurz prejavil len v náznakoch, predovšetkým v zmene rétoriky v oficiálnych vyhláseniach a v tlači.³¹

Vybrané periodiká zodpovedajú ideovej diferenciacii slovenskej politiky v období tesne pred prvou svetovou vojnou. Začiatky tejto diferenciacie môžeme nájsť v druhej polovici 19. storočia, keď sa popri tradičnom tzv. martinskom prúde Slovenskej národnej strany profiloval liberálnejší smer inšpirovaný českým profesorom filozofie Tomášom G. Masarykom. Na začiatku 20. storočia sa vyčlenil aj sociálnodemokratický a neskôr katolícky prúd. Treba zdôrazniť, že všetky spomenuté prúdy (s výnimkou slovenských

²⁵ Išlo o základný článok 18/1848, nadväzujúci na cisársky patent zo 14. marca 1848, ktorý deklaroval zrušenie cenzúry v Uhorsku. Platnosť nadobudol 11. júna 1848, počas revolúcie 1848/1849 a v období tzv. neoabsolutizmu bola jeho platnosť zrušená a obnovená až po rakúsko-maďarskom vyrovnaní v roku 1867. Pozri CHMELÁR, *Uhorská tlačová politika*, s. 75 – 97.

²⁶ Tamže, s. 97 – 98.

²⁷ Tamže, s. 98, citované podľa BIANCHI, Leonard a kol. *Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu I*. Bratislava : Slovenská akadémia vied 1971, s. 314 – 315. Návrh nového tlačového zákona vláda prerokúvala už počas roka 1913, účinnosť nadobudol až 12. apríla 1914. Bližšie tamže, s. 121 – 129.

²⁸ Existovali aj ďalšie praktiky, akými sa vládna moc usilovala obmedziť vplyv slovenskej tlače. Každé číslo (nielen politickej) tlače bolo treba predložiť na kontrolu miestnym úradom. V prípade nevyhovujúceho obsahu článku poverené úrady stanovili pokuty (strhávali sa z kaucie), čo v horšom prípade viedlo až k zastaveniu vydávania periodika. Pozri DUCHKOWITSCH, Wolfgang – SERAFÍNOVÁ, Danuša – VATRÁL, Jozef. *Dejiny slovenského novinárstva. Vývoj novinárstva na Slovensku v kontexte podunajskej monarchie*. Ružomberok : Katolícka Univerzita v Ružomberku 2007, s. 193.

²⁹ V porovnaní s produkciou slovenskej tlače v USA bol náklad po slovensky písanej tlače v Uhorsku marginálny. Okrem *Slovenského týždenníka* (náklad až niekoľkotisíc kusov) išlo v prípade všetkých tu analyzovaných periodík o náklad počítajúci len zopár stoviek kusov.

³⁰ VÖRÖS, *Premeny obrazu Slovákov*, s. 427.

³¹ Tamže, s. 427 – 428.

sociálnych demokratov, patriacich k Sociálnodemokratickej strane Uhorska) pôsobili v rámci jednej strany – Slovenskej národnej strany³² (ďalej SNS) s centrom v Turčianskom Sv. Martine až do roku 1913, keď bola založená Slovenská ľudová strana.³³

Národné noviny reprezentovali tzv. národný alebo martinský prúd v slovenskej politike (väčšina prirvzencov bola evanjelického vierovyznania), ktorý získal prívlastok „konzervatívny“. Takto ich pomenovala mladšia generácia slovenských politikov, ktorí martinskému krídlu vyčítali zotrvávanie na starých programových zásadách, konkrétne na *Memorande slovenského národa* z roku 1861. *Národné noviny* sa vo svojich článkoch obracali na slovenskú inteligenciu, presadzovali spoluprácu a spoločný postup Slovákov s Rumunmi a Srbmi proti maďarskej asimilačnej politike. Vo svojom spravodajstve sa sústredili na zahraničnú politiku (najmä na Rusko), pretože možnú zmenu politického statusu slovenských žúp videli práve v radikálnej zmene zahraničnopolitickej situácie, teda vo vojne alebo inom konflikte. *Národné noviny* nadviazali s Ruskom kultúrne styky, ktoré neskôr prerástli do finančných subvencií, bez ktorých by toto periodikum nebolo schopné prežiť.³⁴ Ako zodpovedný redaktor *Národných novín* pôsobili striedavo členovia SNS Ambro Pietor a politik a spisovateľ Svetozár Hurban Vajanský, vydavateľom bolo Consortium Pavel Mudroň a spol.³⁵ V roku 1913 vychádzali trikrát do týždňa.

Tlačovým reprezentantom katolíckeho ľudového krídla boli *Slovenské ľudové noviny*, ktoré v roku 1910 nahradili dovtedy vychádzajúce *Ľudové noviny*. Od júla 1913 sa stali oficiálnym tlačovým orgánom Slovenskej ľudovej strany (ďalej SĽS) na čele s katolíckym kňazom Andrejom Hlinkom. Noviny vychádzali raz do týždňa v Prešporke (Bratislave), na svojich stránkach útočili na martinské centrum SNS, sociálnych demokratov (*Robotnícke noviny*) a liberálov, ktorých reprezentoval *Slovenský týždenník* a časopis *Prúdy*. Zahraničnej politike sa nevenovali v takej miere ako *Národné noviny*, zato situáciu na Balkáne v súvislosti s balkánskymi vojnami reflektovali (tak ako aj ostatné analyzované periodiká) veľmi intenzívne. Hlavným redaktorom bol Dr. Augustín Ráth, majiteľom a vydavateľom Nakladateľský, kníhkupecký spolok, účasťinársky spolok.³⁶

³² Slovenská národná strana sa 7. augusta 1912 premenovala na Ústredný klub Slovenskej snemovnej národnostnej strany, keď sa stala autonómnou súčasťou Snemovnej národnostnej strany (Rumunov, Slovákov a Srbov). HAPÁK, Pavel. *Dejiny Slovenska IV. (Od konca 19. storočia do roku 1918)*. Bratislava : Veda 1986, s. 306 – 307.

³³ S výnimkou slovenského sociálnodemokratického prúdu, ktorý sa zo Sociálnodemokratickej strany Uhorska vyčlenil na krátke obdobie 1905 – 1906. Tamže, s. 248 – 260.

³⁴ *Národné noviny* podporovali priamo cárske vládne kruhy a slaviofilské spolky (*Sanktpeterburskoje slavianskoje blagotvoriteľ'noje občestvo*). Peniaze sa prevádzali z ruského ministerstva financií cez ruské veľvyslanectvo vo Viedni alebo cez Varšavskú univerzitu. KUČMA, Ivan. *Dejiny a súčasnosť tlačiarstva v Martine*. Martin : Grafissimo 2007, s. 31. Kontakty s ruskými slavistami (napr. s profesorom petrohradskej univerzity Vladimírom I. Lemanským) udržiaval najmä slovenský politik, novinár a spisovateľ Svetozár Hurban Vajanský. Lemanskij tiež získaval pre *Národné noviny* finančnú podporu z ruských vládnych kruhov. Tamže, s. 3; PODRIMAVSKÝ, Milan. *Dejiny Slovenska III. (Od roku 1848 do konca 19. storočia)*. Bratislava : Veda 1992, s. 632.

³⁵ DUCHKOWITSCH, *Dejiny*, s. 195.

³⁶ Tamže, s. 200.

Liberálne krídlo zastupovali v roku 1913 *Prúdy* (s podtitulom *Revue mladého Slovenska*), nadväzujúce na časopis *Hlas* (vychádzal v rokoch 1898–1904) a *Slovenský týždenník*. Ideovým vodcom generácie hlasistov a prúdristov, ktorá sa vyprofilovala ako oponent martinskému krídlu SNS, bol slovenský liberálny politik Vavro Šrobár. Reprezentanti tohto prúdu sa angažovali za slovensko-českú spoluprácu, najskôr v kultúrnej a neskôr aj v politickej rovine. Martinskému krídlu SNS, resp. *Národným novinám* vyčítali ideologickú nepružnosť, nedostatok angažovanosti medzi slovenskými roľníkmi a orientáciu na slovenské mestské vrstvy a inteligenciu. *Prúdy* vychádzali v Budapešti 10-krát do roka a mali priemerne 600 predplatiteľov.³⁷ Z podobných princípov vychádzal aj *Slovenský týždenník* slovenského politika a novinára Milana Hodžu, ktorého politickú činnosť charakterizujú dva základné smery: v domácej politike presadzoval agrarizmus, zameraný výlučne na vrstvu slovenských roľníkov, a v zahraničnej politike sa orientoval na kruhy podporujúce federalizáciu monarchie. Spomedzi všetkých slovenských periodík v Uhorsku mal Hodžov *Slovenský týždenník* najvyšší náklad, ktorý presahoval 10 000 výtlačkov.³⁸ Vychádzal v Budapešti, hlavným redaktorom bol v roku 1913 Milan Hodža, majiteľom a vydavateľom Budapeštiansky nakladateľský spolok, účastinársky spolok.

Sociálnych demokratov reprezentoval týždenník *Robotnícke noviny*, vychádzajúci v Bratislave od roku 1909 ako priamy pokračovateľ *Slovenských robotníckych novín* a sociálno-demokratického mesačníka *Napred*. Slovenskí sociálni demokrati vyvíjali svoju politickú činnosť v rámci Sociálnodemokratickej strany Uhorska, mimo nej iba v krátkom období rokov 1905 – 1906.³⁹ Najužšie však spolupracovali s českou sociálnou demokraciou a so Slovenskou socialistickou stranou v USA, čo vidieť aj na uverejňovaní listov Slovákov žijúcich v USA a Kanade, evidentne prívržencov sociálnej demokracie. Najznámejšou osobnosťou slovenskej sociálnej demokracie bol politik a novinár Emanuel Lehocký, ktorého na poste redaktora *Robotníckych novín* vystriedal v roku 1911 Štefan Príkopa. Náklad novín sa mi zistiť nepodarilo.⁴⁰

Mozaiku analyzovanej tlače dopĺňajú *Slovenské noviny* (celým názvom *Slovenské noviny pre politiku, spoločenský život, priemysel a hospodárstvo*) ako zástupca tzv. provládnej či „uhrofilskej“ tlače, ktorej hlavným cieľom bolo informovať slovensky hovoriace obyvateľstvo v duchu ideí „jednotného uhorského politického národa“. Vychádzali v Budapešti každý deň okrem pondelka a sviatkov, hlavným redaktorom bol novinár a exponent uhorskej vlády pre „slovenskú otázku“ Adolf Pechány. Provládna tlač mala oproti slovenskej tlači presadzujúcej niektorý z variantov slovenského

³⁷ Tamže, s. 209.

³⁸ Najvyšší náklad dosahoval až 17 000 výtlačkov v období pred vypuknutím prvej svetovej vojny. Pozri RUTTKAY, *Dejiny*, s. 217.

³⁹ Dôvodom návratu slovenských sociálnych demokratov do Sociálnodemokratickej strany Uhorska boli finančné problémy a obštrukcie zo strany Uhorskej sociálnodemokratickej strany, ktorá kritizovala „národnostnú“ (proslovenskú) platformu slovenských sociálnych demokratov. HAPÁK, *Dejiny Slovenska*, s. 254 – 258.

⁴⁰ DUCHKOWITSCH a kol. uvádzajú iba údaj o *Slovenských robotníckych novinách*, ktorých náklad v roku 1907 predstavoval 4 700 kusov. V roku 1907 bol náklad slovenskej tlače 7 000 kusov. RUTTKAY, *Dejiny*, s. 206 – 207.

nacionalistického programu výhodu, keďže sa jej nekládli žiadne prekážky v podobe cenzúry, prenasledovania autorov vládnu mocou a finančných pokút, ktorým musela vzdorovať slovenská tlač. *Slovenské noviny* finančne podporovala uhorská vláda a Uhorsko-krajinský slovenský vzdelávaci spolok (*Magyarországi Tót Közmevelődési Egyesület*), ktorý mu prispieval na novinový kolok. Zasluhou tejto podpory dosiahli *Slovenské noviny* náklad v rozmedzí 1 300 – 1 500 výtlačkov.⁴¹

Šesť vymenovaných periodík tvorí len zlomok vychádzajúcej slovenskej tlače, ktorú som neanalyzoval vinou jej nedostupnosti alebo nízkej relevancie vzhľadom na môj výskum (ako napríklad cirkevné, literárne, humoristické, odborné či iné záujmové, ale aj cudzojazyčné periodiká). Všetky vybrané periodiká okrem *Slovenských novín* sú hlavnými tlačovými orgánmi slovenských politických prúdov alebo strán, dosahujú najvyššie náklady a majú pomerne široký tematický záber (primárne sa venujú politickým otázkam). Provládne *Slovenské noviny* nahradilo v roku 1886 periodikum *Svornosť* s obdobným zameraním a v roku 1913 patrili k najdôležitejším periodikám s provládnu orientáciou, vychádzajúcim v slovenčine.

Slovenská tlač a reprezentácie „Nového sveta“ Hornouhorské vyst'ahovalectvo na americký kontinent a nová imigrácia

Reprezentácie „Nového sveta“ v analyzovanej tlači sa neobjavovali ex nihilo. Jedným z primárnych podnetov na zvýšený výskyt reprezentácií bola (najčastejšie pracovná) emigrácia hornouhorského obyvateľstva do zámoria. Trvalé alebo dočasné vyst'ahovalectvo slovenského obyvateľstva na americký kontinent bolo súčasťou obrovskej vlny vyst'ahovalectva z (ale aj v rámci) Európy prevažne do USA, menej do Kanady a štátov juhoamerického kontinentu.⁴² V druhej polovici 19. storočia dochádza k novému transnacionálnemu rozloženiu migračných prúdov a dovtedajšie východiskové oblasti emigrácie, ako boli regióny západnej, strednej a severnej Európy, postupne nahrádzajú oblasti južnej, východnej, resp. juhovýchodnej a z časti strednej Európy. Inými slovami, popri tzv. starej imigrácii (*old immigration*) sa v USA presadzuje aj tzv. nová imigrácia (*new immigration*)⁴³. Do tejto novej imigrácie patrili aj vyst'ahovalci

⁴¹ DUCHKOWITSCH – SERAFÍNOVÁ – VATRÁL, *Dejiny slovenského novinárstva*, s. 218.

⁴² Vo vedeckom diskurze sa zvykne hovoriť o niekoľkých migračných vlnách v súvislosti s európskym zámorským vyst'ahovalectvom (v prípade napr. nemeckej emigrácie autori rozlišujú jedinú vlnu s viacerými zlomami). V súčasnosti sa niektorí autori (Klaus Bade, Heiko Körner) prikláňajú k hodnoteniu európskej zámorskej emigrácie ako jednej veľkej emigračnej vlny s dočasnými prerušeniami. Pozri BADE, Klaus J. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou stáletí*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny 2004, s. 131 – 134. Migrácia slovenského obyvateľstva bola súčasťou atlantického migračného systému, resp. euroatlantického migračného systému (medzi rokmi 1820 – 1930, definitívny záver okolo r. 1950).

⁴³ Niektorí autori (MORAWSKA, Ewa. *A Sociology of Immigration. (Re)Making Multifaceted America*. Basingstoke : Palgrave Macmillan 2009) používajú iné kritériá rozdelenia migrácií (prispôsobené potrebám ich textu). Migráciu delia na *old immigration* – imigráciu v priebehu 19. a 20. storočia, a *new immigration* – súčasné migračné pohyby.

z rakúsko-uhorskej monarchie, Talianska, Balkánu a Ruska. Príčiny emigrácie z Európy sa v jednotlivých štátoch (alebo regiónoch) od seba v zásade neodlišovali. Na začiatku šlo najmä o nedostatok pracovných príležitostí a nedostatok pôdy. Napriek tomu v Uhorsku vykazovala každá župa postihnutá emigráciou svoje špecifiká.⁴⁴ Za hlavný impulz emigračných pohybov z Uhorska sa v literatúre označuje hospodárska kríza z nadprodukcie v rokoch 1873 – 1879 a neúroda v roku 1879.⁴⁵ V niektorých prípadoch dochádzalo k emigrácii z politických alebo konfesijných dôvodov, čo je charakteristické najmä pre staršie obdobia. Svoju úlohu tu zohrala aj príťažlivosť „Nového sveta“, šíriaca sa prostredníctvom navrátilcov zo zámoria a korešpondencie, prostredníctvom legálne či nelegálne pôsobiacich agentov tzv. paroplavebných spoločností⁴⁶ a v neposlednom rade aj prostredníctvom obrazov v dobovej tlači.⁴⁷ K ďalším faktorom, vplývajúcim na rozhodnutie emigrovať, patrilo úsilie vyhnúť sa povinnej vojenskej službe. Mobilitu týchto rozmerov umožnil technologický progres v doprave a komunikácii, znižovanie cien cestovného a budovanie transnacionálnych sietí a štruktúr medzi imigrantmi v novej spoločnosti a ich pôvodnou krajinou, čo viedlo k vzniku tzv. reťazových migrácií. V poslednej dekáde pred vypuknutím prvej svetovej vojny tento masový pohyb obyvateľstva vôbec neustával. Práve vlna vysťahovalectva v rokoch 1900 – 1915 je podľa štatistík najmohutnejšou vlnou európskej emigrácie od roku 1846.⁴⁸ Podľa F. Bielika⁴⁹ sa v roku 1913 do USA vysťahovalo 119 159 uhor-

⁴⁴ BIELIK, František (ed.). *Slovenské vysťahovalectvo. Dokumenty III.* Martin : Matica slovenská 1976, s. 14 – 21.

⁴⁵ BIELIK, František – RÁKOŠ, Elo (eds.). *Slovenské vysťahovalectvo. Dokumenty I.* Bratislava : Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied 1969, s. 15 – 16; BIELIK, František. Slovak emigration in the years 1880 – 1939 and problems involved in its study. In PUSKÁS, Julianna (ed.). *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880-1940.* Budapest : Akadémiai Kiadó 1990, s. 61.

⁴⁶ V priestore Horného Uhorska pôsobili agenti spoločností Hamburg-Amerika Linie, Norddeutscher Leud, Red Star Line, Canadian Pacific, Companie Generale Transatlantique, Holland, America Line a iné. Osobitnú zmluvu uzavrela uhorská vláda so spoločnosťou Cunard Line na podporu prístavu vo Fiume (Rijeka). Podobnú agendu ako spomenuté spoločnosti vykazovali aj tzv. vysťahovalecké agentúry, napr. firmy K. Timmel v Hamburgu a F. Missler v Brémach (F. Missler – eine Agentur für Auswanderervermittlung) alebo priamo americké podniky, usilujúce sa najatť lacnú pracovnú silu zo strednej a východnej Európy. Napríklad, firma H. C. Frick, Co. v roku 1908 iniciovala požiadavku naverbovať 5 000 robotníkov z Uhorska – pozri BIELIK, *Slovenské vysťahovalectvo*, s. 37); K činnosti agentov v Uhorsku pozri JAKEŠOVÁ, Elena. Uhorské zákonodarstvo a vysťahovalectvo Slovákov. In *Historické štúdie*, 36, 1995, s. 138 – 140.

⁴⁷ Reprézntácie USA sa v slovenských periodikách objavovali ešte pred začiatkom masovej emigrácie Slovákov z Uhorska. Daniel Šustek (1846 – 1927), pôvodom stolársky remeselník, sa preslávil ako autor cestopisov. Do Ameriky emigroval v roku 1872. Šustekove reflexie amerických reálií (vydané knižne v rámci výberu cestopisov *Potulky svetom*, Martin : Osveta 1957) uverejňoval v rokoch 1873 – 1883 slovenský časopis *Obzor*, vychádzajúci v Skalici.

⁴⁸ BADE, *Evropa v pohybu*, s. 132.

⁴⁹ BIELIK, *Slovenské vysťahovalectvo*, s. 23, uvedené podľa: ČULEN, Konštantín. *Dejiny Slovákov v Amerike.* Bratislava : Nakladateľstvo Slovenskej Ligy v Bratislave, 1942, s. 47 a STODOLA, Emil. *Štatistika Slovenska.* Turčiansky sv. Martin : vl. nakl. 1912, s. 85.

ských občanov⁵⁰, z toho až 27 234 Slovákov.⁵¹ Väčšina emigrantov z priestoru stredo-východnej, východnej a južnej Európy patrila k minoritným národnostným skupinám habsburskej monarchie (Poliaci, Slováci, Česi, Rusíni, Slovinci) a Nemecka (Poliaci), obývajúcim ekonomicky marginálne regióny (marginálne vo vzťahu k regiónom „majoritných národov“, teda Rusov, Nemcov a Maďarov).⁵² Podobná situácia nastala aj na Britských ostrovoch, odkiaľ sa od 40. rokov 19. storočia až do začiatku 20. storočia vysťahovali 4 milióny osôb.⁵³

Takmer dve tretiny všetkých vysťahovalcov z Uhorska pochádzalo z hornouhorských žúp – zo Šarišskej, Spišskej, Zemplínskej, z Abovskej a Nitrianskej. V sociálnej štruktúre slovenských emigrantov prevažovali poľnohospodárski pracovníci (až 80 %)⁵⁴, hľadajúci v zámorí najskôr len dočasnú prácu, aby si zarobili na zlepšenie životných podmienok alebo splatili dlhy (tzv. *betterment migration*, ktorá nepredpokladá emigráciu z dôvodu existenčnej nutnosti)⁵⁵; niektorí sa usadili v USA natrvalo a iní absolvovali niekoľko ďalších ciest. Menšiu skupinu vysťahovalcov tvorili podnikatelia, obchodníci a inteligencia⁵⁶, ktorá sa pre uplatnenie obyčajne usádzala v „Novom svete“ natrvalo. Pre mnohých vysťahovalcov znamenala emigrácia formu nemého sociálneho protestu proti nevyhovujúcim životným podmienkam v rodnej krajine, ktorých sa vysťahovalctvom dalo jednoducho zbaviť.⁵⁷ Prevažná väčšina slovenských emigrantov našla prácu len v banskom a hutníckom priemysle, a to v štátoch Pensylvánia (mestá Pittsburgh, Allegheny, Homstead, Wilkes-Barre), Ohio (Cleveland, Akron, Lorrain, Canton), New Jersey (Jersey City, Trenton, Passaic), New York (New York, Buffalo, Binghamton, Yonkers), Illinois (Chicago), Connecticut, Michigan, Wisconsin a Indiana. Od druhej polovice 80. rokov sa začínajú slovenskí vysťahovalci združovať v spolkoch, budovaných prevažne na konfesijnom základe, a neskôr zakladajú „celokrajanské spolky“, ako bola Matica slovenská v Amerike (1893) alebo Slovenská

⁵⁰ V rokoch 1880 – 1914 opustilo Európu približne 20 miliónov osôb. Pozri HOERDER, Dirk. *Europe's Many Worlds and Their Global Interconnections*. In KÖNIG, Mareike – OHLIGER, Rainer (eds.). *Enlarging European Memory. Migration Movements in Historical Perspective*. Ostfildern : Jan Thorbecke Verlag 2006, s. 30.

⁵¹ Údaje o emigrantoch nie sú spoľahlivé a do úvahy treba brať štatistiky uhorských župných úradov, štatistiky paroplavebných spoločností, ako aj amerického imigračného úradu. Štatistika vysťahovalcov z Uhorska podľa „národností“ neexistovala do roku 1898. BIELIK – RÁKOŠ, *Slovenské vysťahovalctvo*, s. 22, poznámka č. 37 a s. 24.

⁵² HOERDER, *Europe's Many Worlds*, s. 30.

⁵³ BADE, *Evropa v pohybu*, s. 141 – 142.

⁵⁴ KOVÁČ, Dušan (Ed.). *Na začiatku storočia (1901-1914)*. Bratislava : Veda 2004, s. 72.

⁵⁵ BADE, *Evropa v pohybu*, s. 8.

⁵⁶ Niektorí slovenskí učitelia a kňazi, odmietajúci nacionalistický program maďarských politických a kultúrnych elit v Uhorsku, odchádzali do Ameriky za vidinou „demokracie a slobody“, kde sa mohli uplatniť vo svojom odbore bez obmedzovania v používaní rodného jazyka (napr. Štefan Furdek – katolícky kňaz a predseda Prvej katolíckej slovenskej jednoty, založenej v roku 1890; podnikateľ a novinár P. V. Rovnianek, zakladateľ Národného slovenského spolku r. 1890). PAUČO, Jozef. *Slovenskí priekopníci v Amerike*. Cleveland : Prvá katolícka slovenská jednota 1972; ROVNIANEK, Peter V. *Zápisky zaživa pochovaného*. Martin : Vydavateľstvo Maticy slovenskej 2004.

⁵⁷ BADE, *Evropa v pohybu*, s. 155.

liga (1907) založená v Clevelande. Členovia týchto slovenských spolkov sa stotožnili s bojom proti asimilačnej politike uhorskej vlády a spolupracovali so slovenskými elitami v Uhorsku. Súčasťou agendy týchto spolkov bola finančná podpora politických a kultúrnych aktivít SNS a zasielanie finančných prostriedkov väzneným slovenským politikom. Usporadúvanie umeleckých a literárnych súťaží a vyhlasovanie štipendií pre slovenských študentov bolo tiež súčasťou tejto spolupráce. Slováci v Amerike aj v Uhorsku udržiavali pomerne aktívne sociálne kontakty vo forme výmeny korešpondencie, literatúry a tlače a vo vzácnejších prípadoch dochádzalo k osobným stretnutiam.⁵⁸ Na podobných princípoch zakladali svoju agendu aj spolky poľských alebo juhoslovanských (napr. slovinských) imigrantov v USA.⁵⁹

Intenzitu a veľkosť emigrácie z hornouhorských žúp neovplyvňovala len túžba po vyššom (alebo vôbec nejakom) finančnom ohodnotení a po lepšom živote. Determinovala ju aj emigračná politika Uhorska a imigračná politika Spojených štátov, reagujúca na narastajúci počet (juho-, stredo- a východo-) európskych migrantov. Uhorská vláda sa po mnohých urgenciách a petíciách od spolkov uhorských veľkostatkárov a župných úradov rozhodla zákonne podprieť doteraz ničím neobmedzovaný odchod uhorských občanov.⁶⁰ Zákonný článok č. 38/1881, známy ako Tiszov zákon alebo prvý vysťahovalecký zákon, emigráciu z Uhorska de iure nezakazuje (čo by bolo v rozpore s uhorskou ústavou), iba upravuje činnosť vysťahovaleckých agentov a agentúr s pôsobnosťou na území Uhorska. Po tom, čo uhorské/maďarské politické elity zaregistrovali stále sa zvyšujúci podiel maďarského obyvateľstva na vysťahovalectve, dochádza k výraznejšiemu legislatívnemu podchytieniu emigračných aktivít a činnosti vysťahovaleckých agentov novým zákonom – Základným článkom č. IV/1903 a o šesť rokov neskôr Základným článkom II/1909, známejším ako Andrásyho zákon.⁶¹ Nariadenie ministerstva vnútra z roku 1904, podľa ktorého mali vysťahovalci smerujúci do Ameriky cestovať výhradne cez prístav Fiume (Rjeka), bol snahou uhorskej vlády ovládnuť dopravu a z nej plynúci kapitál a kontrolovať vysťahovalectvo, nad ktorým doteraz nemala takmer žiadnu kontrolu.⁶²

Spojené štáty reagovali na prílev nových emigrantov sprísnenou regulačnou po-

⁵⁸ Slovenský politik a publicista Pavol Blaho (1867 – 1927) absolvoval dve cesty do Spojených štátov, prvú v roku 1893, druhú v roku 1912 pod záštitou Slovenskej ligy v USA. V roku 1912 strávil predseda Slovenskej ligy Albert Mamatey dva mesiace na Slovensku/Uhorsku a v júni toho istého roku prišiel do Uhorska zástupcovia organizácie Telocvičnej Jednoty Sokol – jej predseda Peter Ružiak a redaktor *Slovenského Sokola* Milan Getting – pri príležitosti zjazdu slovenských žurnalistov a tzv. všesokolskom zlete v Prahe. BIELIK, František. Vzťahy a kontakty národných a kultúrnych pracovníkov amerických Slovákov so Slovenskom v rokoch 1880–1914. In *Slováci v zahraničí*, 13, 1987, s. 124.

⁵⁹ K poľskej diaspóre v USA pozri bližšie WALASZEK, Adam. Von „Polen in Amerika“ zum „Amerikanern polnischer Herkunft“. Migration, Diapsora und ethnische Imagination 1870–1930. In *Comparativ*, 20, 2010, 1; k slovinskej diaspóre pozri bližšie KLEMENČIČ, *Slovene Images*, s. 143 – 164.

⁶⁰ JAKEŠOVÁ, *Uhorské zákonodarstvo*, s. 138.

⁶¹ Tamže, s. 145 – 148.

⁶² Nariadeniu z roku 1904 predchádzal kontrakt medzi uhorskou vládou a lodnou spoločnosťou Cunard Steam Ship Co. Ltd v Liverpoole. Uhorská vláda sa podľa zmluvy zaviazala poskytnúť 30 000 emigrantov. Tamže, s. 167.

litikou. V 80. rokoch 19. storočia USA obmedzili imigráciu tzv. usvedčených prevínilcov – tzv. *convicted criminals* a pracovníkom s dopredu uzavretým kontraktom. V 90. rokoch sa sprísňovala imigračná politika pre nelegálnych a ázijských imigrantov. V roku 1907 americký Kongres vymenoval komisiu na čele so senátorom Wiliamom P. Dillinghamom, ktorej úlohou bolo vypracovať štatistiku americkej imigrácie. Podľa výsledkov z roku 1910 komisia rozdelila imigráciu na starú a novú. Novej imigrácii priradila (na základe štatistického výskumu) vyšší podiel nezamestnaných a negramotných, na základe čoho označila túto skupinu imigrantov z južnej a stredovýchodnej Európy za nevhodnú pre proces tzv. amerikanizácie.⁶³ Prvý reštrikčný imigračný zákon americký Kongres schválil až v roku 1917 pod vplyvom výsledkov výskumu Dillinghamovej komisie a vojnových udalostí.⁶⁴

Reflexia slovenskej emigrácie do zámoria a slovenskej komunity v USA je dôležitým stavebným prvkom v spravodajstve analyzovaných periodík. Pravidelne skloňovanou témou sa stala americká imigračná politika. O prijatí zákona obmedzujúceho imigráciu „duševne chorých“⁶⁵ písali už v januári *Slovenské ľudové noviny* a s týždňovým predstihom aj *Slovenské noviny*. Článok bez akéhokoľvek emočného náboja je iba strohým oznámením faktu o prijatí tohto zákonného opatrenia a sankcií, ktoré musí paroplavebná spoločnosť uhradiť v prípade, ak by takúto osobu priviedla do Ameriky. Článok *Národných novín* z 11. februára informoval čitateľov o pripravovanej legislatívnej úprave imigrácie, zvyšujúcej minimálnu finančnú sumu prísťahovalca (zo štyroch na päť amerických dolárov), nevyhnutnú na vstup na pôdu USA. Niekoľko Slovákov pracujúcich v štátoch Texas, Južná Karolína a Arizona údajne obvinilo isté americké spoločnosti (nedozvieme sa, na koho boli žaloby podané, ani kto ich podával) z vydierania a zneužívania ich pracovnej sily. Z článku vyplýva, že títo prísťahovalci nemali so sebou predpísanú finančnú sumu pri vstupe do USA, a tak ich pod hrozbou vypovedania zneužili na „otrocké práce“⁶⁶: „[...] držali [ich] temer ako v zajatí, museli robiť spoločne zadarmo a hynuli v tamojších nepriaznivých klimatických podmienkach.“⁶⁷ Autor záverom článku predpokladal sprísnenie imigračnej politiky za prezidenta Woodrowa Wilsona.⁶⁸ Táto prognóza sa *Národným novinám* potvrdila až po prijatí nového imigračného zákona v roku 1917.

Správami o možnom budúcom sprísnení podmienok pre prísťahovalcov pokraču-

⁶³ KLEMENČIČ, Matjaž. Immigration and Citizenship in the United States after 1880. In ISAACS, Ann Catherine (ed.). *Citizenships and Identities. Inclusion, Exclusion, Participation*. Pisa : Pisa University Press 2010, s. 238.

⁶⁴ JAKEŠOVÁ, Uhorské zákonodarstvo, s. 148 – 149.

⁶⁵ Nepodarilo sa mi zistiť bližšie informácie o tomto zákonnom článku, pravdepodobne šlo o návrh istého článku v rámci Dillinghamovho-Burnettovho návrhu zákona, pozri: Amerika proti vyst'ahovalcom. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 7, 14. 2. 1913, s. 3.

⁶⁶ Doslova na „otrocké práce“ imigrantov v USA odkazujú *Robotnícke noviny* v článkoch: O otroctve vyst'ahovalcov v Amerike. In *Robotnícke noviny*, 10, č. 16, 17. 4. 1913, s. 7, a Pittsburgh. In *Robotnícke noviny*, 10, č. 41, 9. 10. 1913, s. 3.

⁶⁷ Obmedzujú sťahovanie do Ameriky. In *Národné noviny*, 56, č. 17, 11. 2. 1913, s. 2.

⁶⁸ Woodrow Wilson porazil úradujúceho prezidenta W. H. Tafta v prezidentských voľbách roku 1912. W. Wilson do funkcie prezidenta oficiálne nastúpil 4. marca 1913.

jú *Slovenské noviny* v článku *Analfabetov nepustia do Ameriky*⁶⁹ a *Slovenský týždenník* s príspevkom *Amerika proti vystaňovalcom*.⁷⁰ Kým provládne periodikum odbilo problematiku nového návrhu zákona o imigrantoch niekoľkými neutrálnymi poznámkami, liberálny *Slovenský týždenník* uverejnil 10-bodový tzv. Dillingham-Burnettov návrh zákona. Hlavným pilierom tohto návrhu mala byť požiadavka na znalosť písania a čítania v akejkol'vek reči.⁷¹ Autor príspevku nabádal potenciálnych vystaňovalcov na opatrnosť a dodržiavanie emigračnej a imigračnej legislatívy. Obe periodiká sa aj v tomto prípade zdržali konkrétneho vyjadrenia postoja k sledovanej problematike. *Slovenský týždenník* nezaujal k vystaňovalectvu explicitne kritický postoj, uvedomoval si príčiny odchodu obyvateľstva do zámoria „[...] keď tu doma vyžiť nemôže“.⁷² Sériu článkov, reflektujúcich aktuálnu americkú imigračnú legislatívu, zakončili *Národné noviny* správou z 26. júna o ďalšom bode Dillinghamovho-Burnettovho návrhu zákona, ktorý prejednával stanovenie novej percentuálnej vystaňovaleckej kvóty pre Rakúsko-Uhorsko, Taliansko, Turecko, Grécko a balkánske krajiny, kým imigráciu z krajín tzv. starej imigrácie (tu konkrétne Veľká Británia, Nemecko, Švédsko) mal nový návrh podporiť. V trende negatívneho emigračného diskurzu pokračovali *Slovenské noviny* príspevkom *Obmedzenie pristaňovania* z 19. augusta. Titulný článok ostro kritizoval vnútropolitickú situáciu USA po nástupe nového prezidenta W. Wilsona do úradu. Ten napriek avizovaným zmenám nepriniesol očakávané zlepšenie v otázkach nezamestnanosti a imigrácie. Autor sa sústredil na činnosť prijímacích komisií na Ellis Islande (ktorými musel prejsť každý žiadateľ o vstup na pôdu USA), usilujúcich sa poslať naspäť domov čo najväčší počet ľudí: „*Tlak verejnej mienky na zákonodarstvo, všeobecná nenávisť proti cudzincom otázku pristaňovalcov potiskla do takého stavu, že keby v Amerike fabrianti a majitelia baní neboli takí veľkí páni [...], tak by dnes do Ameriky už vôbec nepúšťali vystaňovalcov.*“ Autor ďalej pokračuje tvrdením, podľa ktorého si nových imigrantov v USA želajú len „*fabrické a banské spoločnosti*“, práve pre ich ochotu pracovať za nízke mzdy. Príčinou celého problému mala byť nezodpovedná imigračná politika, zdôrazňujúca kultúrnu priepasť medzi usadenými starými migrantmi a prichádzajúcimi novými imigrantmi. Článok stavia do popredia názorový antagonizmus verejnej mienky a ekonomických elít, ktorý prispieva k ekonomickej nestabilite USA. Podľa autora sa hospodárska konjunktúra v Amerike skončila a spolu s ňou aj éra masovej emigrácie do zámoria. Ako ukáže nasledujúci výskum, tieto vyjadrenia boli súčasťou protiemigračnej línie uhorskej vlády, prezentovanej expresívnejšou rétorikou v *Slovenských novinách*.

⁶⁹ Analfabetov nevpuštia do Ameriky. In *Slovenské noviny*, 28, č. 42, 20. 2. 1913, s. 3

⁷⁰ Amerika proti vystaňovalcom. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 7, 14. 2. 1913, s. 3.

⁷¹ Návrh zákona americký Senát prijal, až na bod o tzv. mravných svedectvách. Pozri Amerika proti vystaňovalcom. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 7, 14. 2. 1913, s. 3. Aby sa akýkoľvek zákon dostal do praxe, musel ho prijať úradujúci prezident. Prezident W. H. Taft návrh zákona nepodporil, o čom informoval iba článok *Obmedzenie vystaňovalectva*. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 11, 14. 3. 1913, s. 6. Podľa autora článku by tento zákon v prípade jeho schválenia ovplyvnil 40 % všetkých (pravdepodobne potenciálnych) vystaňovalcov.

⁷² Amerika proti vystaňovalcom. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 7, 14. 2. 1913, s. 3.

Dôležitou súčasťou obsahu analyzovanej tlače boli informácie opisujúce sociálne a ekonomické (roz)položenie slovenskej imigrantskej spoločnosti v Amerike spolu s deskripciou hospodárskych pomerov a pracovných príležitostí v USA. V rubrike *Dopisy* prezentovali jednotlivé periodiká svoj aktuálny postoj k vystaňovalctvu Slovákov z Uhorska. Tieto informácie sú o to cennejšie, že ich písali sami vystaňovalci žijúci v USA či v Kanade; jednoducho povedané, boli z „prvej ruky“. Čo do počtu uverejnených listov zo zámoria vedú sociálnodemokratické *Robotnícke noviny*, publikujúce listy emigrantov z Kanady aj USA po celý rok, minimálne jeden mesačne. Autorstvo listov nie je vo väčšine prípadov uvedené, výnimočne len pod pseudonymom. *Robotnícke noviny* uverejnili iba jeden list s pozitívnym hodnotením pracovných podmienok v USA: „[...] v Amerike lepšie je než v našom Mongolországu [v Uhorsku]. Treba je len sa usilovať, aby si človek mohol odložiť niekoľko dolárov, ale doma v krajine sa môže zodrať [...]“.⁷³ Vo všeobecnosti je skôr kritikou uhorských pomerov a klerikalizmu.⁷⁴ V ďalších číslach nasleduje séria článkov s explicitne negatívnym odkazom na život vystaňovalcov v zámorí. Autor listu *Priateľ*, pracujúci v prístavnom hoteli v New Yorku, upozorňoval na praktiky pracovných agentov a okrádanie nových migrantov. List z Newarku je kritikou sociálnych pomerov slovenského emigranta v Spojených štátoch a najmä alkoholizmu⁷⁵. V ďalších listoch sa opäť ozýva všeobecná kritika sociálnych pomerov, kapitalizmu⁷⁶ a klerikalizmu v „Amerike“. Posledné číslo v roku 1913 uverejnilo listy z Clevelandu, Livingstonu a Racine Wis. Autor listu „A. G.“ priniesol sprostredkované informácie o práci („za 16 hodín práce zarobia 3 dolláre“)⁷⁷. „A. G.“ uzatvára: „Najväčšia radosť jeho bola, že môže v nedeľu vymaširovať do kostola a má takú uniformu, akú ani starokrajový oficier nemá. Za krátky čas som sa s ním stretol a bol celý dokaličený. Pýtal som sa ho, aký dôchodok má, a hovoril mi [že] ... mu kompánia dá urobiť nové zuby a môže u nej do smrti robiť. To je najhoršie v Amerike, že všetko odvisí od milosti kapitalistov.“⁷⁸ Mená autorov listov zostali neznáme, pravdepodobne šlo o členov Slovenskej socialistickej strany v Amerike (založenej v Clevelande v roku 1911 ako súčasť Americkej socialistickej strany), keďže v listoch sa

⁷³ Dopisy. Brooklin. In *Robotnícke noviny*, 10, č. 7, 13. 2. 1913, s. 5.

⁷⁴ Pojem „klerikalizmus“ dominuje v sociálnodemokratických *Robotníckych novinách*. Vyvolával negatívne konotácie a znamenal prílišnú späťnosť Slovákov s náboženskou vierou či ich zaostalosť.

⁷⁵ Alkoholizmus Slovákov patril k najrozšírenejším negatívnym stereotypom o Slovákoch (spolu so stereotypmi o neobratnosti, hlúposti či pomstychtivosti), prezentovaným najmä prostredníctvom maďarskej a uhrofilskej po slovensky písanej tlače. Pozri VÖRÖS, *Premeny obrazu Slovákov*, s. 423, poznámka č. 8. Ako zdroj na štúdium stereotypov Slovákov v Uhorsku uvádza L. Vörös túto literatúru: NAGY, M. Nineteenth Century Hungarian Authors on Hungary's Ethnic Minorities In Kontler, László (ed.). *Pride and Prejudice: National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West*. Budapest : Central European University 1995 a KILIÁNOVÁ, Gabika – POPELKOVÁ, Katarína – VRZGULOVÁ, Monika – ZAJONC, Juraj. Slovensko a Slováci v diele „Rakúsko-uhorská monarchia slovom a obrazom“. In *Slovenský národopis*, 49, 2001, 1, s. 5 – 31.

⁷⁶ Pojem „kapitalizmus“ osciloval v prípade slovenskej tlače najmä okolo sociálnej otázky s odkazovaním na zlé podmienky amerického robotníctva (ktorých príčinou mal byť práve kapitalizmus). S pojmom kapitalizmus explicitne pracovali najmä *Robotnícke noviny*.

⁷⁷ Z úvah vystaňovalca. In *Robotnícke noviny*, 10, č. 52, 25. 12. 1913, s. 8.

⁷⁸ Tamže, s. 8.

pravidelne opakovala kritika kapitalizmu a prevládali negatívne odkazy na cirkev. Títo autori agitovali za šírenie sociálnodemokratických myšlienok a tlače a za lepšie postavenie pracujúcich v USA.

Iný uhol pohľadu na imigrantskú komunitu priniesla rubrika *Dopisy v Slovenských ľudových novinách*. Pozornosť sa v listoch zamerala na katolícku komunitu v USA, protisocialistickú kampaň a sociálnu otázku. Porovnaniu materiálnych podmienok amerických a uhorských cirkevných seminárov sa venoval neznámy autor pod pseudonymom *Slovenský klerik*: „[...] klerici v Uhorsku o takých seminároch, ako sú tu, ani len snívať nemôžu. Môj seminár napr. ani nie je hodno menovať „dom“-om, on je palácom. Tu nebyvame ako herinky, alebo klerici v Uhorsku po hromade, ale každý má svoju izbietku.“⁷⁹ Listy z miest Listie a Johnstown v štáte Pensylvánia zobrazili neprívetivú realitu „robotníckej triedy“, v ktorej dominoval alkoholizmus, korupcia a neistota ohľadom stabilného zárobku v amerických baniach. Články vo väčšine prípadov nepriniesli konkrétne informácie, z ktorých by bolo možné poskladať ucelenejší obraz pracovných podmienok, zárobku alebo fungovania podporných spolkov. Výber a obsah listov bol determinovaný názorovým zameraním oboch periódík.

Osobitý pohľad na prácu v „Novom svete“ predstavuje skúsenosť Michala Červenku⁸⁰ z roku 1905, uverejnená v jednom z aprílových čísel *Národných novín*. Červenka zaznamenal cestu štyroch osôb z Horného Uhorska na juhoamerický kontinent: „Ja som o Argentíne nikdy nepočul, lebo som si vždy myslel, že okrem Brazílie není v Južnej Amerike nič,“⁸¹ naznačuje, aké medzery v poznaní o „Novom svete“ existovali v myšliach „bežných ľudí“⁸². Je zaujímavé, akým spôsobom opísal Červenka prísťahovaleckú stanicu v Buenos Aires. Na stanici nepožadovali od prichádzajúcich doklady a „[...] nežiada od nikoho, aby ukázal, koľko má peňazí, a pustí i chromých a na jedno oko slepých; ani sa nepýta, či má niekto robotu tam istú, alebo nie [...] a argentínska vláda zaobstará i robotu a zavezie robotníka hoci na kraj Argentíny zdarma“⁸³. Na inom mieste článku autor opísal prácu na kukuričnom poli, domáce obyvateľstvo a neskôr rok trvajúcu prácu na farme v provincii Cordoba (centrálne Argentína).⁸⁴

⁷⁹ List z Ameriky. In *Slovenské ľudové noviny*, 4, č. 21, 23. 5. 1913, s. 4.

⁸⁰ Nepodarilo sa mi zistiť, či šlo o skutočnú osobu, alebo meno, podobne ako pri ostatných článkoch, pod ktoré sa podpísali osoby kultúrne a politicky aktívne. *Národné noviny* pravdepodobne uverejnili úryvok z literárneho diela, vychádzajúci zo skutočnosti. Ako zdroj uvádzajú: „z Jednoty“. *Jednota* bol tlačový orgán slovenského spolku Prvá katolícka slovenská jednota v Clevelande.

⁸¹ Výstřahovalcove biedy. In *Národné noviny*, 44, č. 39, 5. 4. 1913, s. 2.

⁸² Výskyt reprezentácií mimoeurópskych krajín a kontinentov v analyzovanom diskurze nie je podľa môjho doterajšieho výskumu tak frekventovaný ako v prípade USA. Ďalší výskum obrazu „druhých/cudzích/exotických“ krajín v slovenskej spoločnosti ostáva výzvou pre historikov do budúcnosti. Ako vidieť v prípade USA, povedomie o cudzej krajine sa zvyšovalo s nárastom „interakcie“ vystřahovalectva do danej krajiny spolu s jej reprezentáciou v tlači. Slovenský spisovateľ Martin Kukučín (1860 – 1928) prežil časť svojho života v Chile a Argentíne. Svoje skúsenosti reflektoval v dielach, ktoré vyšli až po zániku habsburskej monarchie. Pozri cestopis KUKUČÍN, Martin. *Prechádzka po Patagónii*. Turč. sv. Martin : Tlačou Matice slovenskej 1922 (1. časť) a päťzväzkový román *Mať volá*. Bratislava : Tatran 1980 (pôvodne 1926 – 1927).

⁸³ Výstřahovalcove biedy. In *Národné noviny*, 44, č. 39, 5. 4. 1913, s. 2.

⁸⁴ Výstřahovalctvo do Argentíny (a iných krajín Južnej Ameriky) nabralo na intenzite až v 20. rokoch

Okrem uverejnených listov a príspevkov, venujúcich sa imigračnej politike USA, nájdeme v analyzovanej tlači (s výnimkou časopisu *Prúdy*) články s pomerne silným antiamerickým, resp. antiemigračným nábojom. Slovenská tlač sa obávala predovšetkým straty slovenského obyvateľstva, odchádzajúceho za prácou do USA, a častokrát sa snažila odrádzať od vysťahovalectva. Najväčšmi sa v tomto smere angažovali provládne *Slovenské noviny*. Články *Amerikánska ziskuchtivosť*, *Vystahovanie z Ameriky* a *Na Ellis Islande varia skazené mäso* či *Osýpky vo Fiume* ukazujú snahu o obmedzenie vysťahovania uhorských občanov, čo v článku *Vystahovanie z Ameriky* aj otvorene priznávajú.⁸⁵ V agitačnom titulnom príspevku *Zostaňte doma!* apeloval autor provládnych novín na svojich čitateľov a potenciálnych vysťahovalcov všeobecne, keďže emigrácia v Uhorsku vzrastala a v „jednotlivých kruhoch“ (pravdepodobne v jednotlivých politických zoskupeniach) prevládala vôľa k úplnej liberalizácii uhorského vysťahovalectva. Autor článku podporil svoje tvrdenie informáciami a krátkym citátom z listu A. S. Glenna z New Yorku (žiadne bližšie informácie neboli uverejnené) zaslaného „jednému budapeštianskemu denníku: „[...] Zostaňte doma! V Spojených štátoch severoamerických dnes panuje ťažká hospodárska kríza. Hladom zomrie, kto teraz hľadajúc prácu a chlieb vstúpi na zem Spojených štátov!“⁸⁶ Decembrový titulný článok *Poučenie z jedného listu* je silne expresívnym obrazom sociálnej situácie robotníkov v USA. *Slovenské noviny* na základe listu „jedného amerického vysťahovalca“ opisovali pracovné podmienky a jeho ťažký úraz v bani a banské nešťastie, pri ktorom zahynulo tristo baníkov.⁸⁷ V podobnom duchu sa vyjadrili *Robotnícke noviny* v rubrike *Besednica* prinášajúcej správy z „agitačnej cesty“ po USA českého sociálnodemokratického poslanca Gustáva Habermanna.⁸⁸ Redakcia uverejňuje Habermannove dojmy z mesta Pittsburgh v Pensylvánii. Ide vôbec o najdlhší príspevok v analyzovanej tlači, venujúci sa reprezentáciám amerického kontinentu, a zároveň o jeden z najkritickejších pohľadov na sociálne pomery robotníkov a kapitalistický systém v USA. Ide o konkrétnu kritiku tzv. oceliarskych kráľov a ekonomických a sociálnych podmienok (text uvádzam v českom jazyku, tak ako bol uverejnený): „Nikde na svete není dělník méně vážen a neupí větším námezdním a sociálním otroctví, jako zde v říši Carnegieho, Fricka, Heinze⁸⁹ a jiných průmyslových velmožů. Dělník jest zde považován za pouhý nástroj kapitálu; at' den, rok, nebo deset roků pracuje, býva okamžitě propuštěn, najde-li se čerstvejší, povolnější a lacinejší síla na jeho

20. storočia v súvislosti s reštrikčnými imigračnými zákonmi USA z rokov 1921 a 1924. BIELIK, *Slovenské vysťahovalectvo*, s. 67. K emigrácii Slovákov do Argentíny pozri SOROKÁČ, Michal. Počiatky a život našich vysťahovalcov v Argentíne a Brazílii. In *Slovanský prehľad*, 43, 1957, 5, s. 161 – 162; SOROKÁČ, Michal. Zo spomienok našich vysťahovalcov v Argentíne. In *Slovanský prehľad*, 44, 1958, 1, s. 36 – 37.

⁸⁵ *Vystahovanie z Ameriky*. In *Slovenské noviny*, 28, č. 173, 29. 7. 1913, s. 1.

⁸⁶ *Zostaňte doma!* In *Slovenské noviny*, 28, č. 271, 25. 11. 1913, s. 1.

⁸⁷ *Poučenie z jedného listu*. In *Slovenské noviny*, 28, č. 291, 19. 12. 1913, s. 1.

⁸⁸ Autor mal pravdepodobne na mysli českého sociálnodemokratického politika Gustava Habermanna (1864 – 1932).

⁸⁹ Narážka na industriálne a finančné impériá Andrewa Carnegieho, Henry C. Fricka a Henry J. Heinze (potravinársky priemysel) v USA.

místo [...] v Americe poměr mezi cenou nutných životných potřeb a mzdou jest stále pro dělnictvo nepříznivější, a tak standard of life amerického dělnictva jest postupne stlačován a blíží se minimu [...].“⁹⁰ Habermannovo vyjadrovanie a selekcia informácií zodpovedajú „typickému“ socialistickému diskurzu *Robotníckych novin*. Svojím konkrétnym zameraním na osobnosti, podniky a údaje o cenách a mzdách pracujúcich poskytol G. Habermann (vzhľadom na nižšiu informačnú hodnotu *Robotníckych novin*) kvalitatívne najbohatší obraz sociálnych a pracovných podmienok priemyselného robotníctva v USA.⁹¹

Podobný prístup, avšak s explicitnejšie vyjadreným antiemigračným posolstvom, je zrejmy aj v *Slovenský ľudových novinách* v titulnom článku *Úprimné slovo z Ameriky*, v ktorom autor predstavil svoj antiemigračný postoj. Prvým dôvodom je anglický jazyk („a prejdú aj dva-tri roky, kým slovenské ucho privykne na tieto zvláštne zvuky“), namáhavú fyzickú prácu v priemysle (kraján musí „konať tú najtvrdšiu a najnebezpečnejšiu prácu, akej snád' v starom kraji nikdy ani nevidel“), nízke mzdy („fabrikanti [...] u'ahujú robotníkom, ako len môžu“) a štrajkovú politiku („štrajk [...] trvá dakedy aj pol roka [...] už by si šiel pracovať aj za menšiu plácu, ale nesmieš, lebo by ťa ostatní štrajkeri mohli zabiť“).⁹² Autor poukazoval na prerušovanie väzieb emigrantov so svojimi príbuznými v Uhorsku a alkoholizmus amerických Slovákov a postupný rozklad náboženskej viery. Súčasťou spravodajstva je niekoľko stručnejších správ, opisujúcich úbytok pracovných príležitostí, prepúšťanie zamestnancov a štrajky. Menej kritickú rétoriku zvolili *Slovenské ľudové noviny* v dvoch krátkych článkoch z júla a novembra (v rubrike *Chýrnik*), ktoré informovali o plánovanom otvorení prístáhovaleckej stanice v Chicagu. V rámci svojej agendy sa mala postarať o dopravu, lekársku pomoc a ochranu imigrantov pred praktikami pracovných agentúr. V druhom príspevku sa spomínalo otvorenie takejto stanice v Clevelande, v ktorej už pôsobil jeden slovenský emigrant.⁹³

Reflexia slovenských spolkov v USA je dôležitým stavebným prvkom v spravodajstve skúmaných periodík. Už začiatkom roka informovali *Národné noviny*, *Slovenské ľudové noviny* a *Slovenský týždenník* o finančnej sprenevere v slovenských spolkoch v Amerike⁹⁴. Hlavným aktérom podvodu bol funkcionár Národného slovenského spolku⁹⁵ s pôsobiskom v Pittsburgu Viliam Vokolek, pôvodom z Moravy, ktorý zakladal

⁹⁰ Pittsburgh. In *Robotnícké noviny*, 10, č. 41, 9. 10. 1913, s. 2 – 3.

⁹¹ G. Habermann spomína konkrétne elektrárne Westinghouse Co. a huty a dielne v Homestead („najväčší Babylon na svete“).

⁹² Úprimné slovo z Ameriky. In *Slovenské ľudové noviny*, 4, č. 20, 16. 5. 1913, s. 1.

⁹³ V záujme prístáhovalcov. In *Slovenské ľudové noviny*, 4, č. 29, 18. 7. 1913, s. 5; V Clevelande je zariadená úradoveň pre ochranu vystáhovalcov. In *Slovenské ľudové noviny*, 4, č. 47, 21. 11. 1913, s. 5.

⁹⁴ Podľa údajov *Národných novin* boli finančne najviac poškodené spolky Grécko-katolícka jednota (250 000 dolárov) a Národný slovenský spolok (11 000 dolárov), podľa údajov *Slovenských novin* rusínsky spolok Sojedinenie v Homestead v Pensylvánii (250 000 dolárov).

⁹⁵ Národný slovenský spolok bol jedným z najväčších slovenských kultúrnych a podporných spolkov v USA. Založený Petrom V. Rovniankom vo februári roku 1890. Tlačovým orgánom NSS boli *Národné noviny*.

fiktívne odbory slovenských spolkov a vystavoval falošné úmrtné listy údajných členov týchto odborov. Slovenská komunita v USA ako spravodajská téma patrila v *Slovenských novinách* k marginálnym.⁹⁶

Analyzovaná tlač si konštantne všimala vystaňovalstvo prevažne z hornouhorských žúp. Každé periodikum sa pokúša formulovať príčiny emigrácie obyvateľstva do USA (okrem *Prúdov*) a sústreďuje sa na iný aspekt vystaňovalstva. Dominantnou tematikou provládnych *Slovenských novín* je pôsobenie nelegálnych vystaňovalských agentov v Uhorsku. V novinách prevládajú informácie o úspešných zásahoch brachiálnej moci proti nim. V periodiku nájdeme minimálne raz mesačne článok s názvom *Zatkli vystaňovalského agenta* (a jeho obmeny). Noviny informovali aj o nevšedných praktikách agentov v uhorských župách, a to nielen v tých hornouhorských. V prípade ostatnej skúmanej tlače (s výnimkou *Národných novín*) je priestor vyhradený informáciám o agentoch pomerne minimálny. Za celý rok 1913 nájdeme najviac tri články s touto tematikou.

Jedným z podstatných problémov (z hľadiska významu a nie množstva publikovaných informácií) zobrazovaných na stránkach skúmanej tlače je definovanie príčin masového vystaňovalstva z uhorských žúp. Každé periodikum osciluje okolo sociálnej a ekonomickej situácie v Uhorsku – napríklad martinské *Národné noviny* videli problém v úpadku remesla ako tradičnej súčasti ekonomiky Uhorska, kým *Slovenské ľudové noviny*, provládne *Slovenské noviny* a *Slovenský týždenník* považovali emigráciu mladých mužov za dôsledok snahy vyhnúť sa povinnej vojenskej službe.⁹⁷ Podľa autorov posledného menovaného periodika spôsobili zvýšený nárast migračných pohybov aj povodne, ktoré najviac zasiahli severovýchodné župy Uhorska. Autori týždenníka však nezostali len pri hľadaní príčin vystaňovalstva a v článku (bez názvu) v rubrike *Hospodárska besiedka* prezentovali tri návrhy, ktoré by boli potenciálne schopné obmedziť pretrvávajúce vystaňovalstvo z Uhorska. Autor príspevku sa zamerlal na návrh „uhorských veľkostatkárov“ požadujúcich vypovedanie zmlúv uhorskej vlády s lodnými spoločnosťami, uzatvorenie legálne pôsobiacich vystaňovalských agentúr a eliminovanie činnosti nelegálnych agentov. Tento názor prezentoval aj Krajinský uhorský hospodársky spolok (*Országos Magyar Gazdasági Egyesület*). Iný náhľad na emigráciu zastával správca lodnej spoločnosti Norddeutscher Lloyd (jeho meno nie je uvedené), ktorý zdôrazňuje slobodu pohybu a problém masového vystaňovalstva videl v nespokojnosti uhorských obyvateľov. *Slovenský týždenník* zase kritizoval sociálne a ekonomické podmienky v Uhorsku: „Ak si mám voliť, či aby poľský sedliak

⁹⁶ Potvrdil to aj môj výskum *Slovenských novín* z 80. a 90. rokov 19. storočia.

⁹⁷ Konkrétne *Slovenské noviny* vidia nárast vystaňovalstva v súvislosti so skončením druhej balkánskej vojny, počas ktorej bolo pre mobilizáciu uhorských vojakov dočasne obmedzené vydávanie pasov. Po skončení vojenského konfliktu uhorská vláda toto obmedzenie zrušila. Pozri Príčiny vystaňovania. In *Slovenské noviny*, 28, č. 284, 11. 12. 1913, s. 1. Na strane druhej, práve možnosť vojenskej mobilizácie a narukovania v dôsledku balkánskeho konfliktu mohla byť činiteľom, ktorý zvýšil počty nelegálne vystaňovaných. Týchto vystaňovalcov však dobové uhorské štatistiky zachytiť nemohli, a preto oficiálne čísla potvrdzovali nárast emigrácie až po skončení druhej balkánskej vojny. Pozri: Biedne asentírky. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 19, 9. 5. 1913, s. 3, a explicitne v článku: Vystaňovalstvo sa vzmáha. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 20, 16. 5. 1913, s. 5.

doma zomrel alebo či aby do Ameriky šiel zarobiť kus chleba pre ženu a deti, nuž musím voliť Ameriku.“⁹⁸ *Robotnícke noviny* prebrali text z diela *Štatistika Slovenska* od Emila Stodolu, v ktorom sú príčiny migračných pohybov vysvetlené (vzhľadom na informácie v ostatnej tlači) veľmi komplexne.⁹⁹ Celkový nepriaznivý stav Slovenska (Horného Uhorska) autor videl v neprogresívnom poľnohospodárstve, daňovom systéme, nezamestnanosti a v pôsobení vystaňovaleckých agentov.¹⁰⁰

Počas práce na texte som narazil na niekoľko ďalších článkov, ktoré nebudem rozoberať pre nízku informačnú hodnotu a irelevantnosť k hlavným bodom výskumu. Mozaiku správ emigračnej tematiky dopĺňajú kratšie správy o haváriách a požiaroch lodí (SS *Volturmo*, *Saxonia*, *Imperator*) a prírodných živloch v USA (povodne, suchá), krátke štatistiky reflektujúce počet emigrantov z jednotlivých uhorských žúp či krátke príspevky o skupinách obyvateľstva, zadržaných pri pokuse o vystaňovanie z Uhorska bez vystaňovaleckého pasu. Tlač sa vo väčšej miere nezaoberala ani reflexiou kultúrnych aktivít slovenských spolkov a ich predstaviteľov v USA. Okrem vyššie spomenutej finančnej sprenevery v slovenských spolkoch V. Vokolkom nájdeme v *Národných novinách* niekoľko ďalších správ, ktoré informujú o pripravovanom stretnutí spolku Slovenská telocvičná jednota Sokol (založený v roku 1896) v Clevelande a o konvencii Národného slovenského spolku v USA a začiatku vydávania *Slovenského denníka* v New Yorku pod redaktorstvom Milana Gettinga.¹⁰¹ V súvislosti so sériou článkov o sanácii Tatra banky¹⁰² sa v slovenskej tlači niekoľkokrát objavili meno Petra Vítázoslava Rovnianka, jeho finančné aktivity a krach jeho finančného impéria v roku 1911.¹⁰³ Inzerciu tzv. paroplavebných spoločností za účelom predať cestovné lístky do Spojených štátov či Kanady uverejňovali všetky periodiká¹⁰⁴ okrem *Prúdov* a provlád-

⁹⁸ Hospodárska besiedka. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 46, 14. 11. 1913, s. 4.

⁹⁹ Ide o dielo Emila Stodolu. *Štatistika Slovenska* (1912). E. Stodola čerpal informácie z diela maďarského štatistika a ekonóma Bélu Kenéza.

¹⁰⁰ Príčiny vystaňovania. In *Robotnícke noviny*, 10, č. 17, 24. 4. 1913, s. 6.

¹⁰¹ Milan Getting (1878 – 1951) – slovenský novinár a politik, v roku 1902 emigroval z Uhorska do Pittsburgu, od roku 1910 bol redaktorom novín *Slovenský Sokol*. Neskôr sa presťahoval do New Yorku, kde redigoval *Slovenský denník*.

¹⁰² Tatra banka (Hornouhorská banka Tatra) mala napojenie na slovenské finančné inštitúty v USA, napr. P. V. Rovnianka (tu pozri poznámku č. 103) či Michala Bosáka (1869 – 1937).

¹⁰³ Peter Vítázoslav Rovnianek (1867 – 1933) – slovenský novinár, podnikateľ, zakladateľ Slovenského národného spolku a podporovateľ slovenských nacionalistických aktivít v Uhorsku. Do USA emigroval v roku 1887 a skoro sa vypracoval v žurnalistickej branži. Známy sa stal pre svoje podnikateľské aktivity v oblasti finančníctva, ktoré mu umožnili podporovať slovenské „národné hnutie“ v Uhorsku. Na prelome rokov 1910/1911 Rovniankovo finančné impérium skrachovalo. O svoje úspory prišli slovenskí emigranti a do problémov sa dostala aj s Rovniankom úzko spolupracujúca slovenská Tatra Banka v Uhorsku. Pozri PAUČO, *Slovenskí priekopníci v Amerike* a ROVNIANEK, *Zápisky zažíva pochovaného*.

¹⁰⁴ *Národné noviny* inzerovali služby francúzskej lodnej linky medzi mestami Havre, New Yorkom a „Kanadou“ (Companie Generale Transatlantique), *Slovenské ľudové noviny* a *Robotnícke noviny* zase uverejňovali inzerát Holland-Amerika Linie medzi Rotterdamom, New Yorkom a Kanadou a *Robotnícke noviny* poskytli priestor na reklamu spoločnosti Holland Amerika Line. Negatívnu reklamu paroplavebným spoločnostiam spôsobil škandál lodnej spoločnosti Canadian Pacific Line. V roku 1913 vyšlo najavo, že táto spoločnosť podplácala rakúskych a uhorských politikov, úrad-

ných *Slovenských novín*, ktoré vďaka dotáciám uhorskej vlády takúto inzerciu nepotrebovali. Nemali o ňu záujem vzhľadom na svoje antiemigračné postoje.

Legislatíva a politická prax Spojených štátov amerických

Druhý tematický okruh tejto štúdie – politické reálie USA – zahŕňa reprezentácie vnútropolitckej situácie (informácie o politických stranách, voľbách a navrhovaných alebo schválených zákonoch) a zahraničnopolitických aktivít (diplomatické vzťahy, jednania či konflikty s inými štátmi). V novembri 1912 hýbala politickým a občianskym životom voľba nového prezidenta. Kandidát Demokratickej strany W. Wilson porazil vo voľbách Williama H. Tafta, nominanta Republikánskej strany (prezidentom v rokoch 1909 – 1913) a Theodora Roosewelta ako bývalého kandidáta Progresívnej strany (prezidentom v rokoch 1901 – 1909). Wilson bol do úradu oficiálne vymenovaný 4. marca 1913 ako prvý demokratický kandidát od roku 1885, keď na prezidentské kreslo zasadol demokrat Grover Cleveland (do r. 1889). Vymenovanie nového amerického prezidenta nebolo pre slovenskú tlač dostatočne zaujímavou správou. Veľmi stručne o ňom informovali *Národné noviny* už 6. marca (dva dni po inaugurácii) a *Slovenský týždenník* až 21. marca. Okrem tejto informácie skúmaná tlač nevenovala americkej domácej politike takmer žiadnu pozornosť.¹⁰⁵ Výnimkou je kratší informačný článok z 29. marca, reflektujúci prijatie rezolučného návrhu senátu o predĺžení volebného obdobia amerických prezidentov zo štyroch na šesť rokov. Májové číslo *Robotníckych novín* v rubrike *Chýrnik* informovalo čitateľov o vymenovaní Williama B. Wilsona za ministra práce. Reakciou na schválenie daňového zákona z 3. októbra 1913, ktorý ukladal federálnu daň z príjmu (známy ako Šestnásť dodatok) bol kratší komentár *Slovenských ľudových novín* v rubrike *Chýrnik*. Tento príspevok kritizoval demokratickú vládu, konkrétne spomenutý zákon, a poukazoval na hromadné prepúšťanie továrenských pracovníkov z mesta Bridgeport v štáte Connecticut: „*Odkedy prezident Wilson podpísal novú tarifu, badať úpadok práce. [...] Keď bola republikánska vláda, bolo peňazí i zárobku dost.*“¹⁰⁶ Periodikum katolíckeho prúdu v slovenskej politike v tomto komentári zohľadňuje svoje ideové preferencie, ktoré mali blízko k tradičionalistickému a konzervatívne charakteru Republikánskej strany.

Ťažiskom vnútropolitckého spravodajstva *Slovenských ľudových novín* však bola

níkov a novinárov, aby podporovali emigráciu z krajiny. Pozri *Národné noviny*, 44, č. 123, 21. 10. 1913, s. 3 a č. 130, 6. 11. 1913, s. 3; *Slovenské noviny*, 28, č. 240, 18. 10. 1913, s. 3 a č. 244, 23. 10. 1913, s. 3.

¹⁰⁵ W. Wilson sa považuje za predstaviteľa tzv. progresivizmu, resp. pokrokárskeho hnutia. Hnutie sa objavilo na začiatku 20. storočia v USA a svoj program postavilo na princípoch sociálnej spravodlivosti, demokratizácie a výkonnosti/efektivity spoločnosti (teda princípy, ktoré sčasti vyzdvihovali aj autori slovenskej nacionalistickej tlače). Wilsonov inauguračný prejav sa niesol v progresivistickom duchu; slovenská tlač ho však nespomína a k osobe W. Wilsona nezaujíma v analyzovaných článkoch konkrétny postoj. K progresivizmu pozri TINDALL, George B. – SHI, David E. *Dějiny Spojených štátů amerických*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny 2002, s. 759 – 767 a 780 – 794.

¹⁰⁶ Správy z Ameriky. In *Slovenské ľudové noviny*, 4, č. 45, 17. 11. 1913, s. 5.

kritika sociálnej demokracie, objavujúca sa prevažne v publikovaných listoch slovenských emigrantov. Výpovedná hodnota týchto listov alebo ich úryvkov bola pochybná a obsahovala iba veľmi zovšeobecnenú kritiku socialistických myšlienok. Pisateľ listu z USA (J. P. G.) uvádza, ako sa stal priamym svedkom prezidentskej kampane Eugena Debbsa (1855 – 1926), kandidáta Americkej socialistickej strany (Socialist Party of America).¹⁰⁷ Formulácie autora sú pomerne vágne a o mieste kampane či iných detailoch sa čitateľ nemohol nič podstatné dozvedieť. Článok slúžil pravdepodobne ako súčasť protisocialistickej propagandy katolíckeho prúdu v slovenskej politike.¹⁰⁸ Kľúčové americké politické reformy z roku 1913 ako priama voľba senátorov verejnosťou namiesto štátnymi zákonodarnými zbormi (reformu schválil Senát 9. mája 1913 ako Sedemnásť dodatok) a Zákon o federálnych rezervách (podpísaný prezidentom W. Wilsonom 23. decembra 1913) analyzované periodiká vôbec nespomenuli.

Zahraničnopolitické udalosti a diplomacia nepredstavovali z hľadiska výskytu a počtu informácií výraznejší medzník a sú porovnateľné s článkami reprezentujúcimi vnútornú politiku USA. Spojené štáty sa počas roku 1913 diplomaticky aj vojensky angažovali v konflikte známom ako druhá mexická revolúcia (1910 – 1917), ktorá vypukla proti diktatúre mexického prezidenta Porfiria Díazza (1815 – 1930). Najpočetnejšie spravodajstvo (štyri príspevky) vzhľadom na revolúciu v Mexiku priniesli *Národné noviny*. V prvom príspevku sa 27. februára (rubrika *Politický prehľad*) autor zaoberal angažovanosťou USA v konflikte a mobilizáciou a vyslovuje obavu z vojny s Mexikom. V rozsiahlejšom článku v tej istej rubrike s názvom *Mexiko, Spojené štáty i Japonsko* autor v súvislosti s americkou angažovanosťou v Mexiku naznačil veľmocenské ambície USA: „*Zdá sa, že celý kontinent padne pod protektorát Ameriky.*“¹⁰⁹ Záujem *Národných novín* o revolúcie bol determinovaný orientáciou tohto periodika na medzinárodné vzťahy.¹¹⁰ *Slovenské ľudové noviny* uverejnili tri stručné príspevky k priebehu revolúcie, *Slovenské noviny* vo svojich dvoch príspevkoch k revolúcii odkazovali na veľmocenské ambície USA.

Národné noviny vo svojom spravodajstve pomerne často reflektovali negativistické aspekty americkej zahraničnej politiky a USA ako svetovú mocnosť.¹¹¹ Diplomatickými vzťahmi rakúsko-uhorskej monarchie a USA sa najviac zaoberali *Slovenské noviny*, preferujúce krátke články neutrálneho charakteru (výmena na diplomatických

¹⁰⁷ Najväčší rozmach socialistických myšlienok v USA nastal od 90. rokov 19. a v prvej štvrtine 20. storočia. Sociálnodemokratický kandidát E. Debbs nikdy neuspel v amerických prezidentských voľbách. TINDALL – SHI, *Dějiny Spojených států*, s. 647–651.

¹⁰⁸ List z Ameriky. In *Slovenské ľudové noviny*, 4, č. 23, 6. 6. 1913, s. 3.

¹⁰⁹ Mexiko, Spojené štáty i Japonsko. In *Národné noviny*, 44, č. 103, 4. 9. 1913, s. 2.

¹¹⁰ *Národné noviny* venovali najviac pozornosti v roku 1913 vojenským udalostiam na Balkáne. Možnú zmenu v postavení Slovákov (v rámci Uhorska/Rakúsko-Uhorska) totiž videli v obrate zahraničnopolitickej situácie. Preto sledovali aj vojenské konflikty, ktoré interpretovali ako „boj [národov] za slobodu“. KOVÁČ, *Na začiatku. storočia*, s. 18.

¹¹¹ „*Politicky najmocnejším národom je ten, ktorý má najrozvinutejší priemysel.*“ (*Národné noviny*, 44, č. 119, 11. 10. 1913, s. 4); „*USA sa stávajú nenávideným štátom pre svoju politiku [...]*“ (*Národné noviny*, 44, č. 98, 23. 8. 1913, s. 4, ako zdroj je uvedený slovensko-americký časopis *Hlas*, ktorý vydával Ján Pankuch v Clevelande.)

postoch). Pisateľ článku *V Amerike a u nás*¹¹² v *Slovenskom týždenníku* podal správu o novom diplomatickom zastúpení Američanov na Balkáne v súvislosti s ukončením balkánskych vojen z rokov 1912 – 1913. Na tento post vymenovali USA českého emigranta Karla J. Vopičku.¹¹³ Slovenskí autori písali o zahraničnej politike USA s negatívnymi alebo neutrálnymi konotáciami, čo súviselo predovšetkým so zahraničnopolitickými ambíciami USA, ktoré sa po španielsko-americkéj vojne (1898) stali námornou veľmocou. Tak ako imperiálne európske mocnosti sa postupne aj Spojené štáty stávali skutočným globálnym hráčom v svetovej politike, hoci s celkom inou geografickou sférou záujmov ako európske veľmoci.¹¹⁴ Koncept amerického imperializmu (v súvislosti so zahraničnou politikou USA) je najvýraznejšie (implicitne) naznačený v *Národných novinách* v súvislosti s americkou angažovanosťou v Mexiku a v Strednej Amerike (Panama). *Slovenské noviny*, *Slovenské ľudové noviny* a *Robotnícke noviny* ostávajú v týchto otázkach indiferentné. Naproti tomu nevenuje *Slovenský týždenník* zahraničnopolitickej sfére záujmov USA žiadny priestor a v zahraničnej politike sa obmedzuje len na krátke príspevky k diplomatickým otázkam.

Kultúrne hodnoty a prax

Štvrtým a posledným tematickým okruhom je kultúra. Používanie tohto mnoho-významového a neurčitého pojmu chcem pre potreby tejto práce obmedziť na chápanie „kultúry“ podľa slovníkových definícií ako súboru duchovných a materiálnych hodnôt utvorených spoločnosťou v konkrétnom období, ako súboru znakov, ktoré charakterizujú určitú skupinu ľudí. Tento termín ľudia obyčajne používajú vtedy, ak hovoria o svojej spoločnosti a spôsobe života.¹¹⁵ Zdôrazňujem, že výber a štruktúracia námetov v rámci tohto okruhu najvýraznejšie podlieha môjmu vlastnému výberu, ktorý vyplýva jednak z kvantity materiálu, jednak zo subjektívneho presvedčenia o zaujímavosti či atypickosti daných tém (v komparácii Ameriky s Uhorskom). Toto na prvý pohľad vágne zdôvodnenie selekcie chcem vyvážiť tvrdením, že počet tém, ktoré by do nasledujúcej state podľa tejto zoširoka formulovanej definície kultúry patrili, by bol enormný a pre čitateľa obsahovo nesúrodý a príliš chaotický. Ako ukážem v závere, tento výber vzhľadom na stanovenie určujúcich konceptov „Nového sveta“ (podľa V. Depkata) neznižuje hodnotu predkladaného výskumu.

¹¹² V Amerike a u nás. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 45, 7. 11. 1913, s. 5.

¹¹³ Karel J. Vopička (1857 – 1935) zastával vyslanecký úrad pre Rumunsko, Srbsko a Bulharsko v rokoch 1913 – 1920. Narodil sa v Čechách, v Chicagu v USA sa usadil v roku 1880. Vydal knihu spomienok „*Secrets of the Balkans*“. Pozri ČAPEK, Tomáš. *Naše Amerika* : Praha 1926, s. 249.

¹¹⁴ Po americko-španielskej vojne (1898) sa USA veľmi angažovali v karibskej oblasti, čo sa prejavilo aj na stavbe Panamského prieplavu. TINDALL – SHI, *Dějiny Spojených států*, s. 752. Do sféry vplyvu USA patrili okrem oblasti Strednej Ameriky aj Filipíny v juhovýchodnej Ázii.

¹¹⁵ BURKE, Peter. *Variety kulturních dějin*. Brno : Centrum pro studium demokracie 2006, s. 190, cit. podľa Baumann, Gerard. *Contesting Culture. Discourses of Identity in Multi-ethnic London*. London – New York – Cambridge : Cambridge Univ. Press 2006, s. 4, 34.

V prípade tematického okruhu *kultúra* som sa najskôr zameril na reflexiu konfesionality, vzťahu cirkvi a štátu, viery a náboženstva všeobecne. Každé periodikum upriamilo svoju pozornosť na iné aspekty tejto problematiky, ktoré vyplývali z ich špecifického zamerania a miery kritickosti ku konfesionalite. Najkritickejšími v tomto ohľade boli *Robotnícke noviny*. V ich expresívnej rétorike sa objavuje kategória „sklerikalizovaný ľud“ takmer vždy v súvislosti so zaostalosťou slovenských vysťahovalcov v USA a Kanade, a to konkrétne s alkoholizmom, nevzdelanosťou a s odmietaním príležitostí na vzdelanie. Podľa uverejneného listu neznámeho autora bol v centre pozornosti vysťahovaleckej komunity iba „*kostol a poplatky cirkevné*“.¹¹⁶ Najviac cirkevnej problematiky prinášali *Slovenské ľudové noviny*, čo je zrejme aj z ich programového zamerania. Vo všeobecnosti informovali o cirkevných aktivitách slovenskej komunity v USA a sústredovali sa na reflexiu katolíckych kongresov a slávností či kritiku „bezbožnosti“ ako dôsledku náboženského liberalizmu, vysokých pracovných nárokov v priemysle (práca v nedeľu) a alkoholizmu. Nevyhýbali sa ani antisemitizmu. Nový moment do diskusie priniesol časopis *Prúdy* v článku Josefa Úlehlu *O pokrokové práci medzi lidem*.¹¹⁷ Úlehla sa nezaoberal náboženstvom ani Spojenými štátmi per se, ale zdôrazňoval výhody sekularizmu na príklade USA: „*Amerika nemá státni náboženství. V ústavní říši není státní náboženství možné, měnilo by se podle toho, jako by se měnila většina ústředního sněmu. [...] státní náboženství uvrhuje člověka v nejsneitelnější porobu duševní.*“¹¹⁸

Reprezentácie technologického progresu, mechanizácie a pokroku vo vede a priemysle predstavujú ďalší významný pododdiel v analyzovaných článkoch. Vyspelosť americkej hmotnej kultúry sa vďaka voľnej obchodnej súťaži, liberalizmu a individualizmu prejavila napríklad v patentovej kultúre (najmarkantnejšie od 40. rokov 19. storočia¹¹⁹). Výstavba Panamského prieplavu a dokončenie Grand Central Terminal v New Yorku (od r. 1913 najväčší železničný terminál na svete), mississippskej priehrady v štáte Iowa (dovtedy najväčšia vodná elektrárňa) a zavedenie pásovej výroby automobilov vo Ford Motor Company potvrdzovali technologický pokrok a takmer „neobmedzené“ možnosti amerických inžinierov. Analyzovaná tlač tieto aspekty americkej kultúry zdôrazňovala termínmi „*najväčší*“ alebo „*prvý na svete*“. Vedecko-technickými pokrokmi sa *Slovenské noviny* zaoberali v krátkych príspevkoch, venovaných najmä letectvu a staviteľstvu (Panamský prieplav). *Slovenské noviny* vychádzali až 6-krát do týždňa, a preto uverejňovali aj najvyšší počet článkov.

Informácie o špecifických amerických kultúrnych zvláštnostiach publikoval *Slovenský týždenník* v rubrikách *Po americky* a *Správy*, v ktorých sa miešali veľmi heterogénne tematiky. Ťažko v nich nájsť nejakú súvislosť, autori si pravdepodobne vybrali témy podľa osobných preferencií a faktoru „senzačnosti“ a zaujímavosti. Podobný

¹¹⁶ Dopisy. Cleveland. In *Robotnícke noviny*, 10, č. 35, 28. 8. 1913, s. 5.

¹¹⁷ Josef Úlehla (1852 – 1933) – moravský pedagóg, vo svojej dobe vyzdvihoval progresívne metódy školskej výučby, ovplyvnené anglickým filozofom Spencerom Herbertom a ruským spisovateľom L. N. Tolstým.

¹¹⁸ O pokrokové práci medzi lidem. In *Prúdy*, 4, 1913, 8, s. 312.

¹¹⁹ TINDALL – SHI, *Dějiny Spojených států*, s. 356.

charakter vykazovala rubrika *Chýrnik v Národných, Robotníckych a Slovenských ľudových novinách*.

Špecifickú oblasť záujmu slovenských redaktorov predstavovali osobné aspekty života amerických podnikateľských a finančných elit. Autori článkov, spolupodielajúci sa na kreovaní kategórie „amerického miliónára“, sa sústredili na také mená ako Morgan, Rockefeller, Carnegie, Morris a Astor. Napriek sociálnej kritike amerických pomerov v analyzovaných periodikách (okrem *Prúdov*) nevyznievali mená týchto osobností a priori negatívne.¹²⁰ V kontexte kultúrnej špecifickosti USA (v porovnaní s Európou, resp. s Uhorskom) predstavoval fenomén amerického self-made-mana jeden z typických aspektov reprezentácie USA, zdôrazňujúcich kapitalizmus, pragmatizmus a utilitarizmus ako charakteristické znaky americkej spoločnosti.

G. Habermann v už analyzovanom príspevku *Robotníckych novín Pittsburg*¹²¹ ponúkol čitateľom plastický pohľad na realie americkej kultúry. Okrem kritiky pracovného času (10 – 12 hodín denne) a miezd pracovníkov v priemysle (priemerná mzda dva doláre na deň) sa zameriava na úrazovosť a nevyžiteľnosť finančnej náhrady za nehody v zamestnaní a na ceny základných potravín v USA. Mesto Pittsburgh reprezentoval prostredníctvom metafory dualizmu americkej spoločnosti diferencovanej na bohatú elitu a pracujúcich: „*Bohaté priemyslové mesto [...] Nádherné budovy úřední a bankovní, university, čítárny a musea dotovaná Carniegem, tvoří divný, nesrovnatelný a nepochopitelný kontrast americké kultury. Týž Carnegie, Frick, Heinze a jiní milionáři a miliardáři, kteří necitelně mrzačí bez jakékoliv náhrady a slitování se nad svými oběťmi [...], tito oceloví a železářští králové staví zde nádherná musea a čítárny, o jakých Evropa nemá zdání ani potuchy.*“¹²²

Menší priestor v analyzovanej tlači dostala otázka postavenia žien v americkej spoločnosti. Niekoľko menších a kvalitatívne chudobnejších príspevkov venuje slovenská tlač hnutiu sufražetiek a privilegovanému postaveniu žien v spoločnosti. Zvláštny záujem venovala tlač fenoménu zločinnosti/kriminality a americkému súdnictvu – články si však aj tu zachovávajú názorovú neutralitu a neposkytujú hlbšiu analýzu ani obsahovú hutnosť, potrebnú na bližšie spracovanie v tejto práci.

Ako som už naznačil, výber článkov a tém nereflektuje celý rozsah výskumu a mnohé články som vzhľadom na ich počet, rozsah a obsah označil ako málo relevantné pre potreby tejto práce.¹²³

¹²⁰ *Slovenský týždenník* publikoval správu o adopcii tristo detí filantropom Charlesom Pageom a o jeho testamente pre detský domov. Ch. Page založil domov a nadáciu pre siroty a vdovy Sand Springs Home v Oklahome. (Otec tristo detí. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 33, 15. 8. 1913, s. 6.); *Národné noviny* uverejnili v apríli krátky životopis Johna P. Morgana v súvislosti s jeho úmrtím v Ríme. Článok sa zameriava na kultúrne aspekty Morganovho života, predovšetkým na zbieranie umeleckých predmetov a ich transport z Európy do USA (J. P. Morgan zomrel v Ríme. In *Národné noviny*, 44, č. 38, 3. 4. 1913, s. 3).

¹²¹ Pittsburgh. In *Robotnícké noviny*, 10, č. 41, 9. 10. 1913, s. 3.

¹²² Tamže.

¹²³ Témy, zobrazované práve v roku 1913, sporadicky alebo vôbec (avšak reflektované v iných ročníkoch analyzovanej tlače): gender a rodinné vzťahy, umenie a umelecká tvorba, vzdelanie a školský systém, židia a antisemitizmus, resp. iné etniká alebo náboženské skupiny.

Zdroje informácií: transnacionálny komunikačný systém

V záverečnej časti tejto štúdie si kladiem otázku vzniku obrazov a na nich postavených reprezentácií, a to konkrétne otázku pôvodu, dostupnosti a selekcie informácií v tlači. Podľa Jürgena Wilkeho môžeme rozlišovať dva spôsoby vzniku obrazov. Tou prvou je takzvaná prvotná skúsenosť, vznikajúca priamym pozorovaním okolia a bezprostredným zážitkom. Druhou je sekundárna (sprostredkovaná) skúsenosť, vznikajúca na základe pozorovaní a skúseností druhých ľudí, teda predovšetkým masmédií.¹²⁴ Niektorí autori komunikačných štúdií používajú rozvinutejšiu klasifikáciu pôvodu obrazov, resp. zdrojov žurnalistických informácií, ktoré delia na *vlastné* (produkty vlastnej žurnalistovej skúsenosti, účasťou na tlačových stretnutiach alebo získané investigatívnou činnosťou), *sprostredkované* (získané od verejnosti, dopisovateľov, spolupracovníkov a spravodajcov) a na *tlačové agentúry*.¹²⁵ V mojom prípade som sa zamerlal na druhý spomenutý zdroj informácií, obsahujúci agendu získavania poznatkov o „Novom svete“, pre ktorý sa používa termín transnacionálny systém komunikácie.¹²⁶ Vyhľadať konkrétne zdroje jednotlivých reprezentácií je v kontexte publikovaných článkov šiestich periodík pre nedostatok uvedených zdrojov článkov (alebo autorov príspevkov či uverejnených listov) prakticky nemožné. Preto sa zameriam na všeobecnejší rámec fungovania informačného systému (nielen na skúmaný rok 1913), v rámci ktorého analyzovaná tlač svoje reprezentácie produkovala.

Dominantným (a najdostupnejším) zdrojom informácií po slovensky písanej tlači bola iná tlač – najčastejšie tlač maďarská (*Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Budapester Tagblatt* - po nemecky, *Budapesti Tudósító*)¹²⁷, rakúska/nemecká (*Extrablatt*)¹²⁸, česká (*Národní listy* [Praha], *Zemědělské listy* [Praha], *Dělnické listy* [USA])¹²⁹, ruská (*Novoe*

¹²⁴ WILKE, Jürgen. Imagebildung durch Massenmedien. In WILKE, Jürgen. *Massenmedien und Journalismus in Geschichte und Gegenwart*. Bremen : Ed Lumière 2009; s. 295 – 296.

¹²⁵ Týmto spôsobom štruktúruje zdroje žurnalistických informácií napríklad MENCL, *Zdroje žurnalistických informácií*.

¹²⁶ MORAWSKA, *A Sociology of Immigration*, s. 33.

¹²⁷ Túto tlač uvádzali ako zdroje analyzované periodiká v roku 1913. Mój výskum z obdobia rokov 1880 – 1905 ukázal čerpanie informácií z mnohých ďalších periodík v Rakúsko-Uhorsku a mimo neho. Dôležitú úlohu tu zohrávala aj juhoslovanská tlač, čo bolo výsledkom vzájomnej kultúrnej spolupráce Slovanov v monarchii (ale aj mimo nej) v duchu tzv. slovanskej vzájomnosti. Navyše, spolupráca slovanských novinárov dostávala od roku 1898 (keď sa konal prvý zjazd slovanských žurnalistov v Prahe) oficiálny charakter. Tradícia zjazdov slovanských žurnalistov prehlbovala jednak spoluprácu žurnalistov najmä v rámci monarchie, jednak kultúrnu spoluprácu rakúskych Slovanov. Pozri VĚNTUS, Aleš. *Zjazdy slovanských žurnalistov*. K požiadavkám zjazdov patrila predovšetkým demokratizácia pomerov rakúsko-uhorskej žurnalistiky, spolupráca slovanských novinárov, zriadenie spoločnej organizácie a lepšia výmena informácií. Tamže, s. 37 a 45.

¹²⁸ Skúmané periodiká neuvádzajú konkrétne zdroje v nemčine písaných periodík; o nich sa dozvieme len z vágnych náznakov typu „z *Viedne píše*“, „z *Berlína oznamujú*“ (*Slovenské noviny*, *Národné noviny*).

¹²⁹ Analyzované články neuvádzajú konkrétne zdroje z českých a moravských časopisov, avšak vieme o prepojení a podpore *Prúdom* a *Slovenského týždenníka* s Československou jednotou v Prahe a o podpore *Robotníckych novin* Československou sociálnodemokratickou stranou robotníckou. Pozri RUTTKAY, *Dějiny*, s. 206 – 208.

Vremya) alebo britská (*Daily Express*) a po slovensky písaná americká tlač (*Jednota* [Cleveland], *Národné noviny* [Pittsburg], *Hlas* [Cleveland], *Bratstvo*). Provládne *Slovenské noviny* využívali viac maďarskej tlače, resp. informácie z rakúsko-uhorského konzulátu v USA. Vymenované periodiká predstavujú podstatný zdroj informácií týkajúcich sa migračných procesov, činností agentov a zadržaných vystaľovalcov v priestore Uhorska.¹³⁰ Dôležitým prameňom aktuálnych, ale aj retrospektívnych poznatkov o „Novom svete“ v zámoří bola slovenská komunita (prevažne) v USA. Už začiatkom 80. rokov 19. storočia dochádzalo najmä prostredníctvom korešpondencie (a zasielania tlače) k výmene informácií o vystaľovalcoch, o kultúrnych aktivitách slovenskej kultúrnej elity v USA alebo o amerických reáliách. Prvá slovenská tlač v USA *Bulletin* (od roku 1885) slúžila ako informačná brožúra pre pristáľovalcov. Spisovnú slovenčinu začali používať *Americko-slovenské noviny*, ktoré vydával P. V. Rovnianek v Pittsburgu od roku 1888 (tieto noviny vychádzali od r. 1886 pôvodne vo východoslovenskom nárečí). Vydávanie novín a časopisov v USA sa realizovalo v prvom rade z potreby informovanosti a organizácie v rámci utvárajúcej sa komunity v novom americkom prostredí. V druhom rade vychádzalo z potreby kontaktu so „starou vlasťou“ v Uhorsku – či už z osobných (rodinných) pohnútok, alebo z „národnej“ iniciatívy (charakteristickej pre väčšinu kultúrnych pracovníkov v Amerike, pochádzajúcich zo slovenských žúp a stotožňujúcich sa s ideou „samostatného slovenského národa“). Táto skupina nacionálne naladených kultúrnych a podnikateľských elit si určila za cieľ morálne a finančne podporovať slovenské „národné hnutie“ v Uhorsku:¹³¹ „*People in Slovakia read awfully little. When someone dares to publish a Slovak newspaper in Slovakia, he will end up as a beggar. [...] We have thus decided that as we can we shall support the publication of periodicals in Slovakia. It is true that we should support the Slovak newspapers in America but, take my word for it, the Slovaks will not rule in America, here we will be drowned in the American sea like a raindrop in the ocean, we will merge, today or tomorrow, with the Americans. Thus, if we want to do for Slovak nation, we must primarily support Slovak newspapers in Slovakia.*“¹³² Vedľajším produktom (a zároveň aj iniciátorom) tejto záštity sa stal už spomenutý recipročný informačný systém, budovaný na vzájomných písomných alebo osobných kontaktoch amerických a uhorských Slovákov.¹³³ Jeho súčasťou bolo zasielanie slovensko-ame-

¹³⁰ Problematike získavania informácií z tlače venujem menej priestoru, čo vyplýva predovšetkým z nedostatočného uvádzania zdrojov v analyzovaných periodikách. Tvrdím, že autori článkov jednoducho používali zdroje, ktoré boli dostupné. Ich selekcia podliehala ideovým preferenciám toho-ktorého periodika a osobnému vkusu každého autora.

¹³¹ Ku konkrétnym prípadom pozri evidované dokumenty BIELIK, *Slovenské vystaľovalectvo*, PETRUS, Pavol (ed.). *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského (I., II, III.)*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied (I. diel) 1967, (II. diel) 1972 a (III) 1978.

¹³² Úryvok (v pôvodnom znení v angl. jazyku) pochádza z tlačového orgánu Prvej katolíckej slovenskej jednoty „*Jednota*“ v USA, bez uvedenia roku publikovania, čísla, názvu článku či mena autora. Publikované In HARZIG, Christiane – HOERDER, Dirk (Ed). *The Press of Labor Migrants in Europe and North America 1880s to 1930s*. Bremen : Universität Bremen, Druckschriftenlager 1985, s. 511.

¹³³ Pozri BIELIK, *Vzťahy a kontakty*, s. 120 – 130. Písomný kontakt „amerických Slovákov“ so slovenskými nacionalistickými elitami v Uhorsku bol už od polovice 80. rokov 19. storočia pomerne

rickej tlače, kalendárov a iných tlačív do Uhorska, slovenskej tlače do Ameriky a výmena korešpondencie. Slovensko-americká komunita organizovala tzv. súbegy, teda literárne a umelecké súťaže pre slovenských študentov, vypisovala štipendiá a finančne subvencovala slovenské politické aktivity a jednotlivcov stíhaných za „národnostné“ delikty v Uhorsku.¹³⁴ Z analyzovaných článkov 6 slovenských periodík nemožno ani v tomto ohľade určiť jasný pôvod správy. Americko-slovenská tlač je zdrojom poznania v prípade uverejnených článkov, reflektujúcich pôsobenie slovenskej komunity v USA. Pri politických, hospodárskych a kultúrnych reprezentáciách Spojených štátov (okrem slovenskej komunity) slúžila ako prameň inojazyčná tlač z Európy, ako aj slovenská tlač z Ameriky.¹³⁵ Import slovensko-americkej tlače z USA redukovala uhorská vláda so zámerom obmedziť (alebo skôr úplne paralyzovať) dovoz tejto liberálnej a výrazne nacionalistickej tlače do Uhorska (najčastejšie vyhlásením embarga na poštovú dopravu a kolportáž tejto tlače).¹³⁶ Napríklad v rokoch 1889 – 1913 zaká-

intenzívny, ale nie konštantný (v súvislosti s rozvojom slovenskej tlače a sociálnych a kultúrnych spolkov v USA). Odvíjal sa predovšetkým od konkrétnych osobných kontaktov a záujmov tých-ktorých osôb a od aktuálnych pomerov slovenského nacionalistického hnutia v kontexte uhorskej politiky. K. Čulen príkladom uvádza P. V. Rovnianka, ktorý si vybudoval okruh okolo 50 slovenských dopisovateľov z Uhorska, prispievajúcich aj do *Amerikánsko-slovenských novín* (novinár a politik P. Blaho, básnik P. O. Hviezdoslav, katolícky kňaz a literát F. R. Osvald). Rovnianek posielal *Americko-Slovenské noviny* okrem Uhorska aj emigrantom do Nemecka, Brazílie, Kanady a na Nový Zéland. Pozri: DUCHKOWITSCH, *Dejiny*, s. 241; ČULEN, Konštantín. J. *Slovenský: životopis zakladateľa prvých Slovenských novín v Amerike*. Winnipeg : Kanadský Slovák 1954, s. 126. Vo väčšine literatúry sa za dominantný účel kontaktov uvádza „národný záujem“. Okrem neho však často išlo o private zábery jednotlivcov sledujúcich vlastné, zvyčajne podnikateľské zábery (napr. P. V. Rovnianek a slovenský bankár pôsobiaci v USA M. Bosák). Ku kontaktom amerických a uhorských Slovákov pozri BIELIK, *Vzťahy a kontakty*, s. 120 – 130 a JAKEŠOVÁ, Elena. Konflikt a spolupráca: Americkí Slováci a slovenský národný život na prelome 19. a 20. storočia. In PODRIMAVSKÝ, Milan – KOVÁČ, Dušan (eds.). *Slovensko na začiatku 20. storočia. Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby*. Bratislava : Historický ústav SAV. Polygrafia 1999, s. 80 – 86.

¹³⁴ Len v r. 1907 usporiadali Slováci v USA 20 indignačných protestných zhromaždení proti praktikám uhorského súdneho systému, konkrétne uhorských/maďarských nacionalistických elít voči slovenskej žurnalistike a slovenským politickým a kultúrnym predstaviteľom v Uhorsku. Jednotlivci aj inštitúcie v USA finančne podporovali rodiny väznených Slovákov a konkrétne v roku 1907/1908 iniciovala slovensko-americká komunita (M. Bosák, Š. Furdek, P. V. Rovnianek, resp. Slovenská liga [celokrajanský spolok založený v roku 1907 v Clevelande]) niekoľko zbierok pozostalým po strelbe uhorského žandárstva do neozbrojených obyvateľov obce Černová. PAUČO, *Slovenskí priekopníci*, s. 39, 100 – 102, 328 – 329. V novembri 1905 bol v Pittsburgu založený Ústredný slovenský národný výbor ako oficiálna záštita Slovákov v Uhorsku v boji za všeobecné volebné právo a finančná podpora slovenskej politiky v Uhorsku. BIELIK, *Vzťahy a kontakty*, s. 124.

¹³⁵ Slovenské periodiká však boli aj informátorom navzájom – pozri napríklad *Slovenský týždenník* alebo *Prúdy*, v ktorých jedna celá rubrika informuje o posledných aktualitách niektorých slovenských periodík.

¹³⁶ *Slovenské ľudové noviny* načrtli spôsob, akým možno obchádzať reštrikcie uhorských úradov: „[...] musíme vystaviť most medzi nami a medzi Amerikou. My sa musíme o nich viac dozvedieť. Oni málo hovoria o tom živote, či prídu a ešte menej píšú. A najnovšie stihla nás nová krutá krivda. Z čiastky tam, z čiastky tu zachytávajú sa húfy súkromných listov a nebývajú doručené. Ďalej zabráňujú sem poslať a doručiť všakovaké americké noviny. [...] Nesmú prísť noviny. Zadržujú sa listy. Nie sú isté ani peňažité zásielky [...] My sme ustálili nasledovné: Mimoriadnou cestou si zaobstaráme americké

zalo uhorské ministerstvo vnútra dovoz viac ako 40 slovenských periodík z USA.¹³⁷ Slovenskí novinári preto budovali alternatívne trasy importu, vedúce buď cez mestá v rakúskych krajinách, alebo v európskych mestách, kde operovali osoby naklonené slovenskému nacionalistickému programu.¹³⁸

Nejasnosti ohľadne autorstva a pôvodu informácie sa vyskytujú aj okolo publikovanej korešpondencie z USA a Kanady. Autorstvo je doložené len v minimálnom počte prípadov. Otázny je aj spôsob, či k jednotlivým príspevkom pristupovať ako k primárnym, alebo sekundárnym zdrojom. Autori publikovaných listov mohli byť priamymi účastníkmi reality, ktorú reflektovali, ale takisto mohli len reprodukovať zážitok druhých, o ktorom sa dozvedeli od inej osoby alebo z tlače.

Tlačové agentúry sú v kontexte komunikačných štúdií rešpektované ako zdroj neutrálnych informácií. Predložený výskum 6 periodík v roku 1913 využitie tlačových agentúr ako systematického a priameho zdroja informácií nepotvrdil. Jednak ani jeden príspevok tlačové agentúry nespomínal, jednak na to slovenská tlač nemala finančné prostriedky. Na zjazdoch slovanských žurnalistov (1899 – 1912) sa viackrát nastolila myšlienka založenia slovanskej informačnej kancelárie, ktorá mala zabezpečiť prepojenie s európskymi a svetovými agentúrami¹³⁹ (a zároveň prepojenie partikulárnych „národných žurnalizmov“). Uhorské¹⁴⁰ a európske tlačové agentúry ako nemecká Wolff, britská Reuters, francúzska Havas alebo americká Associated Press boli

*noviny a budeme našim stále správy podávať o živote našich bratov za morom. Otvoríme stĺpec našich novín pre odkazy nášho obecnstva do Ameriky na spôsob odkazov redakcie. Kto nevie, kto je jeho milý alebo nie je istý, či list obdržal alebo zabudol na dom, tomu podľa listu napíšeme odkaz. Našich novín ide asi tisíc do Ameriky [...] Podobne prijímeme aj odkazy američanov pre naše kraje. [...] Prosíme amerických bratov, aby ich ešte viacerí odoberali. Prosíme ich, aby ich svojim tu doma predplatili.“ JURIGA, Ferdiš. Amerika. In *Slovenské ľudové noviny*, 4, č. 17, 25. 4. 1913, s. 1 – 2.*

¹³⁷ GLETTLER, Monika. The Hungarian government position on Slovak emigration, 1885–1914. In PUSKÁS, *Overseas Migration*, s. 115.

¹³⁸ Konštantín Čulen uvádza, ako sa tieto formy spolupráce iniciovali (úryvok listu napísaného pod vedením katolíckeho kňaza Ferdiša Jurigu dňa 6. decembra 1906, adresovaný „americkým Slovákom“, pravdepodobne Š. Furdekovi): „Pre špiónstvo a nespohlivosť niektorých poštových úradov uhorských za sprostredkovateľa medzi nami a vami je ustálený Rupert Rehák, Mariazell, Rakúsko. On sprostredkuje všetky dopisy na nás, taktiež i zásielky. O každom ale dopise prosíme bezprostredne a opatrne upovedomiť aj tajomníka Jozefa Nováka v Skalici.“ Pozri: ČULEN, Konštantín. *Dejiny Slovákov v Amerike. Sväzok 2*. Bratislava : Nakladateľstvo Slovenskej Ligy v Bratislave 1942, s. 102. Európskym centrom pašovania slovensko-americkéj tlače bol Paríž a nemecké prístavné mesto Brémy (s organizátorom paroplavebný „agent Stoczky“). Pozri: FABIAN, Juraj. Od Klebelsbergovho memoranda k „americkéj akcii“. Stanoviská uhorských vlád k slovenskému vystáhovalectvu na prelome storočí. In *Slováci v zahraničí*, 14, 1988, s. 140 – 141; BIELIK, František – SIRÁCKY, Ján – BALÁŽ, Claude. Krajanské kalendáre v rokoch 1880–1975 ako prameň k poznaniu dejín zahraničných Slovákov. In *Slováci v zahraničí*, 13, 1987, s. 9. Aj uhorská vláda sledovala slovensko-americkú tlač, ktorú si predplatila, a cez Švajčiarsko si ju dala doručovať do Budapešti (F. Bielik uvádza len *Amerikánsko-slovenské noviny*, pozri BIELIK, *Vzťahy a kontakty*, s. 125).

¹³⁹ *Táto iniciatíva stroskotala na nedostatku finančných prostriedkov.* VĚNTUS, *Zjazdy*, s. 52.

¹⁴⁰ Prvý uhorský samostatný orgán tlačovej služby – Telegraficko-korešpondenčná kancelária – začal prevádzku v roku 1880. Prvá polooficiálna tlačová agentúra MTI vznikla v roku 1882. Udržovala kontakty s tlačovými agentúrami Reuter, Havas, Wolff, Stefani a Korbureau. Pozri CARDOWNIE, *News Agency Journalism*, nestr.

v súkromných rukách a za ich produkty, teda informácie, sa platilo ako za akúkoľvek inú komoditu.¹⁴¹ Autori mediálnych štúdií Brake a kol. rozlišujú tlač 19. storočia¹⁴² na metropolitnú (centrum) a provinciálnu (periféria).¹⁴³ Základný rozdiel je v používaní zdrojov a vo finančných možnostiach. Regionálna tlač (ku ktorej radím aj šesť analyzovaných slovenských periodík) nebola schopná zaplatiť množstvo profesionálnych dopisovateľov a spravodajcov a financovať produkty tlačových agentúr; ich spravodajstvo sa považuje za tzv. odvar kumulovaný z metropolitných, teda „dôležitejších“ (exponovanejších) novín a časopisov.¹⁴⁴ Otázkou zostáva, do akej miery autori článkov zohľadňovali znalosť americkej ústavy, zákonov a kľúčových diel o Spojených štátoch (napr. A. de Tocqueville: *De la démocratie en Amérique* [1835], J. A. Hobson: *Imperialism: A Study* [1902], a v slovenskom prostredí najmä dielo A. Šusteka) a či ich vôbec poznali. Zodpovedanie tohto problému však vyžaduje širší časový záber výskumu.

Zhrnutie

Analyzovaná tlač sa v rámci tzv. Amerika-diskurzu sústreďuje na Spojené štáty americké. Rozdelenie reprezentácií na tri základné okruhy má svoje opodstatnenie, súvisiace s nutnosťou vymedzenia tém na lepšiu orientáciu v texte. Ako som ukázal vyššie, dominantným prvkom vo všetkých analyzovaných periodikách okrem liberálnych *Prúdov* boli reprezentácie migračných pohybov z Uhorska, imigračnej politiky USA a príčin hornouhorskeho vysťahovalectva do zámoria.¹⁴⁵ V slovenskej tlači prevláda v roku 1913 pomerne silný antiemigračný diskurz, vyplývajúci jednak z vnímania emigrácie Slovákov ako oslabovania „slovenského elementu“ v multietnickom Uhorsku (v prípade slovenskej nacionalistickej tlače), jednak z obavy pred „protiuhorskými aktivitami“ slovenskej komunity v USA¹⁴⁶ a pokrokovými tendenciami, ktoré vykazovali niektorí z reemigrantov po návrate zo zámoria (najvýraznejšie v provládnych *Slovenských novinách*; v socialistických *Robotníckych novinách* bol negativizmus diskurzu ovplyvnený tematickým zameraním na sociálne otázky, robotníctvo a „antikapitalizmus“). Tento diskurz našiel vyjadrenie najmä v príspevkoch zaoberajúcich sa imigračnou legislatívou USA, ktoré naznačovali zhoršenie podmienok pre potenci-

¹⁴¹ Provládne *Slovenské noviny* v dôsledku podpory uhorskou vládou boli ako jediné schopné obchodovať s tlačovými agentúrami. Proti tomuto tvrdeniu staviam ich regionálny charakter a nízky náklad.

¹⁴² Tvrdenie platí aj o začiatku 20. storočia, keďže sa tlačová agenda v hornouhorskom prostredí nemohla do r. 1914/1918 radikálne transformovať.

¹⁴³ BRAKE – BELL – FINKELSTEIN, *Nineteenth-Century Media*, s. 6.

¹⁴⁴ BRAKE – DEMOOR, *Dictionary*, s. 452.

¹⁴⁵ Časopis *Prúdy* sa na skúmanom diskurze podieľal najmenej, čo vyplývalo jednak z nízkej periodicity – vychádzali 10-krát do mesiaca – a jednak zo zamerania na domácu politiku.

¹⁴⁶ Išlo o finančnú podporu, ktorú poskytovala slovenská komunita v USA Slovenskej národnej strane v Uhorsku, zasielanie liberálnejšej a demokratickej slovensko-americkéj tlače do Uhorska, informovanie americkej verejnosti o „národnom útlaku“ v Uhorsku, angažovanie sa slovenských kňazov v Amerike v prospech „slovenského národného hnutia“ a pod. BIELIK, *Vzťahy a kontakty*, s. 120 – 130.

álnych imigrantov v blízkej budúcnosti. Príčiny emigračných pohybov z Uhorska vidí slovenská tlač v negatívnej hospodárskej situácii a ekonomickej zaostalosti Uhorska („úpadok remesla“)¹⁴⁷, v snahe vyhnúť sa vojenskej službe a v legálnej a nelegálnej činnosti vyst'ahovaleckých agentov. K príčinám vyst'ahovalectva, konkrétne v roku 1913, patria lokálne povodne, snaha vyhnúť sa narukovaniu pre nebezpečenstvo zapojenia sa rakúsko-uhorskej monarchie do balkánskej vojny¹⁴⁸ a obmedzenie uhorského exportu na Balkán v dôsledku druhej balkánskej vojny, čo malo za následok úbytok pracovných príležitostí.¹⁴⁹ Reflexiu problematiky slovenskej komunity v USA ovplyvňovalo ideové zameranie jednotlivých periodík a konkrétne postoje reprezentantov slovenskej tlače k frakciám slovenskej komunity v USA (čo dobre vidieť na reprezentácii slovenských katolíkov v USA v *Robotníckych novinách* alebo, naopak, v reprezentáciách slovenskej sociálnej demokracie v USA optikou katolíckych *Slovenských ľudových novín*).

Reflexia amerických politických reálií (okrem imigračnej politiky) sa v skúmanej tlači koncentruje na vymenovanie nového amerického prezidenta W. Wilsona do funkcie (viditeľný záujem o špecifickosť politického systému v USA v porovnaní s Európou), v zahraničnej politike prevláda diskurz o zaangažovanosti USA do priebehu mexickej revolúcie, pričom najmä *Národné noviny* a *Slovenské noviny* naznačujú obavy z veľmocenských aspirácií a geograficko-politickej rozpínavosti USA (objavuje sa tu negativizmus a koncept imperializmu). Mozaiku obrazu dopĺňajú krátke príspevky o aktuálnych zmenách na diplomatických a štátnických postoch, reflektované predovšetkým v rubrike *Chýrnik/Chýry*, obsahujúce krátke správy a aktuality bez subjektívneho autorského komentára. Politické akty závažného charakteru, Sedemnásť dodatok a Zákon o federálnych rezervách sa v analyzovanej tlači neobjavili.

V tematickom okruhu „kultúra“ som sa najskôr sústredil na vnímanie profesijnálnej otázky v USA, ktorej reflexia opäť podliehala subjektívnym preferenciám jednotlivých zástupcov skúmanej tlače. Iba liberálny časopis *Prúdy* poskytol čitateľom jedinú obsiahlejšiu (hoci nie obsahovo hutnú) štúdiu o amerických ústavných princípoch a sekularizme, s ktorými sa autori *Prúdov* ideovo stotožňovali. Prezentácie technologického progresu vychádzali na jednej strane z obdivu k priemyselnej produktivite a moderným americkým technológiám, na strane druhej boli tieto články tak pre ich autorov, ako i pre čitateľov interesantné aj per se. Pozitívne ladenými článkami, venovanými americkej finančnej elite (kategória „amerického miliónára“, ktorá je nesporne súčasťou americkej kultúry), utvárala slovenská tlač pozitívny obraz USA ako krajiny blahobytu, luxusu a rovnakej príležitosti alebo ako „zasľubenej krajiny“. V článkoch, ukazujúcich negatívne aspekty života tejto elity (kriminalita, korupcia), možno nájsť negativistický obsah, akcentujúci kritiku kapitalizmu a morálny úpadok finančných elít ako reprezentantov amerického kapitalizmu.

Analýza periodík potvrdila dominantný záujem slovenskej žurnalistiky o migračný diskurz. Ako som už v úvode naznačil, diskurz determinovala aktuálnosť masovej emigrácie slovenského obyvateľstva, citlivo vnímanej slovenskými aj maďarskými

¹⁴⁷ Dopisy. Z púchovskej doliny. In *Národné noviny*, 44, č. 25, 1. 3. 1913, s. 3.

¹⁴⁸ Vyst'ahovalectvo sa vzráha. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 20, 16. 5. 1913, s. 5.

¹⁴⁹ Nezamestnanosť. Tamže, č. 52, 25. 12. 1913, s. 4.

kultúrno-politickými elitami. Podľa H. Parafianowiczovej, ktorá sa vo svojej štúdiu *American Exceptionalism: The American Dream and the Americanization of East-Central Europe* zaoberá fenoménom „americkej výlučnosti“ v priestore stredovýchodnej Európy (prevažne v období masovej emigrácie do zámoria až do roku 1945), pretrvával u obyvateľstva tohto priestoru pozitívny obraz Ameriky, sústredujú sa na aspekty ekonomického a kultúrneho bohatstva (*country of opportunity, abundance and plenty, a promised land for the newcomers*), slobody (*country of true democracy and freedom*) a priemyselnej a politickej sily a pokroku.¹⁵⁰ Toto tvrdenie môže v konfrontácii s touto prácou obstáť len do istej miery. Hoci všetky Parafianowiczovej tvrdenia sú v skúmanej tlači roku 1913 viac či menej obsiahnuté, celkový dojem, ktorý by mohol čitateľ po prečítaní analyzovanej tlače z roku 1913 nadobudnúť, by s tvrdeniami autorky nemal veľa spoločného (avšak uvedomujem si zovšeobecňujúci charakter Parafianowiczovej textu). Pri čítaní slovenskej tlače treba brať do úvahy nacionalistický kontext dobových diskurzov, negatívne ladený vzťah slovenských nacionalistických elit (aj tých uhorských/maďarských) k emigrácii Slovákov do USA a protikladný vzťah týchto elit k partikulárnym aspektom kultúrnych a politických reálií „Nového sveta“. Takzvaný americký sen nebol v analyzovaných článkoch explicitne zohľadnený, autori príspevkov sa zameriavali na popieranie pozitívnych charakteristík Ameriky, ktoré podľa Parafianowiczovej v dobovom diskurze existovali. Výnimky tohto negatívneho diskurzu nájdeme v *Robotníckych novinách* (13. 2. 1913), v *Slovenských ľudových novinách* (23. 5. 1913) a v príspevkoch, zachytávajúcích úspech amerických biznismenov a diplomatov (konkrétne v článku o diplomatických aktivitách K. J. Vopičku – autor článku na záver okrem iného dodal: „*Vopička asi pred 40 rokmi vystáhal sa ako chudobný mladý človek do Ameriky, ale svojou pilnosťou a dôvtipom čoskoro sa vyšvihol a stal sa v pivovarskom priemysle vedúcou osobou*“¹⁵¹).

Teoretické východisko pri štruktúrovaní, teda určení dominantných (a relevantných) reprezentácií poskytuje práca V. Depkata, ktorá rozlišuje šesť zásadných obrazov Ameriky podľa výskytu a zamerania reprezentácie v nemeckých politických časopisoch v rokoch 1789 – 1830.¹⁵² Pokúsím sa vyhnúť úsiliu o určenie jednoznačných obrazov v tlači z roku 1913 pre príliš krátky časový záber práce a nejednoznačnosť obsahu reprezentácií. V súlade s V. Depkatom uvádzam nielen tie reprezentácie, ktoré daný obraz podporovali, ale aj tie, ktoré mu odporovali. Najlepšie to môžeme sledovať pri charakteristických obrazoch USA ako „krajiny slobody“ (*Land der Freiheit*).¹⁵³ Autori

¹⁵⁰ PARAFIANOWICZ, *American Exceptionalism*, s. 107 – 121.

¹⁵¹ V Amerike a u nás. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 45, 7. 11. 1913, s. 5

¹⁵² V. Depkat vo svojej práci definuje na základe analýzy politického diskurzu 200 nemeckých časopisov, vychádzajúcich v rokoch 1789 – 1830, dominantné obrazy USA: Spojené štáty ako „krajinu pokroku“, „slobody“, „revolúcie“, „demokracie“, ako „krajinu bez dejín“ a „krajinu vystáhalectva“. (*Land des Fortschritts, Land der Freiheit, Land der Revolution, Land ohne Geschichte, Land der Demokratie, Auswanderungsland USA*). Pozri DEPKAT, Volker. *Amerikabiler in politischen Diskursen: deutsche Zeitschriften – 1789 bis 1830*. Stuttgart : Klett-Cotta 1998.

¹⁵³ Koncept slobody sa podľa V. Depkata opiera o princíp slobody vierovyznania, občianskej slobody a ústavnosti v USA. V prípade analyzovaných periodík je chápanie slobody širšie a prelína sa s tematikou demokracie a spoločenského pokroku. Ohľadom slovenskej nacionalistickej tlače sú princípy

článkov analyzovanej tlače nám prezentujú obraz demokratického politického systému a možností vypracovať sa z najnižších priečok spoločenského rebríčka na najvyššie (self-made-man). Na strane druhej tí istí autori podporujú obraz fyzicky náročnej a zle platenej, takmer až otrockej práce v baniach a hutách a obrazy zásahov americkej vlády do procesu (doteraz pomerne slobodnej) imigrácie do USA. Depkatove charakteristiky USA ako „krajiny slobody“ a „demokracie“ (*Land der Demokratie*)¹⁵⁴ („hl'adaj si v Amerike volebné právo!“)¹⁵⁵ zohrávajú v sledovanej tlači významnú úlohu a neraz sú v texte obsiahnuté implicitne.

Naznačujem, že obsahy jednotlivých reprezentácií sa prekrývajú a sú vo vzájomnej interakcii a na ich základe nemožno jednoznačne určiť dominantné obrazy. Výrazne prevláda migračná tematika (*Auswanderungsland USA*); vykresľovanie šancí slovenských imigrantov na uplatnenie sa v „Novom svete“ pokladám jednak za zámer autorov sledovaných článkov¹⁵⁶, jednak za dôsledok, ako som už vyššie naznačil, aktuálnosti fenoménu zámorského vyst'ahovalectva v Uhorsku a v priestore južnej, strednej a východnej Európy na začiatku 20. storočia. Nezastupiteľné miesto patrí obrazu „krajiny pokroku“ (*Land des Fortschritts*)¹⁵⁷, postavenému na reprezentáciách mechanizácie, priemyselnej produkcie, technologického pokroku v doprave a vede, ako aj na zdôraznení ústavnej, sekularizovanej a nestavovskej spoločnosti. Spoločenský a technologický pokrok slovenská tlač pozorne sledovala, hoci v slovenskej spoločnosti sa veda a technika zvykli odsúvať do úzadia. Intelektuálny potenciál slovenských elít bol v tomto období postavený do „národno-obranných služieb“.¹⁵⁸ Spojené štáty ako krajina „bez dejín“ (*Land ohne Geschichte*)¹⁵⁹ a „krajina revolúcie“ (*Land der Revolution*) nemajú v skúmanom diskurze takmer nijakého zastúpenia.

slobody a demokracie vyjadrené prostredníctvom porovnania americkej a uhorskej politickej (nacionalistickej) praxe. Tamže, s. 233 – 288.

¹⁵⁴ V. Depkat sleduje tematiku demokracie v USA prostredníctvom reprezentácií zameraných na „republikanizmus“, ktorého chápanie vychádza z rozporu politických systémov republika – monarchia. V slovenskej nacionalistickej tlači sa koncept demokracie zamerával skôr na ideálny systém s možnosťou rozšíreného volebného práva a s možnosťou slobodného rozvoja občianskeho a „národného života“; a priori však nie je viazaný na republikanizmus. Tamže, s. 343 – 379.

¹⁵⁵ O tom novom volebnom práve. In *Slovenský týždenník*, 9, č. 11, 14. 3. 1913, s. 4.

¹⁵⁶ Na jednej strane išlo o snahu informovať potenciálnych slovenských emigrantov a na druhej strane o úsilie vplývať na emigračné pohyby prostredníctvom preferovania negatívnych a stereotypnejších obrazov v tlači.

¹⁵⁷ V rámci tzv. Fortschrittsdiskurs sa V. Depkat zaoberá všeobecným pokrokom v kultúre, politike a spoločnosti, najčastejšie vyjadrenom v protiklade USA – „zaostalá Európa“. Idea pokroku znamená v jeho ponímaní „všeobecný historický proces postupného zlepšenia životnej situácie ľudí“ („Die Idee des Fortschritts bezeichnen ganz allgemein den historischen Prozess der allmählichen Verbesserung der menschlichen Lebenssituation.“) s dôrazom na rozum, slobodu a emancipáciu jednotlivca. DEPKAT, *Amerikabiler in politischen Diskursen*, s. 15. Autori analyzovanej tlače sa v kontexte pokroku zameriavajú na pokrok technologický/vedecký, spoločenský (rovnostárstvo, hierarchia) a politický (všeobecné volebné právo, demokracia) v USA.

¹⁵⁸ KOVÁČ, *Na začiatku storočia*, s. 215 – 216.

¹⁵⁹ V tomto prípade si Depkat všimol tie aspekty obrazu, ktoré súviseli s absenciou stavovskej spoločenskej hierarchie a titulov (kráľ, šľachta), čo však bolo typické najmä pre tlač z konca 18. a začiatku 19. storočia, ktorú Depkat analyzoval. Týka sa to aj reprezentácie USA ako *Land der Revolution*.

Tri druhy opísaných reprezentácií „Nového sveta“ (krajina slobody, demokracie a pokroku) sa v mnohom prelínajú, a to i v prípade zobrazovania aspektov politickej a občianskej slobody, ktoré môžem pripísať ku ktorejkoľvek z reprezentácií. Mnohé z podstatných dobových reálií (zavedenie Fordovej pásovej výroby v automobilovom priemysle) neboli v tlači reflektované vinou nedostatočnej informovanosti alebo z nevedomosti. Význam niektorých prelomových udalostí si súčasníci sociálnej reality neraz uvedomili až dodatočne.¹⁶⁰

Do akej miery mohli prezentácie v analyzovaných periodikách ovplyvniť rozhodnutie potenciálnych emigrantov vystáť sa? Vzhľadom na marginálnosť a nízky náklad po slovensky písanej tlače v priestore Horného Uhorska ostáva odpoveď na túto otázku v rovine teoretizovania. Autori mediálnych štúdií tvrdia, že vplyv tlače na individuum je nepopierateľný (v zásade rozlišujú tri druhy – kognitívne, emocionálne a behaviorálne efekty médií na človeka). Interpretácia správ recipientom závisí od sociálnych a kultúrnych faktorov, v našom prípade od výskytu emigrácie v konkrétnom regióne (teda normality fenoménu, o ktorom sa píše), vzdelania, osobných preferencií a sociálnej situácie recipientov. Čo sa týka tzv. rozhodovacieho procesu¹⁶¹ (rozhodovanie emigrovať), treba vziať do úvahy faktor transnacionálnych migračných sietí, ktoré zahŕňajú výmenu korešpondencie (teda výmenu informácií o „Novom svete“) medzi príbuznými a známymi a transatlantický pohyb osôb (reemigrantov a tzv. *birds of sea* – vtáci mora, teda opakovane migrujúce osoby). Veľmi pôsobivým argumentom na vystáhanie bolo trvalé alebo opätovné vystáhanectvo príbuzných alebo známych do zámoria¹⁶² a presvedčenie, že v Amerike je všetko „lepšie“ a „väčšie“ ako v Európe.¹⁶³ Treba tiež zohľadniť faktor uhorskej pro- alebo protiemigračnej propagandy, činnosti vystáhovaleckých agentov a nakoniec faktor tzv. multiplikačného efektu. Ten vysvetľuje zvýšenú mobilitu osôb v priestore bez dostatočnej motivácie, ktorá sa charakterizuje ako „vystáhovalecká horúčka“¹⁶⁴. Takisto môžeme len ťažko predpokladať zhodu medzi obrazmi v médiách a obrazmi publika, teda prekryvaním sa verejnej mienky a mediálnych správ.¹⁶⁵ Vplyv tlače na vystáhanectvo však nemožno vylúčiť, a to aj napriek nízkemu nákladu tlače vo všeobecnosti a nižšej gramotnosti slovenského obyvateľstva. Pre tieto dva faktory sa tlač ľuďom jednoducho predčítavala¹⁶⁶ a jeden výtlačok mohol zásobovať informáciami obyvateľstvo určitej lokality (obec, región, subregión), resp. jej určitej časti. Na záver chcem dodať, že skúmané reprezentácie v tlači roku 1913 boli okrem spomenutých faktorov determinované aj tzv. zotrvačnosťou obrazu v tlači, resp. pretrvávaním zažitých a neraz stereotypných predstáv o USA, ktoré slovenské noviny a časopisy produkovali už od začiatkov masovej emigrácie do

¹⁶⁰ KUBIŠ, *Obraz Polska*, s. 94.

¹⁶¹ BADE, *Evropa v pohybu*, s. 136 – 137.

¹⁶² JAKEŠOVÁ, Elena. Slovenskí vystáhovanci a konfrontácia predstáv o Kanade s ich sociálnou realitou. In *Slováci v zahraničí*, 1994, 17 – 18, s. 11.

¹⁶³ BADE, *Evropa v pohybu*, s. 136; PARAFIANOWICZ, *American Exceptionalism*, s. 117.

¹⁶⁴ BADE, *Evropa v pohybu*, s. 138.

¹⁶⁵ KUBIŠ, *Obraz Polska*, s. 87; WILKE, *Imagebildung*, s. 298.

¹⁶⁶ DÜLMEN, Richard van. *Historická antropologie*. Praha : Dokořán 2002, s. 71 a KLEMENČIČ, *Slovene Images*, s. 144, poznámka č. 2.

zámoria od konca 70. rokov 19. storočia. Napriek pomerne konštantnej výmene (aktuálnych) informácií o „Novom svete“ na začiatku 20. storočia v rámci transnacionálneho komunikačného systému v analyzovanom diskurze (do istej miery) pretrvával stereotypný obraz USA, na jednej strane zdôrazňujúci demokraciu/slobodu a pokrok, na strane druhej kritizujúci pragmaticky orientovanú americkú spoločnosť, kapitalizmus a americký imperializmus. Výsledkom tejto kritiky boli negatívne reprezentácie, akcentujúce sociálny aspekt emigrácie do USA, determinované postojmi analyzovaných periodík k vysťahovalectvu Slovákov z Uhorska na americký kontinent. Na záver si treba uvedomiť, že obrazy „Nového sveta“ nie sú objektívnym opisom reality, produkované nezaujatým objektívnym autorom, ale sú odrazom dobových názorov na svet, ako aj reflexiou sociálnej skúsenosti v Uhorsku, ktorá sa projektovala aj do diskurzov o Amerike.

DARSTELLUNG DER „NEUEN WELT“ IN DER OBERUNGARISCHEN
PRESSE IN SLOWAKISCHER SPRACHE IM JAHR 1913
ALS EINE DIMENSION DER TRANSNATIONALEN GESCHICHTE

Igor Harušťák

In dieser Studie wurden Ergebnisse einer Analyse von Amerikabildern vorgestellt, die 1913 von sechs slowakischen Presseorganen (*Národné noviny*, *Slovenské ľudové noviny*, *Robotnícke noviny*, *Slovenský týždenník*, *Prúdy*, *Slovenské noviny*) in Oberungarn verbreitet wurden. Das unlängst zum „Sommer des Jahrhunderts“ stilisierte Jahr 1913 wurde einerseits wegen der nahezu kompletten Zugänglichkeit der ausgewählten Presseorgane gewählt, andererseits wegen der Vergleichsmöglichkeiten, die die ideenmäßig relativ klar differenzierte slowakische Politik im letzten „normalen“ Jahr vor dem Ersten Weltkrieg bietet. Der vorgelegte Text soll das Wissen der slowakischen kulturellen und politischen Eliten über das Phänomen der „Neuen Welt“ vorstellen oder - anders gesagt - das Wissen über die Länder des amerikanischen Kontinents (in dieser Arbeit konzentriere ich mich, so wie es auch die analysierte Presse tat, vor allem auf die Vereinigten Staaten von Amerika). Als Quelle dienten die sechs obengenannten Presseorgane im Kontext der komplizierten politischen Situation und der Situation der Nationalitäten im multiethnischen Ungarn. Auf der Basis der Analyse von Artikeln und einzelnen Darstellungen der „Neuen Welt“ wurden die dominierenden Bilder definiert (die Vereinigten Staaten als *Land der Freiheit*, *Land der Demokratie*, *Land des Fortschritts und Einwanderungsland*), welche in der untersuchten Presse erschienen sind.

Im ersten Teil der Studie widmete ich mich den theoretischen Ausgangspunkten und Konzepten von „Bildern“ und „Darstellungen“. Im zweiten Kapitel stellte ich die analysierte Presse im Kontext der schwierigen politischen Situation und der nationalistischen Antagonismen in Ungarn zu Beginn des 20. Jahrhunderts vor. Der analytische Teil der Arbeit (drittes Kapitel) war in drei Hauptgruppen je nach Typen der Darstellungen aufgeteilt: Die erste Gruppe befasst sich mit der Auswanderung und der

Einwanderungspolitik der Vereinigten Staaten. Der zweite Teil zeigt die Darstellungen der Innen- und Außenpolitik, die Darstellungen der politischen Persönlichkeiten und der Gesetzgebung. Der dritte Teil zeigt die Darstellungen ausgewählter Aspekte der amerikanischen Kultur. Das vierte Kapitel behandelt die transnationale Dimension des Bildes der „Neuen Welt“. Ich verweise auf Informationsquellen, die den Amerikabil- dern zugrunde lagen, und zwar konkret auf transnationale Netzwerke (Kontakte zwischen den Exponenten des slowakischen Journalismus in Ungarn und den Förderern aus dem Ausland, der ausländischen Presse und den slowakischen Kultureliten in den USA). Die Suche nach Informationsquellen setzte eine Beschreibung voraus, wie das gegenseitige Informationssystem entstanden ist und wie es funktioniert hat. Auf der Basis dieser vier Teile versuchte ich Erklärungstypen festzulegen, mit deren Hilfe die „Neue Welt“ repräsentiert wurde. Zum Schluss konfrontierte ich konkrete Darstellungen aus dem Jahr 1913 mit Schlussfolgerungen in den Arbeiten von V. Depkat und H. Parafianowicz. Gerade der Text von Parafianowicz zeigt das vorherrschende, überwiegend positive Bild der USA (*american dream*) in Mittel- und Osteuropa. Die Zusammenfassung stellt auch die Frage nach dem Einfluss der von der analysierten Presse reproduzierten Bilder auf die Auswanderungsprozesse in Oberungarn.

Mgr. Igor Harušťák, Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

OČISTA NA SLOVENSKU PO FEBRUÁRI 1948 A ČINNOSŤ AKČNÝCH VÝBOROV VO SVETLE DOBOVEJ TLAČE¹

Tomáš Černák

ČERNÁK, Tomáš: The Purges in Slovakia after February 1948 and the activities of the action committees in the contemporary press. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 241 – 255. The action committees were instrumental in the coercive mechanism used by the Communist Party during the governmental crisis. They demonstrated „the will of the people“, issued public decrees condemning the leadership of those political parties whose ministers resigned, and passed resolutions to support communist demands. The author endeavours in this paper to clarify their initial actions by discussing the contemporary press, which on its pages brought forward information about the action committees' inception and activities.

Action committees. National front. Press. Communist party. Higher Education.

Cieľom predkladaného príspevku je sústrediť pozornosť na priamy nástroj pofebruárových politických čistiek – akčných výborov Národného frontu – z pohľadu dobovej tlače, komunistickej i nekomunistickej. Dobová tlač predstavuje bohatý zdroj informácií, ktoré sa často v archívnych materiáloch nevyskytujú, resp. historikovi môže pomôcť dotvoriť si reálny obraz o danej historickej skutočnosti. Pri skúmaní prvej etapy očisty na Slovensku (z časového hľadiska sa budeme pohybovať od prelomu mesiacov február a marec až do začiatku apríla 1948) sme preto využili okrem archívnych fondov ústredný tlačový orgán Komunistickej strany Slovenska (KSS) denník *Pravda*, orgán slovenských odborov *Práca*, ďalej ústredný orgán Strany slobody *Sloboda*, denník *Lud*, ktorý vychádzal pod hlavičkou Strany slovenskej obrody (SSO), denník *Národná obroda* a časopis slovenských vysokoškolákov *Borba*. Uvedomujeme si, že ide o selektívny výber, avšak stanovený rozsah príspevku nám neumožnil zaradiť ďalšie periodiká.

Februárové udalosti v roku 1948 a s nimi spojené nastolenie totalitného komunistického režimu v povojnovej ČSR predstavujú dôležitý medzník našich dejín. Začala sa ním vyše štyridsaťročná historická etapa vlády jednej strany – Komunistickej strany Československa (KSC). Za začiatok komunistického režimu sa všeobecne považuje 25. február 1948, keď prezident republiky Edvard Beneš pod tlakom KSC prijal de-

¹ Štúdiá bola vypracovaná v Historickom ústave SAV v rámci projektu VEGA 2/0103/13 Mechanizmus fungovania komunistického režimu na Slovensku v rokoch 1948 – 1989.

misii nekomunistických ministrov a na ich miesta vymenoval ministrov navrhnutých Klementom Gottwaldom. Na prvý pohľad išlo o rekonštrukciu a doplnenie vlády, avšak týmto aktom komunisti reálne prevzali moc v krajine do svojich rúk. Získaná moc však potrebovali stabilizovať, čo znamenalo aj eliminovanie skutočných alebo len potenciálnych odporcov. V tomto procese komunistom pomohlo i to, že občianske politické strany neboli na konfrontáciu pripravené a veľmi rýchlo v mocenskom zápase kapitulovali.

Súbežne s februárovými udalosťami sa začali realizovať čistky, ktoré riadili akčné výbory Národného frontu (NF). Tie komunisti organizovali ihneď po vypuknutí vládnej krízy a tvorili dôležitú súčasť ich nástupu k moci. Akčné výbory nerobili očistu iba v politických a verejných orgánoch, ale dotkli sa aj hospodárskeho, kultúrneho alebo športového života. Výzva na zakladanie akčných výborov vyšla z Prahy, presnejšie z úst Klementa Gottwalda, ktorý na manifestácii 21. februára 1948 vyzval občanov: „*Tvorte vo všetkých závodoch a vo svojich obciach, okresoch a krajoch akčné výbory Národného frontu z úprimných predstaviteľov robotníctva i ostatných pracujúcich vrstiev, z demokratických a pokrokových predstaviteľov všetkých strán i celonárodných organizácií.*“² Po tejto výzve sa výbory rýchlo zakladali po celej republike. Pôsobili od najvyšších orgánov až po miestne, boli pod kontrolou KSČ a nemali žiadnu oporu v zákone.³ Prvé akčné výbory začali vznikať len zopár hodín po Gottwaldovej výzve. Otázka je, či komunisti kalkulovali s vytváraním akčných výborov už pred februárovou krízou ako jednou z možností v boji o moc, alebo išlo o spontánne rozhodnutie bezprostredne po podaní demisie nekomunistickými ministrami 20. februára 1948. Historik Michal Barnovský sa vo svojom výskume prikláňal k druhej možnosti.⁴ Zároveň však treba poznamenať, že akčné výbory vznikali aj krátko po skončení druhej svetovej vojny v rámci revolučnej vlny. Tieto orgány síce čoskoro zanikli, ale činnosť akčných výborov z februára 1948 ich krátke pôsobenie nápadne pripomínala.⁵ Možno sa preto domnievať, že KSČ mala podobné orgány v zálohe ako jednu z možností, ale myšlienka na ich reálne a plnohodnotné využitie skutočne pochádza z obdobia po vypuknutí vládnej krízy.

Spôčiatku prevzala iniciatívu pri vytváraní akčných výborov Ústredná rada odborov (ÚRO), ktorá však bola plne pod kontrolou KSČ. Odborári zvolali na 23. februára 1948 do pražského Obecného domu poradu, na ktorej sa ustanovil prípravný výbor na vytvorenie Ústredného akčného výboru Národného frontu (ÚAV NF). Ten oficiálne vznikol 25. februára, za jeho predsedu bol zvolený Antonín Zápotocký a za generálne-

² *Pravda*, 29. č. 46, 24. 2. 1948, s. 2.

³ Činnosť akčných výborov NF bola dodatočne legalizovaná zákonom č. 213/1948 Zb. z. zo dňa 21. 7. 1948.

⁴ BARNOVSKÝ, Michal. Akčné výbory – nástroj nastolenia mocenského monopolu a pofebruárovej očisty 1948. In: PODOLEC Ondrej (zost.). *Február 1948 a Slovensko*. Bratislava: ÚPN 2008, s. 440.

⁵ Akčný výbor pôsobil v júli 1945 napríklad aj v českom futbalovom klube AC Sparta, v ktorom vylúčil viacero právoplatne zvolených funkcionárov. Pozri: ČERNÁK, Tomáš. Futbal a politika v ČSR počas roka 1948 na príklade futbalových klubov AC Sparta a ŠK Bratislava. In: HRADECKÝ, Tomáš – HORÁK, Pavel. *České, slovenské a československé dejiny 20. století VII*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta 2012, s. 118.

ho tajomníka Alexej Čepička, obaja komunisti. V tomto čase však už pôsobili stovky akčných výborov po celej republike a ÚAV NF mal byť ich strešnou organizáciou. Na Slovensku bola situácia podobná ako v českých krajinách a akčné výbory sa tu začali konštituovať približne v rovnakom čase.

Predseda KSS Viliam Široký na vytváranie akčných výborov NF vyzval 21. februára 1948 vo večerných hodinách na zhromaždení v bratislavskej Redute, teda len zopár hodín po pražskom Gottwaldovom prejave. „*Nositelmi jednoty demokratických a pokrokových síl majú byť akčné výbory Národného frontu. Pristúpme k ich tvoreniu v obciach, okresoch i celoslovenskom meradle. Utvárajme ich zo skutočne demokratických predstaviteľov všetkých politických strán a celonárodných organizácií ... Treba utužiť zväzok všetkých vrstiev pracujúceho ľudu vytvorením akčných výborov NF v obciach, okresoch i v celoslovenskom merítku.*“⁶ Zopár okresných AV vzniklo už krátko po Širokého prejave (napríklad vo Zvolene a v Banskej Bystrici), ale masovo sa začali ustanovovať až 22. februára a v nasledujúcich dňoch. V akčných výboroch mali mať prevahu členovia komunistickej strany (alebo aspoň sympatizanti) a utvárali sa z ich iniciatívy.

Orgán KSS *Pravda* začal prinášať informácie o vzniku akčných výborov po celom Slovensku od utorka 24. februára 1948. Nešlo o žiadne veľké články, redaktori skôr stručne podávali informácie z jednotlivých miest a obcí. Prinášali správy o „*početne navštívených verejných zhromaždeniach*“ a konštituovaní sa miestnych a okresných akčných výborov, pričom nezabudli zdôrazniť, že sú v nich zastúpení „*členovia všetkých strán, oddaní ľudu a ľudovej demokracii ako aj predstavitelia všetkých celonárodných organizácií*“.⁷ Potom nasledoval zoznam obcí, v ktorých sa vytvorili akčné výbory a zdôrazňovali sa najmä tie, kde do akčných výborov vstúpili členovia Demokratickej strany (DS). Tých uvádzali aj menovite. Redaktori *Pravdy* sa totiž snažili zvýrazniť celonárodný charakter týchto samozvaných orgánov a vždy zdôrazňovali, že sa v nich nachádzajú i zástupcovia nekomunistických strán a rôznych spoločenských organizácií. Týmto spôsobom opisovali vznik akčných výborov v Bratislave, Banskej Štiavnici, Kremnici, Modrom Kameni alebo v Bánovciach nad Bebravou.⁸

Pravda dokonca na svojich stránkach priniesla časť prejavu člena rady Mestského národného výboru (MsNV) za DS v Prešove Štefana Dudáša ktorý povedal: „*Som rozhodne proti každému z hociktorej strany, ktorý podryva korene našej republiky. Som za to, aby bola utvorená nová vláda na čele s Gottwaldom, ktorú budú tvoriť členovia všetkých strán, avšak takí, ktorí sa usilujú o rozkvet republiky a ju nepodryvajú. Som za ľudovú demokraciu, za prezidenta Beneša a za predsedu vlády Gottwalda.*“⁹

⁶ Slovenský národný archív MV SR (ďalej len SNA), fond (ďalej len f.) ÚV KSS – Predsedníctvo, škatuľa číslo (ďalej len šk. č.) 789, Mimoriadne zasadanie PÚV KSS zo dňa 21. 2. 1948.

⁷ *Pravda*, 29, č. 46, 24. 2. 1948, s. 1. *Pravda* priniesla na svojich stránkach aj zopár hesiel, ktoré sa na verejných zhromaždeniach organizovaných akčnými výbormi prevoľávali. Z nich je pozoruhodné najmä heslo „*Gottwald, Ďuriš, Široký – nech nám žijú naveky*“, ktoré bolo neskôr modifikované na známejšie „*Stalin, Gottwald, Široký – nech nám žijú naveky*“.

⁸ Pozri napr. *Pravda*, 29, č. 47, 25. 2. 1948, s. 2.

⁹ Tamže.

Následne bola uverejnená informácia o vystúpení zástupcu Strany slobody a správy o vzniku ďalších akčných výborov v jednotlivých slovenských regiónoch. Orgán Strany slobody *Sloboda* však ešte 26. februára priniesol správu, podľa ktorej strana nebude vysielat' svojich zástupcov do akčných výborov.¹⁰ Upriamenie pozornosti na funkcionárov nekomunistických strán malo jednoznačne propagandistický charakter s cieľom vytvorit' akúsi dôveru k akčným výborom, posilnit' ich autoritu a týmto spôsobom zabezpečiť rešpektovanie ich rozhodnutí zo strany obyvateľstva. Podobným spôsobom ako *Pravda* prinášala informácie i *Národná obroda*, ktorá sa oficiálne titulovala ako „nezávislý denník“, avšak bola pod kontrolou komunistov. Jej šéfredaktorom bol totiž povereník školstva a osvety Ladislav Novomeský. Z článkov v *Národnej obrode* bolo hneď od začiatku februárovej krízy zrejme, na akej strane denník stojí. Redaktori *Národnej obrody* taktiež menovite poukazovali na členov DS, ktorí sa stali členmi akčných výborov. Dokonca informovali o značnej aktivite žien, ktoré sa vo veľkej miere mali hlásiť do novovznikajúcich akčných výborov.¹¹ Neobišli ani účasť kňazov, či už rímskokatolíckych, gréckokatolíckych, alebo evanjelických.

V prvých dňoch vznikali AF NF na miestnej i okresnej úrovni živelne a možno povedať, že rozhodovali podľa vlastného uváženia. V mnohých prípadoch si jednotliví funkcionári pod plášťom očisty vybavovali staré účty so svojimi protivníkmi. Český historik Jaroslav Mlýnský vo svojej práci o akčných výboroch, ktorá vyšla koncom 70. rokov, otvorene napísal, že akčné výbory sa na istý čas stali najvyššími orgánmi politického rozhodovania v okruhu svojej pôsobnosti.¹² Uviedol, že rozhodovali na základe revolučného práva.¹³ V praxi to znamenalo, že komunisti ovládajúci akčný výbor mohli odstrániť z verejného života v okruhu svojej pôsobnosti v podstate každého. Takýto revolučný postup však nebol ideálny pre vedenie komunistickej strany, ktoré sa obávalo prílišnej revolučnosti. Preto bola dôležitá nevyhnutnosť koordinovať činnosť akčných výborov a dať im jasné smernice. V českých krajinách začal plniť túto funkciu ÚAV NF, a tak logicky musela aj na Slovensku vzniknúť jeho prevodová páka.

Dňa 25. februára 1948 sa v Bratislave konala ustanovujúca schôdza prípravného Akčného výboru Slovenského národného frontu (AV SNF), ktorú otvoril predseda KSS V. Široký. Práve tento ústredný AV SNF sa mal stať oficiálnym orgánom akčných výborov pôsobiacich na Slovensku. Na schôdzi sa okrem predstaviteľov KSS zúčastnili aj funkcionári ďalších politických strán (Strana slobody, opozičné skupiny v rámci DS, Čs. sociálna demokracia na Slovensku), ako aj zástupcovia rôznych celonárodných organizácií, ktoré však boli v podstate pod kontrolou KSS.¹⁴ Prítomní hovorili najmä o doznievajúcej vládnej kríze a práve vymenovanej novej Gottwaldovej vláde, pričom Široký vo svojom prejave okrem iného zdôraznil, že prípravný Akčný výbor SNF má

¹⁰ *Sloboda*, 3, č. 42, 26.2. 1948, s. 2.

¹¹ *Národná obroda*, 4, č. 47, 26. 2. 1948, s. 5.

¹² MLÝNSKÝ, Jaroslav. *Únor 1948 a akční výbory Národní fronty*. Praha : Academia 1978, s. 8.

¹³ Tamže, s. 41.

¹⁴ Išlo o zástupcov Slovenskej odborovej rady, Jednotného zväzu slovenských roľníkov, Zväzu vojakov SNP, Zväzu slovenských partizánov, Zväzu protifašistických väzňov, Združenia zahraničných vojakov, Zväzu slovenskej mládeže a Zväzu slovenských žien.

byť vrcholným orgánom všetkých akčných výborov tvoriacich sa v obciach i okresoch celého Slovenska ako „*zväzok robotníkov, roľníkov, živnostníkov a pracujúcej inteligencie*“¹⁵. Na schôdzi sa zúčastnili aj predstavitelia tzv. opozičných skupín v DS, resp. tí funkcionári, ktorí už predtým viac či menej spolupracovali s komunistami. Za tieto skupiny sa vyslovil Jozef Lukačovič, ktorý prítomným oznámil, že „*vstupom reprezentantov týchto skupín, a to jeho, pplk. Milana Poláka a poslanca Mjartana, chce dokumentovať vernosť tých demokratov, ktorí nezradili ideál NF, Košického programu a Gottwaldovej vlády*“¹⁶. Ďalej zástupcovia ostatných politických strán i organizácií vyjadrili svoju plnú podporu novej vláde, avšak s výnimkou generálneho tajomníka Strany slobody Jozefa Brúhu, ktorý oznámil, že jeho strana zatiaľ nezaujala stanovisko „*k súčasnej politickej situácii, menovite tiež nezaujala stanovisko k spolupráci s novým NF*“¹⁷. Strana slobody sprvu odmietala i činnosť akčných výborov, čo bolo verejne prezentované aj na stránkach jej tlačového orgánu, „*Strana slobody odmieta účasť na akčných výboroch, lebo ich pokladá za nepotrebné v našom politickom systéme*“¹⁸. Viliam Široký i predseda Zboru povereníkov (ZP) Gustáv Husák vážavé stanovisko Strany slobody veľmi ostro kritizovali a dôrazne žiadali, aby sa strana jasne vyslovila, či „*chce robiť vo vlastnej strane také opatrenia, aby jej spolupráca v NF bola umožnená, alebo či chce zotrvať na stanovisku opozičnom*“¹⁹. Strana slobody dostala od komunistov ultimátum a jej zástupcovia neboli pre nejasné stanovisko delegovaní do prípravného AV SNF. To poverilo predsedu ZP rokovať o zostavení nového ZP nielen s politickými stranami, ale aj so spoločenskými organizáciami. Na návrh generálneho tajomníka ÚV KSS Štefana Bašťovanského bolo okrem prípravného Akčného výboru SNF zvolené aj sedemčlenné Predsedníctvo Akčného výboru SNF pod vedením V. Širokého.

Ústredný denník KSS *Pravda* informoval o ustanovujúcej schôdzi prípravného AV SNF iba krátkou správou na druhej strane, keďže redaktori sa prioritne venovali novej Gottwaldovej vláde, ktorú prezident Beneš vymenoval 25. februára 1948. Napriek tomu je krátka správa v *Pravde* o prvom zasadaní AV SNF cenná, keďže v nej možno nájsť menoslov všetkých zúčastnených, ako aj informáciu, že „*člen SNR za DS Koval bol zo zasadnutia vykázaný ako člen rozvratnej opozičnej skupiny*“²⁰. Je zaujímavé, že údaj o vykázaní poslanca Jána Koval'a sa v zápisnici zo zasadnutia nenachádza a jeho meno nie je ani v menoslove prítomných.²¹ Podstatne rozsiahlejšiu správu o prvom zasadaní prípravného AV SNF priniesla *Pravda* až v sobotu 29. februára 1948 a hneď na titulnej strane pod názvom *Súdr: Vilo Široký na čele Akčného výboru slovenského NF*.²² A v spodnej časti titulnej strany sa nachádzal veľavravný slogan *Miesto statočných*

¹⁵ SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 4. Zasadanie Prípravného akčného výboru SNF zo dňa 25. 2. 1948.

¹⁶ Tamže.

¹⁷ Tamže.

¹⁸ *Sloboda*, 3, č. 41, 25. 2. 1948, s. 1.

¹⁹ SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 4. Zasadanie Prípravného akčného výboru SNF zo dňa 25. 2. 1948.

²⁰ *Pravda*, 29, č. 48, 27. 2. 1948, s. 2.

²¹ SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 4. Zasadanie prípravného Akčného výboru SNF zo dňa 25. 2. 1948.

²² *Pravda*, 29, č. 49, 28. 2. 1948, s. 1.

Slovákov je v KSS, čo znamenalo začiatok masového náboru do komunistickej strany a lákanie členov nekomunistických strán do svojich radov.

Strana slobody vyslovila podporu novej Gottwaldovej vláde 26. februára (teda po skončení krízy), pričom sa zaručila za spoluprácu s obrozeným NF a vyzvala svojich členov, aby vstupovali do akčných výborov.²³ Prípravný Akčný výbor SNF toto vyhlásenie vzal na svojom druhom zasadaní 28. februára „s poďakovaním na vedomie“²⁴. Následne podal predseda ZP Gustáv Husák správu o rokovaníach o doplnení ZP po odvolaných povereníkoch za DS, ktoré viedol so zástupcami strán a celonárodných organizácií. Miesta v budúcom ZP si nárokovali odbory a odbojové zložky, ktoré ich aj dostali (predseda Slovenskej odborovej rady František Zupka prevzal poverenie sociálnej starostlivosti a Július Viktory ako zástupca odbojových zložiek poverenie spravodlivosti). Karol Šmidke, ktorý sa po demisii Jozefa Lettricha (odstúpil na výzvu akčného výboru DS) stal predsedom Slovenskej národnej rady (SNR), referoval na zasadaní o prebiehajúcej očiste v SNR, kde tamojší akčný výbor pozbavil mandátu nepohodlných poslancov (vrátane poslanca za KSS Viliama Žingora). Súčasne sa vytvoril akčný výbor členov SNR pod vedením Ivana Horvátha, člena KSS a podpredsedu SNR (v tomto akčnom výbore mali zastúpenie okrem politických strán aj odbojové zložky, ktoré zastupoval Anton Rašla). Oficiálne mal výbor „preskúmať činnosť a politickú únosnosť ďalších členov SNR“, čo však v praxi znamenalo čistky na pôde Národnej rady. Len do 28. februára 1948 bolo pozbavených mandátu 21 poslancov za DS.²⁵ Mandátu ich zbavil akčný výbor DS a rovnako postupovali aj akčné výbory vo zvyšných nekomunistických stranách. Poslancov SNR, na rozdiel od poslancov Ústavodarného národného zhromaždenia (ÚNZ), mohli priamo odvolávať politické strany, resp. v tomto prípade ich akčné výbory. Akčný výbor SNR tak do tohto procesu v podstate ani nezasahoval. Okrem neho sa však 26. februára utvoril aj akčný výbor zamestnancov Úradu Predsedníctva SNR.²⁶ Ten sa sústredil skôr na preverovanie radových zamestnancov pôsobiacich v rámci SNR.

Na druhom zasadaní prípravného Akčného výboru SNF sa nastolila aj otázka (z úst zástupcu odborov), akým spôsobom sa bude pristupovať k funkcionárom, ktorí boli v dôsledku očisty odstránení z politického a verejného života. Komunisti a ich stúpenci v spoločenských organizáciách sa totiž obávali, aby títo ľudia nezačali po určitom čase znovu prevádzať „reakčnú“ politiku v niektorej strane. Zástupca jednej z opozičných skupín v DS Milan Polák navrhol zostaviť zoznam politikov, ktorým „by sa mal návrat do politického života zabrániť“²⁷. Predsedníctvo prípravného AV SNF záverom zasadnutia skutočne uložilo politickým stranám i všetkým zložkám SNF vypracovať a predložiť zoznam vylúčených osôb. Predsedníctvo sa malo potom vysloviť, kto bude z politického života vylúčený trvalo a kto iba dočasne.

²³ Denník *Sloboda* publikoval vyhlásenie širšieho predsedníctva Strany slobody k novej vláde Klementa Gottwalda dňa 29. 2. 1948.

²⁴ SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 4. Zasadanie prípravného Akčného výboru SNF zo dňa 28. 2. 1948.

²⁵ *Pravda*, 29, č. 50, 29. 2. 1948, s. 2.

²⁶ SNA, f. Úrad predsedníctva SNR, šk. č. 89. Zápisnica zo dňa 26. 2. 1948, s. 2.

²⁷ SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 4. Zasadanie Prípravného akčného výboru SNF zo dňa 28. 2. 1948.

V týchto dňoch venovala komunistická tlač veľkú pozornosť hromadným prestupom členstva DS do KSS, ako aj opozičným skupinám v rámci DS. Informácie tohto druhu sa zväčša dostávali aj na titulnú stranu *Pravdy*. Tak to bolo i v prípade správy o vzniku akčného výboru v DS. Redaktori *Pravdy* začali funkcionárov DS ochotných spolupracovať s komunistami nazývať poctivými alebo pokrokovými a novinové správy prezentovali v tom zmysle, akoby sa všetci členovia (alebo aspoň výrazná väčšina) postavili proti „rozvratnej politike vedenia DS“²⁸. Novinová kampaň voči DS a jej vedeniu bola na Slovensku skutočne silná a veľký priestor v nej dostávali opozičné skupiny okolo M. Poláka či Jozefa Kyselého, ktorý dokonca vystúpil s výzvou na podporu vlády Klementa Gottwalda v československom rozhlase. Dňa 27. februára 1948 uverejnila *Pravda* článok *Demokratická strana je dnes v troskách*, čo bol vlastne čiastočný prepis Kyselého reči v rozhlase.²⁹ V nej zvlášť apeloval najmä na katolíkov, ktorí na Slovensku tvorili väčšinu obyvateľstva.³⁰

V tomto období bola DS skutočne v troskách. Funkcionári kolaborujúci s komunistami sa rozhodli urobiť za činnosťou DS hrubú čiaru a 8. marca 1948 podali na schôdzi Ústredného akčného výboru SNF žiadosť na premenovanie DS na Stranu slovenskej obrody (SSO). Rovnako požiadali, aby sa ich nový ústredný orgán nazýval *Lud*, namiesto bývalého *Času*. Ústredný akčný výbor SNF s touto žiadosťou ústami V. Širokého súhlasil.³¹ Predsedom SSO sa následne stal Ján Šefčík a úradujúcim predsedom M. Polák. Z verejného života sa tiež vo veľkom odstraňovali „nespoľahliví“ členovia bývalej DS. Tak napríklad na povereníctva predtým ovládané funkcionármi DS boli pridelené z rozhodnutia Predsedníctva ÚV KSS „spoľahlivé kádre“, čím sa, samozrejme, myslelo na členov KSS.³² Všetky body, ktoré sa 8. marca 1948 prerokovali na zasadnutí Ústredného akčného výboru SNF, priniesla *Pravda* na prvých dvoch stranách, pričom na titulnej strane nechýbala fotografia V. Širokého. Redaktori venovali opätovne veľkú pozornosť daniu vnútri DS, resp. už SSO a prinášali vyhlásenia jej vedúcich funkcionárov, ktorí jeden po druhom odsudzovali politiku vedenia bývalej DS, ktorá „odporovala slovenským národným a československým štátnym záujmom“.³³

Nový orgán SSO denník *Lud* prvýkrát vyšiel až na Veľkú noc 1948. Jeho články sa logicky niesli v duchu nových pomerov. Keďže prvé číslo vyšlo až na prelome marca a apríla 1948, vznik a prvotné pôsobenie akčných výborov už na svojich stránkach nereflektoval. Až začiatkom apríla priniesol *Lud* nové smernice pre ďalšie pôsobenie akčných výborov. Tak napríklad 3. apríla 1948 publikoval pokyny Ústredného akčného

²⁸ *Pravda*, 29, č. 48, 27. 2. 1948, s. 2.

²⁹ Tamže.

³⁰ Postava J. Kyselého sa javí v tomto smere zaujímavou, pretože na jeseň 1947 bol orgánmi Povereníctva vnútra zatknutý pre podozrenie z protištátnej činnosti. Vo väzení sa pravdepodobne zaviazal na spoluprácu s komunistami. Ešte pred februárovými udalosťami ho z DS vylúčili vinou aktivít na založení novej katolíckej strany. Kyselý sa potom podieľal na zániku DS a aj v ďalších rokoch spolupracoval s komunistami.

³¹ SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 4. Zápisnica zo dňa 8. 3. 1948 – Uznesenia, s. 4.

³² SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, šk. č. 789, Zasadanie PÚV KSS zo dňa 1. 3. 1948.

³³ *Pravda*, 29, č. 58, 10. 3. 1948, s. 1–2.

výboru SNF, ktoré osoby a na základe akých kritérií majú byť vyradené z verejného života. Podtitulok článku hlásal, že „*len pre samotnú príslušnosť k politickej strane, k náboženstvu a oprávnenú kritiku nikoho stíhať nebudú*“³⁴. Inak prinášal bežné domáce i zahraničné správy optikou novovytvárajúceho sa režimu. Prvým šéfredaktorom denníka *Lud* sa stal Roman Kaliský.

V Československej sociálnej demokracii na Slovensku sa akčný výbor neutvoril, ale jeho funkciu plnila tzv. osobná komisia. Vedúci funkcionári KSS sa zhodli, že sociálna demokracia rozhodne nemá byť masovou stranou, je potrebné podlamovať jej vplyv a to hlavne v závodoch. Z tohto dôvodu sa uskutočnila osobitná porada predsedov základných organizácií KSS z tých pracovísk, kde sa nachádzali aj organizácie sociálnych demokratov. Komunisti sa ich pokúšali prostredníctvom náborovej akcie prilákať do svojich radov a mali záujem predovšetkým o robotníkov. Dokonca si z rozhodnutia Predsedníctva ÚV KSS zostavili spoľahlivý prehľad o členoch sociálnej demokracie na Slovensku.³⁵ KSS nemala záujem o to, aby sa členská základňa sociálnej demokracie rozrastala. Komunistom nakoniec uľahčili situáciu sami sociálni demokrati, ktorí už nedokázali čeliť tlaku KSČ. Vedenie sociálnej demokracie na Slovensku totiž vydalo pod vplyvom pražského ústredia strany 14. apríla 1948 výzvu pre svojich členov, aby individuálne vstupovali do KSS, a zároveň ich informovalo o rozpustení miestnych straníckych organizácií.³⁶

Akčný výbor vznikol, samozrejme, aj v Strane slobody, na čele ktorej formálne stál Vavro Šrobár. Strane slobody však zostalo ešte bezvýznamnejšie postavenie (nemala zastúpenie v deviatom ZP) než SSO. Na schôdzi Ústredného akčného výboru SNF padlo 8. marca 1948 obvinenie, že do Strany slobody vstupujú kompromitovaní členovia DS a na jej pôde ďalej vyvíjajú rozvratnú činnosť (prípady sa vraj vyskytli predovšetkým na strednom Slovensku). Oblastné a okresné akčné výbory SNF preto dostali príkaz okamžite preveriť zloženie orgánov Strany slobody a „*postarať sa o to, aby kompromitované osoby boli z týchto orgánov odstránené*“³⁷. Strane slobody výrazne poškodilo, že viacerí jej členovia emigrovali do zahraničia vrátane predsedu Pavla Blahu. Strana teda nevyvíjala takmer žiadnu činnosť, pretože v podstate disponovala iba vlastným sekretariátom a nemala žiadne iné orgány. Orgán strany *Sloboda* na začiatku februárovej krízy prinášal opatrné stanoviská a ako už bolo povedané, staval sa aj proti vytváraniu akčných výborov. Avšak po 26. februári, keď sa strana prihlásila k programu Gottwaldovej vlády, sa *Sloboda* snažila ísť v línii nových pomerov. Prinášala stručné informácie o vznikajúcich akčných výboroch po celom Slovensku, o ich úlohách a poslaní, o prebiehajúcej očiste či o trestných stíhaniach bývalých funkcionárov.

³⁴ *Lud*, 1, Veľká noc 1948, č. 2, s. 1.

³⁵ SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, šk. č. 789, Zasadanie PÚV KSS zo dňa 16. 3. 1948.

³⁶ ŠUTAJ, Štefan. *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1945-1948*. Bratislava : Veda 1999, s. 281. K problematike nekomunistických politických strán ďalej pozri: SYRNÝ, Marek. *Slovenská demokracia 1944 – 1948*. Banská Bystrica : Múzeum SNP 2010; PEŠEK, Jan. *Strana slobody. In Politické strany. Vývoj politických strán a hnutí v českých zemiach a Českoslovesku 1861-2004*. II. díl. Období 1938 – 2004. Brno : Doplněk 2005, s. 1307 – 1318 a PEŠEK, Jan. *Strana slovenskej obrody*. In Tamže, s. 1 319 – 1 339,

³⁷ SNA, f. ÚAV SNF, šk. č. 4. Zasadanie ÚAV SNF zo dňa 8. 3. 1948.

nárov DS. Strana slobody a jej tlačový orgán jednoducho akceptovali daný stav a plne sa podrobili novým pomerom. Inú možnosť Strana slobody ani nemala, ak nechcela zaniknúť. Aj tak sa však stalo jej pôsobenie na Slovensku iba symbolickým.

Dňa 8. marca 1948 Ústredný akčný výbor SNF na svojom zasadaní schválil aj smernice pre činnosť akčných výborov a prijal *Ohlas k slovenskému ľudu*. Oba návrhy boli dielom komunistov a nekomunistickí členovia Ústredného akčného výboru SNF ich disciplinovane prijali. Vzniklo aj vedenie Ústredného akčného výboru SNF, ktoré tvorili výhradne členovia KSS. Predsedom zostal naďalej V. Široký, podpredsedom sa stal Štefan Bašťovanský (generálny tajomník KSS), druhým podpredsedom F. Zupka (predseda SOR) a generálnym tajomníkom Ladislav Holdoš (tajomník KSS).

Na zasadaní sa tiež dohodlo, že Ústredný akčný výbor SNF bude mať v celoštátnom ÚAV približne tretinové zastúpenie a v jeho predsedníctve budú sedieť piati zástupcovia zo Slovenska (Viliam Široký, Július Ďuriš, Ján Šefčík, Vavro Šrobár a Jozef Valo). Dňa 12. apríla 1948 boli ešte zvolení do funkcie podpredsedov M. Polák, V. Šrobár a J. Forint (namiesto F. Zupku) a okrem nich boli do ÚAV SNF prijatí aj zástupcovia Matice slovenskej, Spolku sv. Vojtecha, Ukrajinskej národnej rady, telovýchovy či kultúrnych pracovníkov.

Akčné výbory mali v tomto období skutočne pevnú pozíciu a veľkú moc. Ako sme už povedali, vznikali prakticky všade, okrem odborov, ktoré komunisti spoľahlivo ovládali. Boli to preto práve odbory, ktoré usmerňovali očistu v jednotlivých závodoch. Dňa 11. marca 1948 priniesol ústredný orgán odborov *Práca* správu, v ktorej informoval o pravidlách, podľa ktorých treba očistu v závodoch viesť. Týkalo sa to predovšetkým už spomínaného vybavovania si osobných účtov. „*Pri posudzovaní nespoľahlivosti treba vylúčiť osobné dôvody a zámery a očistnú akciu neslobodno zneužívať na vyrovnávanie si osobných účtov. Obyčajne členstvo v niektorej politickej strane nie je dôvodom na pozbavenie miesta, ak zamestnanec osvedčil kladný pomer k ľudovodemokratickému režimu a odborovému hnutiu.*“³⁸ V správe sa tiež uvádzalo, že ÚRO berie všetky opatrenia vykonané odborovými organizáciami v závodoch na vedomie, avšak vyhradzuje si právo tieto rozhodnutia prekontrolovať. Dokonca táto správa vyšla s veľkým titulkom „*Očistu v závodoch musí potvrdiť ÚRO*“³⁹.

Podobne ako pri závodoch sa akčné výbory nevytvorili ani v armáde a Zbore národnej bezpečnosti, avšak ich očistu zabezpečovali okresné akčné výbory. Z bezpečnosti i armády tak boli odstránení príslušníci, ktorí stáli voči komunistom v opozícii, prípadne voči nim panovala z politického hľadiska nedôvera. Akčné výbory alebo správne komisie nimi vymenované okrem toho preberali vedenia miest i okresov, čo v praxi znamenalo odstránenie právoplatne vymenovaných predstaviteľov štátnej samosprávy z funkcií a ich nahradenie komunistami, resp. komunistickej strane oddanými ľuďmi. Vznikali tak trenice a spory medzi akčnými výbormi a národnými výbormi, ktoré sa snažili brániť zasahovaniu do svojich kompetencií. Spory vznikali aj v prípade, ak bol národný výbor zložený z komunistov. Akčné výbory sa ustanovili okrem štátnych inštitúcií napríklad i v telovýchove, v Slovenskom filme, Slovenskom národnom divadle,

³⁸ *Práca*, 3, č. 68, 11. 3. 1948, s. 1.

³⁹ Tamže.

v Živene, Matici slovenskej, vo Zväze slovenských novinárov alebo na vysokých školách, kde taktiež nastali rozsiahle čistky.

Na ilustráciu pôsobenia akčných výborov stručne priblížime ich činnosť práve v prostredí slovenských novinárov a v slovenskom vysokom školstve.⁴⁰ Akčný výbor Zväzu slovenských novinárov (ZSN) sa utvoril 27. februára 1948. Jeho predsedom sa stal niekdajší redaktor povstaleckej *Pravdy* Miroslav Hysko. Okrem neho medzi členmi akčného výboru figurovali aj také mená ako Ctibor Štítnický (vlastným menom Tibor Dörner) alebo Juraj Špitzer, ktorý len zopár dní predtým viedol asi 40-člennú partizánsku jednotku s cieľom obsadiť budovu ústredného sekretariátu DS.⁴¹ Títo novinári a okrem nich všetci členovia akčného výboru sa plne postavili za novú vládu K. Gottwalda a odsúdili „*tých slovenských novinárov, ktorí písaním a uverejňovaním článkov proti nášmu ľudovodemokratickému zriadeniu, ďalej zlomyseľným osočovaním našich slovanských spojencov úmyselne podrývali poriadok a bezpečnosť v našej republike a kalili náš dobrý pomer k bratským slovanským národom*“⁴². Vyhlásenie možno interpretovať v tom zmysle, že zo ZSN budú vylúčení všetci novinári, ktorí písali kritické články na adresu politiky KSČ a Sovietskeho zväzu, resp. s touto politikou polemizovali. Ďalšie slová vo vyhlásení akčného výboru to jasne potvrdzovali. „*Akčný výbor slovenských novinárov dospel po starostlivom uvažovaní k náhľadu, že nemôže trpieť v radoch slovenských novinárov ani dnes, ani v budúcnosti ľudí, ktorí sa previnia proti záujmom našej ľudovodemokratickej republiky.*“⁴³ Čistky nenechali na seba dlho čakať a už 3. marca priniesla *Pravda* zoznam 40 novinárov, ktorých akčný výbor ZSN vylúčil zo zväzu, resp. im úplne zakázal novinársku činnosť.⁴⁴ Medzi vylúčenými boli najmä redaktori periodík DS, nechýbali ani jej najvyšší funkcionári J. Lettrich a Matej Josko. Okrem tlačových orgánov DS sa robili čistky aj v Spravodajskej agentúre Slovenska, v Československom rozhlase, *Katolíckych novinách*, *Národných novinách*, vo Zvukovom týždenníku či v *Našom filme*. Z Československého rozhlasu v Bratislave napríklad vylúčili aj Gabriela Rapoša, bývalého vedúceho povstaleckého Slobodného slovenského vysielateľa, s ktorým sa tak Miroslav Hysko, ako aj Ctibor Štítnický (počas SNP redaktor vysielateľa) či J. Špitzer veľmi dobre poznali. Nebol to však len prípad Rapoša a novinárov, podobných osudov by sa dalo nájsť desiatky. Odbojová činnosť počas vojny nehrala po februári veľkú úlohu.

Nová vládna moc potrebovala rýchlo dostať tlač i rozhlas pod kontrolu a tak čistky medzi novinármi mali osobitnú vážnosť. Práve noviny nachádzajúce sa pod kontrolou komunistov boli nástrojom každodenného informovania občanov počas februárovej krízy a plnili agitačno-propagandistické úlohy i v nasledujúcich týždňoch

⁴⁰ Opätovne pôjde o selektívny výber, pretože podobné príklady by sa dali uviesť z rôznych odvetví spoločensko-politického a hospodárskeho života na Slovensku. Čistky medzi novinármi a vo vysokom školstve však boli pomerne obsiahle prezentované v dobovej tlači a práve preto sme zvolili tieto príklady.

⁴¹ PEŠEK, Jan. *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu I*. Bratislava : Veda 2012, s. 60.

⁴² *Pravda*, 29, č. 50, 29. 2. 1948, s. 2.

⁴³ Tamže.

⁴⁴ *Pravda*, 29, č. 52, 3. 3. 1948, s. 3.

a mesiacoch. Novinári z radov nekomunistických strán v tých dňoch mali nulovú alebo len minimálnu možnosť na nejakú formu reakcie. Po skončení krízy bola ich ďalšia činnosť pre komunistov neprijateľná (pokiaľ sa nepridali na ich stranu) a jednoducho ich z redakcií odstránili. Niektorí novinári z radov DS boli dokonca zatknutí či utiekli do zahraničia. Týkalo sa to redaktorov *Času* Alfréda Engelmana, Karola Makovínyho a Juraja Grossa.⁴⁵ Celkový počet vylúčených novinárov možno za prvý mesiac čistiek rátať na desiatky.

Podobne ako na Slovensku vylučovalo sa aj vo Zväze českých novinárov, odkiaľ bol napríklad vylúčený ako „škodca národného a štátneho celku“ známy český novinár ešte z čias prvej republiky Ferdinand Peroutka, ktorý neskôr emigroval.⁴⁶ V českých krajinách sa prvotné čistky medzi novinármi zrealizovali o niečo skôr ako na Slovensku a padli im za obeť okrem Peroutku ďalší najznámejší novinári z radov lidovcov a národných socialistov. Ich menoslov bol uverejnený v tlači už 27. februára 1948.⁴⁷ Obvinili ich z nepravdivého informovania, skresľovania informácií, urážania Sovietskeho zväzu i ďalších slovanských štátov. Hlavným dôvodom však bol fakt, že všetci vylúčení patrili k odporcom komunistickej strany a proti jej politike dlhodobo písali v tlači. Akčný výbor Zväzu českých novinárov tiež vyzval odbočky zväzu, aby vytvorili akčné výbory, ktoré majú spísať zoznamy všetkých novinárov určených na vylúčenie.

Pôsobenie akčných výborov, pochopiteľne, nemohlo obísť ani vysoké školstvo, v ktorom sa medzi pedagógmi a študentmi uskutočnili čistky. Prvotný impulz na očistu vyšiel z českých krajín, resp. z Prahy, kde sa len zopár dní po skončení vládnej krízy realizovali na Karlovej univerzite kádrové opatrenia. Okrem iných bol odvolaný aj rektor Karel Engliš, pričom ho komunistická tlač označila za zástancu kapitalizmu. Slovenská *Pravda* informovala o očiste na Karlovej univerzite už 29. februára 1948 a v podtitule článku redaktori zdôrazňovali, že „sloboda vedeckého bádania bude zachovaná a rozšírená (...) osobitne sa zdôrazňuje, že pre rozdielny vedecký náhľad nebol a nemôže byť profesor pozbavený funkcie“⁴⁸. Nasledujúci vývoj ukázal, že išlo len o prázdne frázy, ktorých cieľom bolo upokojiť profesorské zbory a študentstvo. Práve iný vedecký náhľad než ten marxistický sa totiž stal jedným z hlavných dôvodov zbavovania funkcií.

Na Slovensku sa 27. februára 1948 utvoril Akčný výbor vysokoškolského študentstva, ktorý vo svojom vyhlásení žiadal prepustenie spiatočnických profesorov a vylúčenie reakčných študentov zo štúdiá. Vyhlásenie vydal aj Akčný výbor bratislavských vysokoškolákov, ktorý podľa študentského časopisu *Borba* žiadal poštátnenie všetkých nehnuteľností patriacich internátom i školám a urýchlené vydanie nového školského zákona, ktorý mal umožniť pôsobenie pokrokových vedcov na vysokých školách.⁴⁹

⁴⁵ *Národná obroda*, 4, č. 49, 28. 2. 1948, s. 2. J. Grossovi sa podarilo utiecť do Kanady, kde sa pod menom George Gross stal rešpektovaným hokejovým novinárom a bol uvedený do siene slávy NHL.

⁴⁶ *Sloboda*, 3, č. 44, 28. 2. 1948, s. 1.

⁴⁷ *Národná obroda*, 4, č. 48, 27. 2. 1948, s. 2.

⁴⁸ *Pravda*, 29, č. 50, 29. 2. 1948, s. 3.

⁴⁹ *Borba*, 2, č. 11, 10. 3. 1948, s. 2.

Borba tiež priniesla vyjadrenia ďalších študentských akčných výborov, pričom každý jeden žiadal dôslednú očistu od reakčných pedagógov a študentov. Vyhlásenia komunistických a s komunistami sympatizujúcich študentov (iných do akčných výborov nepripustili) boli veľmi radikálne. Postupne akčné výbory vznikali na každej vysokej škole, každej fakulte a dokonca i v internátnych samosprávach. Zastrešoval ich Ústredný akčný výbor SNF slovenských vysokých škôl, ktorý sa ustanovil 3. marca a jeho predsedom sa stal profesor Rudolf Lukáč. Akčné výbory následne začali medzi profesorským zborom a študentmi realizovať preverky a skúmať politickú spoľahlivosť. V praxi to znamenalo, že o ďalšom osude pedagóga mohol spolurozhodovať aj jeho študent, keďže v preverovacích komisiách sedeli okrem spoľahlivých pedagógov i „pokrokoví“ študenti, prípadne zástupcovia odborov. V týchto čistkách prišla o svoje postavenie a miesto slovenská vedecká elita najrôznejších odborov. Stačí spomenúť mená ako Daniel Rapant, Ján Stanislav, Milan Pišút alebo Emanuel Filo. Profesor D. Rapant bol napríklad vylúčený preto, „že svojím účinkovaním v profesorskom zbore a vplyvom na jeho členov znemožňoval zdravý vývin a dobudovanie Filozofickej fakulty“⁵⁰. Vyčítali mu, že v *Historickom zborníku* Matice slovenskej umožnil publikovanie príspevkov pochybného rázu a že neprerušil styky so zahraničnou emigráciou. Podobné charakteristiky sa objavovali pri menách všetkých vylúčených vysokoškolských pedagógov. Vzhľadom na slovenské pomery nás však nemôže prekvapiť, že ešte v júni 1948 sa predseda Ústredného akčného výboru SNF slovenských vysokých škôl R. Lukáč sťažoval na Sekretariáte ÚV KSS, že rozhodnutia akčných výborov doteraz neboli potvrdené Povereníctvom školstva a osvetu, a teda sekretariát by mal posúdiť realizáciu týchto sankcií. Následne sa generálny tajomník ÚV KSS Bašťovanský obrátil na povereníka školstva L. Novomeského, aby sankcie konečne uviedol do života.⁵¹

Napriek tomu, že aj tlač sprvu písala o zachovaní slobody vedeckého bádania a akceptovaní rozdielneho vedeckého pohľadu u pedagógov, už 5. marca priniesla *Pravda* výzvu Akčného výboru Slovenského vysokoškolského študentstva (SVŠ) na očistu v radoch vysokoškolských profesorov. Stalo sa tak na zasadaní Ústredného výboru Zväzu slovenskej mládeže (ÚV ZSM), na ktorom predseda Akčného výboru SVŠ oznámil, že „sa akčný výbor rozhodol zbaviť funkcie a vylúčiť tých vysokoškolákov, ktorí sa previnili proti nášmu ľudovo-demokratickému štátu, a vykoná očistu aj v radoch vysokoškolských profesorov“⁵². Renomovaných pedagógov začali ich študenti a kolegovia obviňovať z nevedeckých a spiatočníckych náhľadov, z nevedeckého svetonáhľadu a pod. Podobne boli hodnotení aj študenti. Akčný výbor urobil očistu dokonca aj na internáte v bratislavskom Horskom parku, kde pozbavil „funkcií v samospráve všetkých reakčných predstaviteľov lettrichovsko-ursínyovských a ľudáckych tendencií a vymenoval novú samosprávu“⁵³. Funkcie pozbavili aj riaditeľa internátu profesora Dionýza Ilkoviča. Pri zakladaní tohto akčného výboru sa angažovala miestna ZO KSS.⁵⁴

⁵⁰ SNA, f. GT – Bašťovanský, šk. č. 2 161, a. j. 280/10, s. 3 – 4. Očista na slovenských vysokých školách.

⁵¹ Tamže, s. 2.

⁵² *Pravda*, 29, č. 54, 5. 3. 1948, s. 3.

⁵³ *Pravda*, 29, č. 51, 2. 3. 1948, s. 2.

⁵⁴ *Borba*, 2, č. 12, 5. 4. 1948, s. 8.

Takzvaní pokrokoví vysokoškoláci sa zapojili aj do činnosti v ZSM a najmä pri konštituovaní zväzu na jednotnú a celonárodnú mládežnícku organizáciu. Už krátko po februári sa začali rušiť jednotlivé mládežnícke zväzy, ktoré sa museli chtiac-nechtiac vliať do jednotného ZSM, ktorý bol pod kontrolou komunistov. Dňa 2. marca 1948 vyzval Akčný výbor SVŠ vysokoškolákov, aby vo svojich internátoch zakladali odbočky ZSM a hromadne do nich vstupovali.⁵⁵ Okamžite vylúčil zo svojich radov nepohodlných členov (často členov DS), pričom niekedy nešlo len o vylúčenie zo SVŠ, ale všeobecne z vysokoškolského štúdia. Akčný výbor SVŠ sa následne stal organickou súčasťou ZSM. Dňa 16. marca 1948 bol SVŠ oficiálne rozpustený a vzniklo Ústredie vysokoškolských odborov ZSM, čím sa vysokoškoláci už úplne dostali pod kontrolu komunistov. Pre zaujímavosť uvedieme, že toto ústredie sa podieľalo na zabratí tzv. hodinových hotelov a podnikov pochybnej povesti, ktorých budovy „*odteraz budú slúžiť mládeži ako stánky kultúry a oddychu*“⁵⁶.

Ako napísal historik Michal Barnovský, „*hviezdnym obdobím akčných výborov boli 2 – 3 mesiace po februárovom prevrate 1948, keď prebiehala očistná akcia*“⁵⁷. Toto tvrdenie dokladá i výskum dobovej tlače. Denníky prinášali informácie o vzniku a pôsobení akčných výborov najintenzívnejšie od prelomu februára a marca do polovice apríla 1948. Hoci to boli väčšinou stručné správy, možno sa z nich dozvedieť aspoň základné informácie o priebehu očisty v rôznych regiónoch Slovenska a v najrôznejších inštitúciách. Akčné výbory NF s dominantným zastúpením komunistov alebo ich sympatizantov sa významnou mierou podieľali na preberaní moci od hora až dolu. Čistky na Slovensku sa uskutočnili v politických orgánoch (SNR, povereníctva, národné výbory), ako aj v hospodárstve, školstve, armáde, bezpečnosti, záujmových organizáciách a v spolkoch. Činnosť akčných výborov na Slovensku koordinoval a usmerňoval predovšetkým Sekretariát ÚV KSS, na čom sa uznieslo zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS dňa 1. marca 1948.⁵⁸ Vedenie komunistickej strany dohliadalo aj na prácu akčných výborov v závodoch a podnikoch.⁵⁹ „Vyakčnení“ občania boli postihnutí rôznymi spôsobmi. Buď boli preradení na iné, menej významné miesto, pozbavení svojich funkcií a umiestnení do výroby, alebo penzionovaní, či prepustení zo zamestnania. Tieto opatrenia sa týkali zamestnancov v závodoch a rôznych inštitúciách. Pri funkciách politického alebo spolkového charakteru znamenalo „vyakčnenie“ zákaz politickej a spolkovej činnosti. Na podobné opatrenia stačilo obvinenie, že dotýčny zamestnanec alebo funkcionár nemá kladný vzťah k ľudovo-demokratickému zriadeniu. V prvom rade však bola očista zameraná proti funkcionárom nekomunistických politických strán a ich členom, ktorí boli známi svojím negatívnym postojom k politike komunistickej strany a nový režim mohli potenciálne ohroziť. Preto sa očista zrealizovala pomerne rýchlo aj medzi vyššie spomínanými novinármi.

⁵⁵ *Borba*, 2, č. 11, 10. 3. 1948, s. 2.

⁵⁶ *Národná obroda*, 4, č. 67, 20. 3. 1948, s. 1.

⁵⁷ BARNOVSKÝ, *Akčné výbory*, s. 452.

⁵⁸ SNA, f. ÚV KSS – Predsedníctvo, šk. č. 789, Zasadanie PÚV KSS zo dňa 1. 3. 1948.

⁵⁹ Tamže.

Všetky opatrenia akčných výborov boli legalizované až dodatočne, 21. júla 1948 zákonom číslo 213/1948 Zb. o úprave niektorých pomerov na ochranu verejných záujmov (v Ústave 9. mája sa o akčných výboroch nehovorilo). Zákon stanovil, že všetky opatrenia akčných výborov odo dňa 20. februára 1948, „ktoré smerovali k ochrane alebo k zabezpečeniu ľudovodemokratického zriadenia alebo k očiste verejného života, sú po právu, a to i v tých prípadoch, v ktorých by inak neboli v súlade s príslušnými predpismi“⁶⁰. Zákon pripúšťal opätovné preverovanie jednotlivých prípadov, ak o to postihnutí občania požiadajú. Revízia sa potom realizovala prostredníctvom ÚAV SNF, pri ktorom od jesene 1948 pracovala očistná odvolacia komisia. Tá však vyhovelá a pôvodné rozhodnutie príslušného akčného výboru zmenila len v niektorých málo prípadoch. Na jeseň 1948 však vypukla nová vlna čistiek, čo súviselo s medzinárodnopolitickou situáciou po vyhlásení rezolúcie Informbyra. Týkalo sa to napríklad i vysokých škôl, kde sa v akademickom roku 1948/1949 uskutočnila nová očista, dobovou terminológiou nazvaná demokratizácia vysokých škôl. Súhrnný počet občanov postihnutých pofebruárovou očistou na Slovensku sa odhaduje na 35- až 40-tisíc.⁶¹

THE PURGES IN SLOVAKIA AFTER FEBRUARY 1948 AND THE ACTIVITIES OF THE ACTION COMMITTEES IN THE CONTEMPORARY PRESS

Tomáš Černák

This paper provides a perspective on the activities of the action committees on Slovak territory during the first days and weeks after the 1948 Czechoslovak coup d'état, which meant a final takeover of power by the Czechoslovak communist party in the Czechoslovak republic. The action committees that were in the hands of the communist party became tools for purges from top to bottom, and they took part in the removal of actual and potential enemies of the new regime. The action committees followed a twofold structure: territorial and departmental-institutional. Territorial action committees – municipal, district and regional (as of 1949) were directed by the Central Action Committee of the Slovak National front. The authority for action committees in industrial plants, central bureaus, cultural institutions, civil political parties, and social organizations was limited to a specific division, plant or organization. Communists had a majority representation in all action committees, except in several associations, and non-communist parties.

⁶⁰ Celé znenie zákona je dostupné napríklad na internetovej stránke http://www.totalita.cz/txt/txt_zakon_1948-213.pdf, [10.6. 2013]. Pod zákon sa okrem iných štátnych predstaviteľov podpísal i V. Šrobár.

⁶¹ BARNOVSKÝ, Michal. Preberanie moci a pofebruárová očista 1948. In BARNOVSKÝ Michal (ed.) *Od diktatúry k diktatúre*. Bratislava : Veda 1995, s. 94. Autor do tohto počtu nezahrnul občanov, ktorí prišli o svoj majetok v dôsledku znárodnenia alebo realizácie pozemkovej reformy.

The author endeavours in this paper to clarify their initial actions by discussing the contemporary press, which on its pages brought forward information about the action committees' inception and activities. The author focuses on the press of both the communist and the non-communist political parties. This contribution also puts forward a view on the course of cleansing among Slovak journalists and in Slovak higher education, which were areas quite widely reflected in the contemporary press. In total the purge affected approximately 35,000 to 40,000 citizens in Slovakia.

PhDr. Tomáš Černák, Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

NÁSTUP RUDOLFA STRECHAJA DO VYSOKEJ POLITIKY NA SLOVENSKU A VZNIK TZV. NOVOTNÉHO TROJKY

Jozef Špilka

ŠPILKA, Jozef. Rudolf Strechaj's beginnings in high policy in Slovakia and the formation of the so-called Novotny's threesome. *Historické štúdie*, 2014, 48, pp. 257 – 270. This paper is focused on Rudolf Strechaj's beginnings in high policy in Slovakia. The author deals with the period after 1951, when Strechaj became the Commissioner of Justice. Later, in 1953, he was appointed the President of the Council of Commissioners and was co-opted to the Chairmanship of the Central Committee of the Communist Party of Slovakia. Strechaj was a strong supporter of Prague centralism, oriented on Antonín Novotný. Rudolf Strechaj, together with Pavol David and Karol Bacilek, created the so-called triumvirate, or „Novotny's threesome“, which ruled in Slovakia for almost ten years. Their power was based on obedience to Antonín Novotný, a relationship with Moscow, and unscrupulous practice against other Communists functionaries, mainly who didn't share their political orientation.

Communist party. Slovakia. Power. Policy. Centralism.

Rudolf Strechaj bol v 50. rokoch 20. storočia jedným z popredných exponentov komunistického režimu na Slovensku a dlhoročným predsedom Zboru povereníkov. Narodil sa 25. júla 1914 v Čachticiach. Zo začiatku sa zapájal do činnosti sociálnej demokracie vo svojom regióne, no potom, ako bol z jej radov vylúčený pre prílišný radikalizmus, vstúpil v roku 1935 do komunistickej strany a vzápätí absolvoval politické školenie v Moskve. Počas druhej svetovej vojny sa zapojil do ilegálneho odboja, bol uväznený a neskôr sa zúčastnil aj Slovenského národného povstania. Po vojne sa postupne prepracoval z nižších lokálnych funkcií na významné posty vo vysokej politike.¹

V období, v ktorom R. Strechaj prenikol do vysokej politiky, bola situácia na Slovensku špecifická. Február 1948 znamenal začiatok mocenského monopolu KSČ a demontáž zvyškov parlamentnej demokracie. Mocou disponovali skôr úzke skupiny funkcionárov v centre. Práve tieto skupiny, vzájomne prepojené a hierarchicky usporiadané, mali v rukách rozhodujúci vplyv, ktorý využívali na konkrétne politické, ale aj iné ciele.

¹ K osobnostným profilom jednotlivých predstaviteľov komunistického režimu na Slovensku bližšie pozri: PEŠEK, Jan et al. *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška 2003; PEŠEK, Jan. *Komunistická strana Slovenska. Dejiny politického subjektu. I*. Bratislava : Veda 2012.

Komunistické centrum moci v Československu bolo v Prahe, odkiaľ bola riadená aj politika na Slovensku. Centralizmus v tomto období silnel, čo zodpovedalo charakteru upevňujúceho sa komunistického režimu. Slovensko bolo často vnímané ako slabšie miesto republiky. Dokonca aj KSS predstavovala od septembra 1948 len územnú organizáciu KSC. Pražské vedenie KSC priamo riadilo stranícke štruktúry na Slovensku prostredníctvom Krajských výborov KSS. Zmocnencom pražského centra na Slovensku bol Viliam Široký, ktorý z poverenia Prahy riadil a spravoval záležitosti Slovenska a určoval vlastne jediná stranícku líniu v KSS.² V tejto úlohe sa ocitol už v roku 1945 po žilinskej konferencii KSS, keď sa mu podarilo dostať sa na post predsedu KSS namiesto reprezentanta povstaleckého vedenia Karola Šmidkeho. Širokého pozície a moc sa na začiatku 50. rokov ešte posilnili. Opieral sa predovšetkým o svojich ľudí, a preto vzťahy medzi Prahou a Bratislavou boli postavené najmä na osobnom základe. Mechanizmus moci sa tak sústredil v rukách úzkej straníckej špičky, čím dochádzalo k deformácii pozícií ostatných formálnych pilierov štátnej moci.

V Československu sa na prelome 40. a 50. rokov začínali rozbiehať politické procesy, ktorým predchádzali zatýkania, tvrdé vypočúvania, a pokračovali dlhoročnými trestami vo väzbe alebo dokonca aj rozsudkami smrti. Paradoxným bolo, že perzekúcie sa netýkali len osôb či skupín ľudí v opozícii voči režimu, ale aj komunistických predstaviteľov, ktorí boli buď iniciatívnejší a „vybočili z radu“, alebo len, jednoducho, prehrali súboj o moc. Vytvorila sa tak dusivá atmosféra strachu, podozrievania, neistoty, a to nielen medzi širokou verejnosťou, ale aj v samotnej strane. Dôvod, ako je možné, že i tí, ktorí v Československu mali v rukách moc, sa občas triasli o svoj život, môžeme hľadať v medzinárodnej situácii, a najmä v pozícii Moskvy, ktorá rozhodovala de facto o všetkom v celom východnom bloku. Počas života Josifa Vissarionoviča Stalina a Klementa Gottwalda to platilo dvojnásobne. Jasným dôkazom toho sú aj procesy v Československu v tomto období.

Rudolf Strechaj už od začiatku roka 1949 zastával funkciu predsedu Krajského národného výboru v Žiline. Dňa 20. septembra 1951 ho vláda vymenovala do funkcie povereníka spravodlivosti³ aj napriek tomu, že nemal právnické vzdelanie, no už predtým v lete 1948 bol zvolený do právneho výboru SNR.⁴ V rozmedzí rokov 1951

² PEŠEK, Jan. *Slovensko v rokoch 1953 – 1957. Kapitoly z politického vývoja*. Brno : Prius 2001, s. 9 – 10.

³ V literatúre sa často vyskytuje údaj o vymenovaní Rudolfa Strechaja do úradu v roku 1952. Pozri: RÁKOŠ, Elo – RUDOHRADSKÝ, Štefan. *Slovenské národné orgány 1943 – 1968*. Bratislava : Slovenská archívna správa 1973, s. 162; MAŤOVČÍK, Augustín et al. *Slovenský biografický slovník, V. zväzok*. Martin : Matica slovenská 1992, s. 368; HAJKO, Vladimír. *Encyklopédia Slovenska, V. zväzok R – Š*. Bratislava : Veda 1981, s. 631. Avšak dobové pramene jednoznačne potvrdzujú vymenovanie Rudolfa Strechaja za povereníka spravodlivosti už v septembri 1951. Pozri: *Rudé právo*, 31, č. 223, 21. 9. 1951, s. 1. *Lud*, 4, č. 221, 22. 9. 1951, s. 3. V periodiku *Právny obzor* je dokonca uverejnený prejav Rudolfa Strechaja ako aktuálne nového povereníka spravodlivosti: „*Táto celoštátna pracovná porada dáva mi prvý raz príležitosť, aby som ako poverenik spravodlivosti k Vám, najmä ku krajským justičným funkcionárom a delegátom sudcov z ľudu zo slovenských krajov prehovoril niekoľko slov...*“ *Právny obzor*, 34, č. 8, október 1951, s. 695.

⁴ V ten istý deň sa taktiež po zložení sľubu znova stal členom SNR, avšak až do roku 1953 na zasadnutiach SNR nebol prítomný. SNR 1948 – 1954, Stenografické protokoly, I. schôdza, 28. 7. 1948,

– 1953 justícia v Československu a na Slovensku naďalej predstavovala účinný nástroj masových perzekúcií, ktoré postihovali celé skupiny ľudí. Konalo sa mnoho procesov, väčších i menších, a tisíce ľudí bolo súdených a odsúdených. Stíhaní boli súkromne hospodáriaci roľníci – „kulaci“, resp. „dedinskí boháči“, živnostníci a obchodníci alebo aj iní „triedni nepriatelia“.⁵ Mnohé závažné procesy sa viedli aj v súvislosti s postojom režimu k cirkvám. V tomto období sa tiež pripravoval proces s tzv. buržoáznymi nacionalistami. Je zaujímavé, že čo sa týkalo postupu slovenských súdov napríklad v oblasti „roľníckej politiky“ v čase, keď R. Strechaj nastúpil do funkcie povereníka spravodlivosti, často sa hodnotili v porovnaní s českými ako horšie a málo výkonné. Po viacerých kritikách z Prahy a Povereníctva spravodlivosti sa však situácia zmenila. Rudolf Strechaj zo svojho postu agitoval a rozhodol sa dosiahnuť nápravu.⁶ Na porade prokurátorov v Prahe v decembri 1952 sa slovenským súdom už vytýkalo, že išli „nad rámec“ a počínajú si príliš horlivo až nezákonne. Priamo to potvrdzujú aj štatistiky. Kým v roku 1950 bolo na Slovensku odsúdených 153 stredných a majetných roľníkov, v roku 1951 to už bolo 488, v roku 1952 až 2 141 a v roku 1953 ich počet stúpol na 3 233.⁷ Vtedajšou typickou črtou ústredných a miestnych štruktúr komunistickej strany a Štátnej bezpečnosti bolo, že sústavne zasahovali do činnosti súdov a prokuratúr, v čom bol priamo zainteresovaný aj povereník spravodlivosti R. Strechaj.⁸

Vláda 16. septembra 1952 na návrh ministra spravodlivosti Štefana Raisa schválila zákon o novej organizácii súdov a prokuratúr. Strechaj sa následne podieľal na novej organizácii povereníctva a súdov na Slovensku.⁹ Jeho vypracovaná správa zahŕňala viacero zmien: „*Najzákladnejšou zmenou novej organizácie prokuratúr bude, že generálny prokurátor a jeho orgány budú úplne a po všetkých stránkach oddelené od súdnictva a generálnemu prokurátorovi budú podliehať aj vojenský prokurátori. Generálna prokuratúra bude samostatným ústredným úradom. Bude to monokraticky, prísne centrálné riadený orgán, nezávislý na ostatných orgánoch štátnej správy. Na čele prokuratúry bude generálny prokurátor, ktorý bude menovaný prezidentom republiky na návrh vlády a bude zodpovedať vláde... Orgány generálneho prokurátora budú námestkovia generálneho prokurátora, z ktorých jeden bude s určením pre Slovensko... bude mať sídlo v Bratislave, avšak bude súčasťou Generálnej prokuratúry v Prahe. Bude riadiť prokuratúry na Slovensku v rozsahu, v akom mu to zverí generálny prokurátor.*“¹⁰

<http://www.psp.cz/eknih/1948snr/stenprot/001schuz/s001001.htm> , [15.6. 2013]. Pozri tiež: RÁKOŠ – RUDOHRADSKÝ. *Slovenské národné orgány*, s. 464 – 466; *Pravda*, 5, č. 176, 1. 8. 1948, s. 3. Nové zloženie výborov obrodenej SNR.

⁵ PEŠEK, Jan – LETZ, Robert. *Štruktúry moci na Slovensku 1948 : 1989*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška 2004, s. 323.

⁶ *Právny obzor*, 34, 1951, 8, s. 695. Prejav povereníka spravodlivosti Rudolfa Strechaja na celoštátnej pracovnej porade vedúcich krajských súdov a krajských prokurátorov 28. septembra 1951 v Bratislave.

⁷ PEŠEK – LETZ, *Štruktúry moci na Slovensku*, s. 325 – 327.

⁸ Tamže, s. 318.

⁹ *Pravda*, 33, č. 229, 26. 9. 1952, s. 2 – 3. K novej organizácii súdov a prokuratúr.

¹⁰ Slovenský národný archív MV SR (ďalej len SNA), fond (ďalej len f.) ÚV KSS – zasadnutia pred-

Aj tieto zmeny tak len potvrdzovali vtedajší charakter pomerov medzi Bratislavou a nespochybniteľným centrom moci v Prahe, kde sa rozhodovalo o všetkých dôležitých záležitostiach. Nad Prahou bola už len Moskva. To si R. Strechaj veľmi dobre uvedomoval a podľa toho sa počas svojej politickej kariéry aj správal. Vo funkcii povereníka spravodlivosti bol súčasťou perzekučného mechanizmu, ktorý v Československu a na Slovensku existoval. So svojimi typickými metódami práce, ktorými sa stal známy ešte v období, keď zastával funkciu predsedu KNV v Žiline a ktoré potom aj ďalších desať rokov používal, sa postupne prepracovával v straníckej hierarchii čoraz vyššie.¹¹

V roku 1953 sa uskutočnilo viacero prelomových udalostí a personálnych zmien na čele štátu i strany a tento rok zároveň patril k dôležitým medzníkom aj v politickej dráhe R. Strechaja. Na Slovensku bol dovtedy najvplyvnejším mužom V. Široký. Od roku 1945 stál na čele KSS a od roku 1950 bol ministrom zahraničných vecí. V rôznych straníckych a štátnych funkciách mal dosadených svojich ľudí, ako napríklad Štefana Bašťovanského, Júliusa Viktoryho, Ladislava Holdoša či Karola Bacílka, Júliusa Bránika, Jána Púlla a mnohých iných. Začiatkom 50. rokov, v spojitosti s odstavením tzv. buržoáznych nacionalistov a hlavne Gustáva Husáka, sa jeho moc ešte upevňovala. Avšak na druhej strane bolo pravdou, že masové zatýkanie, ktoré riadila najmä Moskva prostredníctvom svojich poradcov, postihlo aj ľudí z okolia V. Širokého. Dokonca Štátna bezpečnosť prejavovala o Širokého evidentný záujem a aj preto svoje obavy z možného politického pádu kompenzoval zvýšenou aktivitou v hľadaní skutočných alebo domnelých oponentov režimu.¹²

V roku 1953 zomrel jeden z najmocnejších a najobávanejších komunistických predstaviteľov J. V. Stalin a zanedlho nato v Československu aj K. Gottwald. Pre režim tieto úmrtia znamenali zlomový bod tak v Sovietskom zväze, ako aj v celom východnom bloku, teda aj v Československu. Z toho vyplynula následná výmena sovietskych poradcov, čím sa v ČSR aspoň čiastočne znížila intenzita používania najhorších foriem fyzického násillia. Na jar toho istého roku, krátko po pohrebe K. Gottwalda, za prezidenta zvolili dovtedajšieho predsedu vlády Antonína Zápotockého a keďže funkcia predsedu KSČ sa zrušila, do novej najvyššej straníckej pozície prvého tajomníka sa postupne prepracovával Antonín Novotný.¹³ Zo zmien, ktoré sa udiali na jar 1953, vyplynuli pre V. Širokého dva odlišné fakty. Na jednej strane zaujal uvoľnené

sedníctva, č. kart. 826, zasadnutie predsedníctva ÚV KSS z 8. novembra 1952. Správa o novej organizácii Povereníctva spravodlivosti, súdov a prokuratúr na Slovensku.

¹¹ Veľmi výstižne tieto „metódy práce“ vystihol Ladislav Mňačko vo svojom románe *Ako chutí moc*, kde si na inšpiráciu svojho literárneho diela zvolil práve osobu R. Strechaja. Charakteristicky vykreslil, ako v prípadoch neposlušnosti obyvateľov jednotlivých obcí neváhal vedúci krajský funkcionár siahnuť po milíciách, ktoré demonštrujúc svoju silu razantne umlčali všetky prejavy nesúhlasu. MŇAČKO, Ladislav. *Ako chutí moc*. Bratislava : Slovenský spisovateľ 1968, s. 184 – 185, 189 – 190.

¹² PEŠEK. *Aktéri jednej éry*, s. 318 – 323.

¹³ PERNES, Jiří. *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultúry 2008, s. 80 – 86, 111; K osobe A. Novotného bližšie pozri: KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Antonín Novotný. Vzestup a pád „lidového“ aparátčika*. Brno : Barrister & Principal 2011.

miesto predsedu vlády po A. Zápotockom, čím sa oficiálne dostal do najmocnejšej trojky v štáte, ktorú obyčajne tvoril najvyšší predstaviteľ strany, prezident a predseda vlády. Na druhej strane, keďže úrad predsedu KSS bol zrušený, prišiel tým o dôležitú funkciu na Slovensku, kde začínal pomaly strácať svoje pozície. Vzhľadom na to, že V. Široký nikdy nemal v Česku silné zázemie, ocitol sa postupne vo veľmi zaujímavej situácii, v akomsi politickom medzipriestore, bez pevnejšieho zázemia, i keď tradične ho ešte dlho na Slovensku považovali za dôležitého predstaviteľa KSS. Práve v spojitosti s oslabovaním pozícií V. Širokého súvisí politický rast Novotného ľudí, ktorí neskôr poslušne prenášali jeho centralistickú politiku na Slovensko.¹⁴ Medzi týchto ľudí patril aj R. Strechaj. Jeho vymenovanie do funkcie predsedu Zboru povereníkov sa uskutočnilo zopár mesiacov skôr ako zomrel prezident a predseda KSČ K. Gottwald, a to najmä z dôvodu odchodu Júliusa Ďuriša z funkcie predsedu Zboru povereníkov začiatkom roka 1953, keďže J. Ďuriš nebol spokojný so svojím postavením a chcel byť radšej v blízkosti centra politiky v Prahe.¹⁵

Dňa 31. januára 1953 na mimoriadnej vládnej schôdzi, ktorú viedol predseda vlády A. Zápotocký, nastali určité personálne a organizačné zmeny, medzi ktoré okrem iného patrilo aj zrušenie poverenictva spravodlivosti a následné vymenovanie R. Strechaja za nového predsedu Zboru povereníkov, čo znamenalo významný progres v jeho doterajšej politickej kariére.¹⁶ Fakt, že R. Strechaj sa stával súčasťou vysokej politiky, sa ukázal najmä po straníckej línii. Na plenárnom zasadnutí ÚV KSS dňa 28. marca 1953 bol potvrdený vo funkcii predsedu Zboru povereníkov a okrem toho spolu s Pavlom Davidom bol dosadený do Predsedníctva ÚV KSS.¹⁷ Neskôr, hneď po X. zjazde ÚV KSS, sa 15. júna toho istého roku uskutočnilo plenárne zasadnutie, na ktorom sa zúčastnila delegácia z Prahy, vedená československým prezidentom A. Zápotockým, a zasadaniu predsedal osobne A. Novotný; Strechaj bol na tomto zasadnutí znovu zvolený do Predsedníctva ÚV KSS.¹⁸ Okrem funkcie predsedu Zboru povereníkov, ako aj členstva v Predsedníctve ÚV KSS, bol od roku 1952 podpredsedom Ústredného výboru Slovenského národného frontu. V roku 1955 sa dokonca stal jeho predsedom.¹⁹

Po februári 1948 pôsobili na Slovensku v rámci Národného frontu okrem KSS len dve, aj to satelitné politické strany, Strana slovenskej obrody a Strana slobody. Ich

¹⁴ KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Doba táni 1953 – 1956*. Brno : Barrister & Principal 2005, s. 226 – 227; Pozri tiež: PEŠEK, Jan. Centralizmus po straníckej línii. Vzťah vedenia KSČ a KSS po februári 1948. In GONĚC, Vladimír (ed.). *Česko-slovenská historická ročenka 1998*. Brno : Masarykova univerzita 1998, s. 44 – 45.

¹⁵ PEŠEK, *Aktéry jednej éry*, s. 93 – 97.

¹⁶ *Pravda*, 34, č. 34, 3. 2. 1953, s. 1.

¹⁷ SNA, f. ÚV KSS – zasadnutia plén, č. kart. 1 826, zasadnutie ÚV KSS zo dňa 28. marca 1953.

¹⁸ Tamže, č. kart. 1827, zasadnutie ÚV KSS zo dňa 15. júna 1953. Súčasťou návrhu na kandidátku ÚV KSS boli aj krátke profily dotýčajúcich funkcionárov. Pri mene R. Strechaj bolo uvedené: „*Rudolf Strechaj – 39-ročný, typograf, člen KSČ od roku 1935, predtým v sociálnej demokracii, národnosti slovenskej, bez vyznania, člen predsedníctva ÚV KSS. Vykonal po oslobodení funkciu oblastného tajomníka KSS v Bratislave, funkciu predsedu KNV v Žiline. Bol poverenikom spravodlivosti, teraz je predsedom Zboru povereníkov.*“

¹⁹ HAJKO, *Encyklopédia Slovenska, V. zväzok R – Š*, s. 631.

vplyv a činnosť boli minimálne. Chýbala im nielen základná organizačná štruktúra, ale aj príslušný aparát.²⁰ Obe strany tak tvorili len zdanie údajnej šírky „socialistickej demokracie“. Museli sa zrieknuť svojho politického programu a akceptovať vedúcu úlohu komunistickej strany. Vedenie KSC často mocensky využívalo nezhody, ktoré do oboch strán skryto vnášali práve komunisti. Následné nezrovnalosti potom často riešilo Predsedníctvo ÚV SNF na čele s R. Strechajom. Príznačné pre danú dobu bolo, že predstavitel'ov Strany slovenskej obrody a Strany slobody nespúšťala ŠtB z očí a držala ich pod stálym dozorom.²¹

Čo sa týka pôsobenia Rudolfa Strechaja v SNR, treba poznamenať, že síce bol už predtým jej poslancom, avšak na schôdzach Národnej rady, ktorá sa príliš často neschádzala, sa veľmi nezúčastňoval.²² Vyplývalo to z fungovania samotného mechanizmu komunistického režimu. Moc sa sústreďovala predovšetkým v rukách strany, a to najmä v jej úzkej vedúcej špičke. Mocenská pyramída v Československu bola jasne charakterizovaná aj v straníckych stanovách – KSC dávala uznesenia, ktoré bola KSS povinná vykonať, a KSS zase riadila činnosť SNR, Zboru povereníkov a ostatných verejných organizácií na Slovensku.²³ Parlament a vláda sa tak stali predovšetkým vykonávateľmi inštrukcií vedenia strany. Ak aj v parlamente alebo vo vláde existovala nejaká iniciatíva, tak vždy v intenciách politického centra strany. Pre Slovensko, konkrétne pre SNR a Zbor povereníkov, to platilo dvojnásobne. Charakteristické pritom bolo, že zákony, ktoré definitívne zatlačili štátnu moc na Slovensku do ešte bezvýznamnejšej pozície, ako určovala Ústava z 9. mája 1948, sa prijali práve v časoch pohonu na „buržoázných nacionalistov“ v máji 1950.²⁴

Vládnym nariadením z 1. septembra 1953 vláda uskutočnila zmeny v organizácii ministerstiev, ústredných orgánov štátnej správy a povereníctiev. Pre „skvalitnenie“ ich práce vláda zrušila alebo zlúčila niektoré povereníctva. Premietlo sa to aj do personálnych zmien. Časté výmeny v organizácii povereníctiev negatívne vplývali na ich prácu.²⁵ Reorganizáciou štátnej správy na Slovensku sa na pokyn z Prahy obyčajne zaoberali najskôr v straníckych kruhoch. V tomto období na Slovensku často za to zodpovedal či predkladal návrhy Predsedníctvu ÚV KSS práve predseda Zboru povereníkov R. Strechaj.²⁶ Jeho dochádzka a aktivita na pôde SNR sa v roku 1953 radikálne zmenili.

²⁰ PEŠEK, *Komunistická strana Slovenska*, s. 20.

²¹ Bližšie pozri: PEŠEK, Jan. *Slovensko na prelome 50. a 60. rokov. Politicko-mocenské aspekty vývoja*. Brno : Prius 2005, s. 77 – 86.

²² SNR v tomto období predstavovala de facto mŕtvu inštitúciu, ktorá o ničom nerozhodovala, so žiadnymi zmenami nepočítala a žiadnu iniciatívu na získanie väčších právomocí nevyvíjala. RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století, Česko-slovenské vzťahy 1945 – 1992*. Bratislava : Academic Electronic Press 1998, s. 171 – 172.

²³ Bližšie pozri: *Život strany*, 5, 1952, 24, 21, s. 872–873. Stanovy Komunistickej strany Československa.

²⁴ PEŠEK, Jan. *Slovensko v rokoch 1953 – 1957. Kapitoly z politického vývoja*. Brno : Prius 2001, s. 10 – 11.

²⁵ RÁKOŠ – RUDOHRADESKÝ, *Slovenské národné orgány*, s. 162 – 163.

²⁶ SNA, f. ÚV KSS – zasadnutia predsedníctva, č. kart. 860, zasadnutie predsedníctva ÚV KSS z 3. apríla 1954. Správa o doterajšom plnení uznesenia vlády o novej systematizácii v štátnej správe na Slovensku.

Na 21. zasadnutí SNR v júni 1953 mal dlhý prejav v súvislosti s predložením návrhu zákona o Slovenskej akadémii vied. Okrem rutinného ospevovania Stalina, Gottwalda a ZSSR spomínal aj úlohu vedy pri prehlbovaní jednoty českého a slovenského proletariátu.²⁷ Návrh bol napokon schválený, čím sa Slovenská akadémia vied oficiálne zriadila zákonom.

Ďalšia reorganizácia v rámci štátnej správy sa týkala funkcie a postavenia národných výborov. Národné zhromaždenie ústavným zákonom z 8. marca 1954 charakterizovalo národné výbory ako miestne orgány štátnej moci. V zmysle ústavného zákona ich riadila vláda, na Slovensku v medziach určených ústavou ich mal spravovať a zabezpečovať Zbor povereníkov.²⁸

Strechaj ako predseda Zboru povereníkov sa dostával do styku aj s hospodárskymi otázkami a problematikou. Ekonomická situácia v Československu napriek proklamovaným úspechom a hlásanému plneniu plánov vôbec nebola pozitívna, čo sa neskôr ešte prehĺbilo. Dôležitou udalosťou pred skončením prvej päťročnice, ktorou sa prejavila neúspešnosť úsilia KSČ zmeniť československé hospodárstvo na strojársku veľmoc, bola menová reforma vyhlásená 1. júna 1953. Následky tejto reformy, okrem zrušenia systému prídelového hospodárstva a nahradenia dvojakoého trhu voľným predajom, pocítili všetky vrstvy obyvateľstva, ktoré prišli nielen o svoju hotovosť, ale aj o úspory či životné poistky.²⁹ Československo predstavovalo unitárny štát s jednotnou ekonomikou, celoštátnym zákonodarstvom a právnym systémom. Jednotlivé rozhodnutia a normy nemali však rovnaký ohlas vo všetkých oblastiach či regiónoch a aj ľudia nereagovali vždy rovnako. To sa prejavilo aj pri peňažnej reforme, s ktorou sa R. Strechaj vo svojej vtedy novej funkcii predsedu Zboru povereníkov konfrontoval. Vedenie v Prahe rátať s určitým odporom obyvateľstva a V. Široký ešte 1. júna 1953 telefonicky upozornil R. Strechaja, aby aj na Slovensku zabezpečili plynulý priebeh výmeny peňazí a intenzívne sledovali prejavy nesúhlasu. Dopady reformy síce mali za následok všeobecnú nespokojnosť, avšak reakcia na Slovensku bola podstatne miernejšia v porovnaní s českými krajinami, kde došlo k nespočetným štrajkom a nepokojom.³⁰

Na 24. schôdzi SNR v marci 1954 sa Rudolf Strechaj vyjadroval i k prvej Gottwaldovej päťročnici.³¹ Jeho propagandisticky podfarbený prejav nezohľadňoval viaceré faktory a nevychádzal celkom z reálnej situácie. Keď Národné zhromaždenie v roku 1948 schválilo prvý päťročný plán, v procese prípravy nemohli ešte poznať nadchádzajúce medzinárodné či vnútropolitické faktory, ktoré zásadným spôsobom ovplyvnili jeho realizáciu. Nerátalo sa s takým výrazným zhoršením medzinárodného napätia, ktoré viedlo k radikálnemu obmedzeniu hospodárskych stykov medzi Východo-

²⁷ SNR 1948 – 1954, Stenografické protokoly, 21. schôdza, 18. 6. 1953, <http://www.psp.cz/eknih/1948snr/stenprot/021schuz/s021002.htm>, [17.5. 2013].

²⁸ RÁKOŠ – RUDOHRADESKÝ, *Slovenské národné orgány*, s. 162 – 164.

²⁹ LONDÁK, Miroslav. *Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. rokoch 20. storočia a slovenská ekonomika*. Bratislava : Prodana 2010, s. 62.

³⁰ BARNOVSKÝ, Michal. *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953 – 1957)*. Brno : Prius 2002, s. 34.

³¹ SNR 1948 – 1954, Stenografické protokoly, 24. schôdza, 26. 3. 1954, <http://www.psp.cz/eknih/1948snr/stenprot/024schuz/s024001.htm>, [12.5. 2013].

dom a Západom a k eskalácii zbrojenia. Taktiež neboli ešte vyjasnené budúce postoje k poľnohospodárstvu a remeselnej malovýrobe a neočakávali sa také podstatné posuny v štrukturálnej politike, v objeme investícií a tempe hospodárskeho rastu, aké nastali v rokoch 1950 – 1951.³² Na Slovensku sa regionálnou hospodárskou politikou zaoberal Slovenský plánovací úrad v Bratislave, ktorý vypracoval súhrnný plán pre Slovensko, orientovaný hlavne na rýchlu industrializáciu. Napriek tomu, že hospodárska výstavba na Slovensku v období prvej päťročnice význačne postúpila, zvýšený dôraz na ťažbu palív, hutníctva a ťažkého strojárstva po roku 1950 viedol k spätnému posunu výrobných a investičných priorít do priemyselnejších častí štátu. Vo všeobecnosti úpravy päťročnice spôsobili spomalenie procesu regionálneho ekonomického vyrovnávania. Slabšie industrializované okresy republiky, medzi ktoré sa radili aj tie na Slovensku, stali sa zdrojom pracovných síl a dodávateľom potravín pre banícke, hutnícke a strojárenské oblasti. Typické pre toto obdobie bolo podliehanie silnej centralizácii tak v ekonomickej a politickej sfére, ako i v ostatných oblastiach života.³³

Na plenárnej schôdzi 4. júna 1954 Národná rada schválila návrh zákona o voľbách do SNR podľa ústavného zákona z 26. mája 1954 o voľbách do Národného zhromaždenia a SNR.³⁴ V polovici roka 1954 prišlo aj k dôležitým personálnym zmenám v Zbore povereníkov, ktoré súviseli najmä s mocenským bojom vo vedúcej špičke strany. Koncom roka 1954 bolo znovu zriadené Povereníctvo spravodlivosti. Dňa 28. novembra 1954 sa uskutočnili voľby do Národného zhromaždenia a SNR. Po nich bola nanovo ustanovená SNR. Zbor povereníkov podal 17. decembra oficiálnu demisiu do rúk V. Širokého a následne bol hneď vymenovaný nový, na ktorého čele bol stále R. Strechaj, podpredsedami sa stali Michal Bakuľa, Štefan Šebesta a Oskár Jeleň. SNR, ktorá vyšla z oficiálnych volieb, mala prvú ustanovujúcu schôdzu 18. decembra 1954. Na schôdzi sa zúčastnila aj vládna delegácia z Prahy, na čele s predsedom V. Širokým. Predseda Zboru povereníkov R. Strechaj predniesol na zasadnutí SNR programové vyhlásenie, v ktorom bilancoval prvú etapu industrializácie Slovenska, rozoberal ďalší rozvoj priemyslu i poľnohospodárstva a zhodnotil produktivitu práce a plán na rok 1955.³⁵

Politická klíma v KSS sa po odchode Š. Bašťovanského z funkcie tajomníka ÚV KSS znovu zmenila. Za nového tajomníka zvolili začiatkom roka 1952 P. Davida. V tomto prípade zohrali dôležitú rolu jeho silné väzby na Moskvu a ZSSR. P. David sa stal de facto najvplyvnejšou osobou na Slovensku, k čomu prispelo aj to, že V. Široký sa už dávnejšie prestal zdržiavať na Slovensku.³⁶ Do septembra 1953 viedol zasadania Predsedníctva ÚV KSS zväčša David, ale už 9. septembra 1953 najužšie vedenie KSČ

³² PRŮCHA, Václav et al. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. 2. díl období 1945 – 1992*. Brno : Doplněk 2009, s. 251.

³³ Tamže, s. 270 – 277.

³⁴ Pozri tiež: SNR 1948 – 1954, Stenografické protokoly, 26. schôdza, 4.6.1954, <http://www.psp.cz/eknih/1948snr/stenprot/026schuz/s026001.htm> [20.5. 2013].

³⁵ RÁKOŠ – RUDOHRADESKÝ, *Slovenské národné orgány*, s. 164 – 165; SNR 1954 – 1960, Stenografické protokoly, 2. schôdza, 18.12.1954, <http://www.psp.cz/eknih/1954snr/stenprot/002schuz/s002001.htm> [13.5. 2013]. Programové vyhlásenie Rudolfa Strechaja vyšlo aj v dobovej tlači. Pozri tiež: *Pravda*, 35, č. 350, 19. 12. 1954, s. 4 – 5.

³⁶ PEŠEK, *Aktéri jednej éry na Slovensku*, s. 70 – 71.

prijalo rozhodnutie uvoľniť Karola Bacílka pre vedenie „straníckej práce“ na Slovensku vo funkcii 1. tajomníka ÚV KSS. Je zaujímavé, že K. Bacílek sa stal 1. tajomníkom ÚV KSS bez toho, aby ho do funkcie zvolilo zasadnutie ÚV KSS. To sa uskutočnilo až v polovici decembra 1953 a schválilo zloženie Sekretariátu ÚV KSS, v ktorom už Bacílek figuroval na pozícii 1. tajomníka. V Široký takto oficiálne stratil svoju jednoznačne vedúcu pozíciu na Slovensku, aj keď Bacílek bol pôvodne považovaný za jeho človeka.³⁷

Preto aj prípad rezolúcie o situácii v rozvoji strojárstva na Slovensku bol dôležitý ani nie tak z ekonomického, ako hlavne z politického hľadiska, keďže nastalo ďalšie triedenie osôb v mocenských skupinách, najmä vo vedení KSS. Na zasadnutí Predsedníctva ÚV KSS vo februári 1954 Július Bránik predložil návrh rezolúcie o situácii v rozvoji strojárstva. Uvádza sa v ňom, že v doterajšom strojárskom rozvoji na Slovensku sa síce dosiahli určité úspechy, jeho stav je však stále neuspokojivý a problémy pretrvávajú. Treba teda preorientovať štruktúry strojárkej výroby, aby sa prešlo od podružných a periférnych výrobkov na taký program, aby strojársky závod bol plnohodnotnou súčasťou československého strojárstva. Ďalej sa v rezolúcii spomínalo, že ak sa nepristúpi k zmenám, tak ďalší rozvoj industrializácie Slovenska bude obmedzený.³⁸ Predsedníctvo ÚV KSS návrh schválilo bez väčších problémov a Bacílek poznamenal, že by mal slúžiť ako podklad pri plánovaní rozvoja strojárstva na Slovensku. Následne ho predložil ÚV KSČ. Avšak politický sekretariát ÚV KSČ označil návrh za prejav slovenského hospodárskeho separatizmu, rozbiť jednotu československého hospodárstva a návrh rezolúcie definitívne odmietol. Kritika sa ušla aj 1. tajomníkovi ÚV KSS K. Bacílkovi. Lenže keď Bacílek pochopil, že rezolúciu o slovenskom strojárstve pokladá ÚV KSČ za nesprávnu, tak na X. zjazde ÚV KSČ zásadne zmenil svoj postoj a začal sa od nej ostentatívne dištancovať. Charakterizoval ju podobnými termínmi ako jeho pražskí kolegovia čiže za prejav separatizmu, snahy viesť samostatnú slovenskú politiku a najmä ako dôsledok nedostatku ostráživosti ohľadom buržoázneho nacionalizmu.³⁹

Na ďalšom plenárnom zasadnutí 2. júla 1954, ktorého sa zúčastnila aj delegácia z Prahy na čele s A. Novotným, sa rezolúcia o strojárstve zoširoka rozoberala. Bacílek okrem toho, že v referáte hovoril o potrebe budovať slovenský priemysel z hľadiska jednotného československého hospodárstva ako organický celok, v záverečnej reči obvinil zo slabej ostráživosti J. Púlla a najmä predkladateľa rezolúcie J. Bránika. Útoky na Púlla a Bránika (Július Bránik, vlastným menom Maibaum a Širokého švagor) boli zároveň útokmi voči Širokému a ich cieľom bolo oslabiť jeho pozíciu na Slovensku.⁴⁰ Zaujímavé je, že R. Strehaj sa schvaľovania návrhu rezolúcie Predsedníctvom ÚV KSS vo februári 1954 nezúčastnil, lebo bol údajne chorý.⁴¹ Avšak na plenárnom

³⁷ PEŠEK, *Slovensko v rokoch 1953 – 1957*, s. 11 – 13.

³⁸ SNA, f. ÚV KSS – zasadnutia predsedníctva, č. kart. 856, zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS z 2. februára 1954. Návrh rezolúcie o situácii v rozvoji strojárstva na Slovensku.

³⁹ PEŠEK, *Slovensko v rokoch 1953 – 1957*, s. 13 – 14.

⁴⁰ SNA, f. ÚV KSS – zasadnutia pléna, č. kart. 1 828, zasadnutie ÚV KSS zo dňa 2. júla 1954.

⁴¹ SNA, f. ÚV KSS – zasadnutia predsedníctva, č. kart. 856, zasadnutie predsedníctva ÚV KSS z 2. februára 1954. Prezenčná listina.

zasadnutí v júli sa už zúčastnil a v rámci diskusie aj vystúpil, pričom hovoril o nedostatkoch v štátnom aparáte a neprístupnosti niektorých členov Zboru povereníkov k „súdržskej sebakritike“.⁴²

Ešte v júni 1954 na X. zjazde ÚV KSCŠ tak došlo k rozhodujúcim zmenám nielen personálnym, ale aj organizačným. Predsedníctvo ÚV KSCŠ bolo nahradené politickým byrom ÚV KSCŠ a podobne aj Predsedníctvo ÚV KSS nahradilo byro ÚV KSS. Práve problém strojárnej rezolúcie sa odrazil aj na personálnych výmenách. Karol Bacílek ako 1. tajomník ÚV KSS v júni 1954 predložil správu o celej situácii vedeniu ÚV KSCŠ, a to sa následne rozhodlo Michala Falťana, J. Bránika a J. Púlla nevoliť do novovytvoreného byra ÚV KSS. V prípade Bránika a Púlla sa to zdôvodňovalo nedostatkom bdelosti a ostražitosti či nesprávnym chápaním národnostnej otázky v súvislosti s industrializáciou Slovenska a Rezolúciou o strojárstve na Slovensku. U Púlla bolo prítiažujúcou okolnosťou aj „správanie nezrovnávajúce sa s komunistickou morálkou“, keď sa po recepcii na počesť sovietskeho veľvyslancu pobil práve s R. Strechajom. Neskôr, okrem vypadnutia zo stránickej špičky, Bránika a Púlla čakalo aj odvolanie z funkcií v Zbore povereníkov. Na druhej strane, 7. júla 1954 boli na plenárnom zasadnutí, samozrejme, po predchádzajúcom schválení vedením ÚV KSCŠ, do byra ÚV KSS zvolení K. Bacílek, M. Bakul'a, Marek Čulen, P. David, Pavol Majling, Š. Šebesta, V. Široký, František Zupka a R. Strechaj. Ako kandidáti byra ÚV KSS boli zvolení Fraňo Král a Ľudovít Benada.⁴³

Na prelome rokov 1953 – 1954 sa tak dotvárala frakcia slovenských komunistických funkcionárov, ktorí sa orientovali nie na predsedu vlády V. Širokého, ale na A. Novotného, ktorý sa stal od septembra 1953 novým prvým tajomníkom ÚV KSCŠ. Personálnymi zmenami sa v byre ÚV KSS po X. zjazde veľmi posilnila skupina okolo dvojice David – Strechaj, ku ktorej sa pridala aj K. Bacílek. Po odstavení ľudí V. Širokého jeho vplyv ešte viac upadol. Aj Ondrej Pavlík, pôvodne Širokého človek, ktorý sa s týmito turbulenciami vnútri strany osobne stretol, neskôr vo svojich pamätiach spomínal, ako V. Široký najmä po X. zjazde KSS prestal dochádzať na Slovensko a do popredia sa dostávala čoraz viac skupina okolo P. Davida a R. Strechaja. Dokonca ho P. David spolu so Strechajom začali nútiť k spolupráci, a to aj prostredníctvom jeho prihlášky do Hlinkovej gardy z čias vojny. O. Pavlík však opakovane odmietol: „*Moja dôvera v s. Širokého bola síce už i vtedy značne naštrbená, ale keď som mal príležitosť bezprostredne pozorovať sektárske, bezohľadné, násilnícke, amorálne metódy P. Davida a R. Strechaja, odmietol som ich nadbiehanie... A keď som ich potom v predsedníctve viackrát ešte aj kritizoval (ale takisto ako aj s. Púlla a Bránika), cítil som voči sebe vzrastajúcu nevráživosť oboch skupín. A tá pokračovala aj po príchode s. Bacílka, ktorý najprv ostro vystupoval proti Davidovej skupine, po boku Bránika, Púlla, ale neskôršie sa k nej – zrejme ako silnejšej a z Prahy čoraz viac podporovanej – pridala (v júni 1954).*“⁴⁴

⁴² Tamže – zasadnutia pléna, č. kart. 1 828, zasadnutie ÚV KSS zo dňa 2. júla 1954.

⁴³ PEŠEK, Jan. *Slovensko v rokoch 1953 – 1957. Kapitoly z politického vývoja*, s. 15 – 16.

⁴⁴ PAVLÍK, Ondrej. Životopis O. Pavlíka (verejná a politická činnosť). In PAVLÍK, Ondrej (ed.). *Svedectvo dokumentov o akademikovi Pavlíkovi a tých ďalších*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry 1968, s. 25 – 26.

Aj tieto slová vypovedajú o situácii, atmosfére, metódach práce, ale najmä o vzťahoch medzi jednotlivými funkcionármi komunistickej strany. O. Pavlík stále na to poukazoval a sťažoval sa aj prostredníctvom listu, či už priamo V. Širokému, alebo v novembri 1954 politickému byru ÚV KSČ. Okrem Bacilkovej neschopnosti, nízkej úrovne „vedenia Zboru poverenikov zo strany Rudolfa Strechaja“ a rôznych praktík, ktoré sa na pôde KSS diali, spomenul ako reakciu na obvinenia voči jeho údajne zatajenému členstvu v Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži, členstvo Augustína Michaličku a R. Strechaja v týchto organizáciách a že pri nich sa to už tak „neberie“.⁴⁵ Avšak O. Pavlík nesprávne odhadol situáciu, lebo v tom období už v Prahe začínala prevažovať klika A. Novotného a aj na Slovensku získali podstatný vplyv jeho ľudia a V. Široký, ako to mal vo zvyku, radšej sa nezastal svojich ľudí a nechal ich politicky padnúť, ako by mal pre nich riskovať svoje postavenie. Pavlík sa preto ešte v lete 1954 nedostal do Predsedníctva ÚV KSS, na zjazde ÚV KSS v apríli 1955 ho už do ÚV KSS nekandidovali a v tom istom roku ho zbavili aj funkcie predsedu SAV.⁴⁶

Keď sa K. Bacílek v roku 1954 o členstve R. Strechaja v HSLS a HG dozvedel, vyzval ho po dohode s A. Novotným, aby sa k celej záležitosti vyjadril. Potom sa 6. decembra 1954 politické byro ÚV KSČ celou vecou zaoberalo a prijalo Strechajovo vysvetlenie, hoci mu K. Bacílek vytýkal, že svoje členstvo v HG a HSLS oznámil až na výzvu. Podobnú výčitku adresoval aj P. Davidovi, že napriek tomu, že o veci vedel, nenahlásil to straníckemu vedeniu.⁴⁷ Napokon to ÚV KSČ stačilo, a tým sa táto kapitola v podstate uzavrela. Strechajovu pozíciu to zvlášť neohrozilo, keďže za ním stála nielen Praha, ale spolu s P. Davidom mali čulé kontakty priamo s Moskvou.

Práve naopak, rok 1954 znamenal v politickej kariére R. Strechaja ďalší veľký vzostup. Ako prejav dôvery pražských straníckych kruhov bol ešte v lete na X. zjazde strany zvolený do ÚV KSČ.⁴⁸ Potom vo voľbách 28. novembra 1954 bol za obvod Prešov mesto – vidiek zvolený aj do Národného zhromaždenia.⁴⁹ Tak od roku 1954 začal na Slovensku vládnuť akýsi „triumvirát“ mocných pod ochranou Prahy, ktorý bol na ňu veľmi úzko napojený: K. Bacílek – prvý tajomník ÚV KSS, P. David – aj keď oficiálne druhý človek strany a jeden z tajomníkov ÚV KSS, de facto najdôležitejší funkcionár ÚV KSS, a napokon R. Strechaj – predseda Zboru poverenikov a Davidova „dvojička“, ktorý v radikálnosti vôbec nechcel zaostávať za svojim spoločníkom a rivalom zároveň.⁵⁰

Vzťahy v rámci „Novotného trojky“, ako aj v straníckej mocenskej špičke v tomto období vôbec neboli ideálne. Boli poznačené vzájomnou nevraživosťou či súperením, a to i napriek spoločným záujmom a rovnakej politickej a mocenskej orientácii. Novotného mocenská trojka rozosievala okolo seba strach, neistotu až hrôzu nielen medzi nekomunistami, ale aj v radoch komunistov a rozpory vládli medzi Davidom

⁴⁵ PAVLÍK, Ondrej. List O. Pavlíka byru ÚV KSČS z 1. 11. 1954. In PAVLÍK, *Svedectvo dokumentov o akademikovi Pavlíkovi*, s. 77 – 89.

⁴⁶ PEŠEK, Jan. *Slovensko v rokoch 1953 – 1957. Kapitoly z politického vývoja*, s. 16 – 17.

⁴⁷ KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953 – 1956*, s. 317 – 318.

⁴⁸ *Pravda*, 35, č. 165, 16. 6. 1954, s. 2.

⁴⁹ *Rudé právo*, 35, č. 333, 2. 12. 1954, roč. 35, č. 333, s. 3.

⁵⁰ PEŠEK, Jan. *Slovensko v rokoch 1953 – 1957. Kapitoly z politického vývoja*, s. 12 – 13.

a Strechajom, ako aj medzi Bacílkom a Strechajom, čo sa neraz prejavilo v rôznych situáciách. Pre ich vzájomný spor bol dokonca z Československa odvolaný generálny konzul ZSSR.⁵¹ R. Strechaj spolu s P. Davidom predstavovali nerozlučnú dvojicu už od spoločného pôsobenia v Žiline. Úspešne postupovali aj v politickej kariére, napriek tomu vôbec nešlo o priateľstvo. To, čo ich spájalo, ale i rozdeľovalo, boli výrazné mocenské ambície, rovnaké politické ciele a podobné politické postupy. Prevládala medzi nimi mocenská rivalita a často sa dostávali do spoločných malicherných konfliktov, ktoré nadobúdali občas až grotesknú podobu. Ako príklad môže poslúžiť aj spor o číslo na svojom služobnom aute ešte z obdobia, keď obaja pôsobili v Žiline. David aj Strechaj chceli mať číslo 01. Ani jeden z nich však neustúpil, a tak po kraji jazdili dve autá s rovnakou poznávacou značkou.⁵² Vzťahy vo vedení ÚV KSS spomína vo svojich pamätiach aj Vasiľ Biľak: „Práci nám sťažovali poméry, ktoré vládly v Bratislavě na ÚV KSS. Mezi soudruhem Strechajem a soudruhem Davidem probíhal jakýsi ustavičný boj. Jeden druhého neměl rád. Táhlo se to ještě ze Žiliny, kde spolu pracovali. Jednota mezi nimi vznikla jen tehdy, když se mělo vystoupit proti jinému soudruhovi, hlavně proti Viliamu Širokému. Soudruh Strechaj i soudruh David si hledali spojence pro své intriky...“⁵³ Napriek tomu Novotného ľudia takmer desať najbližších rokov poslušne presadzovali a vykonávali jeho politiku na Slovensku.

Jednou z najvýznamnejších politických udalostí, v ktorej sa R. Strechaj a aj ostatní vysokí funkcionári komunistickej strany v roku 1954 angažovali a z ktorej sa ešte aj dlho potom vyvodzovali obvinenia, bol proces s tzv. buržoáznymi nacionalistami. Hoci hlavné obvinenie, ako G. Husák a niektorí ďalší predstavitelia KSS, boli zatknutí prevažne začiatkom roku 1951, proces sa uskutočnil až v apríli 1954. Dôvodom bola jednak Husáková odbojnosť, jednak uprednostnenie iných, pre sovietskych poradcov dôležitejších procesov, ako bol napríklad proces so „sprisahaneckým centrom“ na čele s Rudolfom Slánským. Napriek tomu odbojný postoj G. Husáka zohral svoju úlohu, čím sa proces stále oddľoval a napokon bol aj neverejný. Takto sa vplyvom a súhrou viacerých okolností proces konal nielen po smrti J. V. Stalina a K. Gottwalda, ale aj obávaného Lavrentija Beriju.⁵⁴ P. David a R. Strechaj sa výrazne angažovali na zakončení tohto ustavične odkladanému procesu. Boli na čele osobitnej komisie ustanovenej A. Novotným, ktorá sa starala o prípravu procesu a neskôr aj kontrolovala jeho priebeh. O. Pavlík vo svojich pamätiach spomínal postavu prokurátora Ladislava Geša, ktorý bol Davidov a Strechajov chránenec a prostredníctvom ktorého obidvaja komunistickí exponenti priamo zasahovali do procesu a sebe vlastným spôsobom jeho aj ostatných nabádali k ešte tvrdšiemu a nekompromisnejšiemu postupu voči obžalovaným.⁵⁵ Ako príklad možno spomenúť aj lístok, ktorý R. Strechaj vlastnoručne napísal predsedovi

⁵¹ KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956 – 1968. Společnost a moc.* Brno : Barrister & Principal 2008, s. 709.

⁵² PEŠEK. *Aktéri jedné éry*, s. 299 – 300.

⁵³ BILÁK, Vasiľ. *Paměti Vasilá Biľáka I.* Praha : Agentura Cesty 1991, s. 54 – 55.

⁵⁴ UHER, Jan. *Kampaň proti tzv. buržoáznemu nacionalizmu.* In BARNOVSKÝ, Michal. *Od diktatúry k diktatúre.* Bratislava : Veda 1995, s. 110 – 111.

⁵⁵ PAVLÍK, *Životopis O. Pavlíka*, s. 32 – 33.

senátu Jurajovi Uhrínovi, vidiac Husákovu počínanie počas neverejného súdneho procesu: „*Drž nakrátko tú sviňu.*“⁵⁶ No napriek tomu, že tzv. buržoázni nacionalisti boli súdení a odsúdení za uvádzané skutky, ako záškodnícka činnosť počas SNP, sabotáže pri vyslobodzovaní väzňov v čase vypuknutia SNP, spolupráca s Demokratickou stranou, kolaborantstvo s predstaviteľmi HSL'S, slovenský separatizmus a mnohé iné, rozsudok napokon znel „len“ doživotie, aj keď hlavný žalobca pôvodne navrhol trest smrti.⁵⁷

V nadchádzajúcom období sa ešte dlho po hlavnom procese s tzv. buržoáznymi nacionalistami nad slovenskou politickou scénou vznášala hrozba možného obvinenia z rozbíjania jednoty republiky alebo separatizmu, ktoré sa trestalo minimálne stranicovými pokarhaniaми, postihmi, trestami či prípadne vylúčením zo strany. Bacílek to aj v jednom zo svojich referátov na pôde ÚV KSS v apríli 1954 potvrdil, keď zdôraznil, že do strany po roku 1948 vstúpilo okrem mnohých „*čestných robotníkov*“ aj mnoho cudzích, nežiaducich a „*buržoáznou ideológiou*“ zaťažených živlov, karieristov a tiež „*buržoázných nacionalistov*“, čím hrozí, že pri „*očisťovaní*“ sa strana zbaví aj dobrých, jednoduchých pracovníkov. Preto sú ustavične potrebné bdelosť a ostrážitosť voči „*nepriateľom nášho ľudovodemokratického zriadenia, ktorí sú ešte stále medzi nami*“.⁵⁸ Aj tento aspekt podporoval centralizmus Prahy a zároveň ochromoval na dlhý čas každú významnejšiu iniciatívu v radoch slovenských komunistov na akúkoľvek samostatnejšiu politickú aktivitu. V. Široký, ako predseda vlády považovaný za jedného z najmocnejších ľudí v štáte, už zďaleka nebol na Slovensku takým hegemonom ako v predchádzajúcom období. Hlavne po odstavení J. Bránika a J. Púlla stratil podporu v KSS.⁵⁹ Zreteľne sa to prejavilo najmä vtedy, keď ho po zjazde KSS v apríli 1955 už nezvolili ani do byra ÚV KSS. Vo vysokej politike tak zostal viac-menej z tradície, za minulé „*zásluhy*“ a z akejsi zotrvačnosti, a to až do prvej polovice 60. rokov, keď ho po revízii politických procesov z funkcií odvolali.⁶⁰

Politická hviezda R. Strechaja, ktorého súčasníci jednoznačne vnímali ako rigidného komunistu a tvrdého radikála, od roku 1954 stále stúpala, a to najmä vďaka podpore vedenia KSČ a menovite A. Novotného, za ktorým zase stála Moskva. Na Slovensku mala „*Novotného trojka*“ Bacílek, David, Strechaj fakticky neotrasiteľnú pozíciu a skoro desať rokov presadzovala centralistickú politiku, pričom sa dopúšťala rôznych nezákonností a svojvôle.

⁵⁶ PEŠEK, *Aktéri jednej éry na Slovensku*, s. 300.

⁵⁷ UHER, *Kampaň proti tzv. buržoáznemu nacionalizmu*, s. 111 – 112. Ku konkrétnym bodom obžaloby pozri bližšie: *Pravda*, 35, č. 113, 25. 4. 1954, s. 3 – 4.

⁵⁸ SNA, f. ÚV KSS – zasadnutia predsedníctva, č. kart. 861, zasadnutie predsedníctva ÚV KSS z 8. a 9. apríla 1954. Referát súdruha Karola Bacílka na zasadnutí ÚV KSS dňa 8. a 9. 4. 1954.

⁵⁹ PEŠEK – LETZ, *Štruktúry moci na Slovensku*, s. 93.

⁶⁰ PEŠEK, *Aktéri jednej éry na Slovensku*, s. 322.

RUDOLF STRECHAJ'S BEGINNINGS
IN HIGH POLICY IN SLOVAKIA AND THE FORMATION
OF THE SO-CALLED NOVOTNY'S THREESOME

Jozef Špilka

Rudolf Strechaj was the type of Communist exponent in Slovakia who rose through the communist ranks from lower regional positions up to the highest positions at the state and party levels. This study deals with this part of the political career of Rudolf Strechaj, when he entered high policy in Slovakia.

Besides Strechaj's career, attention is paid to the contemporary political situation in Slovakia. In the early 1950s in Slovakia, the strongest Communist politicians were Viliam Široký and the people around him. But after a short time, and mainly after the deaths of Josif V. Stalin and Klement Gottwald, Viliam Široký lost his political position in Slovakia and was challenged by a group of politicians who were oriented on the new first man of the Communist party of Czechoslovakia, Antonín Novotný.

Rudolf Strechaj, Pavol David and Karol Bacílek were three of the most important politicians in Slovakia, with a new orientation, and together they created something like a triumvirate, or „Novotny's threesome“. They were the strong supporters of Prague centralism and the policy of Antonín Novotný. This fact is very important for Strechaj's political career because it was closely linked with the increase of his power.

Mgr. Jozef Špilka, Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

KRÍZA KOLEKTIVIZAČNÉHO PROCESU V PREŠOVSKOM KRAJI (1952 – 1953)¹

Lucia Šulejová

ŠULEJOVÁ, Lucia: The crisis of the collectivization process in Prešov county (1952 – 1953). *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 271 – 285.

This paper is focused on the crisis of the collectivization process in Prešov county during the years 1952 and 1953. It consists of two main parts. The first part describes the individual factors that invoked and activated the peasants to raise their opinions on the contemporary state of affairs in agriculture, and later to manifest their opposition and disapproval of collectivization. The second part covers the actual reactions of peasants to the violently enforced process of collectivization.

Peasants. Collectivization. Agricultural cooperative. Crisis. Prešov county.

Kolektivizácia poľnohospodárstva ako súčasť „socialistickej“ prestavby štátu a spoločnosti oficiálne odštartovala prijatím zákona č. 69/1949 Zb. o jednotných roľníckych družstvách (JRD). Tempo a spôsob uskutočňovania kolektivizácie ovplyvňovali tak vnútropolitické, ako aj zahraničnopolitické udalosti. Kým v prvých dvoch rokoch kolektivizácie (1949 – 1950) sa tento proces odohrával živelne, viac menej vlastným tempom, tak od roku 1951 sa mu dostalo zo „strany a vlády“ väčšej pozornosti. Súviselo to najmä s prijatou a presadzovanou líniou „zostreného triedneho boja“ proti bohatým roľníkom – kulakom a s presadzovaním nielen spoločnej rastlinnej, ale predovšetkým živočíšnej výroby.

V rámci prvej päťročnice (1949 – 1953) boli pre kolektivizáciu kritické roky 1952 a 1953, keď sa najvypuklejšie prejavili rozdiely medzi tým, čo od kolektivizácie očakávala Komunistická strana Československa (KSC) a čo roľníci. Na jednej strane stáli nespokojnosť KSC s tempom postupu kolektivizácie, ktorej výsledkom bol rastúci tlak na zakladanie nových jednotných roľníckych družstiev (JRD) vyššieho typu, prechod existujúcich JRD nižšieho typu na vyšší² a tlak na „zospoločenšenie“ živočíšnej výroby.

¹ Časť textu bola prezentovaná na konferencii Rok 1953 v Československu, ktorá sa konala v Českých Budějoviciach 17. – 18. apríla 2013 pod názvom *Rozpad jednotných roľníckych družstiev (JRD) v Prešovskom kraji v roku 1953 ako prejav odporu roľníkov voči kolektivizácii* a bude uverejnená v zborníku z tejto konferencie.

² Počas kolektivizačného procesu sa vyprofilovali štyri typy JRD. V JRD I. typu roľníci pracovali na pôde spoločne pri zachovaní medzi a vlastníckych práv. Úroda si delili podľa výmery svojej pôdy a odmeny podľa odpracovaných hodín. V JRD II. typu došlo k sceleniu pozemkov, úroda sa ešte vždy rozdeľovala podľa výmery pôdy vnesenej roľníkom do JRD. JRD III. typu charakterizovala už okrem

by. Na druhej strane vstup roľníkov do JRD získaný pod nátlakom priamo ovplyvňoval ich pracovnú morálku, zlé hospodárske výsledky JRD, čo zasa aj „družstevníkov“ viedlo najprv k snahe vystúpiť z JRD a nakoniec vyústili v ich hromadný rozpad. Počas krízy kolektívizácie vo vymedzenom období rokov 1952 – 1953 možno rozlíšiť dve³ fázy. Prvá fáza sa skončila udelením amnestie na trestné prečiny v máji 1953. Druhá fáza pokračovala rozpadom JRD po menovej reforme v letných mesiacoch 1953 (najmä v auguste).

Proces kolektívizácie v roku 1952 ovplyvnilo niekoľko dôležitých politických opatrení. Prvým bola nová úprava zásobovania obyvateľstva potravinami platná od 1. januára 1952⁴, ktorá negatívne postihla predovšetkým robotníkov, malých roľníkov a členov JRD vyšších typov. Znevýhodnené boli najmä viacpočetné rodiny, keďže v novej úprave sa nezohľadňoval počet členov domácnosti.⁵ Nedostatok potravín v roľníckych rodinách spôsoboval nechuť plniť si z roka na rok rastúce výrobné a dodávkové povinnosti, najmä keď vykupovači roľníkom často siahali aj na samozásobiteľskú dávku. Roľníci tak sami mali nedostatok potravín, a navyše im často nezostávalo ani osivo na najbližšiu jar. Nesplnenie dodávok v ďalšom roku tak bolo viac než isté. Na túto úpravu nadväzovalo uznesenie strany a vlády na zlepšenie zásobovania obyvateľstva mäsom a mäsovými výrobkami zo dňa 4. a 5. februára 1952.

rastlinnej aj spoločná živočíšna výroba. Odmena za prácu závisela od počtu odpracovaných hodín a finančné ohodnotenie z vnesenej pôdy ju len dopĺňalo. V JRD IV. typu sa odmeňovanie roľníkov odvíjalo už len od počtu odpracovaných jednotiek. JRD I. a II. typu boli tzv. nižšieho typu a III. a IV. typu tzv. vyššieho typu, pričom hlavné rozdiely boli v odmeňovaní a stupni zospoločenšenia výrobných prostriedkov. Bližšie pozri: CAMBEL, Samuel. Päťdesiate roky na slovenskej dedine. Najťažšie roky kolektívizácie. Prešov : Universum 2005, s. 183 –185; PEŠEK, Jan. V poľnohospodárstve inou cestou. In HOLEC, Roman et al. 150 rokov slovenského družstevníctva : Víťazstvá a prehry. Bratislava : Družstevná únia SR 1995, s. 164.

³ Historik Vasil' Skrip vo svojej práci *O socialistickej prestavbe východoslovenskej dediny v rokoch 1949 – 1953* rozlišuje v procese rozpadu JRD tri fázy. Prvá sa začala v čase jarých poľnohospodárskych prác v roku 1953, druhá v čase letných prác v mesiacoch jún a júl 1953, charakterizovalo ju porušovanie HTÚP a roľníci si brali z JRD späť dobytok a krmivo. Tretia fáza sa začala v auguste a v Prešovskom kraji sa skončila v decembri 1953. In SKRIP, Vasil'. *O socialistickej prestavbe východoslovenskej dediny v rokoch 1949 - 1953*. Bratislava : SPN 1967, s. 58 – 59. Ja uprednostňujem rozdelenie na dve fázy, pričom za podstatný medzník považujem amnestiu z apríla 1953, v rámci ktorej došlo k čiastočnej korekcii prechmatov z obdobia masového zakladania JRD na jeseň 1952 v Prešovskom kraji. Druhá fáza bola podstatne ovplyvnená menovou reformou, ktorá ešte väčšmi obnažila nedostatky poľnohospodárskej politiky v Prešovskom kraji. Prejav prezidenta Antonína Zápotockého bol už len tou povestnou poslednou kvapkou, ktorá spustila hromadný rozpad JRD. Za symbolický koniec druhej fázy krízy kolektívizácie považujem vládne uznesenie z 15. septembra 1953, ktoré predznamenovalo trochu realistickejší prístup k poľnohospodárskej problematike.

⁴ Krajská komisia na skúmanie činnosti národných výborov v Prešove v prvých mesiacoch roku 1952 zaznamenala zvýšený počet sťažností zásobovacieho charakteru (z celkového počtu 609 podaní za obdobie od 1. 1. 1952 do 18. 7. 1952 sa zásobovania týkalo až 210, teda takmer 35 %). Štátny archív v Prešove (ďalej len ŠA Prešov), fond (ďalej len f.) KNV Prešov 1952 (ďalej len KNV P 1952), inventárne číslo (ďalej len i. č.) 15, Zápisnica 26. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 22. VII. 1952, s. 1 332.

⁵ ŽATKULIAK, Jozef. *V mene zákonov a proti občanom? (Trestnoprávna právomoc národných výborov na Slovensku v rokoch 1950 – 1957)*. Bratislava : SAP 1994, s. 56 – 57.

Ďalším opatrením bolo uznesenie strany a vlády o upevnení a rozvoji JRD z 3. júna 1952, podľa ktorého sa mali krajskí, okresní a miestni funkcionári strany a predstavitelia ľudovej správy (KNV, ONV a MNV) vo svojej práci orientovať na prednostné získavanie malých a stredných roľníkov do JRD. V tom im výrazne pomáhala už predtým vydané vládne nariadenie č. 78/1951 Zb. o prenesení trestnej právomoci na miestne národné výbory (MNV) a vyhláška ministerstva vnútra č. 335 z 5. novembra 1951, ktorá upravovala výkon trestnej právomoci MNV.⁶

Medzi najdôležitejšie vládne kroky, ktoré ovplyvňovali oblasť poľnohospodárstva, patrilo zavedenie nového výkupného systému v januári 1953, zrušenie lístkového systému na potravinové a priemyselné tovary a menová reforma v júni 1953. Uvedené opatrenia nepriaznivo ovplyvnili najmä hospodársky slabé JRD a dočasne zvýhodnili súkromne hospodáriacich roľníkov. Zrušením viazaného trhu družstevníci stratili výhody, ktoré získavali nízkymi cenami za tovary na poukazy.⁷ Uvedené opatrenia ovplyvnili postoje a reakcie roľníkov na kolektivizáciu a vyvolali krízu kolektivizačného procesu, ktorý sa ani dovtedy nerealizoval ideálne podľa predstáv KSČ. Kríza sa najvýpuklejšie prejavila v prevažne poľnohospodárskom Prešovskom kraji (až viac ako 72 % obyvateľstva živiaceho sa prácou v poľnohospodárstve), kde vyústila až do rozpadu prevažnej väčšiny JRD.

Prešovský kraj vznikol v rámci územnej reorganizácie podľa zákona č. 280/1948 Zb. o krajskom zriadení dňa 1. januára 1949. Svojou rozlohou 8 427,9 km² bol druhým najväčším na Slovensku. Členil sa na 15 okresov tvorených 757 obcami a mal 425 494 obyvateľov.⁸ Tretinu plochy zaberali lesy na severovýchode kraja (okresy Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa, Sabinov, Bardejov, Giraltovce, Svidník, Stropkov, Medzilaborce, Snina), ktoré určovali charakter poľnohospodárstva zameraný na chov oviec, hovädzieho dobytky a koní a v rastlinnej výrobe na pestovanie kŕmnych obilnín a zemiakov. Väčšina ornej pôdy sa nachádzala v okresoch Prešov, Vranov, Humenné, Sobrance, Michalovce a Veľké Kapušany. Pomer poľnohospodársky činného obyvateľstva k celkovému počtu v roku 1948 predstavoval 72,6 %, avšak v štyroch okresoch bol nad 80 % (Svidník – 90,4 %, Snina – 90,4 %, Spišská Stará Ves – 85,7 % a Sabinov – 83 %). Na porovnanie celoslovenský pomer v poľnohospodárstve pracujúceho obyvateľstva k celkovému počtu z roku 1946 bol 48,1 %.⁹

Reakciou na uznesenie o ďalšom rozvoji JRD bolo zasadnutie pléna Krajského výboru Komunistickej strany Slovenska (KV KSS) v Prešove 17. júna 1952, ktoré určilo za hlavnú úlohu čo najrýchlejšie uskutočniť kolektivizáciu, založiť čo najväčší počet JRD, získať čo najviac pôdy pre socialistický sektor a takto sa vyrovať v združstevňovaní iným krajom. V tomto období existovalo v Prešovskom kraji 402 JRD vrátane prípravných výborov, čo predstavovalo 20 503 družstevníkov a 10,63 % poľnohospo-

⁶ Tamže, s. 55 – 56.

⁷ CAMBEL, *Päťdesiate roky na slovenskej dedine*, s. 296.

⁸ MICHNOVIČ, Imrich. Začiatky socialistického združstevňovania poľnohospodárstva v bývalom Prešovskom kraji (1948 – 1950). In *Nové obzory*, 1984, 26, s. 5.

⁹ Tamže, s. 6 – 7.

dárskej pôdy kraja.¹⁰ Krajský národný výbor (KNV) na uznesenie o ďalšom rozvoji JRD reagoval už na svojej 20. schôdzke Rady KNV 10. júna 1952, keď ho zahrnula do svojho pracovného plánu hlavne krajská osvetová komisia (KOK). Plnenie vládneho uznesenia o rozvoji JRD sa dialo súčasne s kampaňou na zabezpečenie dobrého priebehu jesenných prác – žatvy, mlatby a výkupu.¹¹

Hospodárske a organizačné upevňovanie jestvujúcich JRD, zabezpečovanie prechodu JRD na vyššie typy, zakladanie nových družstiev, rozšírenie členskej základne JRD získaním malých, a najmä stredných roľníkov a zrealizovanie hospodársko-technickej úpravy pôdy (HTÚP) sa malo dosiahnuť predovšetkým verejnými schôdzami a rozhovormi s roľníkmi a vydávaním bleskoviek. Verejné schôdze a rozhovory organizoval inštruktorský zbor, ktorý mal byť vybavený aktuálnymi miestnymi argumentmi, teda úspešnými a neúspešnými príkladmi v žatve, mlatbe a vo výkupu. Na agitačnú kampaň sa mali využiť aj učitelia a žiaci, ľudové umelecké súbory a pod. Prostredníctvom uverejňovania výsledkov o priebehu žatvy, mlatby a výkupu na tabuliach v obciach, JRD, strojových traktorových staniach, štátnych majetkoch a pod., výzdobou obchodov, železničných staníc v štýle žatvy, premietaním filmov so súvisiacou tematikou a ďalšími spôsobmi sa mala oboznámiť a na plnení vládnych uznesení zainteresovať široká verejnosť.¹² Prakticky teda išlo najmä o pomoc agitačnú a propagačnú a len vo veľmi obmedzenej miere o reálnu materiálnu či finančnú pomoc družstvám. Uvedené metódy miestni stranícki funkcionári a pracovníci ľudovej správy doplnili o využitie trestnej právomoci.

Akcia získavania malých a stredných roľníkov do družstiev v Prešovskom kraji sa naplno rozbehla začiatkom júla 1952. Začala sa aktivizáciou dedinských organizácií strany a MNV na rýchle združstevňovanie pomocou verejných schôdzok, na ktorých sa mali malí a strední roľníci oboznamovať s uznesením strany a vlády a propagovať výhody spoločného hospodárenia.¹³ V praxi však táto idealistická predstava často narážala na neschopnosť agitátorov zodpovedať otázky roľníkov, a tak sa verejné schôdze končili fiaskom a „presvedčanie“ roľníkov potom pokračovalo iným „osvedčeným“ spôsobom. Trestné komisie¹⁴ (TK) pri uplatňovaní svojej právomoci trestali roľníkov vysokými peňažnými pokutami (od 15 000 do 50 000 Kčs, ale aj vyššie). Ak roľník nebol schopný v krátkej lehote (od 1 do 24 hodín) pokutu zaplatiť, zhabali mu dobytok. A pritom TK ešte využívali § 67 (vylúčenie odkladného účinku odvolania)¹⁵, najmä ak

¹⁰ SKRIP, Vasil'. Kolektivizácia poľnohospodárstva v bývalom Prešovskom kraji v rokoch 1951 – 1953. In *Nové obzory*, 1984, 26, s. 37 – 38.

¹¹ ŠA Prešov, f. KNV P 1952, i. č. 14, Zápisnica 20. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 10. VI. 1952, s. 1 064.

¹² Tamže, s. 1 065–1 070.

¹³ KOZÁK, Jan. *Na ceste... (Ako sa združstevňoval Michalovský okres)*. Bratislava : Pravda 1963, s. 77.

¹⁴ Pri národných výboroch vznikali rôzne komisie, ktorých úlohou bolo aktivizovať spoločnosť v plnení uznesení strany a vlády. Trestné komisie pri národných výboroch sa zriaďovali na základe Trestného zákona správneho č. 88/1950 Zb. a Trestného poriadku správneho č. 89/1950 Zb. Bližšie pozri: HLA-VOVÁ, Viera. *Kulak – triedny nepriateľ. „Dedinský boháč“ v kontexte kolektivizácie na Slovensku (1949 – 1960)*. Bratislava : Veda 2010, s. 32 – 33.

¹⁵ Išlo o Trestný poriadok správny č. 89/1950 Zb.

išlo o následné zaradenie roľníka do táborov nútených prác.¹⁶ Navyše, TK sa často pri svojej práci zaobišli „bez trestných oznámení, bez získania aspoň najdôležitejších dát potrebných k prevedeniu trestného pokračovania a bez dokazovacích prostriedkov“¹⁷.

Výkon trestnej právomoci v súvislosti s agitačnou akciou na získanie roľníkov na vstup do JRD v Prešovskom kraji sa dial podľa zabehnutého vzorca. „Po neúspešnom náboře, na druhý alebo na tretí deň prišla do obce takzvaná trestná komisia, ktorá si predvolala už vopred vyhladených roľníkov na MNV a skúmala hospodárske výkazy o plnení dodávok a dodržiavani výrobných plánov. Trestanie sa prevádzalo vo večerých alebo v nočných hodinách.“ Pritom „na náborových schôdzach nezabudli funkcionári zdôrazniť, že kto nevstúpi do družstva, bude potrestaný pre neplnenie dodávok“¹⁸. Mnohí funkcionári „neplnenie výrobných plánov a dodávkových úloh neodhľadovali sústavne aj pred náborom do JRD, ale práve pri získavaní členov a často priamo hľadali nejaké poklesky roľníkov, len aby mali aký, taký dôvod potrestať roľníka, ktorý odmietol podpísať prihlášku, alebo sa hneď jasne nevyslovil pre vstup do družstva“¹⁹. Tento postup bol bežnou praxou najmä v okresoch Michalovce, Snina, Sobrance, Spišská Stará Ves, Vranov a Medzilaborce.

Napríklad, založeniu JRD v obci Porostov predchádzal útek celej obce pred agitačnou komisiou. Obyvatelia v tom videli „jedinú možnosť, ako sa vyhnúť presvedčovaniu“. Nakoniec sa podarilo vytvoriť JRD III. typu, do ktorého vstúpila asi polovica obce. Pri HTÚP museli asistovať príslušníci Zboru národnej bezpečnosti (ZNB).²⁰ Takto založené JRD zápasili najmä s nedostatkom pracovných síl a finančnými ťažkosťami. Išlo predovšetkým o družstvá menšinové, teda také, ktoré buď založila menšina obyvateľov dediny, alebo pôda vložená do JRD nepatrila jeho členom (čiže bola to pôda farská, americká, konfiškovaná a pod.), ako to bolo v JRD Jovsa, kde zo 118 roľníckych usadlostí do JRD vstúpilo 26 a členovia do neho vložili 27 ha. Členovia JRD sa do práce aktívne nezapájali a ich postoj k spoločnej práci v JRD bol hodnotený ako negatívny, čo vyplývalo aj z toho, že v družstve bol malý počet výkonných roľníkov.²¹

Bezproblémová situácia však nebola ani vo väčšinových JRD. Mnohí družstevníci v družstvách odmietali pracovať, keďže za svoju prácu nedostávali odmenu a často ani nevedeli, akú hodnotu má jedna odpracovaná pracovná jednotka, ako napríklad v JRD Vyšné Revištia, JRD Blatné Revištia, JRD Blatná Polianka či JRD Nižná Rybnica. V poslednom spomenutom JRD III. typu v Nižnej Rybnici sa družstevníci odmietali zapájať do práce preto, „že pracovali pri jesenných prácach a im nebolo vyplatené (za

¹⁶ Archív Ústavu pamäti národa (ďalej len A ÚPN), fond (ďalej len f.) A 6/2, inventárna jednotka (ďalej len i. j.) 30, Porušenie socialistickej zákonitosti pri zakladaní JRD v kraji Prešov v rokoch 1952 – 1953, s. 2 – 18.

¹⁷ ŠA Prešov, f. KNV P 1953, i. č. 24, Zápisnica 3. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 21. januára 1953, s. 131.

¹⁸ A ÚPN, f. A 6/2, i. j. 30, Porušenie socialistickej zákonitosti pri zakladaní JRD v kraji Prešov v rokoch 1952 – 1953, s. 7.

¹⁹ Tamže, s. 3.

²⁰ Tamže, s. 6.

²¹ A ÚPN, f. B 10/5-1, i. j. 1, Poľnohospodárstvo – akcia AUGUST – rozbor situácie 1952 – 1953. Pribeh prác a situácia na JRD III. typu v Jovse, okres Sobrance.

ich prácu, pozn. aut.), *tak preto zadarmo robit' nebudú*“. Tiež boli nahnevaní na to, že „jednotliví občania stojaci mimo JRD chodievajú na TD (Trať družby, pozn. aut.), kde zarábajú 8- až 9-tisíc korún a oni (družstevníci, pozn. aut.) na mesiac ani nie celých 800 Kčs.“²²

Nábor roľníkov do JRD za pomoci administratívnych opatrení a využívaním trestnej právomoci sa najaktívnejšie vykonával v júli a auguste 1952. Na 25. schôdzi Rady KNV v Prešove dňa 15. augusta 1952 hlásil pôdohospodársky referent Mikuláš Didirka 519 nových členov, prechod 11 JRD na III. typ, tri novozaložené prípravné výbory JRD (PV JRD) a v 16 JRD bola vykonaná HTÚP.²³ O týždeň neskôr, 22. augusta, bolo založených 5 PV JRD, na vyšší typ prešlo 18 JRD a získalo sa 1 561 nových členov, pričom „kraj dosiahol v získavaní malých a stredných roľníkov do JRD taký počet, aký v tomto období nezískal na Slovensku ani jeden kraj“²⁴. Ku dňu 1. apríla 1953 sa preto mohol Prešovský kraj „pochváliť“ počtom 491 PV JRD a JRD, teda nárastom až o 89 PV JRD a JRD, čo predstavovalo približne 18 %.²⁵

Reakcie roľníkov na takto zvýšenú aktivitu miestnych funkcionárov nedali na seba dlho čakať. V okrese Michalovce zaznamenali v mesiacoch júl a august 1952 zvýšený počet požiarov, ktorý dokonca predstihol aj celoslovenský priemer. V dvanástich požiaroch v Kaluži, Trhovišti, Čechove, Nacinej Vsi, Žbinciach a v Trnave pri Laborci horeli stohy obilia, stodoly a s nimi aj usadlosti, horel sklad dreva pri stavbe tabakovej sušiarne JRD IV. typu Meďov, horel les JRD v Pozdišovciach.²⁶ Po troch až štyroch týždňoch, teda približne v rovnakom čase, ako sa konalo 25. zasadnutie Rady KNV, na ktorom sa zdôrazňoval „pokrok“ v rozvoji budovania JRD, začali prichádzať od roľníkov Kancelárii prezidenta republiky (KPR) „jednak sťažnosti na postup orgánov národných výborov pri výkone trestnej právomoci, jednak tiež veľký počet žiadostí o odpustenie – zmiernenie trestu“.²⁷

V októbri 1952 referent III. referátu KNV vo svojej hodnotiacej správe o uplatňovaní trestného zákona správneho za III. štvrtrok 1952 uviedol počet „1 223 dedinských boháčov, ktorým bol uložený trest odňatia slobody 47 rokov, 10 mesiacov a šesť dní a uložená pokuta 13 534 050 Kčs. Malých a stredných roľníkov bolo potrestaných 3 335, z týchto na odňatie slobody v trvaní 10 rokov, 10 mesiacov a 20 dní a uložená pokuta 8 894 768 Kčs“. Bol to výsledok činnosti trestných komisií, zameranej na odhaľovanie „každého, kto hamuje alebo sa snaží mariť budovateľské úsilie“²⁸. V jeseňných mesiacoch 1952 v reakcii na prichádzajúce sťažnosti KPR sa v Prešovskom kraji začalo vyšetrovanie. Následne boli „všetky zistené prípady nesprávneho postu-

²² Tamže, Priebeh prác a situácia na JRD III. typu Nižná Rybnica.

²³ ŠA Prešov, f. KNV P 1952, i. č. 15, Zápisnica 25. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 15. VII. 1952, s. 1 257.

²⁴ Tamže, Zápisnica 26. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 22. VII. 1952, s. 1 318.

²⁵ SKRIP, *O socialistickej prestavbe*, s. 38.

²⁶ KOZÁK, *Na ceste*, 13, s. 89.

²⁷ A ÚPN, f. A 6/2, i. j. 30, Porušenie socialistickej zákonnosti pri zakladaní JRD v kraji Prešov v rokoch 1952 – 1953, s. 1.

²⁸ ŠA Prešov, f. KNV P 1952, i. č. 20, Zápisnica 39. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 21. X. 1952, s. 2 119.

pu“ zverené KNV, kde boli tieto jednotlivito prejednané. Pritom sa postupovalo tak, že „u dedinských boháčov ostali pôvodné tresty, u malých a stredných roľníkov sa v rámci odvolania tresty zrušili alebo znížili. V tých prípadoch, keď potrestaný odvolanie nepodal, KNV protizákonné rozhodnutie zrušil podľa § 73 zák. č. 89/50 Zb.“²⁹. Problematickou sa ukázala otázka vrátenia zhabaného dobytku, keď síce tresty v „odôvodnených“ prípadoch zrušili, ale dobytok sa už nedal vrátiť. Možnosťou bolo vrátiť za dobytok protihodnotu, avšak odhadné ceny za zhabaný dobytok boli veľmi nízke, keďže roľnícke skladištné družstvo (RSD) ho odoberalo ako jatočný. Preto sa malo aspoň „zabezpečiť, aby roľníci neboli znovu trestaní, ak nebudú plniť kontingenty /maslo, mlieko, hovädzí dobytok/, lebo hlavnú vinu na tom nesie ľudová správa“³⁰. Nedostatky práce TK mala definitívne doriešiť amnestia zo 4. mája 1953, v rámci ktorej bolo v Prešovskom kraji „odpustených a znížených trestov odňatia slobody v 254 prípadoch, v celkovej výške 68 rokov, 12 mesiacov a 35 (zrejme 25, pozn. aut.) dní, trestov peňažných bolo odpustených a znížených spolu v 21 024 prípadoch a Kčs 48 107 241“³¹. Ďalší vývoj udalostí ukázal, že sa tak nestalo, aj keď „porušovanie socialistickej zákonitosti“ sa už nevykonávalo v takom rozsahu ako do amnestie.

Výkon trestnej právomoci národných výborov zneužívaný pri získavaní roľníkov do JRD sa v mnohých prípadoch konal nielen s vedomím, ale dokonca s podporou či na príkaz stranických funkcionárov, ako o tom svedčil anonymný list, ktorého pisateľ pripísal aktuálnu situáciu roku 1953 v Prešovskom kraji tajomníkovi KV KSS Jánovi Šiškovi. Tento „na týždenných poradách vedúcich tajomníkov Strany z okresov diktátorsky nútil a nariadil, koľko ktorý okres musí do jedného týždňa založiť JRD. Aj keby súdruhovia chceli podávať podpísané sťažnosti a informovať o pomeroch v prešovskom kraji, boja sa, lebo s. Šiška si vytvoril také ovzdušie, že jeho tu poslal sám s. Široký, ktorý nad ním drží ruku a jemu sa nemôže nič stať“³².

Príklad konania krajského tajomníka Šišku názorne ukazuje dvojkoľajnosť riadenia a zároveň praktickú nadradenosť stranických miestnych organizácií nad ľudovou správou. Potvrdzuje to aj fakt, že sa zistili „konkrétne prípady, kedy funkcionári strany alebo pracovníci aparátu zasahovali nesprávnym spôsobom a nútili k nezákonnému postupu“³³. Keď došlo na jeseň 1952 a opätovne na jeseň 1953 k vyšetrovaniu „porušovania socialistickej zákonitosti“ a následnému vzájomnému obviňovaniu sa stranických funkcionárov a predstaviteľov ľudovej správy, utváral sa roľníkom priestor aspoň čiastočne sa vymaniť z kolektivizačného tlaku, ktorý sa na nich valil zo všetkých strán. Pre predstaviteľov ľudovej správy znamenalo zasahovanie stranických špičiek do ich práce možnosť ospravedlniť svoje nedostatky, ktoré sa počas vyšetrovania „po-

²⁹ A ÚPN, f. A 6/2, i. j. 30, Porušenie socialistickej zákonitosti pri zakladaní JRD v kraji Prešov v rokoch 1952 – 1953, s. 38.

³⁰ Tamže, s. 38/2.

³¹ Tamže, s. 86.

³² A ÚPN, f. A 2/1, i. j. 110, Správa o situácii a opatreniach k zaisteniu bezpečnosti pracujúcich roľníkov, funkcionárov strany a ľudovej správy počas udalostí v JRD v kraji Prešov v dňoch 22. – 28. 7. 1953, časť Anonymný list z 24. apríla 1953, s. 20.

³³ A ÚPN, f. A 6/2, i. j. 30, Porušenie socialistickej zákonitosti pri zakladaní JRD v kraji Prešov v rokoch 1952 – 1953, s. 56.

rušovania socialistickej zákonnosti“ zistili pri plnení vládneho uznesenia o ďalšom rozvoji a upevnení JRD. Avšak následná kritika ľudovej správy a obvinenia z pasivity, nedostatočnej práce, formálnosti a pod., ktoré vyplynuli zo zistení Kontrolnej inšpekčnej skupiny, len potvrdili príznačnosť tohto dvojkoľajového usporiadania.³⁴ Informácie pracovníkov ministerstva vnútra, ktorí zisťovali situáciu v Prešovskom kraji, naznačujúce, že „rozhorčenie dedinského obyvateľstva nebolo (...) zamerané proti nášmu štátnemu zriadeniu, ale proti miestnym, okresným a krajským funkcionárom strany, ľudosprávy a iným štátnym orgánom, ktorí svojím neľudským pomerom k pracujúcemu roľníckemu ľudu stratili dôveru a boli nenávidení“³⁵, však potvrdzujú rozhodnutie KSC v poľnohospodárskej politike zotrvať v línii kolektivizácie a neustúpiť snahám roľníkov hospodáriť súkromne.

Po skončení kampane za rýchle žatvy a mlatby v lete 1952 spojenej s rozvojom JRD a získavaním roľníkov do JRD sa plynulo začala kampaň za sústreďovanie hospodárskych zvierat do spoločných chovov. Táto kampaň vyplynula z vládneho uznesenia z februára 1952 o zlepšení zásobovania obyvateľstva mäsom a mäsovými výrobkami, ale najmä z vládneho uznesenia z júna 1952 o upevnení a ďalšom rozvoji JRD.

Sústreďovanie hovädzieho dobytku (HD) a ošípaných v roku 1952 do spoločných chovov v JRD³⁶

dátum	plánovaný stav k 31. 12. 1952		reálne plnenie plánu		nárast o	
	HD	ošípané	HD	ošípané	HD	ošípané
1. 1. 1952	40 340	47 654	2 529	4 210		
1. 3. 1952			2 862	4 564	333	354
1. 6. 1952			4 194	7 326	1 332	2 762
1. 7. 1952			4 582	8 603	388	1 277
1. 9. 1952			5 577	11 693	995	3 090
15. 10. 1952			5 736	16 333	159	4 640
30. 10. 1952			6 608	17 694	872	1 361
10. 11. 1952			10 201	20 707	3 593	3 013
25. 11. 1952			15 354	23 680	5 153	2 973
17. 12. 1952			20 602	25 297	5 248	1 617
31. 12. 1952			27 994	28 200	7 392	2 903

V prvom polroku 1952 hospodárske zvieratá sústreďovali postupne a pomerne pomaly. Uznesie o ďalšom rozvoji JRD sa okamžite prejavilo v práci stranických funkcionárov a pracovníkov ľudovej správy „naháňaním sa“ za zakladaním nových JRD a získavaním nových členov JRD. Až po skončení letných a jesenných poľnohospo-

³⁴ Tamže, s. 63 – 64.

³⁵ A ÚPN, f. A 2/1, i. j. 126, Správa o bezpečnostnej situácii v kraji Prešov, s. 35.

³⁶ Tabuľka bola vypracovaná podľa údajov z jednotlivých zápisníc zo zasadaní Rady KNV v Prešove v roku 1952.

dárskych prác sa sústredili na „presviedčanie“ roľníkov odovzdať do JRD hospodárske zvieratá, najmä hovädzí dobytok a ošípané a pre ne potrebné krmivo. Obrovský nárast sústredených hospodárskych zvierat sa zaznamenal v prvej novembrovej dekáde a stúpал postupne až do konca roku 1952. Nižší rast počtu sústredených ošípaných za posledné dva mesiace súvisel so vzostupom množstva čiernych zakáľáčiek.³⁷ V januári 1953 sa prejavila v sústredovaní stagnácia a napríklad v okresoch Stropkov, Svidník či Gíraltove od „*sústredovania dobytká ako rozhodujúceho činiteľa upevnenia našich JRD upustili*“³⁸. Vývoj v nasledujúcich mesiacoch tento trend potvrdil, keď roľníci začali namiesto ďalšieho sústredovania dobytká ho zatajovať, resp. si ho začali ohľadom záhumienka nechávať pre seba.³⁹

So sústredovaním dobytká úzko súviselo jeho ustajnenie v spoločných chovoch v JRD, a to buď v novopostavených maštaliach JRD, vo vhodných adaptovaných budovách (najčastejšie zabratých bohatým roľníkom či bývalým veľkostatkárom), alebo rajónovým spôsobom vo väčších maštaliach roľníkov. Na konci roku 1952 mali JRD v Prešovskom kraji pre sústredené hospodárske zvieratá maštale pre 9 560 kusov HD a 24 502 kusov ošípaných.⁴⁰ A tak viac ako 18 000 kusov hovädzieho dobytká museli ustajniť v rajónoch. Podobne problematcky sa vyvinula aj tvorba krmovínovej základne pre hospodárske zvieratá sústredené v JRD.⁴¹

V dôsledku nedostatku krmiva strácali hospodárske zvieratá na váhe, klesala ich úžitkovosť a rajónové ustajnenie roľníkom poskytlo možnosť sa o tie svoje (hoci odovzdané do spoločného chovu v JRD) starať lepšie na úkor cudzích. Keď v prvých mesiacoch roku 1953 (vo februári 1953 Prešovský kraj klesol vo výkupe mlieka na posledné miesto na Slovensku⁴², resp. za prvý štvrtrok 1953 bol plán dodávky mlieka splnený na 47,83 %) pokleslo plnenie výkupu mlieka, bolo to preto, že roľníci menili „*vlastníctvo dojníc podľa toho, kedy sa ktorá dojí*“, a tvrdili, že v ich „*osobnom vlastníctve je dojná krava*“. Odmietali „*dávať mlieko za JRD*“ a hovorili, že „*prvšie sú ich deti*“.⁴³

Neoddeliteľnou súčasťou založenia JRD vyššieho typu (III. až IV. typu) bolo vykonanie hospodársko-technickej úpravy pôdy (HTÚP), čo sa často stretávalo s odporom roľníkov či roľníčok. Išlo, zjednodušene povedané, o scelenie množstva rozlohou malých plôch pôdy do väčších lánov. Počas HTÚP dochádzalo jednak k čiastočnej výmene pôdy, keď roľníkom nesúhlasiacim s kolektívizáciou prideliť pôdu (ako náhradu za pôdu zabratú na hospodárenie JRD) horšej bonity a často na okraji chotára dediny, jed-

³⁷ ŠA Prešov, f. KNV P 1952, i. č. 23, Zápisnica 46. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 17. XII. 1952, s. 2 646.

³⁸ ŠA Prešov, f. KNV P 1953, i. č. 25, Zápisnica 6. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 10. februára 1953, s. 320.

³⁹ Tamže. Zápisnica 4. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 27. januára 1953, s. 147.

⁴⁰ ŠA Prešov, f. KNV P 1952, i. č. 23, Zápisnica 46. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 17. XII. 1952, s. 2 580.

⁴¹ Tamže, i. č. 22, Zápisnica 43. schôdzky Rady KNV v Prešove, dňa 25. XI. 1952, s. 2 407 – 2 408.

⁴² ŠA Prešov, f. KNV P 1953, i. č. 26, Zápisnica 7. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 19. februára 1953, s. 410.

⁴³ Tamže, i. č. 27, Zápisnica 11. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 2. apríla 1953, s. 722.

nak sa scel'ovaním pôdy rušili hranice jednotlivých pozemkov. To zase predstavovalo problém pre tých roľníkov, ktorí ráтали s krátkym trvaním kolektivizačných pokusov a zaoranie medzí/hraníc tak mohlo v budúcnosti predstavovať komplikácie pri návrate k súkromnému hospodáreniu na svojom pozemku, ktorého hranice vinou HTÚP už prakticky neexistovali. Nesúhlas s HTÚP sa prejavoval aj počas prvých prác na scelených pozemkoch. Takto sa traktoristi v JRD Porostov stali terčom „*zhluknutých zúrivých žien*“, ktoré sa im vyhrážali, že „*kto sa opováži vstúpiť na pozemok, tej-ktorej žene, že mu odrúbe motykou hlavu*“. Keď sa traktoristi rozchádzali na im pridelené jednotlivé úseky pôdy, pokúsili sa ženy „*pri veľkej zúrivosti hádzať aj kamene a hlinu do niektorých traktoristov*“, aby ich odradili od rozorávania medzí.⁴⁴

Druhá fáza krízy kolektivizačného procesu v Prešovskom kraji sa začala prejavovať v lete 1953 najmä v dôsledku menovej reformy a ešte viac v reakciách na prejav prezidenta A. Zápotockého. V júni 1953 Kancelária prezidenta republiky znovu dostala niekoľko sťažností, ktoré nasvedčovali o tom, „*že v Prešovskom kraji sa dosiaľ nepodarilo odstrániť nedostatky, ktoré boli predmetom šetrenia ministerstva a poverenictva vnútra v minulom roku*“.⁴⁵

Prejav prezidenta na Klíčavskej priehrade, v ktorom odzneli slová „*tým, ktorí si myslia, že si pomôžu, keď z družstiev utečú, tým môžeme celkom otvorene povedať: nič si nepomôžete. O niekoľko rokov budete musieť družstvá, z ktorých, povedzme, dnes utečiete, znovu budovať. My vám nebudeme brániť, ale berte na vedomie, že poľnohospodársku výrobu zvýšiť musíme*“⁴⁶, v kontexte zlej hospodárskej situácie mnohých družstiev založených v druhej polovici roku 1952 v Prešovskom kraji vyvolal okamžitú a búrlivú reakciu. V okrese Svidník pravoslávny farár Alexej Omelianovič z Vyšného Orlika a vedúci OSD Ján Novák, ako aj bývalá učiteľka Mária Ozarčíková „*rozšírili poplašnú správu vyplývajúcu z prejavu prezidenta republiky, že JRD sú rozpustené a že kto nechce byť v JRD, môže dobrovoľne vystúpiť*“⁴⁷. V podobnom duchu argumentovali aj zhromaždení roľníci vo Vyšnom Nemeckom, ktorí protestovali proti sústredeniu dobytku, keď kričali, že „*sám prezident súdruh Zápotocký vo svojom prejave vyhlásil, že v družstve môže byť len ten, kto chce, a že tieto sa zakladajú na základe dobrovoľnosti a nie, ako oni vstúpili z donútenia*“⁴⁸. Už 4. augusta 1953 hlásil okres Medzilaborce „*rozobratie kráv*“ z jednotlivých JRD⁴⁹, okres Prešov zasa konania členských schôdzok JRD, na ktorých sa družstevníci dohodli vystúpiť z JRD a jesenné práce vykonávať samostatne na svojich pozemkoch⁵⁰.

Predstavitelia ľudovej správy si pri získavaní roľníkov do JRD uvedomovali dô-

⁴⁴ A ÚPN, f. B 10/5-1, i. j. 1, Zhluknutia v obci Porostov pri prevádzaní rozorávania medzí traktoristami STS na novozaloženom JRD III. typu po úprave HTÚP.

⁴⁵ A ÚPN, f. A 6/2, i. j. 30, Porušenie socialistickej zákonnosti pri zakladaní JRD v kraji Prešov v rokoch 1952 – 1953, s. 39.

⁴⁶ KOZÁK, *Na ceste*, 13, s. 107.

⁴⁷ ŠA Prešov, f. KNV Predseda/Sekretariát (ďalej len P/S), Spisy tajné a prísne tajné 1953, kartón (ďalej len k.) 27, katalógové číslo (ďalej len k. č.) 165.

⁴⁸ A ÚPN, f. B 10/5-1, i. j. 1, Situácia v JRD III. typu Vyšné Nemecké, dodatok – hlásenie.

⁴⁹ ŠA v Prešove, f. KNV P/S, k. 27, k. č. 163.

⁵⁰ Tamže, k. č. 165.

ležitosť žien, a preto ich presviedčaniu pre kolektivizáciu pripisovali veľký význam. Predseda Prešovského KNV Ľudovít Medveď v júli 1952 nabádal ONV, aby venovali ženám väčšiu pozornosť. Podľa jeho slov ženám „ešte nedokázali vysvetliť, akým otrokom tej práce je. Rolnícka žena si myslí, že sa narodila na to, aby hrdlačila, že to tak musí byť až do jej smrti a že sa na tom nedá nič meniť. Nepodarilo sa nám ešte ukázať tú pravú biedu, akú tá žena má, akú otročinu robí. Myslí, že o tom, ako žije naša roľnícka žena, treba hovoriť, ukázať jej ten život vo vlastnom svetle, treba poukázať na to, že JRD predovšetkým pre ňu prináša zlepšenie, že nemusí pri žatve a iných prácach tak drieť a že pokiaľ ide o tú starostlivosť o deti, dá sa to vyriešiť ináč“⁵¹. Napriek takto deklarovanej snahe získať ženy sa to nepodarilo a v septembri 1953 mohlo plénum KNV iba konštatovať, že ženy v dedinách Prešovského kraja „veľmi nabehli nepriateľskej propagande a postavili sa do čela rozbíjania JRD“⁵².

Pri rozpade JRD často preberali iniciatívu ženy. Dňa 4. augusta v obci Jakubova Voľa, okres Sabinov, „v ranných hodinách manželka Jána Štetinu na čele 20 žien vošla do spoločnej maštale JRD, odkiaľ prvá zobrala svoj predtým ustajnený dobytok a ju začali nasledovať aj ostatné ženy“⁵³. Na JRD Volice, okres Medzilaborce, „manželky členov JRD začali rozoberať dobytok zo spoločných maštali“⁵⁴. V obci Bánovce nad Ondavou, okres Michalovce, došlo dňa 6. augusta k „zhluknutiu pred budovou MNV asi 60 žien a mládeže, ktorí sa dožadovali vrátenia prihlášok, ktoré podpísali pri vstupe do JRD“⁵⁵. Dňa 10. augusta o 21. hodine v obci Veľký Šariš sa ženy pred bytom predsedu JRD „dožadovali vrátenia prihlášok do JRD a hádzali kamene do okien predsedu a rozbili mu okná“. V ten istý deň v ranných hodinách v Kapušanoch pri Prešove „asi 50 žien prepadlo brigádnikov na autách a hádzali po nich kamene“⁵⁶. V JRD v Blatných Revištiach v júni 1953 sa viac ako 80 % členov JRD nezapájalo do práce, až hrozil jeho rozpad. Na zlepšenie situácie zvolali členskú schôdzu. „Účasť na schôdzi bola predtým nikdy nevídaná. No na túto prišli iba väčšinou ženy a svojimi krikmi a nadávkami znemožnili vedúcemu schôdze docieľiť to, čo sa skutočne plánovalo.“ Na schôdzi ženy vykrikovali, aby „ich vypustili z družstva, že ony chcú súkromne hospodáriť a že v JRD nikdy pracovať nebudú a ani svojich manželov nepustia“⁵⁷. Podobne sa v Blatnej Polianke na zvolanej verejnej schôdzi družstevníkov zúčastnili „výlučne iba ženy, a to v počte asi 40 (osôb, pozn. aut.), ktoré na schôdzku došli vopred organizované a svojimi výkrikmi a neprístojným chovaním znemožnili“ jej konanie. Počas „schôdze“ od jednotlivých žien odzneli poznámky, „že hoci ich postrieľajú, povešajú, aj tak pracovať na JRD nebudú a pokosené seno pôjdu si zväzať samostatne pre seba“⁵⁸.

⁵¹ ŠA Prešov, f. KNV P 1952, i. č. 15, Zápisnica 25. schôdzky Rady KNV v Prešove, konanej dňa 15. VII. 1952, s. 1249–1250.

⁵² ŠA Prešov, f. KNV P 1953, i. č. 25/II, Zápisnica 5. plenárneho zasadnutia KNV v Prešove, konaného dňa 28. IX. 1953, s. 213.

⁵³ ŠA Prešov, f. KNV P/S, k. 27, k. č. 166.

⁵⁴ Tamže, k. č. 167.

⁵⁵ Tamže, k. č. 169, Správa o udalostiach č. 2 046.

⁵⁶ Tamže, Správa o udalostiach č. 2 081.

⁵⁷ A ÚPN, f. B 10/5-1, i. j. 1, JRD III. typu Blatné Revištie – ďalšie poznatky.

⁵⁸ Tamže, Maxim/Sičko/Michal z Bl. Polianky – predloženie záp. výpovede.

Zvýšenú aktivitu žien v procese rozpadu JRD, resp. odporu roľníkov proti kolektivizácii možno vysvetliť vývojom zamestnaneckej politiky v období prvej päťročnice. Nedostatok pracovných síl v priemysle, najmä v preferovanom ťažkom priemysle, bol kompenzovaný na úkor ľahkého priemyslu, textilného priemyslu, dopravy, poľnohospodárstva a pod. V týchto odvetviach potom chýbajúce pracovné sily nahrádzali ženy dovtedy pracujúce predovšetkým v domácnosti a na vlastnom hospodárstve.⁵⁹ Odchodom roľníkov do práce v priemysle sa posilnilo postavenie žien v poľnohospodárstve, či už štátnom (JRD), alebo súkromnom, vlastnom, a tým aj ich rozhodovanie v tejto sfére. Druhým možným vysvetlením môže byť určitá miera kalkulácie mužov, že ak nespokojnosť s kolektivizáciou či hospodárskou situáciou v JRD vyjadria ženy, bude riziko postihu rodiny menšie, ak by tak spravila „hlava“ rodiny. Túto tézu podporuje aj to, že mnohí „muži prišli v procese znárodňovania o dovtedajší zdroj svojej dominance a sebadôvery – o majetok, možnosť podnikat', slobodne sa realizovať. Naopak, v porovnaní so ženami boli muži oveľa väčším objektom politického prenasledovania a každodenného vydierania“.⁶⁰

Počas rôznych prejavov nesúhlasu s existenciou JRD, resp. skutkov zapríčiňujúcich ich rozklad či oslabenie vyjadrovali roľníci aj svoje názory na družstvo ako také. Istá roľníčka z Vyšného Nemeckého pri vypočúvaní povedala, že „hoci ju zabijeme, do družstva pracovať nepôjde, hoci radšej bude čistiť záchody“⁶¹. V podobnom duchu sa vyjadrili aj ženy z Blatnej Polianky, že „hoci ich postrieliajú, povesajú aj tak pracovať na JRD nebudú“⁶².

Vo všeobecnosti sa roľníci odmietali zapájať do prác v JRD, pokúšali sa kosiť družstevné lúky pre svoje súkromne potreby, rozkrádali družstevný majetok – seno, dobytok, stavebný materiál, vydávali družstevné kravy pre vlastnú potrebu a pod.

Pri prejavoch odporu proti kolektívnemu hospodáreniu v JRD stáli aj jednotliví funkcionári, resp. svojím správaním mu napomáhali. Mnohí referenti ONV do dedín „nechodili za tým účelom, aby upevňovali JRD, ale za pálenkou a inými vecami“⁶³. Ďalší funkcionári národných výborov sa zase v období, keď družstvá „najviac zakolísali, postavili do pasivity bez toho, aby prejavili čo najmenší pokus aktivity, aby masy drobných družstevníkov videli, že funkcionári bojujú za otázku socializácie dediny“⁶⁴. Napríklad, vo Vyšnom Nemeckom v auguste 1953 pri sústreďovaní dobytku zamestnancami ľudovej správy za asistencie ZNB došlo k zhluknutiu asi 40 občanov – členov JRD, ktorí proti tomu protestovali. „V dave išla na čele s deckom v ruke aj príslušníčka ZNB Margita Kamencová v občianskom odeve, ktorá (...) sa pri tom mala

⁵⁹ PERNES, Jiří. *Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20 století*. Brno : CDK 2008, s. 47.

⁶⁰ VODOCHODSKÝ, Ivan. Patriarchát na socialistický spôsob: „superženy“ a „veľké deti“. In DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda 2011, s. 142.

⁶¹ A ÚPN, f. B 10/5-1, i. j. 1, Situácia v JRD III. typu Vyšné Nemecké, dodatok – hlásenie.

⁶² A ÚPN, f. B 10/5-1, i. j. 1, Maxim /Sičko/ Michal z Bl. Polianky – predloženie záp. výpovede.

⁶³ ŠA Prešov, f. KNV P 1953, i. č. 25/II, Zápisnica 5. plenárneho zasadnutia KNV v Prešove, konaného dňa 28. IX. 1953, s. 205.

⁶⁴ Tamže, s. 208.

vyhrázať príslušníkom ZNB.“ Svojím konaním dodala „smelosti ostatným občanom, ba dokonca povzbudzovala členov JRD k tomu, aby sa postavili proti zamestnancom ľudosprávy, ako aj príslušníkom ZNB“.⁶⁵

Správa JRD v Blatných Revištiach podľa hlásenia ŠtB tvorili Ján Vinc, podpredseda JRD, nestraník, ktorého manželka ako „prvá narušila rajónové sústredenie dobytka v JRD, kde zobrala dobytok zo spoločného chovu“. Ján Krašňák, vedúci rastlinnej výroby, nestraník, „typický rozbíjač JRD, ktorý sa pokúšal kosiť na družstevnom poli“ (pre súkromnú potrebu, pozn. aut.), Michal Baláž, pokladník, ktorý sa stal „pasívnym funkcionárom a dokonca nesúhlasí so spoločným hospodárením na JRD“, a Ján Godovčík, člen správy JRD a vedúci živočíšnej výroby, ktorý bol „proti socializácii JRD a dokonca sa snaží o zánik JRD“.⁶⁶ Uvedené stručné a výstižné charakteristiky týchto členov vedenia JRD, vypracované pracovníkmi ŠtB, presvedčivo ukazujú ich postoj ku kolektivizácii.

Situáciu v JRD vo Vyšných Revištiach zase ovplyvňovala spolupráca medzi predsedom JRD a predsedom MNV, keď „predseda MNV Ilko (v predchádzajúcom texte správy charakterizovaný ako pijan, pozn. aut.) ignoruje predsedu JRD a nepomáha v žiadnej práci. Dokonca sa vyslovil, že on nemá čo do činenia s JRD, lebo on neoberá požitky z JRD a (...) ako predseda MNV je tu preto, aby pomáhal súkromne hospodáriacim roľníkom“⁶⁷.

Uvedené príklady konania roľníkov poukazujú na to, že odpor roľníkov ku kolektivizácii zasiahol celý Prešovský kraj a bol veľmi živelný, no nikdy neprerástol do nejakej väčšej organizovanej ozbrojenej akcie. Ojedinele však dochádzalo aj k násilnostiam, ako o tom svedčia udalosti z obce Zámutov vo Vranovskom okrese. Tu „došlo 22. 7. 1953 medzi 10. a 11. hodinou k zhluknutiu roľníkov, ktorí vyzbrojení poľnohospodárskym náradím zamedzili žatevným prácam traktoristov STS a pracujúcich družstevníkov a týchto vyhnali z poľa. Z budovy MNV, kam zhluknutý dav priviedol násilím predsedu MNV a JRD a žiadal, aby okamžite bolo JRD rozpustené a pozemky vrátené do súkromnej držby, došlo k útoku na príslušníkov VB, ktorí boli na žiadosť ohrozených funkcionárov telefonicky privolaní z OO VB Vranov“⁶⁸. V obci Kristy v auguste 1953 počas núteného výkupu u dedinského boháča, tento „kosou útočil proti vykupujúcim orgánom, a keď príslušník ZNB proti tomu zakročil, zahnal sa aj na neho kosou a nebyť jeho šikovnosti (príslušníka ZNB, pozn. aut.), bol by mu uťal kosou do hlavy“⁶⁹. Ďalej napríklad dňa 8. augusta 1953 v obci Pakostov vo večerných hodinách „niekoľko občanov v podnapitom stave (...) zobrali kamene a koly z plotov a začali rozbíjať okná na domoch a to predsedovi MO KSS, predsedovi JRD, tajomníkovi MO KSS, vedúcemu OSD a krmíčoví dobytka. Pri útoku na dom tajomníka tento v úmysle, že odstraší

⁶⁵ A ÚPN, f. B 10/5-1, i. j. 1, Situácia v JRD III. typu Vyšné Nemecké, dodatok – hlásenie.

⁶⁶ Tamže. Situačná správa o činnosti JRD III. typu v Blatných Revištiach.

⁶⁷ Tamže. Situačná správa o činnosti JRD III. typu vo Vyšných Revištiach.

⁶⁸ A ÚPN, f. A 2/1, i. j. 110, Správa o situácii a opatreniach k zaisteniu bezpečnosti pracujúcich roľníkov, funkcionárov strany a ľudovej správy počas udalostí v JRD v kraji Prešov v dňoch 22. – 28. 7. 1953, s. 3 – 4.

⁶⁹ A ÚPN, f. B 10/5-1, i. j. 1, Akcia August – hlásenie.

útočníkov, vystrelil do vzduchu z poľovnej pušky. Hneď nato bola strelba opakovaná zo strany útočníkov, ktorí vystrelili 5-krát z vojenskej pušky⁷⁰.

Záverom možno konštatovať, že násilné zakladanie nových JRD rovnako násilné získavanie roľníkov za členov JRD, sústreďovanie hospodárskych zvierat a krmovín do družstiev sa negatívne prejavilo v ich hospodárskej kondícii, najmä však z toho vyplývajúcej klesajúcej životnej úrovni roľníkov. V dôsledku týchto faktorov sa zvýšila aktivita roľníkov, ktorí sa snažili v rámci možnosti využiť všetky dostupné prostriedky na vyjadrenie svojich postojov ku kolektívizácii a samotným JRD. Medzi najmenej boľestivé zvládnutie nezvratiteľne sa javiacej situácie na jeseň 1952 patrilo podľahnutie kolektívizačnému tlaku vstupom do JRD, ale s veľmi obmedzovanou účasťou roľníkov na družstevných aktivitách. Tieto JRD potom zápasili s mnohými problémami, ako bol nedostatok pracovných síl, zlá finančná situácia JRD, rozkrádanie družstevného majetku, resp. využívanie hospodárskych výsledkov družstva na súkromné potreby roľníkov a pod. Niektorí roľníci sa nezastavili ani pred násilím, ktoré nasmerovali proti vedúcim funkcionárom JRD, proti priamym vykonávateľom nepopulárnych opatrení (napr. traktoristom pri rozorávaní medzí, či asistujúcim zložkám ZNB pri zhromažďovaní dobytky do družstevných chovov a pod.).

Rozpadávanie JRD postihlo všetky okresy Prešovského kraja. Od októbra 1952 do konca roku 1953 sa rozpadlo 213 JRD III. a IV. typu, 68 JRD I. typu, prestalo existovať 24 JRD II. typu a rozišlo sa aj 102 PV JRD.⁷¹ Vymedzené obdobie bolo v procese kolektívizácie obdobím krízy, ktorá v Prešovskom kraji vyvrcholila rozpadom 407 PV JRD a JRD, čo bolo takmer 83 % a iba 84 PV JRD a JRD fungovalo naďalej.

Nasledujúci vývoj potvrdil, že v masovom meradle praktizovaný nátlak na skolektívizovanie poľnohospodárstva nebol správny a ak sa mala kolektívizácia zavŕšiť, bolo sa treba postarať o hospodárske pozdvihnutie JRD, zlepšenie finančnej situácie JRD, ale aj o súkromne hospodáriacich roľníkov. Tieto tendencie naznačilo vládne vyhlásenie zo septembra 1953, ktoré ponúkalo riešenie krízy kolektívizácie prostredníctvom väčšej materiálnej a finančnej pomoci družstvám formou zvýšenia výkupných cien obilnín, poskytnutia investičných a dlhodobých úverov a pod. a toto všetko ešte potvrdilo zníženie štátnych maloobchodných cien od 1. októbra 1953, ktoré malo prispieť k zvýšeniu životnej úrovne obyvateľstva.⁷²

⁷⁰ ŠA Prešov, f. KNV P/S, k. 27, k. č. 169, Správa o udalostiach č. 2 068.

⁷¹ VOJÁČEK, Alois. *Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku*. Bratislava : Príroda 1973, s. 265.

⁷² SKRIP, *O socialistickej prestavbe*, s. 62 – 63.

THE CRISIS OF THE COLLECTIVIZATION PROCESS
IN PREŠOV COUNTY (1952 – 1953)

Lucia Šulejová

The Decrees of the Communist Party and Government in Prešov county resulted in the mass foundation of an agricultural cooperative (of the higher level), the forced entrance of peasants in the agricultural cooperative, and in a mass concentration of farm animals and a fodder plant. Under unbearable pressure, the peasants tried to protect themselves with a petition to cancel punishments, or at least their remission. The ongoing work ethics of party officials and representatives of the People's administration within the framework of the collectivization process, led to different kinds of resistance. The peasants started to avoid work, steal the agricultural cooperative's property – feedstuffs, building material – and many peasants took their cattle and swine home. Many were not afraid of violent crimes against local communists, the leaders of the agricultural cooperative, or the People's administration. All of these resistance activities eventually led to the mass breakdown of the agricultural cooperative in August, 1953. If the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) wanted to continue with the collectivization process, the breakdown in Prešov county proved that it would not be possible without significant revisals of their agricultural policy.

Mgr. Lucia Šulejová, Historický ústav SAV, P.O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

S VÝHLADOM DO BUDÚCNOSTI A SPÄŤ

Obraz industriálneho mesta Považská Bystrica v posledných dekádach obdobia socializmu a jeho tendencie po roku 1989

Lenka Abaffyová

ABAFFYOVÁ, Lenka. Looking to the Future and Back: the Image of an Industrial Town in the Last Decades of State Socialism and its Tendencies after 1989: the Case of Považská Bystrica, Slovakia.. Slovakia. *Historické štúdie*, 48, 2014, pp. 287 – 308.

Industrial towns in Central and Eastern Europe belonged to „protégés „ among the settlements under the conditons of state socialism. This fact was demonstrated not only by the amount of public investments. Industrial towns were also ideologically used as showcases of the successful development of a „socialist society“. However, after 1989, the ideological status and financial background were both gone. This article focuses on the image formation of the (Czecho)Slovakian industrial town of Považská Bystrica in the last decades of state socialism and after 1989. This paper begins by outlining the concept of the town's image and subsequently follows the changes in the built environment (the massive demolition of the town centre and subsequent new construction), as well as trends in representations of the town. The nature of the sources (documents of local government and pre-1989 local state and party organs, local press, tourist brochures and books) necessitates that this paper deals mainly with the official image of the town. Nevertheless, to get deeper insight, architectural and urban planning discourses as well as responses from citizens are also partly taken into account. This analysis shows the state socialist model which depicted the town as a successful moderator of state social policy (through newly built neighborhoods, stores, schools, and health facilities) and the changes that occurred after 1989. Surprisingly, the 1990s were characterized by a reasonable amount of continuity. Považská Bystrica was still portrayed as a modern industrial town offering a high standard of living to its residents. Although symbolic changes took place rapidly (e.g. the renaming of streets), a growing nostalgia as a significant factor in the created urban identity came not earlier than towards the end of the decade. Považská Bystrica. Town image. Socialist industrial town. Postsocialism.

„Niekdajšie typické dedinské námestie začalo meniť svoju tvár. Staré ustupuje novému. Rastie konštrukcia budov okresných štátnych orgánov a niekdajšia výšková dominanta Považskej Bystrice – veža kostola dostala súpera viac než vážneho. V tieni ocele, skla a hliníka sa postupne strácajú učupené staré domčeky s nevzhľadnými fasádami a neupravenými dvormi.“¹ Takto optimisticky spomínal na počiatky zmien vo vzhľade

¹ *Obzor*, 15, 12. 8. 1982, s. 4. Týždenník *Obzor* vychádzal v 80. rokoch ako „orgán OV KSS a ONV v Považskej Bystrici“. Začiatkom roku 1990 zmenil podtitul na „týždenník národných výborov a ná-

mesta Považská Bystrica autor jedného z článkov týždenníka *Obzor* začiatkom 80. rokov. Zmeny, o ktorých podával správu, mali vtlčiť tomuto mestu novú – „socialistickú“ podobu a kvalitu. O takmer 40 rokov neskôr som v jednej z bratislavských kaviarní bola svedkom diskusie, v ktorej sa hľadalo najškaredšie mesto Slovenska a Považská Bystrica bola jedným z kandidátov.

Industriálne mestá, často označované za „protežantov“ medzi sídlami, boli počas socializmu štátom prezentované ako výkladné skrine, vlajkové lode deklarovanej úspešnej sociálnej politiky. Verejné prejavy a oficiálne stanoviská nešetrili na ich adresu chválou, urbanisti a architekti projektovali ideálne mestá budúcnosti. Zmeny v širšom kontexte rozvoja a prezentovania industriálnych miest v socializme, ako aj zmeny, ktoré v tejto oblasti priniesol rozpad východného bloku a následná transformácia, chcem predstaviť na príklade Považskej Bystrice. V centre pozornosti predkladanej štúdie sú predstavy a politické záujmy, ktoré stáli v pozadí týchto zmien v širšom, stredoeurópskom priestore.

Pojem obraz mesta

S pojmom obraz mesta narába viacero vedeckých disciplín. Ide predovšetkým o sociológiu a humánnu geografiu, v rámci historického výskumu mu venujú pozornosť najmä práce z oblasti kultúrnej histórie. Len ťažko možno čakať jednotné vymedzenie tohto pojmu. Platí, že jeho chápanie je mnohoznačné i v rámci jednotlivých disciplín. V najužšom ponímaní sa obraz mesta vníma ako výzor fyzického priestoru (po nem. „Stadtbild“).² Pre potreby tejto štúdie som však siahla po jeho širšom vymedzení tak, ako ho vo svojej práci ponúka nemecký historik Jochen Guckes (po nem. „städtisches Selbstbild“). Pod obrazom mesta chápe všetky verejne vyjadrené predstavy, ktoré majú rôzne skupiny či jednotlivci o minulosti, súčasnosti a budúcnosti mesta, ako aj o jeho mieste v priestore, regióne. Patria doň i predstavy o tom, z čoho plynie identita mesta alebo aké správanie, či politické rozhodnutia sú pre dané mesto žiaduce.³ Odmietam hovoriť o jednom homogénnom obraze mesta.

rodného frontu okresu Považská Bystrica“, od apríla 1990 vychádzal ako „týždenník okresu Považská Bystrica“.

² Pozri napríklad kapitolu sociologickej práce CORNELSEN, Inge – FRANZ, Peter – HERLYN, Ulfert. *Stadtstruktur und Stadtbild im Wandel*. In BERTELS, Lothar – HERLYN, Ulfert. *Stadt im Umbruch: Gotha. Wende und Wandel in Ostdeutschland*. Opladen : Leske + Budrich 1994, s. 340 – 374; O niečo širšie definuje pojem obrazu mesta nemecká sociologička Martina Löw, podľa ktorej obraz mesta zahŕňa dve vizuálne subkategorie: tzv. vystavaný obraz (gebautes Bild) a tzv. grafický obraz (grafisches Bild), pričom ako pramene skúmania autorka uvádza samotný mestský priestor a jeho grafické reprezentácie (fotografie, videá, kresby a pod.). Pozri LÖW, Martina. *Soziologie der Städte*. Frankfurt am Main : Suhrkamp 2008, s. 146.

³ GUCKES, Jochen. *Konstruktionen bürgerlicher Identität. Städtische Selbstbilder in Freiburg, Dresden und Dortmund 1900–1960*. Paderborn – München – Wien – Zürich : Ferdinand Schöningh 2011, s. 11 – 12. Autor hovorí presnejšie o „sebaobrazoch mesta“ (städtische Selbstbilder), pre potreby tejto štúdie obrazy tvorené v rámci mesta alebo „zvonku“ pre obdobie socializmu nerozlišujem. Pre skoršie obdobie siaham po prameňoch vytvorených v rámci mesta. Ďalšia kniha, ktorej autor pracuje

Zdôrazňuje, že obraz mesta je sociálne konštruovaný, tvorený rôznymi aktérmi sledujúcimi určité ciele, preto Guckes uprednostňuje plurálnu formu a hovorí o „(seba) obrazoch mesta“. S takým chápaním pojmu súvisí použitie širšieho spektra prameňov. Okrem vizuálnych zobrazení sem patria i novinové články, propagačné brožúry, reprezentačné knihy mesta, plány a projekty výstavby, dokumenty lokálnych (samo) správnych orgánov a ďalšie. Akcent, ktorý venuje Guckes potrebe rozoznávania aktérov tvoriacich obrazy mesta, považujem za veľmi dôležitú súčasť analýzy. Napriek tomu budem používať pojem vo forme singuláru, pričom si uvedomujem, že obraz mesta nie je homogénny a v jeho rámci existuje viacero možných, často i konkurenčných zobrazovaní.

Voči svojim obyvateľom má tvorený obraz mesta vyvolávať pocit spolupatričnosti a podporovať ich sebaidentifikáciu s miestom, kde žijú. Smerom von má lákať potenciálnych obyvateľov, turistov či investorov a komunikovať žiaduce obsahy, ktoré by mesto prezentovali v pozitívnom svetle.⁴ Ak však hovoríme o období socializmu, takto stanovené funkcie nie sú celkom postačujúce. Aj v tomto období bola potrebná lojalita obyvateľov k svojmu mestu. Apely na ochranu a zveľaďovanie okolia predpokladali osobný pozitívny vzťah. Prezentovať mesto ako príjemné miesto na život bolo aj v záujme prilákania nových pracovných síl do miestneho priemyslu. Mesto však bolo i reprezentantom štátu, práve na komunálnej úrovni sa vyššie politické rozhodnutia dotýkali každodenného života obyvateľov. Už správne postavenie mestských národných výborov (MsNV) naznačovalo, že tieto orgány boli vo veľkej miere len vykonávateľmi rozhodnutí prijatých na vyšších štátnych a stranických miestach. Aj keď v súčasnosti už výskumy ukazujú, že mestské správne orgány mohli mať priestor na ovplyvnenie lokálnej politiky, išlo vždy len o neoficiálne, mimosystémové dohody na báze osobných, neformálnych vzťahov.⁵ Nadradenosť vlastenectva nad lokálpatriotizmom, dôležitosť mesta ako zástupcu celého štátneho zriadenia dokumentuje i text článku, ktorý vyšiel v Považskej Bystrici v predvečer medzinárodného motoristického podujatia roku 1982: „*Je to naozaj otázkou štátnej reprezentácie a preto sme si stanovili cieľ, že toto významné podujatie musí mať ďaleko väčšiu úroveň, než kdekoľvek inde v kapitalistickom svete.*“⁶

Štúdia sa zameriava predovšetkým na oficiálny, inštitucionálne tvorený obraz mesta. Ak to však bolo možné, snažila som sa i o konfrontáciu s diskusiami v odborných

s podobne široko vymedzeným pojmom obrazu mesta, je napr. dielo Philippa Springera. Pozri kapitolu „Das Bild von der Stadt“, SPRINGER, Philipp. *Verbaute Träume. Herrschaft, Stadtentwicklung und Alltag in der sozialistischen Industriestadt Schwedt*. Berlin : Christoph Links Verlag 2006, s. 729 – 776.

⁴ GUCKES, *Konstruktionen bürgerlicher Identität*, s. 12; LÖW, *Soziologie der Städte*, s. 140.

⁵ Išlo najmä o dobré osobné vzťahy medzi predstaviteľmi mestských orgánov s lokálnymi stranickými funkcionármi či stranickými funkcionármi na vyšších miestach. Predstavitelia mesta mohli dosiahnuť svoje ciele i prostredníctvom spolupráce s predstaviteľmi miestnych priemyselných podnikov. Porovnaj BENKE, Carsten. *Ludwigsfelde, Stadt der Automobilbauer. Stadtentwicklung, Kommunalpolitik und urbanes Leben in einer kleinen Industriestadt der DDR*. Berlin : Technische Universität, nepublikovaná dizertácia, 2009, s. 232 – 235.

⁶ *Obzor*, 15, 16. 9. 1982, s. 1.

kruhoch, prípadne s názormi obyvateľov. Časovo sa text venuje obdobiu 70. – 90. rokov s presahmi do súčasnosti.

Starší vývoj mesta

Považská Bystrica, v dostupných prameňoch prvýkrát doložená v roku 1316, bola ešte v prvej štvrtine 20. storočia sídlom dedinského charakteru. Koniec 20. rokov pre ňu, vtedy ešte sídla bez mestských privilégií, znamenal začiatok novej etapy. Roku 1929 sa začala výstavba pobočky Československej zbrojovky Brno, ktorá si za sídlo svojho nového muničného závodu vybrala práve Považskú Bystricu. Vytvorenie veľkého počtu pracovných miest v pomerne krátkom čase⁷ sa odzrkadlilo i v medzidekádnom náraste počtu obyvateľov. Kým sčítanie roku 1930 prinieslo informáciu o 3 262 obyvateľoch, o desaťrošie neskôr už počet obyvateľov vzrástol na 7 785.⁸ Roku 1939 Zbrojovku zaradili do koncernu Herman Göring Werke a obsadili ju nemecké jednotky. Na sklonku 2. svetovej vojny bolo mesto viackrát bombardované. Hoci si nálety vyžiadali osem mŕtvych, bombardovanie nezasiahlo ani budovy v centre mesta, ani majetok závodu.⁹ Ten bol krátko po oslobodení mesta znárodnený a v roku 1947 zriadený ako samostatný podnik s názvom Považské strojárne, n. p. Nie však nadhlo. V rámci vtedajšieho trendu „čestných pomenovaní“ priemyselných podnikov po popredných sovietskych či domácich komunistických vodcoch¹⁰ niesol závod od roku 1948 meno Klementa Gottwalda.¹¹ Krátko po skončení 2. svetovej vojny žiadal miestny národný výbor o udelenie statusu mesta, ktorý Považskej Bystrici 26. augusta 1946 poverenictvo vnútra skutočne udelilo.¹²

⁷ Podnik spustil výrobu roku 1931 s 298 pracovníkmi. V predvečer druhej svetovej vojny v roku 1939 zamestnával už 6 142 pracovníkov, z toho 5 704 robotníkov. Pozri ŠUŠLÍK, Žigmund (ed.). *60 rokov Považských strojární Kl. Gottwalda Považská Bystrica*. Považská Bystrica : Politické a hospodárske vedenie koncernového podniku ZVL Považské strojárne 1989, s. 4 – 18.

⁸ Podľa Územný plán sídelného útvaru Považská Bystrica, sprievodná správa. ŠA BY, pob. PB, f. MsNV PB – šv, š. 196, nesign./1974.

⁹ Zistenie škôd na majetku a životoch osôb vo vojne, Štátny archív Bytča, pobočka Považská Bystrica (ďalej ŠA BY, pob. PB), f. Mestský národný výbor Považská Bystrica (ďalej MsNV-PB), š. 149, sign. 463/1949.

¹⁰ Pozri napr. JAJEŠNIAK-QUAST, Dagmara. Die sozialistische Planstadt Eisenhüttenstadt im Vergleich mit Nowa Huta und Ostrava-Kunčice. In BOHN, M. Thomas. *Von der „europäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. München : R. Olenbourg Verlag 2009, s. 103.

¹¹ K premenovaniu došlo pri príležitosti 52. narodenín K. Gottwalda v novembri 1948.

¹² Považská Bystrica. Priznanie charakteru mesta, oslavy. ŠA BY, pob. PB, f. MsNV-PB, š. 144, sign. 9064/1946.

„Mesto na úrovni doby i s výhledom do budúcnosti“ Obraz mesta v posledných dekádach socializmu (70. – 80. roky)

Počiatky zmien, ktoré zásadne zmenili výzor mesta, treba hľadať v druhej polovici 60. rokov minulého storočia. Niežeby sa mesto počas prvých dvoch desaťročí socializmu nemenilo. Naopak, vyrástli nové a rozšírili sa predvojnové obytné štvrte (Gottwaldova štvrť, Domanižanka, Kolónia), pribudli nové objekty občianskej vybavenosti. Výstavba sa však v rozhodujúcej miere realizovala v okrajových častiach mesta, a to predovšetkým v okolí Považských strojární,¹³ čím na seba podnik naviazal nové spoločensko-kultúrne centrum paralelné k pôvodnému historickému jadrú mesta.

Prestavba historického jadra, ktorá sa začala v druhej polovici 60. rokov, nevychádzala z potreby obnovenia vojnou zničených objektov. Aj keď viaceré ulice pôvodnej zástavby tvorili tradičné gazdovské domy s nevyhovujúcim hygienickým zázemím, centrálné námestie s pamiatkovo chránenými budovami kostola a katolíckej fary nepatriło do tejto kategórie. Samo síce v zlom – nie však havarijnóm – technickóm stave podávalo obraz prístupu, ktorý bol charakteristický pre vtedajšie socialistické krajiny strednej Európy: historické centrum miest bolo obyčajne ponechané svojmu osudu, a investície smerovali do novej výstavby sústredenej v okrajových častiach, často „na zelenej lúke“.¹⁴ Radikálne zmeny v centre Považskej Bystrice neboli teda motivované výhradne neudržateľným stavom jestvujúcich budov, ale skôr potrebou modernizácie, Táto požiadavka začala byť zvlášť aktuálna, keď sa Považská Bystrica v roku 1961 stala okresným mestom novovytvoreného väčšieho okresu. Mestu chýbali administratívne priestory, objekty občianskej vybavenosti a celková nová „tvár“, ktorá by bola hodná „hrdého socialistického mesta“¹⁵.

Ako upozorňuje S. Ferencuhová,¹⁶ hľadať jediný platný ideál mesta charakteristický pre socialistické plánovanie vo všeobecnosti by bolo nezmyselné. Za hlavné dôvody svojho skepticizmu uvádza mnohorakosť jednotlivých „socialistických“ miest, ako aj dĺžku obdobia éry socializmu, počas ktorého prešli predstavy o ideálnom meste rôznymi etapami. Bolo teda úlohou urbanistov a architektov socialistického bloku tento nový ideál vždy nanovo hľadať a vytvárať.

Poľská historička umenia Agnieszka Zabłocka-Kos na príklade Poľska označuje obdobie orientačne vymedzené rokmi 1965 – 1975 – do ktorého spadá i vypracovanie urbanisticko-architektonických štúdií prestavby centra mesta Považská Bystrica – ako čas moderny.¹⁷ Na ilustráciu cituje jedného z vtedajších popredných poľských architek-

¹³ Už od medzivojnového obdobia v tejto časti mesta stál Spoločenský dom a železničná stanica, ktorou denne prúdili za prácou stovky robotníkov. Neskôr pribudol kultúrny dom, krytá plaváreň, atletický a zimný štadión, autobusové nástupište a i.

¹⁴ Porovnaj CORNELSEN – FRANZ – HERLYN, *Stadtstruktur und Stadtbild im Wandel*, s. 340; SPRINGER, *Verbaute Träume*, s. 553.

¹⁵ *Obzor*, 15, 12. 8. 1982, s. 2.

¹⁶ FERENCUHOVÁ, Slavomíra. Od „krásneho mesta pre pracujúcich“ k „európskemu štandardu“. Premeny obrazu ideálneho mesta v plánovaní Brna 1951–2007. In: *Sociální studia*, 3, 2010, s. 35 – 58.

¹⁷ ZABŁOCKA-KOS, Agnieszka. *Städte in Schlesien: Von der „sozialistischen Stadt“ der Arbeiterklasse zur bürgerlichen neuen „Altstadt“*. Legnica und Glogow nach 1945. In BOHN, *Von der „eu-*

tov Mariana Fikusa, ktorý hovoril o tendenciách a ideáloch svojej generácie. Boli nimi predovšetkým fascinácia avantgardou, Le Corbusierom a Aténskou Chartou, sterilitou a funkcionalitou mestských centier, otvorenosťou priestoru. Táto fascinácia nasledovala západné vzory, a preto Zablocka-Kos uzatvára, že to, čo sa často považuje za dedičstvo socialistickej architektúry, nie je ničím iným než svedectvom o jej otvorení sa západným vplyvom.

Formy výstavby vytvorené pôvodne najmä pre potreby veľkomiest sa v priebehu 60. a 70. rokov začali nekriticky uplatňovať i v prípade malých a stredných miest. Výstižným svedkom atmosféry doby v Československu je jedno z čísel odborného časopisu *Projekt*, ktoré sa v roku 1978 venovalo téme prestavby malých miest a ich centier. V úvodnom článku s názvom *Namiesto malomestského socialistický spôsob života* vtedajší minister výstavby a techniky SSR Václav Vačok síce označil predstavu o potrebe totálnej likvidácie všetkého, čo vybudovali minulé generácie, za naivnú a nežiaducu, na inom mieste však naznačil priority prestavby: „*Veľký význam bude mať správna miera a citlivý postup asanácií. Pri rozhodovaní tu bude nevyhnutné povzniesť sa nad „lokálnypatriotizmus“ a vychádzať z celospoločenských potrieb, záujmov a možností nášho národného hospodárstva.*“¹⁸ Ďalšie argumenty, ktoré zaznievali v prospech radikálnejších zásahov v centrách, boli princípy mestotvornosti a ochrany pôdneho fondu na okrajoch miest.

Jasný signál potreby koncepčného riešenia starého centra mesta prišiel v prípade Považskej Bystrice v roku 1971 s pokynmi Ministerstva výstavby a techniky SSR, ktoré požadovali spracovanie územnoplánovacej dokumentácie všetkých centrálnych mestských zón v sídlach obvodného významu.¹⁹ Prestavba centrálnej časti mesta sa však nedá jednoznačne datovať týmto dokumentom. Už v druhej polovici 60. rokov prebehli asanácie niektorých častí a začala sa výstavba výškovej administratívnej budovy štátnych orgánov, domu služieb, ako aj plánovanie ďalších budov občianskej vybavenosti.²⁰ Stále však išlo len o „solitéry“ v prevládajúcej pôvodnej zástavbe mesta. Výraznejším zásahom do historickej časti mesta bola realizácia územného plánu

ropäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück?, s. 167. Z nemeckého prostredia pozri k etapám plánovania a výstavby miest napr. JOST, Toni. Bauen für die Ewigkeit. Der „Zentrale Platz“ von Chemnitz/Karl-Marx-Stadt. In *Archimaera*, 4, 2011, s. 65, za Československo FERENCŮHO-VÁ, Od „krásneho mesta pre pracujúcich“ k „európskemu štandardu“. In *Sociální studia*, 7, 2010, 3, s. 35 – 58.

¹⁸ VAČOK, Václav. Namiesto malomestského socialistický spôsob života. In *Projekt*, 20, 1978, 7, s. 2 – 3.

¹⁹ Koncepcia novej centrálnej mestskej zóny bola vypracovaná podľa návrhu Stavebnej fakulty SVŠT Žilinským Stavprojektom a schválená radou Okresného národného výboru v Považskej Bystrici v roku 1974. Podľa KRUČAY, Peter – LESZAYOVÁ, Mária. O budúcej tvári Považskej Bystrice. In *Projekt*, 23, 1981, 10, s. 42 – 43.

²⁰ KIÚ Žilina, výstavba administratívnej budovy ONV – územné rozhodnutie. ŠA BY, pob. PB, f. Mestský národný výbor Považská Bystrica – štátna výstavba (ďalej MsNV PB – šv), š. 52, sign. 578/1965; Asanácia ulice Bernolákovej a Štúrovej. ŠA BY, pob. PB, f. MsNV PB – šv, š. 53, sign. 1520/1966; Obchodný dom Prior, projektová úloha. ŠA BY, pob. PB, f. MsNV PB – šv, š. 90, nesign./1968.

nového sídliska „Stred“;²¹ ktoré vyrástlo v priebehu 70. rokov a vyžiadalo si asanáciu pôvodného námestia, z ktorého zostala v novom sídlisku stáť iba osihotená budova katolíckeho kostola.

Svoju podobu začala dostávať v 80. rokoch i centrálna mestská zóna, z ktorej bolo podľa zásady funkčného oddeľovania mestského priestoru takmer úplne vylúčené bývanie. Okrem už stojacich budov štátnej správy a straníckych orgánov sa tu dobudovali a otvorili ďalšie dva obchodné domy Ščokino a budova kina Mier.²² Až do roku 1989 sa však centrálnu mestskú zónu nepodarilo úplne dokončiť, a tak plány pešej zóny plynule napojenej na mestský lesopark sa nikdy celkom nespĺnili.

Považská Bystrica 70. a 80. rokov bola v miestnych periodikách, brožúrach, knihách a mapách charakterizovaná ako socialistické, nové, moderné, dynamické a rozvinuté priemyselné mesto. Priemyselný rozvoj Považskej Bystrice, označovanej za jednu z hospodárskych opôr nielen Slovenska, ale i celej republiky, autori dobových materiálov tematizovali najmä v súvislosti s povojnovým obdobím a socializmom. Zmeny, ktorými mesto v tomto období prešlo, sa hodnotili ako úspešné, napriek tomu sa nachádzalo stále len „na ceste“ za svojim zlatým vekom.

Autori, zaoberajúci sa vývojom východonemeckých industriálnych miest, konštatujú v súvislosti s nástupom druhej polovice 70. rokov nové tendencie v ich sebaaprezentácii. Zmeny podľa nich spočívali v hľadaní nových oporných bodov, o ktoré by mestá a ich predstavitelia mohli oprieť identitu týchto sídiel. Byť „priemyselným“ či „socialistickým“ mestom už smerom k obyvateľom nestačilo, lebo tieto koncepty už stratili svoju silu a prestíž. Philipp Springer v práci venovanej mestu Schwedt hovorí v súvislosti s obdobím posledných dekád socializmu o „defenzívnom postavení mestských orgánov“;²³ Carsten Benke konštatuje na príklade mesta Ludwigsfelde, že najneskôr od 80. rokov topos „socialistického mesta“ už nehral žiadnu rolu.²⁴

Kým spomenuté práce konštatujú ústup od explicitného narábania s označením „socialistického mesta“, v prípade Považskej Bystrice nebolo výnimočné, že lokálna tlač ešte i v prvej polovici 80. rokov prezentovala prebiehajúcu výstavbu ako prostriedok vybudovania „hrdého socialistického mesta pre budúce generácie“²⁵. V prípade mesta Schwedt možno tento rozdiel vysvetliť rozličným vzorcom vývoja týchto dvoch miest. Ak Schwedt prežíval najdynamickejší rozvoj v 60. rokoch a posledná dekáda socializmu bola preň spojená s dlhodobou stagnáciou a znižovaním kreditu mesta v očiach jeho obyvateľov, Považská Bystrica sa v 70. a 80. rokoch ešte vždy vyznačovala rozsiahlou výstavbou a vysokým rastom obyvateľstva. Preto mohla i naďalej

²¹ Územný plán bol schválený už v roku 1966. Schválenie podrobného územného plánu „Stred“. ŠA BY, pob. PB, f. MsNV PB – šv, š. 58, sign. 1946/1966.

²² Išlo o obchodné domy Ščokino I a Ščokino II, ktoré dostali svoje mená po družobnom okresnom meste nachádzajúcom sa v Tulskej oblasti Sovietskeho zväzu. Pozri články: S názvom Ščokino. Slávnostné otvorenie nového obchodného domu. In *Obzor*, 18, 24. 5. 1985, s. 1; So symbolickým názvom – MIER. In *Obzor*, 18, 14. 11. 1985, s. 1. Kino bolo „slávnostne odovzdané občanom“ pri príležitosti 68. výročia VOSR a otvorenia mesiaca československo-sovietskeho priateľstva.

²³ SPRINGER, *Verbaute Träume*, s. 758.

²⁴ BENKE, *Ludwigsfelde, Stadt der Automobilbauer*, s. 440.

²⁵ *Obzor*, 15, 12. 8. 1982, s. 4.

stavať na imidži dynamického a progresívneho sídla.²⁶ Na ilustráciu sa núka viacero príkladov. Jedinečná príležitosť prezentovať Považskú Bystricu ako úspešné mesto sa naskytla v roku 1977 a opätovne v roku 1982, keď bola spolu s celým okresom hlavným dejiskom Medzinárodnej šesťdňovej motocyklickej súťaže – najprestížnejšieho podujatia Enduro športu.²⁷ Po skončení pretekov v roku 1982 priniesli noviny *Obzor* hodnotenia, ktoré podávajú obraz mesta na vrchole slávy: „Bez komplimentu sa možno vyjadriť ústami stoviek zahraničných i domácich novinárov a agentúr, že naše okresné mesto nemá v organizovaní súťaže v tomto športovom odvetví zatiaľ na svete páru. A tak bez výhrad sa tisne do pera myšlienka, že Považskú Bystricu možno považovať za hlavné mesto motocyklového súťažného športu na svete.“²⁸ Rozprávanie úspešného príbehu pokračovalo i v nasledujúcich rokoch. Kto si 18. októbra 1985 večer zapol druhý program Československej televízie, mohol sledovať dokument „*Dotyky s budúcnosťou*“. V ňom považskobystrickí funkcionári národných a stranických výborov mestskej a okresnej úrovne predstavovali rozvoj mesta i celého okresu ako ukážkový príklad spokojného života v socializme.²⁹ Len ťažko teda možno hovoriť o defenzívnej pozícii mestských štátnych a stranických orgánov, mesto ani v 80. rokoch nestrácalo pozíciu „výkladnej skrine“.

V porovnaní s mestom Ludwigsfelde však už nemožno hovoriť o rozličných vývojových vzorcoch. Toto nemecké mesto známe svojím automobilovým priemyslom prežívalo, podobne ako Považská Bystrica, v posledných dekádach socializmu rast. Napriek tomu sa podľa Carstena Benkeho Ludwigsfelde v 70. a 80. rokoch prestalo odvolávať na svoj imidž „socialistického mesta“ a novú identitu hľadalo vo svojej „modernosti“, „mladosti“ či charaktere „zeleného mesta“.³⁰ Benke to vysvetľuje paušálnym ústupom nemeckých miest od viazania sa na koncept „socialistického mesta“. Hovorí o prechode od „socialistického mesta“ k prezentovaniu obrazu „mesta

²⁶ Prehľad rastu počtu obyvateľov:

1950	1961	1970	1980	1991
8 668	11 608	15 510	30 444	40 083

Treba však poznamenať, že zvýšenie počtu obyvateľov medzi rokmi 1970 a 1980 je skreslené procesom administratívneho zlučovania viacerých obcí s mestom Považská Bystrica, ku ktorému došlo počas tejto dekády. Obyvateľov týchto obcí pri sčítaní roku 1980 zaradili už medzi obyvateľov mesta. Údaje za roky 1950 a 1961 podľa Územný plán sídelného útvaru Považská Bystrica, sprievodná správa. ŠA BY, pob. PB, f. MsNV PB – šv, š. 196, nesign./1974, za roky 1980 a 1991 podľa: *Sčítanie ľudu, domov a bytov. Okres Považská Bystrica. 3. 3. 1991*, s. 15.

²⁷ Medzinárodná šesťdňová motocyklistická súťaž sa prvýkrát konala roku 1913 vo Veľkej Británii a jej tradícia pokračuje až do súčasnosti. Preteky sa od svojho založenia konali nielen v Európe, ale aj v Austrálii, USA, Mexiku, Brazílii a v ďalších mimoeurópskych krajinách. Československo hosťovalo šesťdňovú prvýkrát roku 1947, keď bolo dejiskami pretekov mesto Zlín. Odtedy bola súťaž v Československu organizovaná viackrát (Zlín/Gottwaldov, Špindlerův Mlýn) až po spomínané hosťovanie pretekov v Považskej Bystrici (1977, 1982). Po roku 1989 sa šesťdňová vrátila do Považskej Bystrice ešte dvakrát, v rokoch 1991 a 2005.

²⁸ *Obzor*, 15, 23. 9. 1982, s. 1., dokumentárny film sa nachádza v archíve RTVS, v digitalizovanom prepise aj v osobnom archíve autorky.

²⁹ Pozri článok Okres na obrazovkách. In *Obzor*, 18, 17. 10. 1985, s. 1.

³⁰ Pozri BENKE, *Ludwigsfelde, Stadt der Automobilbauer*, s. 439 – 445.

v *socializme*“, ktorý v NDR nastúpil začiatkom 70. rokov.³¹ To znamená, že hoci sa i naďalej zdôrazňovali „socialistické“ aspekty mesta, dialo sa tak v súvislosti s konkrétnou oblasťou života (napr. dobré bytové podmienky, prípadne iná súčasť sociálnej infraštruktúry mesta), ustupovalo sa však od explicitného narábania s označením „socialistické“ ako leitmotívu mesta ako celku.

Napriek tomu, že sa autori článkov a materiálov reprezentujúcich mesto v prípade Považskej Bystrice až do druhej polovice 80. rokov úplne nevzdali projekcie Považskej Bystrice ako „socialistického mesta“, aj oni museli deklarované úspechy socializmu prezentovať konkrétnymi detailami. Dôležité miesto v prezentovaní vývoja životných podmienok v meste patrilo v knihách a informačných brožúrach bytovej výstavbe. V ňom sa odrážali i priority sociálnej politiky štátu, kde hrala bytová výstavba kľúčovú úlohu.³² Titulná strana brožúry o Považskej Bystrici z roku 1976 priniesla záber na „novú tvár“ mesta tvorenú typizovanými panelovými budovami a administratívnou budovou okresných orgánov. Aj v knihe o družobných okresoch Považská Bystrica a Ščokino, ktorá vyšla v roku 1985,³³ otvárala kapitolu dokumentujúcu rozvoj životných podmienok mesta a okresu téma bytovej výstavby. Okrem nej bolo mesto vyobrazované prostredníctvom kultúrnych, voľnočasových, sociálnych a zdravotníckych zariadení. Tieto zariadenia mali dokumentovať váhu, ktorú mesto – a prostredníctvom neho i celé spoločenské zriadenie – prikladalo starostlivosti o svojich občanov, a tak prispieť k jeho legitimizácii. Na stránkach lokálnych novín mali pravidelne miesto emočne podfarbené správy, ktoré ukazovali nezastupiteľnú úlohu spoločnosti v starostlivosti o chorých či starých občanov: „*V tej chvíli, v zasnených pohľadoch starkých ... zrači sa v oku slza. Slza spomienok. Nie, nedá sa zabudnúť! ... Deti síce šťastne vyrástli pod ich ochranou, i rodiny založili, no malý kúsok miesta už pre nich nenašli. No zato naša spoločnosť nezabúda. Ved' darovali jej svoju mladosť, roky, kedy strachom mreli, z čoho rodinu i deti uživiť, keď práce nebolo. Teraz, keď ich už deti nepotrebujú a sú odkázaní na starostlivosť spoločnosti, našli oporu tu, v Dome opatrovateľských služieb na Lánskej v Považskej Bystrici.*“³⁴

Obraz moderného mesta pomáhali tvoriť okrem nových sídlisk i novopostavené budovy správnych a stranických orgánov, špeciálne miesto patrilo obchodným domom. Z propagačných materiálov, naopak, zmizol kostol, ktorý sa naposledy objavil – ešte aj s existujúcim pôvodným námetom – v brožúre na začiatku 70. rokov. Z pochopiteľných dôvodov sa neuvěřiteľne ani ďalšie sakrálne pamiatky na území mesta – baroková kaplnka sv. Heleny a mestská kalvária. Predvojnovéj minulosti mesta sa

³¹ Tamže, s. 440. Benke spomína podobný osud Schwedtu a dokonca Stalinstadtu, ktoré sa po svojom premenovaní na Eisenhuttenstadt postupne zbavilo i svojej nálepky socialistického mesta.

³² „Bytová výstavba – kľúč k spokojnosti: Z vystúpenia Jozefa Chuchúta, vedúceho tajomníka OV KSS v Považskej Bystrici, na júnovom pléne SKV KSS“, *Smer* (Orgán Krajského výboru KSS v Banskej Bystrici), 30, 25. 7. 1978, s. 4. V nemeckom prostredí sa miestu, ktoré patrilo bytovej výstavbe v sociálnej politike štátu, venuje napr. MAAß, Anita. *Wohnen in der DDR. Dresden-Prohlis. Wohnungspolitik und Wohnungsbau 1975 - 1981*. München : m press 2006. Najmä kapitola 2. Strukturmerkmale der Sozialpolitik der DDR, s. 29 – 57.

³³ GUBANOVÁ, Galina – KOVÁČIK, Pavol. *Ščokino. Považská Bystrica*. Martin : Osveta 1985.

³⁴ *Obzor*, 18, 10. 1. 1985, s. 3.

však celkovo nevenovalo veľa priestoru. Ak sa aj spomenula, slúžila „stará Bystrica“ ako synonymum pre zaostalosť a chudobu, ktoré sa podarilo prekonať. Výnimkou boli, v súlade s dobovým kánonom, „revolučné tradície“ mesta a okolia (reprezentované pamätníkom založenia KSC v Považskej Bystrici, pamätníkom SNP, bustou K. Gottwalda, bustou Petra Jilemnického pri škole v dedine Kostolec, kde pôsobil ako učiteľ, a i.). Okrem nich sa do oficiálnych zobrazení dostala i zrúcanina Považského hradu a po ukončení rekonštrukcie v roku 1984 kaštieľ v Orlovom, kde sa nachádzali reprezentatívne priestory riaditeľstva Považských strojární a Vlastivedné múzeum. Zameranie trvalých expozícií múzea taktiež ukazovalo, akým témam sa malo prezentovanie histórie mesta venovať, aký oficiálny príbeh malo mesto a jeho okolie rozprávať. *Expozícia novodobých dejín* dokumentovala „dejiny revolučného robotníckeho hnutia, vznik, boje a víťazstvá KSC na území okresu“. ³⁵ Druhá, *Muzeálna expozícia vzniku a vývoja, k. p., Považské strojárne Klementa Gottwalda* vznikla na základe uznesenia vlády SSR č. 200/81, ukladajúceho zainteresovaným rezortom povinnosť budovať pri podnikoch dokumentačné centrá múzejného typu, ktoré by prezentovali obdobie výstavby socializmu. ³⁶ Okrem nich múzeum ponúkalo ešte ďalšie tri expozície: archeologickú, etnografickú a prírodovednú. Obraz mesta, ktorý múzeum kreovalo, korešpondoval s tým, aký prinášali reprezentatívne materiály: Považská Bystrica ako mesto uprostred prírody, s dávnymi koreňmi, no s moderným vzhľadom, ktoré za svoj rozvoj vďaka priemyslu Považských strojární, vedených a prosperujúcich v podmienkach socializmu.

Situácia v takomto zobrazovaní mesta začína mať isté trhliny v druhej polovici 80. rokov, hoci prvé nesmelé výhrady proti razantnej prestavbe Považskej Bystrice sa vyskytli v odborných kruhoch už koncom 70. rokov. Ján Knapo, bývalý zamestnanec Útvaru hlavného architekta okresu Považská Bystrica, v roku 1978 vyslovil v časopise *Projekt* pochybnosť o správnosti rýchlych zmien v prestavbe centra mesta: „Pri väčšom pokoji a lepších časových možnostiach v danom kritickom období, keď sa pripravovalo sídlisko Stred, mohli sa vytvoriť podmienky pre relatívne zachovanie pôdorysu historického mestského jadra.“ ³⁷ Dodal, že bez koncepčného riešenia v časovom predstihu bolo treba rátať s narušením historických jadier a „za daných podmienok“ označil dovtedajšie výsledky prestavby centrálnej mestskej zóny ako úspešné. ³⁸ Ak sa ešte v roku 1981 hodnotila viacpodlažná typizovaná zástavba ako mestotvorná a moderná, „vtlačajúca nový architektonický výraz i do odľahlejších miest“ ³⁹ v druhej polovici 80. rokov už autorka článku „Zmenu, či stabilitu do obrazu mesta?“ kládla na príklade hlavného mesta Slovenska nástojčivé otázky: „Okrídlenú frázu typu „Bratislava sa nám mení pred očami“ používame už roky, vyslovujúc ju obdivne, hrdo uznanlivo...

³⁵ Propagačný materiál Vlastivedné múzeum Považská Bystrica – Orlové, nedatované (2. polovica 80. rokov).

³⁶ Tamže.

³⁷ KNAPO, Ján. Považská Bystrica – predstava o ideálnom meste sa rozplynula? In *Projekt*, 20, 1978, 7, s. 29.

³⁸ Tamže.

³⁹ LICHNER, Ján. Koncepcia rozvoja socialistickej architektúry a urbanizmu na Slovensku do roku 2000. In *Projekt*, 23, 1981, 5, s. 5.

*Akoby sme sa vzájomne presviedčali, že čím väčšie zmeny, tým lepšie – pre mesto i pre jeho obyvateľov. Je to však skutočne také jednoznačné?*⁴⁰ Odpovede na seba nedali dlho čakať a prichádzali v podobe úvah o strate kontinuity a identifikácie s územím, o jednotvárnosti či nízkej estetickej úrovni výstavby posledných desaťročí.⁴¹ Nedostatky sa pripisovali predovšetkým rýchlosti zmien, neskúsenosti ich tvorcov a nekritickému nasledovaniu princípov Aténskej charty. V jednom z čísel citovaného odborného časopisu venovanom prestavbe malých miest sa Považská Bystrica opäť použila ako modelové mesto. Tentoraz však už ako odstrašujúci príklad necitlivého zaobchádzania s pôvodnou mestskou štruktúrou. Z „moderného mesta“ sa v texte článku stalo „moderné“ mesto.⁴² Autor/ka už neospravedlňoval/a výsledok neskúsenosťou či časovým tlakom, pod ktorým pracovali tvorcovia nových návrhov: „Priležitosť využiť overené princípy urbanistických vzťahov sa ponúkali, avšak často sa zamietali v mene zle pochopeného pokroku a modernizácie života.“⁴³ Obrat od povojnovej moderny zameranej na „novú“ prítomnosť a budúcnosť k znovuoobjaveniu hodnoty historických stavieb treba vidieť v širších než len (česko)slovenských súvislostiach. V západnej Európe sa tento obrat datuje spravidla od roku 1975. Tento rok bol vyhlásený za Európsky rok ochrany pamiatok a pod heslom „Budúcnosť pre našu minulosť“ jeho organizátori upriamili pozornosť na dovtedy často bagatelizovanú otázku zaobchádzania s kultúrnym dedičstvom a pamiatkami.⁴⁴ V prípade bývalej NDR a PLR datujú autori podobný obrat približne s príchodom 80. rokov,⁴⁵ v prípade Slovenska ho na základe sledovania debát v odborných časopisoch možno vnímať od polovice 80. rokov.

Prejavili sa diskusie odborných kruhov i otrasením sebavedomia tvorcov oficiálneho obrazu mesta? Na túto otázku ťažko dať jednoznačnú odpoveď. Z kníh a brožúr vyšla v tomto období ako jediná už spomínaná kniha z roku 1985 o družobných vzťahoch medzi okresmi Považská Bystrica/Ščokino. Obraz mesta na jej stránkach ničím nevybočoval zo vzorcov, ktoré boli platné už od začiatku 70. rokov tak, ako sme ich charakterizovali vyššie. Signály, ktoré naznačovali odklon od idylického zobrazovania Považskej Bystrice ako rastúceho a úspešného mesta, sa objavili v lokálnej tlači. Ešte v roku 1982, keď články novin burcovali v obyvateľoch pocit vlasteneckej hrdosti pred Medzinárodnou šesťdňovou motocyklistickou súťažou, sa ako jeden z bodov, na ktorých túto hrdosť bolo možné stavať, uvádzajú nové sídliská.⁴⁶ O päť rokov neskôr

⁴⁰ VOJTKOVÁ, Viera. Zmenu, či stabilitu do obrazu mesta? In *Projekt*, 30, 1988, 1, s. 36.

⁴¹ ZAPLETALOVÁ, Jaroslava. Tvorba obytného prostredia a typizácia. In *Projekt*, 30, 1988, 2–3, s. 76.

⁴² Autor neuvedený (mš). Sídlia včera a dnes (poznámky k obrázkom z archívu). In *Projekt*, 30, 1988, 4, s. 47.

⁴³ Tamže.

⁴⁴ ALBERS, Gerd: *Über den Wandel des Geschichtsverständnisses im Städtebau*, s. 10. Dostupné na http://kunstlexikon.saar.de/fileadmin/ifak_kunst/images/kunstwissenschaft/schmoll/35_albers.pdf (prístup 12. 7. 2013)

⁴⁵ CORNELSEN – FRANZ P – HERLYN, *Stadtstruktur und Stadtbild im Wandel*, s. 340; ZABŁOCKA-KOS, *Städte in Schlesien*, s. 166.

⁴⁶ „Ved' keď sa len poobzeráme a prejeme našim mestom, musíme prísť k záveru, že očividne zmenilo svoj vzhľad... A čo nové sídliská? Sú pýchou všetkých nás. Záleží len na nás, ako si tieto budeme naďalej skrášľovať. Krása prírody, bohatá história, pracovití ľudia a obrovské tempo socialistického

už na stránkach novín celozávodného výboru KSS pri Považských strojárňach zneli na ich adresu oveľa tvrdšie slová. Autor sťažujúci sa na úroveň kultúrnosti obyvateľov mesta našiel dôvody jej nedostatkov i v kultúre bývania: „*Chceli sme rýchlo bývať a výsledkom sú typizované, neosobné a bezduché sídliská. Krabice panelákov bez občianskej vybavenosti, bez oddychových zón, bez ľudskej vzájomnosti.*“⁴⁷ V roku 1989 pribudla v týždenníku *Obzor* nová rubrika „*Kritickým objektívom*“. V nej noviny prinášali zábery nelichotivých, odvrátených stránok okresu, medzi iným mnohé zábery z okresného mesta: neporiadok zapríčinený výstavbou, polovičatosť realizácie stavieb a ich omeškania či zanedbanosť kultúrnych pamiatok v okolí. Súčasťou nového ideálu obyvateľa mesta sa stali pripravenosť vzniesť kritiku a aktívne úsilie o zlepšenie života v meste. Ak však autori reportáží upozorňovali na nedostatky, nedalo sa vyhnúť ani hľadaniu tých, ktorí by boli za takýto stav zodpovední. Čierny Peter najčastejšie zostával v rukách mestských orgánov, nedostatky sa vnímali ako personálne zlyhanie či nedbanlivosť zodpovedných inštitúcií. Kauza už spomínanej nízkej úrovne kultúry a kultúrnych podujatí v meste, ktorej sa venoval rad článkov na sklonku roku 1987, odkrývala tiež ľahostajnosť MsNV, ktorý podľa názoru autora nechával celé bremeno organizovania kultúrneho života mesta na pleciach Považských strojárni. Situáciu malo vyriešiť združovanie prostriedkov Považských strojárni, MsNV a ďalších podnikov a organizácií na území mesta. Najvyššie politické miesta však boli zo zodpovednosti vyňaté: „*Našťastie ešte nie je na nič neskoro. Ak sa človek oboznámi s uzneseniami ÚV KSČ a ak aspoň okrajovo nazrie do práce ministerstva kultúry či školstva SSR pochopí, že práve v tomto smere sa začína robiť na estetickom fundamente výchovy to podstatné.*“⁴⁸

V nových podmienkach. Vývoj obrazu mesta po roku 1989

Nové podmienky, ktoré sa vytvárali začiatkom 90. rokov v postsocialistických krajinách, nenechali bokom ani organizáciu a fungovanie miest. Popri inštitucionálnych zmenách smerom k mestskej samospráve priniesli reštrukturalizáciu hospodárstva a financovania, zmeny v demografických vzorcoch či priestorovom usporiadaní.⁴⁹

rozvoja nech znásobujú v týchto dňoch našu národnú hrdosť. Nech dávame ešte viac než po iné dni najavo, že sem patríme, že sa hlásime vlastne k našej krásnej socialistickej vlasti – že sme dobrými vlastencami.“ Citované z článku „*Nech zostanú len dobré slová v srdci*“, *Obzor*, 15. 26. 8. 1982, s. 3.

⁴⁷ *Gottwaldovec*, 40, 28. 12. 1987, s. 4.

⁴⁸ Tamže, 11. 12. 1987, s. 3.

⁴⁹ HÄUBERMANN, Hartmut. Stadtentwicklung in Ostdeutschland. In FRIEDRICH, Jürgen (Ed.). *Die Städte in den 90er Jahre. Demographische, ökonomische und soziale Entwicklungen*. Opladen – Wiesbaden : Westdeutscher Verlag 1997, s. 91 – 108; ANDRUSZ, Gregory. *From Wall to Mall*. Príspevok na konferencii Winds of Societal Change: Remaking Post-Communist Cities, University of Illinois 2004. Dostupné na [socasis.ubbcluj.ro/seminarii/urbana/.../21.%20Andrusz%20\(2004\).pdf](http://socasis.ubbcluj.ro/seminarii/urbana/.../21.%20Andrusz%20(2004).pdf), 15. 1. 2013; BENEDEK, Józef. Changes of Spatial Structure in Cluj Napoca after 1989. In *Romanian Journal of Population Studies*, 4, 2010, 1, s. 24 – 37. Nový legislatívny rámec v Československu, resp. na Slovensku určili najmä zákony 369/90 Zb. o obecnom zriadení, zákon SNR č. 518/90 Zb.

V dôsledku ekonomickej transformácie sa v obzvlášť ťažkej situácii ocitli industriálne mestá. Museli čeliť nielen zastaveniu dotácií zo štátnej pokladnice, ale aj výraznému poklesu pracovných miest v priemyselných podnikoch, ktoré ako rozhodujúci zamestnávateľia v meste a regióne bojovali o prežitie v nových podmienkach.⁵⁰ S novým statusom industriálnych miest sa vynorila otázka, do akej miery a akým spôsobom zmeny spojené s transformáciou postsocialistických krajín ovplyvnili sebaaprezentáciu a identitu týchto miest.

Na príklade poľského mesta Lodž identifikovali humánni geografi Craig Young a Sylvia Kaczmarek tri stratégie, ktorými sa mestskí predstavitelia snažili vyrovať s novou situáciou: dekomunizácia, europeizácia mesta a návrat k predsociálnemu zlatému veku.⁵¹

Stratégia návratu k zlatému veku vyplývala z akcentovania histórie mesta, predchádzajúcej obdobia socializmu.⁵² Takýto návrat však nebol pre všetky mestá rovnako možný. Kým mestá s bohatou predvojnovou či staršou históriou sa pomerne ľahko vedeli vrátiť k svojim „koreňom“ a nájsť v nich nové zdroje identity a vlastnej sebaaprezentácie, výskum nových priemyselných miest, „založených“ počas obdobia socializmu, upozorňuje na ich oveľa zložitejšie postavenie.⁵³ Ani rozlišovanie medzi historickými a novozaloženými mestami však nie je úplne postačujúce. Niekde na pomedzí stáli mestá ako Považská Bystrica, ktoré sa síce mohli pyšiť dlhou históriou, no kompletná prestavba centrálného mestského priestoru počas socializmu im okrem zopár osamotených budov „amputovala“ miesta, ktoré by ju mohli reprezentovať. Odvolávanie sa na starobylosť mesta tak v konfrontácii s fyzickým priestorom nesúcim znaky povojnovej moderny riskovalo nádyh karikatúry.

Pod dekomunizáciou autori rozumejú vymazávanie socialistickej minulosti prostredníctvom odstraňovania prvkov socializmu z prostredia, čo sa najčastejšie realizovalo premenovávaním ulíc či odstraňovaním sôch. V ďalšej štúdiu zaoberajúcej sa postsocialistickými mestskými priestormi upozorňujú Young a Duncan Light⁵⁴ v súvis-

o prevode zakladateľskej alebo zriaďovateľskej funkcie, zákon 138/91 Zb. o majetku obcí, zákon 427/90 Zb. o malej privatizácii.

⁵⁰ HÄUBERMANN, *Stadtentwicklung in Ostdeutschland*, s. 95. V kontexte DDR sú industriálne mestá označené ako porazení revolúcie. Aj keď v prípade Považskej Bystrice bola situácia tľmená tým, že bola okresným mestom, čo na seba viazalo mnohé pracovné príležitosti.

⁵¹ Popri stratégiách hľadania nových ťažísk pri tvorení oficiálneho obrazu mesta však autori upozorňujú aj na fakt, že nie všetky postsocialistické mestá v stredoeurópskom priestore rezignovali na svoje socialistické „korene“ a mnohé z nich sa snažia o zapracovanie tohto dedičstva do svojich oficiálnych reprezentácií. YOUNG, Craig – KACZMAREK, Sylvia. The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe: The Case of Lodz, Poland. In *European Urban and Regional Studies*, 15, 2008, 1, s. 53 – 70.

⁵² V prípade mnohých poľských miest išlo o znovuoobjavenie staršej histórie, v prípade mesta Lodž išlo o akcentovanie industriálneho boomu v 19. storočí.

⁵³ BALOCKAITE, Rasa. Coping with the Unwanted Past in the Planned Soviet Towns: Visaginas, Tychy and Nowa Huta. In *SLOVO – Journal of Slavonic and East European Studies*, 24, 2012, 1, s. 41 – 60.

⁵⁴ YOUNG, Craig – LIGHT, Duncan. Reconfiguring Socialist Urban Landscapes: The ‚Left-Over‘ Spaces of State-Socialism in Bucharest. In *Human Geographies – Journal of Studies and Research*

losti s dekomunizáciou na tendenciu odbornej literatúry akcentovať prvky diskontinuity mestského priestoru a preceňovať mieru a rýchlosť zmien po roku 1989. Išlo najmä o už spomenuté premenovávanie ulíc a námestí, odstraňovanie sôch a pod., teda zmeny veľkého symbolického významu, ktoré však bolo možno dosiahnuť rýchlo a pomerne jednoducho. Na druhej strane na príklade Bukurešti upozorňujú na výskumníkmi často zanedbávané tzv. zvyškové priestory („left-over spaces“) – pamätníky, bytové a fabričné komplexy, nedostavané budovy a iné – výstavbu, ktorá je stále prítomná v mestskom priestore ako pripomienka obdobia socializmu. Nedostatok finančných prostriedkov a páľčivé problémy, ktoré museli riešiť vláda a orgány miestnej (samo)správy, umožnili pretrvávajúce socialistických prvkov, prestavba ktorých by síce z pohľadu autorít bola žiaduca, ale časovo i finančne však príliš náročná.

V Považskej Bystrici podnikli predstavitelia mesta, ešte vždy pod hlavičkou MsNV, prvé kroky na dekomunizáciu mestského priestoru už v januári 1990, keď týždenník *Obzor* uverejnil v mene vedenia mesta správu, vyzývajúcu obyvateľov vyjadriť návrhy na možné premenovanie ulíc a námestí.⁵⁵ Pripomienky mali zaslať poštou či ohlásiť telefonicky zamestnancom MsNV. Ďalšie verejné zhromaždenia občanov venované téme premenovávaní ulíc inicioval MsNV (neskôr MsÚ) v novembri 1990 a v júli 1991. Návrhy, ktoré vzišli z týchto stretnutí, potom konzultoval s miestnym odborom Matice slovenskej a následne v septembri 1991 ich mestské zastupiteľstvo potvrdilo.⁵⁶ Na území mesta došlo k týmto zmenám:

Pôvodný názov	Nový názov
Ul. československo-sovietskej družby	Lánska ul.
sídliisko Gottwaldova štvrť	sídliisko Lány
Fučikova ul.	Ul. športovcov
Ul. Februárového víťazstva	Nemocničná ul.
Lečkova ul.	Žilinská ul.
Námestie povstania českého ľudu	Námestie A. Hlinku
Jilemnického ul.	Štefánikova ul.
Ul. 9. mája	Ul. 8. mája
Ul. Červenej armády	Tatranská ul.
Leninova ul.	Pribinova ul.
Zápotockého ul.	Slovanská ul.

Premenovávanie ulíc sa nezrealizovalo úplne „od základu“. Viacero názvov ulíc, resp. štvrtí, ktorých pôvod možno tušiť z obdobia socializmu, no neboli spojené priamo

in Human Geography, 4, 2010, 1, s. 5 – 16. Dostupné na http://www.humangeographies.org.ro/articles/41/4_1_10_Light.pdf, [prístup 6. 5. 2013].

⁵⁵ *Obzor*, 23, 25. 1. 1990, s. 1.

⁵⁶ Zmeny názvov ulíc a verejných priestranstiev v meste Pov. Bystrica, rokovanie mestského zastupiteľstva. Dl. Č. 181/91, uznesenie 54/91. Navyše boli zrušené ulice na Sídlišku SNP, ktoré vraj neplnili účel.

s politickými predstaviteľmi či udalosťami – sídlisko Rozkvet, ulice Gagarinova a Pionierska – sa nezmenili. Svoju úlohu zohral i fakt, že išlo o ulice a štvrť postavené až počas obdobia socializmu, a tak neexistovali pôvodné názvy, ku ktorým by sa dalo vrátiť. Oveľa prísnejšie bolo napríklad premenovávanie v meste Gotha na území bývalého východného Nemecka, kde i „mäkkšie“ názvy – medzi nimi napr. i Gagarinova ulica – premenovali bez toho, že by ich premenovanie bolo iniciované návratom k pôvodnému názvu. Ďalší rozdiel sa ukázal v prípade východonemeckého mesta vo výbere názvov viazucich sa výhradne na lokálny priestor a históriu, kým v prípade Považskej Bystrice, v kontexte prebúdajúceho sa nacionalizmu, sa prijali aj názvy nadväzujúce na celonárodné symboly. V súvislosti s premenovávaním, tentoraz nie ulíc, ale podujatí, sa do zložitej situácie dostal v roku 1991 Klub slovenských turistov, ktorý v prímestskej časti Považská Teplá plánoval 15. ročník tradičného turistického diaľkového pochodu „Jilemnického 25“. Akcia na atraktívnej trase v prostredí Manínskej tiesňavy, vedúca cez miesta, na ktorých v medzivojnovom období pôsobil ako učiteľ ľavicový spisovateľ a komunista Peter Jilemnický, bola v ohrození. Ako informovala redakcia týždenníka *Obzor*, ozývali sa hlasy, podľa ktorých by sa mala existencia tohto podujatia prehodnotiť.⁵⁷ Organizátori, argumentujúci popularitou podujatia, ho odmietali zrušiť či zásadne premenovať a situáciu vyriešili priam šalamúnsky. Keďže jedným z návrhov na nový názov podujatia bola i Jarná 25, rozhodli sa pre skratku J-25, „*nech si to vysvetľuje kto chce ako chce*“⁵⁸. V nasledujúcich rokoch sa podujatie vrátilo k pôvodnému názvu, pod ktorým sa koná dodnes. Vlna dekomunizácie zasiahla okrem iného i bustu K. Gottwalda umiestnenú pred budovou Považských strojární, závodný časopis, ktorý od 19. januára 1990 zmenil svoj názov z *Gottwaldovec* na *Považskobystrický strojár*, budovu OV KSS, ktorá bola pridelená MsNV a stala sa novou „radnicou“, ako aj budovu Domu pionierov a mládeže, niekdajšieho „katolíckeho domu“, ktorý bol prinavrátený cirkvi a v krátkom čase premenený na jedáleň a telocvičňu novovzniknutej cirkevnej školy.⁵⁹

Symbolickým obratom do Európy bol odklon od kontaktov s družobným mestom a okresom Ščokino. Jedinou stopou niekdajšieho proklamovaného priateľstva je obchodný dom pomenovaný podľa bývalého družobného mesta. Neskôr ho síce premenovali, pôvodný názov sa však, najmä medzi strednou a staršou generáciou, používa dodnes. Kontakty začali hľadať predstavitelia mesta na Západe. V máji 1990 navštívila mesto delegácia zo západonemeckého Gaildorfu, mesta, ktoré bolo podobne ako Považská Bystrica známe organizovaním motoristických pretekov. Lokálna tlač priniesla správu, podľa ktorej sa „*predstavitelia oboch miest rozhodli takto naplniť myšlienku návratu ČSFR do Európy aj na nižšom stupni*“⁶⁰. Rokovanie s Gaildorфом vystriedalo rokovanie s východonemeckým mesto Nordhausen, s ktorým malo mesto a okres Považská Bystrica uzavrieť družbu symbolicky pri príležitosti osláv 40. výročia vzni-

⁵⁷ Bude či nebude Jilemnického 25-ka? In *Obzor*, 24, 5. 4. 1991, s. 6.

⁵⁸ Tamže.

⁵⁹ Podnety z MsNV. In *Obzor*, 23, 25. 1. 1990, s. 1; Všetky deti sú naše. In *Obzor*, 23, 15. 2. 1990, s. 1; fotografiu Nová radnica v PB. In *Obzor*, 23, 14. 6. 1990, s. 2.

⁶⁰ Vstupujeme do Európy. In *Obzor*, 23, 24. 5. 1990, s. 1.

ku NDR.⁶¹ Novozvolený primátor absolvoval cestu do Holandska, kde sa mali starostovia obcí zoznámiť s fungovaním holandskej samosprávy, vedúci regionálneho rozvoja okresného úradu referoval o kontaktoch s Poľskom a Francúzskom, kde sa na užšiu spoluprácu hľadali vhodné regióny s priemyselnou tradíciou.⁶²

Stratégia „návratu k zlatému veku“ sa v prípade Považskej Bystrice prejavila v prvých rokoch po novembrových udalostiach, jej vplyv však netreba preceňovať. Úsilie o znovuoživenie staršej a predvojnovnej histórie Považskej Bystrice dokumentovala nová expozícia Vlastivedného múzea Považská Bystrica – Civitas Bistrichiensis. Za rok a pol bola obnovená a znovuvysvätená chátrajúca kaplnka sv. Heleny, jej oprava však bola iniciovaná predovšetkým z náboženských dôvodov. Ako sakrálna stavba začala v lete 1991 slúžiť svojmu účelu na novovybudovanom sídlisku Rozkvet.⁶³

Zo staršej, medzivojnovnej tradície čerpali aj Považské strojárne. Vďaka nej mohli naďalej bez problémov predstavovať jeden z centrálnych prvkov, na ktorých bolo možné stavať identitu mesta. Keď jeden z čitateľov položil vo svojom liste redakcii otázku „Quo vadis, Považská Bystrica“ a negatívne hodnotil vývoj v období socializmu, Považské strojárne boli hodnotené kladne ako „naša fabrika“, ktorá sa po rekonvalescencii z nesprávne nastavenej výroby znovu postaví na nohy. Ešte aj v roku 1996, s počtom 4 154 zamestnancov,⁶⁴ predstavovali stále najväčšieho zamestnávateľa v meste. Hoci sa podnik v 90. rokoch úplne vytratil z propagačných materiálov mesta, na rozdiel od porovnateľných priemyselných podnikov v novozaložených mestách Tychy, Visaginas a Nowa Huta, ktoré sa stali buď predmetom zabudnutia, alebo satiry,⁶⁵ Považské strojárne zostali dokonca i po svojom zániku v roku 2000 pojmom a miestom pamäti.⁶⁶

A. Zablocka-Kos poukazuje na príklade poľského mesta Legnica, ktorého centrum prestavali do veľkej miery v 60. rokoch, na tendenciu prinavrátania historizujúcich prvkov na fasády nových budov.⁶⁷ V Považskej Bystrici vzhľadom na rozsah a povahu prestavby nebol návrat k pôvodnému typu výstavby možný. Výstavba v centre mesta v 90. rokoch podliehala zmenám len minimálne.⁶⁸ Ako príklad márneho úsilia o zmenu tváre centra mesta a návrat k starým symbolom Považskej Bystrice môže slúžiť iniciatíva na obnovenie pamätníka Milana Rastislava Štefánika, zničeného v roku 1955. Snaha o jeho obnovenie sa objavila už koncom 60. rokov, nová vlna nedala na seba

⁶¹ Tamže, 22, 25. 5. 1989, s. 1.

⁶² Čo možno závidieť Holanďanom? In *Obzor*, 24, 5. 4. 1991, s. 1; V Štrasburgu o nás. In *Týždenník Obzor*, 1, 25. 7. 1991, s. 2.

⁶³ Púť po rokoch. In *Týždenník Obzor*, 1, 29. 8. 1991, s. 1.

⁶⁴ Údaj k 31. 12. 1995. Údaje okresného štatistického úradu zverejnené v prehľade „Najviac strojárov“. Tamže, 6, 16. 4. 1996, s. 5.

⁶⁵ BALOCKAITE, *Coping with the Unwanted Past*, s. 41 – 60.

⁶⁶ JANAS, Karol. Považské strojárne od muničky po ZVL. Žilina : Knížné centrum 2009; PRAŽENICOVÁ, Viera. Prvý ročník Podujatia Považsko-bystrický motocykel 2009. In *Zborník Vlastivedného múzea*, 2010, s. 133 – 136, podujatie „Strojárske dni“, ktoré sa pravidelne koná v meste, multižánrové podujatie StrojARTne v roku 2011 organizované občianskym združením PB log a i.

⁶⁷ ZABŁOCKA-KOS, *Städte in Schlesien*, s. 168.

⁶⁸ Išlo najmä o dokončenie a úpravu pešej zóny. Pozri Informácia o činnosti mesta Považská Bystrica za uplynulé volebné obdobie 1991 – 1994. In *Považskobystrický spravodaj* (dvojtyždenník Mestského úradu a Mestského kultúrneho strediska vydávaný v rokoch 1993 – 1996), 2, 1994, 23, s. nečíslované.

dlho čakať ani po revolúcii 1989. Už začiatkom januára 1990 zriadil okresný koordinačný výbor VPN účet, kde mohli občania prispievať.⁶⁹ Výzva mala medzi čitateľmi ohlas, o čom svedčia viaceré reakcie, ktoré redakcia *Obzoru* uverejnila v ďalších číslach.⁷⁰ Na pôvodnom mieste sochy však už medzičasom – roku 1973 – vybudovali park s pamätníkom SNP, preto bolo treba uvažovať o jej novom umiestnení. Touto témou sa zaoberal i MsNV, ktorý v spolupráci s ONV a skupinou architektov zabezpečil vypracovanie návrhov jej alternatívneho umiestnenia v centre mesta. Návrhy boli verejne vystavené spolu so schránkou, kam mohli obyvatelia vhadzovať anketové lístky a vybrať jej tak nové miesto.⁷¹ K otázke znovuoživenia sochy sa vracalo aj Vlastivedné múzeum v Považskej Bystrici.⁷² V roku 2009 znovuosadenie sochy odsúhlasila i mestská rada, financie na jej vytvorenie mali byť vyčlenené z mestského rozpočtu.⁷³ K realizácii návrhu však nikdy nedošlo, hoci treba spomenúť inštaláciu busty M. R. Štefánika vo vstupnej hale budovy mestského úradu v roku 2008. Do centrálnej mestskej zóny pribudla nakoniec namiesto Štefánikovej sochy socha považskobystrického rodáka, maliara Imra Weinera-Kráľa.⁷⁴ S podporou mestských orgánov bolo jej umiestnenie iniciované a v rozhodujúcej miere i financované zo zbierok miestneho občianskeho združenia Spolok priateľov Imra Weinera-Kráľa. Pri príležitosti odhalovania diela bolo maliarovi zároveň udelené čestné občianstvo mesta in memoriam.⁷⁵ Centrálna mestská zóna dostala nový symbol, ktorý navyše vzišiel z úsilia „zdola“. Spolu s ďalšou snahou obyvateľov o umiestnenie busty rodine Krónerovcov,⁷⁶ ktorá v meste dlhší čas žila, svedčia o tendencii hlásiť sa k lokálnym, nepolitickým symbolom vo verejnom priestore mesta.

Propagačné materiály mesta prešli výraznejšími zmenami. Prvá brožúra vydaná v roku 1990, na titulnej strane so záberom na nové centrum mesta s pešou zónou, je dobrým príkladom, ako sa staré vzorce zobrazovania narýchlo prispôbovali novej situácii.⁷⁷ Text pri obrázkoch je slovensko-anglický, zbavený povinných floškúl. Pamätník SNP, jeden z dovtedy najčastejšie zobrazovaných objektov mesta, zmizol úplne, nielen z titulných stránok. Na druhej strane bol v brožúre v rozhodujúcej miere

⁶⁹ Pozri článok Postavme sochu M. R. Štefánika. In *Obzor*, 23, 11. 1. 1990, s. 1.

⁷⁰ Otvorený list obyvateľom Považia, všetkým Slovákom a Komunistickej strane Slovenska. In *Obzor*, 23, 1. 2. 1990, s. 3. Ďalšie reakcie: Socha M. R. Štefánika – bude dominantou? In *Obzor*, 23, 18. 1. 1990, s. 2 – 3; Koľko budem môcť, toľko dám. In *Obzor*, 23, 25. 1. 1990, s. 5; Účet bohatší. Konto na obnovu sochy MRŠ. In *Obzor*, 23, 22. 2. 1990, s. 2.

⁷¹ Verejnosť PB má možnosť rozhodnúť. Kde bude stáť socha? Tamže, 23, 8. 2. 1990, s. 1.

⁷² Spomienka na M. R. Štefánika pretrváva. In *Aspekt*, 4, 4. 5. 1997, s. 7; ŠUJANSKÁ, Anna. Spomienka na sochu M. R. Štefánika dodnes pretrváva. In *Zborník Vlastivedného múzea Považská Bystrica*, s. 3 – 16.

⁷³ Pozri článok Plánujú postaviť sochu Štefánika, dostupný na <http://povazska.sme.sk/c/4940936/planuju-postavit-sochu-stefanika.html>, [23. 6. 2013]

⁷⁴ Pozri <http://povazska.sme.sk/c/6110706/odhalovanie-sochy-imra-weinera-krala-v-povazskej-bystrici.html#ixzz2bHlaZgWm>, [27. 6. 2013].

⁷⁵ Tamže.

⁷⁶ <http://povazska.sme.sk/c/6884418/pre-pamatnik-kronerovcom-osadili-dnes-kamen.html>, [31. 7. 2013].

⁷⁷ *Považská Bystrica*. Martin : Osveta (pre MsNV Považská Bystrica) 1990.

Obr. 1 – 2. Propagačné materiály mesta z 90. rokov 20. storočia.

vyhradený priestor prezentácii obchodných, kultúrnych, športových a zdravotníckych zariadení. Kultúrnym pamätihodnostiam, zastúpeným Považským hradom a Orlovským kaštieľom, bola venovaná len jedna stránka. Sakrálne budovy, ktoré už onedlho čakal prezentačný boom, boli ešte úplne vynechané, zato mali v brožúre ešte vždy miesto snímky dokumentujúce priemyselnú výrobu Považských strojární. K výraznejším zmenám v prezentácii mesta došlo až koncom 90. rokov.

Poslednou publikáciou, ktorá predstavovala Považskú Bystricu ako mladé, úspešné mesto s orientáciou na budúcnosť, bola reprezentatívna kniha mesta z roku 1998.⁷⁸ Publikácia rovnakého zostavovateľa, vydaná roku 2006, sa však niesla v úplne inom duchu.⁷⁹ Už obálky kníh dávali tušiť tento rozdiel. Kým publikácia z roku 1998 na titulnej strane mala fotografiu nového centra mesta, v roku 2006 už obálke dominoval obraz tematizujúci pôvodné, už neexistujúce námestie. Asanácie a prestavba centra sa prestali prezentovať ako síce razantný, ale potrebný krok, ktorý posunul mesto do žiaducej modernej podoby. Prvýkrát padali slová o „necitlivej dobe“ či „rozvoji mesta, ktorý nehľadel na tradície a históriu“. Minulosť a nostalgia za strateným mestom boli na stránkach knihy oveľa citeľnejšie. Bližšie tento posun ilustruje tabuľka, ktorá ponúka niekoľko porovnaní:

⁷⁸ KORTMAN, Bohuslav. *Považská Bystrica a okolie kedysi a dnes*. Žilina : Knižné centrum 1998.

⁷⁹ KORTMAN, Bohuslav (ed.). *Považská Bystrica. Z dejín mesta*. Žilina : Knižné centrum 2006.

	1998	2006
Zameranie knihy	Považská Bystrica a okolie: kedysi a dnes	Považská Bystrica. Z dejín mesta
Predhovor primátora L. Lackoviča	„Považská Bystrica je mesto s bohatou históriou, Považská Bystrica je však i mesto – mladica. Ako je to možné? Rozsiahla asanácia schátraného centra v sedemdesiatych rokoch, následná prestavba novým, moderným štýlom sem vniesla jednoznačný duch súčasnosti. Aj keď pamätníci dozaista z času na čas oprašujú spomienky na Bystricu dób dávnominulých, na svoje vynovené, účelne vybudované, vždy upravené a zeleňou s citom popretkávané mesto si radi zvykli.“ (strana nečíslovaná)	„Poznanie historických súvislostí je cestou k poznaniu seba samého, je prostriedkom na objavovanie vlastnej hrdosti. Preto aj keď múry starých bystrických obydli, ale i vzácne pamiatky vzal so sebou neúprosný čas či necitlivá doba, bolo by neodpustiteľnou chybou zabudnúť či zanevrieť.“ (strana nečíslovaná)
Opis asanácií a prestavby mesta	„Obyvatelia – v meste ich žilo už viac než 15 000 – v tom čase [v druhej polovici 60. rokov, pozn. L. A.] poukazyvali na to, že novou výstavbou oživa len okraj mesta, pričom centrum ostáva staré. Na základe týchto podnetov bolo prijaté rozhodnutie o jeho úplnej asanácii. Začalo s ňou v roku 1966 zároveň s projektovou prípravou novej 14-poschodovej administratívnej budovy.“ (strana nečíslovaná)	„Pozitívne trendy, ako rozširujúca sa bytová výstavba, rozvíjajúca sa infraštruktúra či vznik nových pracovných príležitostí, boli prehlúsené zväčša necitlivými zásahmi do urbanistiky mesta... Obyvatelia mesta sa museli pozerať, ako miznú celé staré ulice, stratilo sa historické centrum len „vďaka“ tomu, že niektorým komunistickým papalášom sa vstup do mesta nezdal dost' reprezentatívny... Celý stred mesta, ktorý mohol byť vítanou turistickou atrakciou zbúrali a nahradili ho betónové stavby lemujúce hlavnú cestu. Čo na tom, že panelové bytovky, budovy úradov a bánk sú často neestetické a mesto špatia.“ (s. 249 – 250)

Obe knihy boli vydané v rokoch komunálnych volieb, v ktorých sa vtedajší primátor mesta Ľuboš Lackovič uchádzal o znovuzvolenie. Obe chceli vyvolať pocit súnaľezitosti a hrdosti na mesto, každá však iným spôsobom. Publikácia z roku 1998 sa zameriavala tak na minulosť, ako aj na súčasnosť, publikácia z roku 2006 sa už priklonila v rozhodujúcej miere k minulosti. Podobne i letáky a iné propagačné materiály z tohto obdobia sa obracali do minulosti, v ktorej hľadali oporné body (obr. 3 – 4a, b):

Záver

Oficiálny, inštitucionálne tvorený obraz mesta Považská Bystrica sa v 90. rokoch vyznačoval určitou kontinuitou s obdobiem pred rokom 1989. Išlo najmä o akcentovanie „novej tváre“ mesta, ktorá dominovala zobrazeniam a prezentáciám. Ako som sa snažila ukázať, výraznejší odklon od takéhoto vzorca reprezentácií začal byť citeľný

Obr. 3 – 4. Propagačné materiály mesta z obdobia po roku 2000.

od konca 90. rokov. Nemecká sociologička mesta Martina Löw v jednej zo svojich prác vyjadrila tézu, podľa ktorej tvorcovia pri kreovaní obrazu mesta siahajú po záchytných bodoch minulosti o to viac, o čo neistejšia je budúcnosť.⁸⁰ Neistota sa prejavila i v prípade Považskej Bystrice. Keď sa roku 1996 pýtali hovorca Považských strojární na to, ako by charakterizoval ich súčasný stav, odpovedal tromi slovami: „*blahorečené, zatracované, zviechajúce sa*“⁸¹. V tom čase ešte totiž stále existovala nádej, že ide len o prechodnú fázu, po prekleníť ktorej sa podarí podnik opäť stabilizovať a prinavrátiť mu jeho niekdajší status. Roku 2000 vyhlásili Považské strojárne, a. s., definitívny bankrot, ktorý znamenal koniec jedného fenoménu v dejinách mesta i regiónu. Na sklonku 90. rokov nastal obrat i v bilancii prisťahovaných a vystávaných obyvateľov, keď rozdiel dosiahol prvýkrát negatívnu hodnotu. Príklon k nostalgii za starými časmi, ktorý prišiel koncom 90. rokov, bol citeľný a možno ho prirátat k vlne spomínania a nostalgie, ktorá bola charakteristická nielen pre postsocialistické krajiny.⁸² Spomínanie však nikdy nedosiahlo úplnu negáciu vývinu mesta v období socializmu. V oboch spomenutých reprezentačných knihách mesta sú kladne hodnotené niektoré aspekty, ako rozsiahla bytová výstavba či výrobná sila a profesionálne kapacity Považských strojární. Spolu s „novousadlíkmi“, ktorí vďačili tomuto obdobiu za možnosť vlastného bytu v meste, navyše medzitým vyrástla nová generácia, ktorá si inú ako súčasnú podobu mesta nepamätá. Z jej radov sa v roku 2010 sformovala iniciatíva Pblog, ktorej cieľom je všímať si a spolutvoriť verejný priestor a život v meste, pričom od svojho vzniku začala prostredníctvom happeningov tematizovať i problematické súčasť mesta, ktoré v oficiálne tvorenom obraze nenašli miesto a mali skôr negatívne konotácie (sídlisko Rozkvet, prázdne chátrajúce budovy spreď roku 1989, ktoré stratili svoju funkciu a nenašli novú a pod.). Vznik iniciatívy svedčí okrem iného aj o limitoch oficiálne tvoreného obrazu, ktorý sa zdá priúzký. Ten má totiž, vzhľadom na svoju funkciu, prezentovať mesto a jeho vedenie v pozitívnom svetle, vždy tendenciu ignorovať síce nepríjemné a problematické, ale existujúce a „žité“ prvky mestského priestoru.

MIT DEM BLICK IN DIE ZUKUNFT UND ZURÜCK
DAS SELBSTBILD EINER INDUSTRIESTADT
IN DEN LETZTEN JAHRZEHNTE DES STAATSSOZIALISMUS
UND SEINE TENDENZEN NACH DEM JAHR 1989.
DER FALL VON POVAŽSKÁ BYSTRICA, SLOWAKEI

Lenka Abaffyová

Im Staatssozialismus gehörten die Industriestädte zu Prestigeobjekten unter den Kommunen. Als die Träger der optimistischen Zukunftsentwürfe stellten sie die Prio-

⁸⁰ LÖW, *Soziologie der Städte*, s. 184.

⁸¹ *Obzor*, 27. 8. 1996, s. 1.

⁸² Proti novostavbám sa v tom čase protestovalo i v mestách západného Nemecka, kde občianske iniciatívy podporovali rekonštrukcie v historizujúcom štýle. LÖW, *Soziologie der Städte*, s. 149.

rität bei den Staatsinvestitionen dar. Nach 1989 veränderte sich die Situation. Die Stadtentwicklung wurde durch dem Wegfall der zentralen angesiedelten Großbetriebe geprägt und viele der Städte und ihre Bewohner sind der Stagnation und Unsicherheit begegnet.

Dieser Text beschäftigt sich mit den Wandlungen im Stadtbild einer Industriestadt in den letzten Jahrzehnten des Staatssozialismus und nach der Wende. Als Beispielstadt wurde Považská Bystrica, eine Industriestadt im Nordwesten der Slowakei, ausgewählt. Diese Stadt, schon seit der Zwischenkriegszeit durch die Entstehung der Rüstungsindustrie geprägt, erreichte in der sozialistischen Ära einen neuen Status. Považská Bystrica wurde zur Kreisstadt erklärt und in den Regionalzeitungen als „eine der wirtschaftlichen Säulen der Republik“ beschrieben. In der Zeit der großen Transformationsprozesse der 1990er Jahre wurde das Maschinenbauwerk Považské strojárne privatisiert und kämpfte um seine Existenz. Im Jahr 2000 meldete das Werk Bankrott an, wodurch auch die Stadt an Bedeutung verlor.

Am Anfang widmet sich der Text dem Begriff des Stadtbildes. Anschließend steht im Zentrum des Interesses die Analyse des gebauten Stadtraumes wie auch der Repräsentation der Stadt. Die Selbstdarstellungstexte und Bilder wurden in den Stadtbüchern, Imagebroschüren, Stadtkarten und den Zeitungen der Kreis- und Stadtleitung untersucht. Um den Bereich des Stadtbaus zu untersuchen, wurden die Materialien des Stadtnationalausschusses, bzw. der Stadtverwaltung, ausgewertet. Die Ausdrucksformen geben also vor allem die zeitgenössischen Vorstellungen der herrschenden Eliten wieder. Die Analyse zeigt, dass Považská Bystrica der siebziger und achtziger Jahre wurde am häufigsten als „modern“, „neu“, „dynamisch“, „entwickelt“, „zwangsmäßig“ oder direkt „sozialistisch“ beschrieben. Das kreierte Stadtbild sollte nicht nur die Identitätsgefühle der Einwohner stärken, sondern auch – und vor allem – die Bindung an die gesamte sozialistische Gesellschaft festigen. Die erste Hälfte der neunziger Jahre wurde durch ein hohes Maß an Kontinuität gekennzeichnet. Erst Ende der neunziger Jahre wurde das Stadtbild durch eine Welle der zunehmenden Nostalgie und Sehnsucht nach den historischen Wurzeln wesentlich geprägt.

Mgr. Lenka Abaffyová, Historický ústav SAV, P. O. Box 198, Klemensova 19, 844 99 Bratislava

HISTORICKÉ ŠTÚDIE 48

Zodpovedná redaktorka: PhDr. Eva Gáliková
Technická redaktorka: Jana Janíková

Prvé vydanie.
Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
v Bratislave, v roku 2014, ako svoju 4 078. publikáciu.
Strán 309.

ISBN 978-80-224-1395-4